

ItK 5-

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA 1989
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYOIRATA

A TARTALOMBÓL

Szónyi György Endre: Philip Sidney és Balassi Bálint recepciója

Hopp Lajos: Mikes Kelemen Fleury-fordításai

Horváth Károly: Az ember tragédiája és a korabeli kritika

*

Kőszeghy Péter: Elhárítva (Megjegyzések Horváth Iván

Egy vita elhárítása című cikkéhez)

*

Jolsvai András: „Írók akadémiaja”: a megalapítástól a megalakulásig

Kecskés András: Magyar zene — magyar vers

Ferdinandy Mihály: A dualizmus kora

N. Horváth Béla: A falu-motívum helye József Attila világképében

szemle

Krónika

Pukánszky Kádár Jolán (1892–1989) (Kerényi Ferenc)

Martinkó András (1912–1989) (Szörényi László)

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1989. XCIII. évfolyam 5–6. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Komlós Tibor

felelős szerkesztő

Bíró Ferenc

Dávidházi Péter

Horváth Iván

Kiss Ferenc

Kulcsár Péter

Szabó G. Zoltán

Tamás Attila

Tarnai Andor

Tvérdota György

Veres András

Szőnyi György Endre: Philip Sidney és Balassi Bálint recepciója 493

Hopp Lajos: Mikes Kelemen Fleury-fordításai 511

Horváth Károly: Az ember tragédiája és a korabeli kritika 530

Kiseb közlemények

Vadász Géza: Janus és Gellius 558

Szabó Géza: Balassi Bálint nyelvváltsága 562

Németh S. Katalin: Zrínyi-Újvár és az istenek 565

Kádár Judit: Angol elbeszélések a XIX. század elejének 574

Magyarországról 574

Fried István: A meg nem valósult magyar polgári dráma 582

Szilágyi Márton: Lisznyai Kálmán és a regionális népi 592

műveltségek romantikus képe a XIX. század közepén 596

Helyreigazítás (H. K.) 596

Vita

Kőszeghy Péter: Elhárítva (Megjegyzések Horváth Iván
Egy vita elhárítása című cikkéhez) 597

Műhely

Jolsvai András: „Írók akadémiaja”: a megalapítástól
a megalakulásig 605

Kecskés András: Magyar zene — magyar vers 627

Ferdinánd Mihály: A dualizmus kora 650

N. Horváth Béla: A falu-motívum helye József Attila világképében 673

Adattár

Szőrényi László: Ismeretlen jezsuita latin tragédia Hunyadi
Lászlóról 683

Szemle

Fábrí Anna: Az irodalom magánélete (Jolsvai András) 706

Radó György: Madách Imre (Horváth Károly) 709

Imre László: Arany János balladái (Szilasi László) 712

Szabó G. Zoltán—Szőrényi László: Kis magyar retorika 713

(Bartók István) 713

Tóth Dezső: Közösség és irodalom (Bodnár György) 715

Három új kötet a Bibliotheca Hungarica Antiqua sorozatban 717

(Bitskey István) 717

Ismeretlen szerző: Rákóczi-eposz (Varga Imre) 720

Krónika

Pukánszky Kádár Jolán (1892–1989) (Kerényi Ferenc) 723

Martinkó András (1912–1989) (Szőrényi László) 724

Csanda Sándor (1927–1989) (Fried István) 725

SZERKESZTŐSÉG

Budapest

Ménesi út 11–13.

1118

PHILIP SIDNEY ÉS BALASSI BÁLINT RECEPCIÓJA

Én-formálás és kánonformálás a késő reneszánszban

I

Az angol Philip Sidney és a magyar Balassi munkásságát már többször és több szempontból párhuzamba állították magyar kutatók, ám véleményem szerint még korántsem merítették ki a komparatistikai lehetőségeket. Mikor magam is hasonló összehasonlításba fogok, először is két dolgot szeretnék leszögezni: nincsen szándékomban bármiféle közvetlen hatást vagy személyes kapcsolatot feltételezni a két költő között, bár a személyes kapcsolat bizonyítása az újabb kutatások tükrében — elsősorban az Osborn által feltárt dokumentumokra és Gömöri György eredményeire gondolok¹ — már nem is tűnik annyira lehetetlennek. Ugyancsak nincsen szándékomban hagyományos komparatista módszerekkel tipológiai összehasonlításokba bonyolódni. Miért hát az angol irodalmi párhuzam?

A legtöbb tanulmány, mely eddig megpróbálta Balassit európai kontextusba állítani, a közvetlen párhuzamok, az úgynevezett irodalmi hatások lehetőségét kereste. Legjobb példák e műfajban Eckhardt Sándor tanulmánya Balassi Bálint irodalmi mintáiról („Balassi Bálint irodalmi mintái”, 1943, in Eckhardt 1972, 172–253) és Bán Imre cikke Balassi platonizmusáról („Balassi Bálint platonizmusa”, in Bán 1976, 122–40). A hagyományos, pozitivistá iskolázottságú irodalmi hatásvizsgálat azonban azzal a veszéllyel jár, hogy a párhuzamokat kiemelve eltereli a figyelmet arról, hogy milyen változásokon megy át az irodalmi konvenció amikor új környezetbe kerül, s milyen eltérő funkciókat tölt be sokszor ugyanaz a hagyományelem. További fonáksága a régebbi irodalomtörténet-írásnak, ideértve a legtöbb marxista kísérletet is, hogy sokszor hamis funkciót tulajdonított az esztétikai kontextusnak, úgy közelítve meg a művek és szellemi környezetük kapcsolatát, mintha a szerzett poézis mintegy illusztrációja vagy applikációja lenne egy-egy ideológiai jelenségnek, melynek segítségével a sokszor homályos műalkotások könnyen megmagyarázhatók. Az efféle hozzáállás akaratlanul is lekezeli az irodalmi műveket, s nem tulajdonít nekik nagyobb jelentőséget, mint valami járulékos segédeszköznek, mellyel az igazságot fel lehet deríteni, s ami esetleg még szórakoztat is.

E problémákat felismerve keres új utakat az angolszász irodalomtörténet-írás a nyolcvanas évek eleje óta, s az új elméleti megfontolásoktól inspirálva rendkívül érdekes

¹Vö. OSBORN 1972; és GÖMÖRI előadását a Bloomingtonban tartott magyar reneszánsz konferencián („Sir Philip Sidney's Hungarian and Polish Connections”, 1986).

megközelítések láttak napvilágot Philip Sidney művészetéről.² E kutatások módszertani sajátosságait áttekinteni már önmagában nyereséges lehetne a magyar Balassi-kutatás számára. De ehhez hozzátehetünk még számos irodalomtörténeti szempontot is. Véleményem szerint az irodalmi konvenciórendszert tekintve több strukturális hasonlóság van Balassi és Sidney művészete között, mint Balassi és olasz, illetve neolatin irodalmi mintái között, holott ez utóbbiakkal a kapcsolat közvetlenül kimutatható. Tulajdonképpen Balassinak és Sidneynek majdnem azonosak voltak a mintái: Ovidius, Petrarca, a neolatinok, Sidney esetében spanyol és francia, Balassinál német és török kiegészítőkkal. De ahogy az angolszász kutatók megfogalmazzák: nem az az igazán érdekes, hogy Petrarca melyik verseivel és költői képeivel „hatott” Sidneyre, hanem az, hogy Sidney kezén miként alakult át a petrarkizmus, milyen új dimenziókat nyert, s milyen válaszokat tudott adni egy a Petrarcától teljesen eltérő társadalmi és ideológiai élethelyzet kérdéseire. Az efféle szempontok érvényesítése a Balassi-kutatásban már megkezdődött a költő verselésének, metrikájának értékelésében. Úgy érzem, hogy eszmeisége, poétikai ideológiája újraértékelésében még sok a tennivaló, s ezen a téren a Philip Sidneyvel való összevetés — úgy, hogy mindkét életművet dinamikus modellként, alkotás és befogadás együtthatásában vizsgáljuk — hasznos tanulságokkal szolgálhat. Életútjuk kísérteties hasonlósága s ugyanakkor annyira eltérő környezetük miatt a jelzett dinamikus modellek teljes megalkotása hosszas és kimerítő munkálatokat igényel, mostani dolgozatomban csak egy epizóddal, méghozzá az utolsó állomással — haláluk irodalmi értékelésével foglalkozom. Ebben a vonatkozásban is, természetesen, nem az életrajzi párhuzamokat tartom fontosnak, hanem annak a befogadási mechanizmusnak a vizsgálatát, mely a költők saját én-formálására reagált, s személyüket és életművüket — illetve ezeknek az adott irodalmi intézményben felhasználható elemeit — beépítette szellemi-ideológiai rendszerébe.

II

Tudjuk, hogy Balassi és Sidney egyidősek voltak, mindketten 1554-ben születtek. Balassi negyvenévesen, igen változatos, a főúri gyermekkori környezettől az elszegényedett kóbor lovag hányattatásáig ívelő életút után került 1594-ben Esztergom ostromához, hogy ott újra dicsőséget szerezzen nevének, s családi várai visszafoglalásával helyreállított becsületét még megerősítse. Mint tudjuk, végzetes ágyúlövés érte, mely tíz napi szenvedés és egy seborvosi beavatkozás után a halálát okozta.

Sidney sorsa sem volt éppen nehézségektől mentes. Ugyancsak jelentős arisztokrata családból származott, fiatalkorában fényes jövőnek nézett elébe, s egy időben a művelt Európa kedvence, a Castiglione által megálmodott udvari ember modellje volt. Ám túláradó ambíciója, politikai baklövéseket is okozó fiatalos hevesessége miatt Sidney is

²Elsősorban a következő tanulmánykötetekre gondolok: WALLER/ed 1984; VAN DORSTEN/ed 1986; KINNEY/ed 1988.

— akárcsak Balassi — kegyvesztett lett, s újabb életrajzai inkább frusztrációkról, mint sikerekről számolnak be életének nagy részében. Hosszas vidéki kényszerpihenő után, harmincegy évesen engedte vissza a királynő a közéletbe, meglehetősen kétes értékű funkcióba. Németalföldre küldték, hogy ott a spanyolok ellen harcoló protestánsok között Flushing kormányzója legyen. Kormányzósága afféle végvári harcokból állt; 1586-ban Zutphen ostrománál halálos lövést kapott, s huszonhat napig feküdt vérmérgezésben, mfg kiszenvedett. Fiatal feleségére adósságon kívül mást nemigen hagyott.

Haláluknak ez az egyezése megdöbbentő párhuzammal teszi teljessé életük és pályájuk hasonlóságát, vizsgálatom szempontjából mégis az a fontosabb, hogy miként alakult költői sorsuk és hírnevük a hősi halál után. A végtisztesség tekintetében Sidney maradványainak jutott a több gondoskodás: tetemét hazaszállították Angliába, s fényes külsőségek között temették el. Talán az egész Erzsébet-kor legnagyobb gyászszertartását kapta, a fennmaradt rajzok és dokumentumok szerint valóban Castiglione hőséhez méltóan emlékeztek meg róla (vö. Bos 1986). Balassiról az esztergomi ostromot megörökítő német krónikás csak ennyit jegyzett meg: „perierunt: Valentinus Balassi. Hungarus sed impius...” (vö. Klaniczay 1961, 187). E kevésbé hízelgő vélemény ellenére Balassi is főúri temetést kaphatott: utána egy hónappal elhunyt öccsével, a vitéz katona Balassi Ferencsel együtt temették el a családi birtokon, Híbbén.³ Sajnálatos módon erről a temetésről többet nem tudunk, viszonylagos bőségben maradtak ránk viszont feljegyzések, megemlékezések Balassiról, Sidney emlékét pedig szinte könyvtárnyi mű örökölte meg. Ez az anyagmennyiség elegendő ahhoz, hogy árnyaltan elemezhessük a két költő emberi és költői hírnevének megalapozódását, s hogy ebből következtetéseket vonhassunk le a késő reneszánsz kori kánon-formálás mechanizmusáról.

III

Mielőtt a tartalmi elemzésre térnénk, vegyük számba statisztikailag a rendelkezésre álló anyagot. Philip Sidney halálát követően fennmaradt

- (1) öt szemtanú-beszámoló az összezsepülésről, melyben a költő megsebesült;
- (2) nyolc további krónika jellegű eseménytörténet;
- (3) 270 latin gyászvers, mely két oxfordi és egy cambridge-i kiadványban jelent meg, valamint egy a Németalföldön kiadott epicédium-gyűjtemény latin versei;
- (4) tíz angol nyelvű gyászvers, melyek leghíresebbje Edmund Spenser *Astrophel* című versciklusa;
- (5) s végül számításba vehető még az a 207 nyomtatásban megjelent allúzió, mely Sidney halála és 1625 között jelent meg, s melyek utalnak műveire, vagy íróként emlegetik.

Hála az angol kutatás rendszerességének, azt is megtudhatjuk, hogy Sidney hivatkozásokban kifejezhető népszerűsége megelőzte Shakespeare-ét, akiről 72, és Spenserét,

³Unokatestvérük, Balassi Zsigmond feljegyzése szerint, Balassi András bibliájában (BÖM 2: 150).

akiról pedig 130 nyomtatott utalás ismeretes 1625-ig.⁴ Ezek az adatok nemcsak az összehasonlítás szempontjából érdekesek, de azt is jelzik, mennyi adóssága van még reneszánszkutatásunknak, hiszen jó néhány segédkönyv, jórészt „egyszerű” pozitívista módszerekkel előállítható referenciaeszköz hiányzik még legnagyobb 16. századi költőnk életművének további kutatásához (konkordancia, Balassi-szótár, allúziómutató, a rá vonatkozó dokumentumok összegyűjtött kiadása stb.).

Egyelőre teljességre nem törekedhetve a Balassi-recepcióban is kimutathatunk egy a Sidneyéhez hasonló paradigmát:

- (1) szemtanú-beszámoló: 1. Dobokay Sándor jelentése; 2. Dobokay előszava Balassi Campianus-fordításához (1607, BÖM 1: 415–6); 3. a német Gabelmann jegyző beszámolója (Klaniczay 1961); 4. Thurzó György levelei (Rimay/Ipolyi 1887, 95); 5. Illésházy István följegyzései (Eckhardt 1972, 120); valamint a csatát leíró egyéb beszámoló, melyekben Balassit nem említik, de utolsó napjainak körülményeire belőlük következtethetünk (hivatkozásokat ld. BÖM 1: 416 és „Balassi Bálint halálának prelúdiuma” in Eckhardt 1972, 110–21);
- (2) megemlékezések, krónikák: 1. Balassi Zsigmond bejegyzése Balassi András bibliájába (BÖM 2: 150–1); 2. Istvánffy *Historiája* (XXVIII, Istvánffy/Juhász 1962);⁵ 3. Rimay Balassi-apológiája (1596, in RÖM 33–9; Tarnócz/ed 1979, 493–53); Rimay előszó-terve és töredékei (1609, in RÖM 39–44);
- (3) 36 latin gyászvers a Darholcz-féle epicédium-kötetben (1595, in Balassi/Dézy 1923, 2: 625–54);
- (4) kilenc magyar nyelvű gyászvers, ebből hét Rimay Balassi-epicédiumában (1598, in RÖM 11–32); valamint Rimay Balassit köszöntő verse és Tolnai Balog János latin disztichonjainak magyarítása (RÖM 45–6);
- (5) allúziók, hivatkozások, idézetek, egyelőre pontosan számba nem véve (Madách Gáspár, Zrínyi Miklós, Wesselényi Ferenc, Franck Bálint stb.).⁶

Sidney utóéletét vizsgálva a következő általános megállapításokat tehetjük: 1. a halálát leíró beszámolóiban már azonnal legendákkal kezdték övezni alakját, melyekből egy mitologikus karakterű keresztény hős emelkedett ki; 2. e legendákat felhasználva keletkezett a hőst megörökítő epicédium-költészet; 3. a fenti forrásokat elemezve jól kivehető egy tendenciózus stilizálás, mellyel összefüggésben megindult életművének ideologikus megválogatása is. A továbbiakban a három fázist ismertetem, s vetem össze Balassi recepciójával.

⁴Vö. RINGLER 1986, 14; Shakespeare-re MUNRO-CHAMBERS 1932; Spenserre WELLS 1971.

⁵Cf. BÖM 1: 416; ECKHARDT 1972, 119; BIRNBAUM 1985, 245.

⁶Vö. BÖM 1: 417; 2: 128–30; IMRE 1930; ECKHARDT 1972, 387–425; SZIGETI 1985, etc.

Elsőként nézzük, miként formálódott a „Krisztus katonája”, a keresztény hős mítosza mindkét költő esetében. A történészek szerint Sidney kormányzósága és katonai tevékenysége nem volt túl jelentős a németalföldi harcok szempontjából. Első csatája alkalmából megtámadta Axel városát, de a csata legkiemelkedőbb eseménye Sidney neoklasszikus retorikával elmondott buzdító beszéde volt, mellyel előző este katonáit biztatta (Van Dorsten 1986, 21). Második jelentősebb katonai akciója a végzetes zutpheni összecsapás volt, mely halálát okozta, de hadi szempontból teljesen fölöslegesnek bizonyult (Poort 1986, 30–2). Politikai tevékenysége sem tűnik sokkal kiemelkedőbbnek, abban viszont megegyeznek a holland források, hogy a németalföldiek őt tekintették jövőendő vezérüknek, őt akarták Leicester után főkormányzónak (Poort 1986, 34).⁷

A végső szenvedéseinél jelen lévő lelkipásztor beszámolója már hősként beszél róla, de még realizisztikus elemekből építkezik. Leírásából kibontakozik a késő reneszánsz közéleti ember elmúlásának koreográfiája. Sebesülése után Sidneyt először is a pap figyelmezteti, hogy tekintse szenvedéseit a bűneiért kirótt penitenciának, s fogadja azokat keresztény alázattal. Ez megnyugtatja a költőt, aki később — bűnös életét végigigondolva — mégis kétségbeesik, majd fokozatosan egyre kiegyensúlyozottabb, s bűnbánata eredményeként egyre boldogabb lesz. Gifford atya nem szűkölködik a protestáns szigorúságban, de mindez végül meghozza gyümölcsét:

„Minekutána megvilágosítottatott [mármint a lelkiatya által] hogy Isten még legnagyobb szerűbb szolgálói is rémülettel és félelemmel ismerték fel az Úr haragját nagy fájdalomikban; egyébiránt hogyan is tanulhattak volna engedelmességet és tiszteletet, hogy félelemmel álljanak Mennyei Atyjuk elé. [...] Most, ezért maga [Sidney] is bevétetett Isten Oskolájába, és szenvednie kell, hogy magában Isten akaratahoz formálódjék. [...] S miután azt is megtudta, hogy Dávid és más szent emberek is nagy veszélyek idején miként fordultak Istenhez segítségért, [...] erre azt válaszolta: nem könyörgök az életért, legyen csakis az Ő akarata szerint.”⁸

A következőkben Sidney humanista, tudós voltát bizonyítja, amikor elmondja, hogy a haldokló költő Isten végtelen jóságáról és a világ szépségéről értekezett platonista terminusokban, majd egy külföldi beteglátogatójával latinul társalgott. Fájdalmai erősödésével sztoikus filozófusnak mutatkozott, mindent hiúságnak és hiábavalóságnak minősített a világon. Akkor is, amikor búcsút vett testvéreitől, ezt hangsúlyozván:

⁷Érdekes, hogy Sidney — sokak szerint karizmatikus — személyisége mennyire gerjesztette az efféle várakozásokat. Köztudott az a legenda, hogy az ő személye is felmerült, mint esetleges jelölt Báthori István halála után a lengyel trónra (Sir Robert NAUNTON, *Fragmenta regalia* [London, 1641], idézi OSBORN 1972, 246; facsimile in COLAIANNE/ed 1980).

⁸Where it was prove unto him that the greatest Servants of God were astonished with horror and feare of God's Wrath in their outward afflictions; otherwise how should they be taught Obedience and Reverence to stand in awe of their heavenly Father. [...] Now therefore he was received into the School of God, and must suffer him to work upon him to fashion him to his own will. [...] Being also advertised that David and other holy men of God in time of their extreme dangers, did call to God for help, [...] to this he answered: I beg no Life but according to his Will (GIFFORD 1959, [4]).

„Minden dolgok korábbi életemben csak hiúság voltak és hiúság.” Érezvén a halál közeledtét, rövid beszédben fordult két testvéréhez, szerető, gyengéd hangon intve őket néhány dologra, különösképpen, hogy tanulják meg tőle: minden dolog csak hiúság.⁹

1593-as életrajzírója, Thomas Moffet ezt még kiegészítette azzal, hogy földi dolgait elrendezvén Sidney a királynő kegyébe ajánlotta feleségét és kis leánygyermekét (Moffet 1940, 91). Majd következett a végső aktus. Gifford leírásában: Sidney

„Felemelte mindkét kezét, s összekulcsolta őket a mellén, mint azok, akik alázatos könyörgésre készülnek; és a kezei így is maradtak. [...] Végül pedig, az ima végeztével átadta lelkét urának kezeibe, az örök nyugalomba.”¹⁰

Ha Sidney halálának leírásaiban protestáns tendenciózusságot látunk, Dobokay beszámolója az ellenreformáció stílusjegyeit hordozza. Erős hangsúly esik a nagybeteg Balassi szentgyónására, illetve, hogy a költő a Boldogságos Szűz segítségét kérte (BÖM 1: 415). Eltekintve attól, hogy vajon a jezsuita hűen írta-e le a történeteket, vagy a maga sajátos látásmódja szerint stilizálta, érdemes fölfigyelnünk, hogy Balassi első irodalmi művében, a protestáns Michael Bock hagenai prédikátor füves kertecskéjének fordításában a jó halálnak meglehetősen eltérő programjáról olvasunk:

„MIKÉPPEN TARTSA MAGÁT AZ EMBER AZ HALÁLNAK ÓRÁJÁBAN: Ha látod, hogy isten akarhatja legyen, hogy meg kelljen halnod hát ereszd magadat örömet és töredelmességgel az ő akaratjának. [...] Ajánljad az te lelkedet az ő kezében, nem szűz Mária kezében, mint régenten az pápaságban tanítottak. [...] Utolszor ajánljad azokat is neki, az kikre itt éltedben gondot viseltél és kikről szorgalmatos vagy hogy valamiképpen kimulásod után nyomorultak és elhagyatottak lehetnek” (BÖM 2: 47–8).

Sidney halála tulajdonképpen e koreográfia szerint zajlott, míg a katolicizmushoz visszatért Balassi már „az mi idvezítő királyunknak és az ő szent anyjának az szeplőtelen szűz Máriának kegyes ájtatos szókkal magát teljességgel ajánlotta” (BÖM 1: 416). Dobokay leírása Pázmány ellenreformációs tanítását látszik illusztrálni. Pázmány szerint

„legnagyobb és szorgalmatosabb gongya legyen a betegnek, hogy a Szent Írásban feljegyzett orvosságokkal élyen, testi és lelki gyógyulására. [...] Ne halogassa tehát senki betegségében a gyónást, mert ki tudja, ha éri az üdőt, mellyet gyónásra intéz. [...] Minek-utána töredelmes szűvel megbánta és gyónja bűneit a beteg ember és az ő Megváltójának Szent Testét, Vérért magához vette, gyakor és ájtatos fohászkodásokat bocsásson Isten-eleibe, sokszor kérje a Szeplőtelen Szűzet és minden Szenteket, hogy ő-érette Istennek könyörögjenek. Ennek-felette Isten malasztjával azon legyen, hogy testi fájdalmat hálaadással viselje és azoknak békeességes tűrésével könnyebbítse bűneivel érdemlett kínnyait a *Purgatórium*-nak” (Pázmány/Óry 1983, 3: 148).

⁹ „All things in my former life have been vaine, vaine, vaine”. Perceiving that Death did approach he did with a few and short speeches exhort his two Brothers in an affectionated manner giving the instructions in some points; and namely to learne by him that all things here are Vanitie. (I. m., [13]).

¹⁰ ...lifted both his hands, and set them together at his breast and held them upwards after the manner of those which make humble Petition; and so his hands remained. [...] And at the last, even with the end of the Prayer he yielded his Spirit into the hands of God to his eternal Comfort (GIFFORD 1959, [15]).

Balassinál is megtaláljuk a humanista tudós-motívumot: „Mikor a felcser vasával sebéhez nyúlt, Vergiliusból idézte ezt: »Most van szükség bátorságra, Aeneas, most erős szívre!«” (BÖM 1: 415). A keresztény sztoicizmus is említődik:

„A mi papunk akkor ösztönözte, hogy egészen Isten tetszésére hagyatkozzék. Ezt készséggel megtette, [...] s ezt felelte: »Hiszen azt akartuk, Atyám, hogy így legyen!«” (BÖM 1: 415).

Megtaláljuk a családjáról való gondoskodás, végrendelkezés aktusát is: fiát Mátyás főherceg oltalmába ajánlja. Végül Dobokay is gondosan fogalmazza meg a Sidneyéhez hasonlóan felemelő, kiszámítottságában színpadias elmúlás-jelenetet:

„Igen bódog embernek alítja vala ezért magát, hogy az igen irgalmas Isten kegyelmes szemeit rejá fordítván, oly bódog tisztességes véget rendelt volna életének, hogy minek utánna az egy közönséges hitet megismervén, és így annak mindenkben szíve szerint engedvén ahhoz tökéletesen ragaszkodván az közönséges kereszttyén anyaszent-egyháznak kebelébe lelke mintegy nagy fáradság után kívánt nyugalmat és csendes-séget talált volna, mindezeknek felette ez árnyékvilágbeli pályafutását is vitézi módra végezné” (BÖM 1: 416).

Gifford Sidney-émlékezéséről jegyezte meg egy irodalomtörténész: inkább műalkotásként kellene csodálnunk ezt a beszámolót, semmint történelmi forrásként (Sidney/Duncan-Jones 1973, 164). Valóban, a reneszánsz világszemlélet egyik sajátosságának tekinthető, hogy az élet tényeit idealizált képekké stilizálta, s ehhez a retorikai hagyomány szolgáltatta a módszertani keretet. E folyamatban a „Krisztus katonája” motívum mindkét költő emlékezetének fenntartásában kulcsszerepet játszik, s ez már az idealizálás következő fázisa, a mítoszeremtés. Mindez még visszafogottan jelentkezik a helyszíni beszámolóknak, de később előtérbe kerül az epicédiumokban, biográfiákban és apológiákban. Dobokay például még csak tényszerűen, bár emelkedett hangon jegyzi meg Balassiról:

„...ez az igen katolikus férfiú és nemeslelkű katona, akinek ahogy eltöltött életét egész Magyarország bámulta, úgy mindenki magasztalta halálában Isten kegyelméért, aki a tizenkettedik órában is az elsőik közé tudja emelni az ő választottait” (Dobokai in BÖM 1: 416).

Retorikai megerősítésként mindezt Balassival is elmondhatja: „»Krisztus megholt érettem, hát én hogy kételkedjem? Te katonád voltam Uram és a te seregében jártam«” (i. h.). A Sidney halálirodalomban ugyancsak bőven találunk ilyen kifejezéseket: „pro Christo patriaque mori”, „pro Christi Ecclesiae pugnans” (idézi Baker-Smith 1986, 99).

A mítoszeremtés egyik elemi módja, amikor a keresztény mártír-hős életét színező, anekdotaszerű epizódokat iktatnak a biográfiába. Sidneyvel kapcsolatban ennek sok példája van, talán a költő másik biográfusa, Fulke-Greville jutott a legmesszebbre. A sebesülést leírva két fiktív epizódot is örökölt hagyott: az első szerint Sidney azért ment a csatába páncél nélkül, mert meg akarta mutatni, hogy az angol katona semmitől sem fél. A másik szerint, mikor megsebesült, s szomjazott, a felkínált vizespalackot egy nála még súlyosabban sebesült bajtársa javára visszautasította (Greville/Smith 1907, 127–35). Talán a források szükséztűsége miatt, Balassiról ilyenfajta anekdoták nem maradtak

fenn, hacsak Rimay információját nem soroljuk e kategóriába, mikor az *Epicédium* első énekében elmondja, hogy Balassi Esztergom alá készülletiben fehér kamokából zászlót csináltatott, melyre „hárfájával Dávid király vagyon térdén telepedve öszvefogott s fel-emelt két kezeivel írva” (RÖM 11).

Ezzel elérkeztünk a második vizsgálati szemponthoz, vagyis a mítosszá fejlesztett legendákat felhasználó epicédiumköltészethez. Ezekben a mítoszeremtés egy további, bonyolultabb fajtájával, a mitológiateremtéssel találkozunk, vagyis amikor a megörökítendő személyeket természetfeletti lények, istenségek vagy megszemélyesített allegorikus absztrakciók karába emelik, és ezekkel együtt szerepeltetik. E módszer tipológiáját a latin nyelvű epicédiumgyűjtemények alapján konstruálhatjuk meg, ezek természetesen a klasszikus és a neolatin költészet toposzrendszeréből merítettek. A leggyakrabban a trójai háborúból vett párhuzamokkal élnek, ahol is hősünk Hektór anti típusának felel meg, aki az Achilles-kategóriájú ellenségtől esik el. A hősök költő voltára utal a számtalanszor felbukkanó „Martis et Artis” kifejezés, mely gyakori bonyolult formát nyer a különféle istenségek vetélkedő jeleneteiben.

A Cambridge-ben kiadott *Lachrymae Tumulo Nobilissimi Equitis, D. Philippi Sidney Sacratae* (1587) című megemlékező kötetben például John Palmer költeménye egy ilyen mitológiai vetélkedést ír le: Merkúr és Mars összevesztek, hogy milyen halállal haljon meg Sidney? Költőhöz vagy katonához méltóval? Merkúr Sidney művészi tehetségére, Mars pedig katonai érdemeire hivatkozott. Pallas is ott állt, s így érvelt Jupiternek: „Merkúr mit sem tud a háborúról, Mars pedig a költészetről.” Ezzel szemben ő, Pallas, mindkettőben a tudományos bölcsességet képviseli, úgy illik hát, hogy Sidney neki jusson. Jupiter beleegyezik, mire a felháborodó Mars elvágja a költő életfonalát. Pallas a mennybe emeli a holttestet, míg a földön tovább folyik a harc.¹¹ A Balassit kutató számára azonnal ismerősnek tetszhet a motívum, hiszen Tolnai Balog János ugyanezt az epizódot dolgozta fel a Darholz Kristóf kiadta epicédiumgyűjteményben (Balassi/Dézi 1923, 2: 634), melyet aztán Rimay magyarra is fordított, s a két vers együtt került be a Balassi—Rimay istenes énekek későbbi kiadásába. Tolnai Balog több istent szerepeltet mint Palmer, de a végkifejlet azonos:

Minerva kezdé el azután beszédét:

¹¹ Mercurio cum Marte gravis contentio nata est,
Cuius Sidneius sub ditione foret...
Artes Mercurius, Mars arma potentia iacat:
Mercurius meus est; Mars, meus inquit erit.
Intererat Pallas, iuvenisque accensa decore,
Contesta Iovem, talia voce refert:
Mercurius belli, Mars inscius artis habetur,
Hic utrumque tenet, pallas utroque valet;
Praemia magna Pater, sed praemia debita posco,
Sit meus hic miles, debet utrumque mihi.
(Facsimile in COLALANNE/ed 1980; BAKER-SMITH 1986, 98.)

Minnyájan Bálintnak hagyjatok, mond, békét.

Bölcsebb, vitézb, szebb is ki lehet nálamnál,
Egyedül nállam az, ki mindnyájatoknál,
Én kedvem szerelmem Bálinttól el nem áll.
Mértán azért ő is én táboromban száll...

(RÖM 46).¹²

Ez a mitologizáló-mítoszteremtő technika aztán átkerült az anyanyelven megjelent gyászversekbe is, s mindkét költő esetében egy-egy magas színvonalú, gondos kötet-kompozíciójú ciklust eredményezett.

Bár Sidneyt jó néhány angol nyelvű alkalmi vers is elbűcsúztatta, igazán jelentős irodalmi értékű csak egy van közöttük, Edmund Spenser *Astrophel* című gyűjteménye. Balassi esetében természetesen a Rímay-epicéidümről van szó, s a következőkben e kettőt vetem össze. Spenser éppúgy költőtársa, tanítványa, s bizonyos értelemben feudális alárendeltje volt Sidneynek, mint Rímay Balassinak. Motivációja is hasonló volt, mint a magyar költőé, amikor 1595-ben megjelentette az *Astrophelt*. Ebben saját pásztori elégiája mellé felvett még négy másik szerzőtől származó verset is, s az egészet egységes mitológiai keretbe foglalta. Spenser műve abból a szempontból is kiugró, hogy ez az egyedüli megemlékezés, mely elismerte Sidney eredeti irodalmi programját, hogy szórakoztató, vagyis esztétikai értékkel bíró költészetet alkosson. Már Spenser műfajválasztása is ezt a programot szolgálta: a pasztorál elégia műfaja költők költészetéről való társalkodásának volt fenntartva. Spenser költeménye három részből áll. Az elsőben *Astrophel*, a pásztor idilli élete attól kap igazi értelmet, hogy beleszeret Stellába. A második rész a katonának állít emléket, de mintha csak kényszeredetten tenné, és rövidre fogva. A harmadik egy újfajta mitológiát teremt, radikálisan eltérő a többi gyászverstől, a középszerű hősenekektől: Ovidius *Átváltozásait* követi. Stella szíve megszakad *Astrophel* halála után,¹³ de az istenek annyira meghatódnak ettől, hogy mindkettejüket virággá változtatják, melyek közepében igazi csillag fénylik (Spenser/Smith 1970, 547–60).

¹² Tolnai latin szövege:

Dique deaque simul caelo nova praelia miscent:
Certatim petitur cuique Balassa Valens,
Nosse velis qui sunt et quae sint, accipe paucis:
Mercurius, Mavors, Pallas, Apollo, Venus,
Mercurius linguam, Mars ensem, Cypris amorem,
Ingenium Pallas, carmen Apollo rogat.
Ille sciens, vates, orator, fortis, amatus,
Sit licet, haec mihi sunt cuncta, Minerva refert:
Sum dea bellipotens, sapiens sum, sum quoque pulchra:
Nostra Valentinus castra Balassa colat.

¹³ E szereplők Sidney híres petrarkista szonettciklusára utalnak, ahol Sidney-*Astrophel* reménytelenül ostromolja a hősnőt, Stellát.

Spenser ciklusának értékét — irodalmi erényein túl — az is jelenti, hogy 1595-ben, a kortárs értékelések áramlatával szemben az önfeledt költőt dicsőítette:

Szórakozása tiszta volt, öröme ártatlan,
Édes savanyúság nélkül, s méz epe nélkül:
Ő maga pedig csak boldogságra termett....¹⁴

Spenser *Astrophele*, úgy tűnik, egyedül fűjja a pásztorsípját a korabeli „Sidney, a filozófus” irodalmi emlékművek és „Sidney a csatában halálos sebet kap” barokkos tablók között.

Rimay Balassi-ciklusa, bár mutat hasonlóságot Spenser gyűjteményével, mutat lényeges eltéréseket is, s ezek értékelése vezet majd el bennünket a dolgozat következtetéseiig. Spenser *Astrophele* egy régebbi, reneszánsz műfaj, a pasztorál elégiafüzér törvényei szerint építkezett, s ebbe logikusan fért bele Sidney, a szerelmes, világi költő dicsérete. Ugyanakkor arra is utaltam, hogy a költőbaráton kívül mindenki más szinte igyekezett eltussolni azt a világi költészetet, mely pedig Sidney talán legjelentősebb újítása volt. Balassival is hasonlóan történt. Tanítványa, Rimay nagyon is tudatában volt mestere szerelmi költészete jelentőségének. Előszótervezetében, melyet Balassi-kiadásához készített, hangsúlyozta, hogy

„Ha ki az szerelem argumentumában való énekének munkáját nem javallja penig, kárhoztassa az egyéb minden nemzetségek nyelvén írt hasonló munkákat is” (RÖM 42).

Majd Catullustól Dantén és Petrarcan át Johannes Secundusig és Du Bellayig felsorolta a világirodalom neves szerelmi lírikusait, akik latin és nemzeti nyelveken szerelmi költészetet műveltek. Ezek igazolják Balassi törekvéseit is:

„Igy annak okáért ez a mi elmés, tudós Balassi Bálintunk is ezeknek nyomdokát hasonlatos nemű írásával [...] az Helicon erdejének kies árnyékában éneklő s beszélő Muzsák szavát is értheti s tudhat is már velek beszélgetni, nem átaljuk ez dologban való fáradságát neki most is megköszönni s érdemlett neve becsületivel kezünkben is munkáját forgatni” (i. h.).

Sajnos Rimay előszava sosem jelent meg, mint ahogy a Balassi-versek kiadásából sem lett semmi. Megjelent viszont Rimay *Epicédiuma*, melyből egy egészen más Balassi, az eddigiekben körvonalazott keresztény hős alakja bontakozik ki. A versfűzér már a barokk allegóriák irányába mozog, bonyolult mitológiai apparátust alkalmaz, s nagyívű lendületével szilárd keresztény tanulságot sugall. A narratív keret szerint az 'inventio poetica' a következő: amint Balassi a hadbaszállásra készülődik, Minerva azzal a kéréssel fordul Palláshoz, hogy engedje a költőt meghalni a csatában, hogy így megszabaduljon földi szenvedéseitől, s a halhatatlan lelkek sorába emelkedhessék. Pallás beleegyezik, s

¹⁴ [His] sports were faire, his ioyance innocent,
Sweet without sowre, and honny without gall:
And he himself seemd made for merriment...
(25–7. sorok).

utasítja Lakheszisz párkát, hogy Balassi élet-fonalát elmesse. Mi több, az égi gyűlés arról is határoz, hogy Ferenc öccsét is megdicsőítsék hősi halállal. A ciklus további részében a halálosan sebesült Balassi a már tárgyalt koreográfia szerint búcsúzik barátaitól, testvérétől, s mindenekelőtt hazájától, majd lelkét Istennek ajánlja az I. I. zsoltár szavaival; itt Rimay az ismert módon Balassi zsoltárparafrázisát illesztette saját versébe. A harmadik részben a klasszikus mitológiai apparátus keresztény apoteózisba fordul: az Atyaisten, teljesen meghatódva Balassi könyörgésétől és bűnbánatától, Raphael arkangyalt küldi, hogy a költő lelkét az égbe emelje, s Abrahám kebelére helyezze.¹⁵ A következő rész Balassi Ferenc halálát énekli meg ismét klasszikus mitológiai szereplőkkel, majd a hatodik részben a kilenc múzsa zengi mindkét testvér dicséretét. A záró hetedik részben a testvérek formális elszórási következik. Ennek végén egy epigramma található: „A szerző irigyéhez”. Itt még egyszer megerősíti művészi és morális szándékát a versciklus megalkotásával, s visszautasítja a rosszindulatú bírálatokat:

Ez két vitéz urat kiket lelkem ohajt,
verseimmel kesergém,
Minerva Anyámmal őket laureával,
mint tudám, ékesgettém
(RÖM 32).

*

A záró epigramma hangneméhez kapcsolódik Rimay másik hosszabb írása Balassiról, a latin nyelven írt, s Darholcz Kristófnak ajánlott *Apológia*, mely valószínűleg az *Epicedium* előszava lett volna, de ismeretlen okból mégsem került kinyomtatásra. E szöveg vizsgálata már a korábban jelzett harmadik fázis jellegzetességét fedi fel, vagyis hogy miként alakult ki a költők életművének ideologikus megválogatása. Bár Rimay az *Apológiában* is dicséri Balassit mint a nemzeti nyelv felvirágoztatóját, a nagyobb hangsúlyt mégis Balassi tudós, humanista volta kapja, virtuóz idegennyelv-tudása, retorikai képzettsége, irodalomszervező jelentősége, s mindezekkel egy sorban, katonai vitézsége. A szerelmi költészetről egy szó sem esik, illetve csak annyi, hogy mentegeti mesterét a parázsnaság vétkéért: „Azt tapasztaljuk ugyanis, hogy benne a bujaság és a harag bűnén kívül más túrhetetlen tulajdonság aligha volt, [...] természetének ereje sodorta, nem pedig szabad akarata vitte rá” (Tarnóczy/ed 1979, 500).

E latin, humanista elaborátum leginkább a Sidney-biográfiákkal mutat hasonlóságot, különösen Moffet rajongó, s ugyancsak latinul megírt életrajzával. Ezekben a korai életrajzokban szinte egyáltalán nem találunk utalást Sidney világi költészetére, szerelmes

¹⁵ Ha angol irodalmi párhuzamot keresünk Rimay versciklusához, nem annyira a reneszánsz Spenser, mint a manierizmusból barokkba fejlődő Milton kínálkozik. *Lycidas* című gyászversében hasonlóképpen fejleszti mitológiai apparátusát klasszikus elemektől egy nagy, keresztény végkifejlet felé.

verseire és pasztorál-műveire, vagy ha igen, a szerzők hangneme apologetikus, és szívesen témát váltanak. Itt megint csak Moffet véleménye a legjellemzőbb: „Attól félvén, hogy *Stella*-ciklusa és *Arcádiája* ahelyett, hogy jobbítának, szabadosabbá teszik olvasói lelkét; s mivel méltóbb tárgyak után nézett, erősen kívánta, hogy valami olyanról tudna énekelni, mely még a legszigorúbb Kátó cenzúráját is kiállná.”¹⁶

Moffet Sidneyje egyenesen elpirul szégyenében, ha korai szerelmi költészete csak szóba kerül is, s halálos ágyán könyörögve kéri bátyját, hogy nehozz bármi is ezek közül a versek közül nyilvánosságra kerüljön.

A következő, záró részben arra keresek választ, hogy mennyiben formálták költőink maguk a sorsukat és „image”-ukat, s mennyiben mozogtak ideológiai-esztétikai kényszerpályákon. Hogyan jutunk el attól a Sidneytől, aki a szerelmes szonetteket és az erotikus *Arcádiát* írta és *A költészet védelmében* című traktátusában ezeket elméletileg is megvédte a keresztény hősig, aki később mindezt megtagadta? S ugyanígy, hogyan jutunk el a *Szép magyar komédia* Balassijától, aki a szórakoztató irodalom programját felvázolta, majd pásztordrámájában és szerelmes verseiben megvalósította, a Rimay-apológia tudós Balassijáig, és az *Epicédium* mitologikus hőséig?

V

Az újabb Sidney-szakirodalomban Richard Lenham jegyezte meg, hogy „a biográfusok olyan legendák örökösei lettek, melyeket nem Sidney élete, csak hősi halála ihletett” (Lenham 1967, 335). A közelmúltban több tanulmány (Hager 1981 és Baker-Smith 1986) tett fontos megállapításokat a Sidney-legenda kialakulásáról, és ezek egyik fő mögöttes motivációjáról, a politikai-ideológiai mozgatókról. Szerintük nem lehet eltekinteni attól a tényről, hogy Sidney az erzsébeti politika szolgálatában halt hősi halált, s ez a végkifejlet nemcsak hogy átszínezte korábbi életének kevésbé sikeres politikai tevékenységét, de irodalmi értékelésének is medret szabott. Walter Raleigh epitáfiuma, mely Spenser *Astrophelében* jelent meg, világosan kijelölte Sidney helyét minden vonatkozásban:

Aznap, mikor az a nekik Hannibál meghalt,
nekünk Scipiónk esett el,

korunk Scipioja, Ciceroja és Petrarcája....¹⁷

A klasszikus párhuzamok magyarázata az, hogy Sidney a spanyolok számára Hannibál volt, de az angoloknak egyszerre patrónus (Scipio), meggyőző szónok-politikus (Cicero) és költő (Petrarca). További kapcsolatot jelent, hogy Róma győzelmét Karthágó felett

¹⁶ Having come o fear, however, that his *Stella* and *Arcadia* might render the souls of readers more yielding instead of better, and having turned to worthier subjects, he very much wished to sing something which would abide the censure of the most austere Cato (MOFFET 1940, 74).

¹⁷ That day their Hanniball died, our Scipio fell,
Scipio, Cicero and Petrarch of our time.

„An Epitaph upon the right Honourable sir Philip Sidney...”, 57–58. sorok. In SPENSER/SMITH 1970, 559; kommentálja BAKER-SMITH 1986, 88

Petrarca énekelt meg *Africa* című művében, s így ez a mű poétikailag is modellé vált a katolikusok ellen harcoló protestánsok számára. Petrarca *Africájában* Scipio és Ennius reprezentálják politika és kultúra/irodalom dinamikus összefüggését, Scipio pedig önmagában is tett és kontempláció ideális egyensúlyát testesíti meg. Sidney, egy személyben patrónus és a költő, a vitézség és az iskolázottság e kombinációját volt hivatva példává emelni. A korabeli mikropolitikai tények elemzése után Baker-Smith még hozzáteszi: „Az oxfordi és cambridge-i epicédium-kötetek az adott politikai kontextusban úgy tűnnek, mintha Sidney halálát a németalföldi intervenciók kampány érdekében akarnák kihasználni. Ők teszik a hivatalos pecsétet a születő mítoszra” (1986, 90). Hager szerint két propagandisztikus cél motiválta a hatalmas emlékező-irodalmat: (1) a már említett németalföldi kampány, melyet a Leicester vezette háborús párt, a „héják” szítottak; (2) maga Erzsébet törekvése, hogy udvarában, talán elsősorban a nemzeti egység megteremtése céljából, újjáélessze a lovagi erényeket. Frances Yates ezt „a kultúra fantáziadús refeudalizálásának” nevezte (Yates 1975, 108), s ennek érdekében vált Sidneyből a lovagi hősiesség és udvariság példaképe. A különlegesen gondosan megtervezett és látványosan lebonyolított temetést is ezzel lehet magyarázni.

Balassi emlékezetében is jól kivehetők a nyomai egy ehhez hasonló politikai-ideológiai motivációnak. Már láttuk, hogy halála hogyan adott alkalmat ellenreformációs propagandára. Rimay inkább a nemzeti-politikai vonalat aknázza ki *Apológiájában*, de ahhoz, hogy ez hatásos lehessen, először ki kell alakítani a meggyőző, példaértékű Balassi-képet. Már a Darholcz-kötet latin gyászversei megteremtik azt a toposz-rendszert, mely azonos a Sidneynél megfigyelt vitéz és humanista, költő és tudós ötvözetével:

Marte potens, pietate gravis, virtutibus auctus,
Occidit immeritus, pietatis splendor avitae,
Factus et antiquae fidei defensor et ingens
Patronus: Phoebos, Musis et Pallade clarus.

(Balassi/Décsi 1923, 2: 643)

Erre a kötetre utal vissza Rimay, amikor kijelenti: a Balassiak nagy befolyással vannak „az állam rég elkopott dicsőségének helyreállítására, [...] példát mutattak másoknak, és ragyogó katonai képzettségükkel és hősiességek bátorságuk erényével messze megelőzték az összes rangosabb embert, még a magukhoz hasonló származásúakat is” (Tárnóczi/ed 1979, 494). Ezek után leszögezi, hogy Balassi halála mennyiben járul hozzá hírnevének alakulásához:

„...emelkedik dicsősége, napról napra növekszik a híre, s eljön majd az idő, amikor e férfiút szabadon az égig emeli a hírnév és végnapja nagymértékben hozzájárul jóhíréhez” (i. m., 501);

majd a legteljesebb nyíltsággal utal a testvérek halálából kiaknázható politikai tőkére:

„Mi ugyanis, akik életükről és erényeikről némely felkutatott adattal rendelkezünk, [...] haláluk óta máig nyomozzuk főként hazájuk iránt tanusított szolgálataikat, vagy egyéb kiváló erényeiket. [...] Kell valamenynyi helyet szentelni haláluknak is, amely

olyan tiszteletreméltó volt, amelyen Herculesnek sem jutott. [...] *Kétségtelen ugyanis, hogy igen dicsőséges haláluk folytán olyan tisztességhez jutott a haza, amely felér azzal a tartós és ebben az államra nézve igen súlyos időszakban nagyon is kívánatos haszonnal, amelyet életük érdemével nyert volna, ha illő módon megadta volna kegyességével a sors nekik mindazt, amivel erényüknek méltán tartozott.*" (Kiemelés tőlem, Sz. Gy. E.; i. m.; 495–6.)

Sidney esetében tökéletesen sikerült az idealizált hős-teremtés, s csak gondos filológiai munkával nyomozhatók vissza a forrásokban kevésbé rokonszenves vonásai: önfejlősége, vagy például, hogy ő is hajlott a szexuális örömök élvezetére. Balassi esetében ez a megtisztítás nehezebb munka volt. Gabelmann megjegyzésétől („Hungarus sed impius”) hosszú út vezet a Rimay által megrajzolt hősig. A testvér, Balassi Ferenc párhuzamos halála fontos elemmel bővítette a mitologizálást, s leginkább Rimayt érhetjük tetten, amint a Darholcz-kötetben még inkább az öcs feje körül fénylő glóriát az *Epi-cédiumban* véglegesen áttolja mestere homloka fölé.

Ha tisztábban is látjuk most már a Sidney- és Balassi-legendák kialakulásának közvetlen motivációit, továbbra is számot kell vetni azzal, amit már Klaniczay Tibor jelzett „A szerelem költője” című tanulmányában (1961): mennyiben volt összhangban a recepció stilizálása a szerzők esetleges költői-ideológiai végakarataival?

Ha eltekintünk a közvetlen politikai-nemzeti érdekű propagandisztikus recepciótól, az irodalmi értékelés tendenciái is világosak: a szerelem költőt vagy elhallgatják, vagy — jobb esetben — mentegetik, míg a tudós, filozofikus és mélyen keresztény vonásokat bennük piederstálra emelik. Ez a recepció folyamat nyilvánvalóan a reneszánsznak manierizmusba fordulásával van összhangban, s a sztoikus filozófia és erkölcsstan térhódítását mutatja. Balassi követői és értékelői — Darholcz, Rimay, Forgách Mihály, Káthay Mihály és Szokoly Miklós — egyaránt ennek hatása alá kerültek, mint ahogy Sidney életrajzírói és költőtszai — Spenser, Raleigh, Fulke-Greville, Moffet és a többiek is. De vizsgált költőink sem maradtak kívül az ideológiai változások körén, s saját sorukban, eszmei fejlődésükben is átértékelték azt, amit kevésbé pontos definícióval, de azért mindnyájunk számára érthetően „a reneszánsz elmúlásának” nevezhetnénk. Itt megint csak szinte hihetetlen párhuzamokkal találkozunk Sidney és Balassi pályarajzában.

Ismerjük a magyar költő filozófiai elmélyülését lengyelországi zarándoklata alatt. S azt is tudjuk, hogy egyre inkább vallásos témák felé fordult, Buchanan *Jephtéjét*, majd *Campion Tíz okok-ját* fordította, és zsoltárparafrázisokon dolgozott. Sidney ugyancsak vidéki magányba húzódott a halála előtti években — nagyrészt politikai mellőztetése miatt. Itt filozófiai tanulmányokat folytatott, Philip Duplessis Mornay toleranciától átítatott művét fordította a keresztény vallás igazságáról, s a halál éppen a teljes zsoltár-roskönyv fordítása közben érte. Külön érdekesség, hogy egyes életrajzai — felekezeti szimpátiáinak mérlegelése közben, toleranciáját bizonyítandó — kiemelik, hogy mennyire elnézően nyilatkozott a jezsuita mártír Edmund Campinról, Balassi utolsó irodalmi mintájáról (Hager 1981, 4). Azt is tudjuk, hogy végső, Hollandiában töltött hónapjaiban rendszeresen találkozott Justus Lipsiussal, azzal a sztoikus filozófussal, akivel Rimay is levelezett és akit a magyar késő humanista literátorok egyként csodáltak. Szel-

lemi átalakulásának legfényesebb bizonyítéka volt regényének, az *Arcadiának* gyökeres átdolgozása ezekben az években. A régi *Arcadia* tiszta pasztorál műfajú volt, antikizáló, pogány, s szerelmet igenlő. Néhány évvel később ezt már nem tartotta eléggé erkölcsösnek, s a nővérenek ajánlott új változatot hősi románcná fejlesztette, melyben a morális allegória dominál.

Végül is sem Sidneynek, sem Balassinak életében nem jelent meg egyetlen világi verse sem, sem pedig irodalomelméleti gondolataik. Életük végének alakulását figyelembe véve azonban azt mondhatjuk, talán saját maguk is így kívánták. Egy bizonyos ponton túl úgy érezhették, hogy az élet túllépett műveiken. Én-formálásuk végkifejlete és a műveik kánonját formáló recepció kezdete, úgy tűnik, összecseng, s e vonatkozásban hasonlóságot figyelhetünk meg az európai késő reneszánsz egymástól — földrajzilag és fejlettségben — oly távol eső két pontja között.

A hasonlóságok mellett, természetesen különbségeket is látunk, s a hiteles kép érdekében elengedhetetlen mindezeket is számba venni. Vajon igaza volt-e Szerb Antalnak, amikor ötven évvel ezelőtt így vetette össze Sidneyt és Balassit?

„Kultúra szempontjából Balassa kora legjobb költőivel egy nívón állt, de civilizáció szempontjából mi volt? [...] Sidney és Spenser platonizmusához Sidney és Spenser magas élete kellett, és egy magas civilizáció teljes fényében izzó udvar....” (Szerb 1934, 153).

Az újabb angol kutatások bebizonyították, hogy a Szerb által rajzolt kép az angol reneszánszról túlzottan idealizált, s hogy a legendák szövete alatt éppolyan hatalmi politika, ideológiai harc és személyes frusztrációk sokasága húzódik, mint amelyek közismertek a magyar reneszánsz világában. Az elmúlt évtizedek kutatásában a Sidney-kép úgy lett realizistikusabb, hogy vesztett idealizáltságából; a magyar kutatás Balassi-képe pedig úgy lett ámyaltabb, hogy az új felfedezések és elemzések fényében a Szerb által megrajzolt „országúti kóborlovag” mellé odakerült a „poeta doctus” képe is. Az összehasonlítás alapja így megteremtődve már szembeszökő, hogy mindkét költő esetében a hősi halál nemcsak elsratásuk módját határozta meg, hanem költészetüknek általános értékelését is. De szélesebb perspektívában vizsgálva ezt, felismerhetjük a korabeli Európa kultúrájának általános változásait is. Úgy érzem, e vonatkozások újragondolása tovább finomítja azt az utóbbi években felújult vitát, mely Balassi és a korstílusok viszonyát igyekszik tisztázni. Számomra továbbra is helytállónak tűnik, ha élünk a korstílus-kategóriákkal akkor is, ha a szerelmi költészet fejlődését követjük nyomon az ókori klasszikusoktól a középkor trubadúrjain át a reneszánsz petrarkista költőig, hogy aztán lássuk, mint omlik össze ez a hagyomány a manierizmus válságában.

További hasonlóság, hogy a domináló ideológiával együtt változó általános olvasóközönség mellett maradt egy olyan — nemesi-arisztokratikus — réteg mind Angliában, mind Magyarországon, melynek e költők művei mégis sokat jelentettek. Erről tanúskodik a kiterjedt kéziratirodalom, melyben műveiket terjesztették és továbbadták a 17. század folyamán. Különbőség viszont az, hogy Angliában a könyvnyomtatást kézben tartó, illetve vásárlásai révén fenntartó szélesebb olvasórétegben is megmaradt annyi érdeklődés, hogy Sidney művei hamarosan könyv alakban is feltűnjenek. Az *Astrophel és Stella* szonettjei már 1591-ben, egy kalózkidrásban megjelentek, igaz, hogy a verseket morális szem-

pontból bíráló kemény előszóval együtt; de aztán kiadták költészetelméletét, és az új *Arcadiát* is, amely számos utánnyomással a 17. század egyik legnagyobb könyvsikere lett Angliában.¹⁸ Balassi szerelmi költészete is terjedt kéziratban, sőt, *A szép magyar komédia* nyomtatásban is megjelent, így világi irodalmi programja is közkinccsé válhatott. De mennyire? A tapasztalat azt mutatja, hogy hatása a Rimay által megjósolt erősödés helyett egyre fogyott. Petrarkista verseire már nem akadt kiadó, a *Komédia* visszhangtalan maradt, s még az angol reneszánsz eredményeit a következő korszak asszimilálni és továbbépíteni tudta, a magyar irodalom nem sokat tudott kezdeni az örökséggel.¹⁹ S ebben az összefüggésben a Szerb Antal emlegette kultúra és civilizáció közti különbség kiemelése mégis helytálló lesz. Ha az általunk leírt tendenciák hasonlóak voltak is, mélységük, intenzitásuk s kiterjedtségük már nem. Sidney halálából egy komoly politikai párt, majd az uralkodó igyekezett politikai tökéletet kovácsolni, s az érdekeltek olyan hatalmasak voltak, hogy évszázadokig ható érvénnyel meg tudták formálni a legendás Sidney-képet. Balassi csak olyan kevesek számára volt kedves (vagy fontos), hogy — bár hasonló stratégiát alkalmaztak — törekvésüket csak fél siker koronázta. Ha szigorú kritikai elemzés alá vesszük a Balassi-legenda alakulását, szinte csak egy ember, Rimay kezén látjuk azt formálódni (egy erre vonatkozó újabb vélemény: Ács 1988). Ahogy a mester egy személyben kellett, hogy legyen a trubadúrlíra és a petrarkizmus hazai megteremtője, a tanítvány egy személyben vállalta magára a keresztény hős és a szerelmes költő „image”-ának megalkotását.

Dolgozatomban a késő reneszánsz kori én-formálás és kánon-formálás változatait, illetve a két mechanizmus összefüggéseit igyekeztem feltárni Sidney és Balassi példáján. Ez esetben a részletek vizsgálata ahhoz a nagyon is képlekeny következtetéshez vezetett, hogy végül is nem tudjuk eldönteni, Sidney és Balassi vajon maguk tervezték-e meg és tudatosan játszották-e el saját halálukat, s így tudatosan járultak hozzá a mítoszai kialakulásához is, vagy mindez teljesen a kívülállók műve volt? És nem egyszerűen azért nem tudunk erre válaszolni, mert még nem fedeztünk fel olyan dokumentumokat, melyek egyértelműen tisztáznák a kérdést, hanem azért, mert felismerjük, hogy nem is létezhetnek ilyen dokumentumok. A recepció folyamatban ugyanis a fikciók historizálása és a történelem fikcionalizálása szétválaszthatatlanul egybeolvad.

György Endre Szónyi

THE RECEPTION OF PHILIP SIDNEY AND BÁLINT BALASSI (Self-Representation and Canon-formation in the Late-Renaissance)

The biographical convergencies of Sidney — key character of English Petrarchism — and Balassi — the father of Hungarian Renaissance love lyrics — have already been noticed by several scholars both in Hungary and England. My paper compares the two poets from an unexplored viewpoint: considering the circumstances of their death and the way these heroic Christian martyrdoms determined the following cult of their personality and the reception of their works. As for the Sidney legend, we can make some generalizations:

¹⁸ Bár az is kétségtelen, hogy a régi, pasztorál *Arcadia* csak a 20. században jelent meg.

¹⁹ Ezt bizonyítja az az Ötvös Péter által felfedezett adat is, hogy Rimay még 1629-ben is levelezett Bethlen Gáborral a Balassi-versek kiadása ügyében, de mindhiába.

(1) the reports about his death immediately started spreading heroic legendary motifs which later developed into quite a complicated Christian mythology; (2) the occasional poetry (epicedia) commemorating his death greatly utilized and further developed this mythology. Balassi's death was also commemorated by reports as well as epicedia both in Latin and in Hungarian. This literature shows amazing structural and motivic kinship with that of the Sidney reception. After setting up an inventory of the mentioned literature and clarifying the political incentives versus literary considerations of contemporaries and the disciples the paper compares Spenser's *Astrophil* and Rimay's *Epicedium* as the best vernacular cycles that tower much above the rest of the occasional poetry.

The last part of the paper tries to examine to what degree these late Renaissance poets were in the position to form their own "image" as poets and to what degree were they subject to ideological and esthetical trends and "musts". The question is how we arrive from the Petrarchists and apologists of love poetry at the images of the Christian martyrs and stoic philosophers, the exemplary figures according to which their canon was initially formed? The slightly sceptical answer is that even a thorough analysis of the sources might be misleading. We must realize: in the process of reception the fictionalization of history and the historization of fictions become inseparably intertwined.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Ács 1988 =

Ács, Pál. 1988. „A Balassi-imitáció elmélete és gyakorlata Rimay János műveiben”. In Kovács Anna (ed.). *Hagyomány és ismeretközlés* (Discussiones Neogradensis 5.) Salgótarján, 1988, 16–26

Baker-Smith 1986 =

Baker-Smith, Dominic. 1986. „Great Expectation: Sidney's Death and the Poets”. In Van Dorsten/ed 1986, 83–104

Balassi/Dézi 1923 =

Balassi Bálint. 1923. *Balassi Bálint minden munkái* (2 vols.) Kiad. és bevez. Dézi Lajos. Budapest

Bán 1976 =

Bán Imre. 1976. „Balassi Bálint platonizmusa” (1970). In Bán Imre. *Eszméek és stílusok*. Budapest, 122–40

Birnbaum 1985 =

Birnbaum, Marianna D. 1985. *Humanists in a Shattered World. Croatian and Hungarian Latinity in the Sixteenth Century* (UCLA Slavic Studies 15). Columbus, Ohio

Bos 1986 =

Bos, Sander, Marianne Lange-Meijers & Jeanine Six. 1986. „Sidney's Funeral Portrayed”. In Van Dorsten/ed 1986, 38–62

RÖM =

Balassi Bálint. 1951, 1955. *összes művei* (2 vols). Ed. Eckhardt Sándor. Budapest

Eckhardt 1972 =

Eckhardt Sándor. 1972. *Balassi tanulmányok*. Budapest

ELH =

English Literary History

Gifford 1959 =

Gifford, George. 1959. *The Manner of Sir Philip Sidney's Death* (1596). Ed. by B. E. Juel-Jensen. Oxford

Greville/Smith 1907 =

Greville, Fulke, Sir. 1907. *Life of Sir Philip Sidney* (1652). Ed. by Nowell Smith. Oxford

Hager 1981 =

Hager, Alan. 1981. „The Exemplary Mirage: Fabrication of Sir Philip Sidney's Biographical Image and The Sidney Reader”. *ELH* 48, 1–17

Imre 1930 =

Imre Ilma. 1930. *Balassi Bálint hatása a XVII. század névtelen költőire*. Budapest

Istvánffy/Juhász 1962 =

Istvánffy Miklós 1962. *A magyarok történetéből* (1622). Ed. Juhász László. Budapest

- Kinney/ed 1988 =
 Kinney, Arthur F. 1988. *Articles on Sidney from the English Literary Renaissance*. Baltimore
- Klaniczay 1961 =
 Klaniczay Tibor. 1961. „A szerelem költője”. In Klaniczay Tibor. *Reneszánsz és barokk*. Budapest
- Lanham 1967 =
 Lanham, Richard. 1967. „Sidney: The Ornament of His Age”. In *Southern Review: Australian Review of Literary Studies* 2
- Moffet 1940 =
 Moffet, Thomas. 1940. *Nobilis, or a View of the Life and Death of a Sidney: and Lessus Lugubris* (1593). Ed. by Virgil B. Heltzel and Hoyt H. Hudson. San Marino, CA
- Munro-Chambers 1932 =
 Munro, John & Sir Edmund Chambers (re-eds.). 1932. *The Shakespeare Allusion Book*. London
- Osborn 1972 =
 Osborn, James M. *Young Philip Sidney 1572–1577*. New Haven
- Pázmány/Óry 1983 =
 Pázmány Péter. 1983. *Válogatás műveiből* (3 vols.). Ed. Óry Miklós, Szabó Ferenc & Vass Péter. Budapest
- Poort 1986 =
 Poort, Marjon. 1986. „The Desired End and Destined Successor”. In Van Dorsten/ed 1986, 25–38
- Rimay/Ipolyi 1887 =
 Rimay János. 1887. *Alsó sztrigovai és rimai Rimay János államiratai és levelezése*. Ed. Ipolyi Arnold. Budapest
- Ringler 1986 =
 Ringler, William A. 1986. „The Myth and the Man”. In Van Dorsten/ed 1986, 3–16
- RÖM =
 Rimay János. 1955. *Összes művei*. Ed. Eckhardt Sándor. Budapest
- Sidney/Duncan-Jones 1973 =
 Sidney, Philip. 1973. *Miscellaneous Prose of Sir Philip Sidney*. Ed. by Katherine Duncan-Jones & Jan Van Dorsten. Oxford
- Spenser/Smith 1970 =
 Spenser, Edmund. 1970. *Poetical Works* (1912). Ed. by J. C. Smith & E. de Selincourt. London
- Szerb 1934 =
 Szerb Antal. 1934. *A magyar irodalom története*. Budapest
- Szigeti 1985 =
 Szigeti Csaba. 1985. „Appendix Balassiana (kronológia, tradíció, hagyománytudat a 17. századi Balassi-követő nemesi költészetben)”. *ItK* 89, 675–88.
- Tárnóc/ed 1979 =
 Tárnóc Márton. 1979. *Magyar gondolkodók, 17. század*. Budapest
- Van Dorsten 1986 =
 Van Dorsten, Jan A. 1986. „The Final Year”. In Van Dorsten/ed 1986, 16–25
- Van Dorsten/ed 1986 =
 Van Dorsten, Jan, Dominic Baker-Smith & Arthur F. Kinney (eds.). 1986. *Sir Philip Sidney. 1586 and the Creation of a Legend*. Leiden
- Waller/ed 1984 =
 Waller, Gary, F. & Michael D. Moore (eds.). 1984. *Sir Philip Sidney and the Interpretation of Renaissance Culture*. London
- Wells 1971 =
 Wells, William. 1971. „Spenser Allusions, Part I: 1580–1625”. *Studies in Philology* 68, 1–172
- Yates 1975 =
 Yates, Frances A. 1975. *Astraea: The Imperial Theme in the Sixteenth Century*. London

MIKES KELEMEN FLEURY-FORDÍTÁSAI

Mikes Kelemen Claude Fleurytől olvasott könyveiből készült fordításait egy régi kéziratköteg tartalmazza. Az autográf kézirat tintaszíne egyenletesen barna; a viszonylag kevés javítás és a sorok rendezettsége, gondos szerkesztése szerzői tisztázatra vall. A kávébarna színű, újabb keletű egész bőrkötésre rá van ragasztva a régi sötétbarna töredékes, rongált bőrfelület.¹ Két és fél évszázad is eltelt azóta, hogy a Rodostón alkotó író s fordító a teleírt papírkoncokból gondosan bekötött szerzői kéziratrá formálta. Az *Izraéliták Szokásáról* és *A Keresztényeknek Szokásáról* c. munkáját. Halála után néhány évtizeddel ez is hazakerült a rodostói levéltár irodalmi hagyatékával együtt,² de viszonytagságos útját folytatva, a Kulcsár-könyvtár árverése után, egy derék könyv- és ritkasággyűjtő hagyatékából került a Nemzeti Könyvtár kéziratárába.³ Elsőként Pulszky Ferenc foglalkozott vele, amikor beszámolt az ismeretlen Mikes-kéziratok előkerüléséről.⁴ Azután itt őrzött nemzeti kulturális értékeink között több mint egy évszázada vár a sorára, hogy írója szándékának megfelelően, a többi kiadatlan Mikes-kézirattal együtt, kinyomtatásra kerüljön.

A forráskutatás előzményeiről

Pulszky szerencsés fölfedezését követően, Abafi Lajos a kéziratot leíró, ismertető közleményében részletesebb tájékoztatást adott róla.⁵ A kézirat munkája eredetijét kutatva, már az első forrástörténeti dolgozat szerzője, Szilasi Móricz rámutatott a Mikes-fordítás francia alapművére, Cl. Fleury, *Moeurs des Israélites* (1681) és *Moeurs des Chrétiens* (1682) könyveire hivatkozva. Ő utalt első ízben arra, hogy a XVIII. század végén Kopácsy József is lefordította. A kettőt összevetve arra a következtetésre jutott,

¹ OSZK. Quart. Hung. 1098. A 4° réttű kézirat első része *Az Izraéliták Szokásáról* a szerző lapszámozásában 151 oldal; a második rész *A Keresztényeknek Szokásáról* Mikes lapszámozásában 249 oldal.

² A kézirat hazakerülésére vö. a Mikes-kéziratok sorsára vonatkozó összegezést, Mikes ÖM II. Bp. 1967. 907–914.

³ I. m. 910; a címlap alján beírás: „Farkas Lajos könyvtárából 1873. December 10-én.”

⁴ *Mikes Kelemen kéziratai*. Fővárosi Lapok 1874. XI. 144. sz. június 26. 630–631; uő. *Mikes Kelemen ismeretlen kézíratairól*. A Kisfaludy-Társaság Évlapjai, Új folyam X. 1874/75. 155–160.

⁵ *Mikes Kelemen*. Bp. 1878. 124–125.

hogy Mikes kéziratosa munkája meghaladja Kopácsy fordítását.⁶ Egy évtized múlva Schwarzenberg József — Szilasi cikkének ismerete nélkül — tartalmi ismertetést adott az *Izraéliták*ról, forrásutalás nélkül.⁷ Ennek alapján Kohn Ármin újra kiderítette Mikes forrását. Úgy látszik, hogy ő sem olvasta Szilasi írását, mert Fleury első (1681) kiadására célozva, egy német fordítás (1744) alapján tételezte föl Fleury szerzőségét.⁸ A század végén Papp Endre az eddig közölt ismereteket összefoglalva, Fleury írói-tudósi erőit hangsúlyozza; XIV. Lajos kora egyik legtevékenyebb egyházi írójának tartja a francia szerzőt. Különösen „egyszerű és vonzó előadását” dicséri.⁹ Utánanézett annak is, hogy Fleury művei közül „egyik-másik gallicán szelleme miatt »index«-be, az egyházilag tiltott olvasmányok lajstromába került”.¹⁰ Mikes fordításáról főleg azt jegyzi meg, hogy „minden lényegesebb változtatás nélkül” fordította le; „[...] egyszerűsít, a közbevetett mondatokból, a felhozott példák közül egyet-mást elhagy [...]”. A rodostói író vonzó nyelvi köntösbe öltöztette a művelődéstörténeti érdekű francia munkát. „Kár azonban, hogy ez a keresetlenség a mondatfűzéseiben is érvényesül s előadása helyel-helyel pongyolává válik.” Mikes híven fordít, de nem törődik sokat a mű tudományos jellegével, pl. nem törekszik a margószéli bibliai hivatkozások és forrásutalások teljes visszaadására, mint később Kopácsy.¹¹

Egy évtized múlva Dézsi Lajos csupán a meghatározott forrásmunka rögzítésére szorítkozott.¹² Kürty Menyhért viszont bő tartalmi beszámolója mellett nemcsak Fleury történeti érzékére és a munka művelődéstörténeti jellegére hívta föl a figyelmet, hanem arra is, hogy Mikes fordításában a francia auktor művelődéstörténeti példáit magyar vonatkozásokkal szaporítja. Szemléletében történeti módszer követelésére neveli olvasóját; a szokások viszonylagosságának megértésére, a történeti időrend szem előtt tartására, a különböző felfogások kritikai vizsgálatára, összevetésének hasznára tanít. Kürty joggal föltételezi, hogy Fleury munkája Mikes „kedves olvasmánya” lehetett, és egyik főforrásul szolgálhatott *Leveleskönyve* ilyen elemekkel, témákkal tarkított vonatkozása-ihoz.¹³ A Mikes-fordítások kéziratának fölfedezése után két évezeddal új problémák, a levélfő és fordító munkájának közös vonásai, az irodalmi levelek és fordítások összefüggései, a forráskutatás kibővülésének szellemi irányai, újabb nyelvi és stilisztikai kérdések kezdtek foglalkoztatni a szakembereket. „Ismét egy kérdés” — írja Kürty —

⁶ Mikes Kelemen két fordítása. EPHK 1880. 335; KOPÁCSY József, később veszprémi püspök kiadása, Veszprém 1801–1802.

⁷ Mikes Kelemen két munkája. Magyar Zsidó Szemle, 1891. 500.

⁸ Mikes Kelemen két munkája. Uo. 1891. 543.

⁹ Mikes kelemen kiadatlan kéziratai. Bp. 1895. 4, 23.

¹⁰ Könyvcímét nem említi, de ilyen pl. Fleury rodostói könyvtárban is olvasott *Katekizmus* (F. H. REUSCH, *Index der verbotenen Bücher*. Bonn 1885. II. 589), vagy a *Sur les libertés de l'église gallicane*, Discours 9e N. PATOUILLET; *Dictionnaire des livres jansénistes*... Anvers 1752. I. 450 stb.

¹¹ I. m. 1895. 27–32.

¹² Mikes fordításairól. ItK 1904. 177.

¹³ Mikes Kelemen kiadatlan munkái. Egri Főgimn. Értesítő 1906–1907. 5, 26, 28–30, 55–56. — Feltűnő, hogy NAGY József, *Fleury Kolos* (Bp. 1906. 28. Klny. a Magyar Paedagógia XV. évf.) írásában meg sem említi, hogy Mikes Fleury műveit fordította.

„mely éppen úgy várja még a feleletet, mint az a sok más, melyek e kéziratok művek körül végzett vizsgálódásaim közben lépésről lépésre feltűnedeztek. Talán eljön az idő, mikor az irodalom elrejtett kincsei iránt érdeklődők ezekre nézve is kielégítő felvilágosítást kaphatnak, mikor Mikesnek, egyik legnagyobb stilsztánnak, a *Törökországi Leveleken* kívül e művek alapján is összefoglalják írói sajátosságait s megállapítják nyelvének szabályait.”¹⁴ S bár a Mikes-kutatás azóta sok mindent fölszínre hozott, Kürty reményei csak részben teljesültek, mivel Mikes kiadatlan munkáinak napfényre kerülése csak az utóbbi két-három évtizedben valósul meg. A század elején Király György összegezte a fordításokkal kapcsolatos forráskutatások értékelhető eredményeit.¹⁵

Új irányba terelte a forráskutatók érdeklődését Zolnai Béla Rákóczi rodostói könyvtáráról szóló közleménye. A Thaly által kiadott César de Saussure iratainak függelékében közölt „Rákóczi rodostói ingóságainak jegyzéke, 1736” a fejedelem könyvtárának jegyzékét is tartalmazta: „Catalogue des Livres de la Bibliothèque.”¹⁶ A Rákóczi halálát követő évben készült listát szemügyre véve, a nyolcadretű könyvek között Zolnai rábukkant az érintett francia forrásmunkára; a könyvlista általa számozott rendjében így azonosította:

105. „[Moeurs des chrétiens 1 tome 8°.] Claude Fleury: Moeurs des Chrétiens, Paris, 1682, 1 vol. 12°. Mikes lefordította, vö. Király György, Egyet. Phil. Közl. 1912. 28. 1.”

106. „[Moeurs des Israelites 1 tome 8°.] Claude Fleury: Les Moeurs des Israélites, Paris, 1681, 8°. Több kiadása van. Mikes lefordította. 1801-ben Veszprémben is megjelent egy magyar fordítása (Bpesti egyet. könyvt. „Aa 3010”).”

Míthogy Zolnai több Mikes-fordítás francia forrására utalt nagy erudíción alapuló bibliofil közleményében,¹⁷ föltárult a levéltár és fordító olvasmányainak tárháza, Rákóczi rodostói könyvtára. Pár év múlva Zsoldos Jenő foglalta össze a forráskutatások eredményeit, különös tekintettel a bibliai, a midras és a zsidó elemekre Mikes *Törökországi Leveleiben*.¹⁸ Még egy mozzanat érdemel figyelmet Mikes és Fleury kapcsán. Zolnai újabb tanulmányában föleleveníti a gallicanizmust, mivel hozzátartozott Fleury szellem-történeti képéhez. De túlzásnak tekinthető, hogy történeti kritikai módszerének reális értékelése mellett Mikes által lefordított műveit is a janzenista szellemű fordítások közé sorolja.¹⁹ A kiadatlan fordítások forráskutatásával végeredményben le is csillapodott a kevesek kezén megfordult Mikes-kézirat iránti érdeklődés.

¹⁴ I. m. 57.

¹⁵ Mikes Kelemen fordításai. EPHK 1912. 27–28.

¹⁶ De Saussure Czézárnak II. Rákóczi Ferenc fejedelem udvari nemesének Törökországi levelei 1730–39-ből és följegyzései 1740-ből [...] Lettres de Turquie et Notices de César de Saussure [...] Közli THALY Kálmán. Bp. 1909. 365–368.

¹⁷ II. Rákóczi Ferenc könyvtára. Klny. a Magyar Bibliofil Szemle 1925/26. évfolyamából. Bp. 1926. 27.

¹⁸ A biblia, a midras és a zsidó Mikes Törökországi Leveleiben. Magyar Zsidó Szemle. 1930–1931. Klny. Bp. 1931. 3.

¹⁹ Mikes eszményei. Minerva, 1937. 20–21; vö. ZOLNAI Béla, A janzenizmus kutatása Közép-Európában, I. k. Kolozsvár 1944. 117. stb.

Az *Izraeliták Szokásáról* történeti időrendben megírt értekező munka. Az izraeliták életéről, szokásairól nyújt olvasmányos ismereteket Ábrahámától Jeruzsálem pusztulásáig. A kétezer esztendőit magába foglaló áttekintést a szerző három nagy részre osztotta: Az első a pátriárkák ideje, „a kezdetek” leírása; a második Izrael népének Egyiptomból való kimenetelétől babiloni fogságáig tart, mely évszázadok az izraeliták „boldog állapotját” mutatják; a harmadik pedig a zsidók rabságból való megszabadulásától az Evangélium prédikálásáig, a hanyatlás, „lefelé való fordulás” ideje. E fő részek között „nagy különbözőést” látunk. Különösen a középső szakasz, a fölemelkedés ismertetésére szánt (5–28. fejr.) terjedelmes anyag tanúsítja ezt a kezdetek (2–4. fejr.) és a hanyatlás (29–35. fejr.) bemutatására szolgáló szerkezeti arányokkal szemben. Az izraeliták rítusos életmódja az egykorú népekkel történő összehasonlítás folytán párhuzamba állítható a görög, római, perzsa, egyiptomi viszonyokkal, s a szomszéd népektől eltérő szokások jellemzése tovább szélesíti a munka művelődéstörténeti kitekintésének határait.

A *Keresztényeknek Szokásairól* az előzményekre utalva, a „valóságos izraeliták” és az első keresztények idejétől indul. Négy részből áll. Az első az őskeresztények szokásairól, Krisztus Jézus életéről, a keresztényi rendtartásról szól, Jeruzsálem pusztulásáig; a második az üldöztetéseket, a „három első saeculum alatt való időt” írja le; a harmadik az anyaszentegyháznak „szabadságban való létit” adja elő Nagy Konstantintól; a negyedik a változások okait keresi, amelyek „az óltától fogvást lettenek”, ti. kikezdték a keresztények szoros életmódját, ősi erkölceit és bevett szokásait. Az első részt két „beszélgetés” (2–3) alkotja, a másodikat harminc (4–33), a harmadikat huszonegy (34–54), a negyediket tizennégy (55–68). Erről a felosztásról az első beszélgetés tájékoztat. Az utolsó (69) a „Bé fejezés”. A befejezésben mindkét könyvet egybefoglalva írja, hogy munkája az izraeliták és a keresztények szokásairól, az ó- és újtestamentumbéli hívek életéről szól.²⁰

Az izraeliták szokásairól, életmódjáról szólva, Fleury fogalmazásával, célzásaival korra társadalmának visszasságaira is utal. Biblikus moralista kritikai szemlélete lépten-nyomon megnyilvánul, s úgy látszik, hogy fordítja ezeket híven s vele egyetértésben tolmácsolja. Ez a társadalomkritika a munka, a munka kerülése, ill. a munkás életmód, a szegény—gazdag ellentét körül forog, s általában a gazdagok, a nemesség bírálatát váltja ki. A pátriárkák jószágairól és foglalatosságairól, s eledelükről szóló 3. és 4. Részben például ezt írja Mikes: *De ha szinte ökk ilyen gazdagok valának is, hejában nem hevertének, hanem mindenkor dolgoztanak, ... mert ök a tselédet segítségül tartották, és nem azért, hogy magokat meg mentseék a munkától... Azt el lehet hinni, hogy az ilyen*

²⁰ A kézirat és a kiadások közti szerkezeti és szövegbeli eltérések és egyezések, illetve az egyes kiadások közötti javítások és bővítések nyomán megállapítható a Mikes-fordítás közelebbi forrása. Az *Izraeliták* esetében az 1701-es (és ezt követő 1712, 1713 stb.) nyolcadréti kiadás; a *Keresztények* esetében pedig az 1690-es (és az 1700, 1701 stb.) típusú nyolcadréti kiadás; az együttes kiadások közül csak az 1720-tól kezdődőek (pl. 1727 stb.) szövege a megfelelő.

egyaránsu és munkás élet vala az oka, hogy oly nagy öregségeket érhatték, és...²¹ A 6. Részben különösen azt emeli ki, hogy az izraeliták különbség nélkül szabadon dolgoztak, Dávidot is a mezőn találák, midőn Sámuel érte küldött, hogy királynak kenné föl. De akik a régi dolgokat nem ismerik, megütköznek a régi szokásokon; a *dolgosokrol, munkásokrol, és a pasztorokrol azt gondolják, hogy azok ostoba paraszt emberek voltak*, akik nyomorúságban és szegénységben éltek (aminek francia jellemzése erőteljesebb). Ezzel szemben nem gondolnak a mai állapotokra. Azt pedig meg nem gondolják, hogy *közönségesen azért nyomorultak a mi paraszt embereink, hogy a több embereknek szolgálai és mint egy rabjai, kik nem csak magoknak munkálodnak, hanem még mind azoknak, kik fellyeb valo renden vannak. A paraszt ember táplállya a városit, a birákot, a nemes embereket és az egyháziakat...* Mikes szinte minden rövidítés nélkül követi Fleury gondolatmenetét;²² abban is, hogy az izraeliták munkás társadalma leírásának éle a korabeli nemesi társadalom erkölce ellen irányul.

Tömören foglalja össze a szembeállítást a következő bekezdés. *De gondoljunk el egy olyan országot, amelyben a rendek között nintsen olyan nagy különbség, ahol a nemesi élet nem abból áll, hogy semmit ne munkálodgyanak, hanem hogy szorgalmatossággal meg tarttsák a szabadságot, azaz hogy csak a törvény alatt legyenek, a magokból éllyenek, másol ne fűgjenek, és inkább kevésel meg elégedgyenek, hogy sem mint rosz modal vagy hizelkedés által gazdagullyanak meg, amely országban meg vetik a henyélést, és tudgyák mi szükséges az élethez, és ahol nagyobra betsüllik az egésséget és az erőt a gyönyörűségnek; az olyan országban tehát sokal betsületeseb a földet mivelni vagy a juhokot őrizni, mint sem az egész életet a játékban és a sétálásban tölteni. Nem kell azért a Plato respublikájában menni, hogy illyen emberekre talállyunk, mivel a világnak nagyob része eszerént élt tsak nem négy ezer esztendeig. Fleury eszményi állama az izraeliták országa.*²³

Az izraeliták pásztori életéről és a mezei munkáról mondott dicséretet alátámasztja a görögök és régi rómaiak dolgos életmódja is, *mint hogy minden embernek keze és a munkára termet teste vagyon, azt tartották, hogy azzal dolgozni kell.* De nemcsak ők, az egyiptomiak és a perzsák is nagy becsben tartották a mezei munkát. Összegezősképpen még egy szembeállítás; a rabszolgák állapotának idealizálásával még szembetűnőbbé teszi a jelenkori parasztok nyomorúságát. *Hadgyuk el tehát az illyen gyermekségünkől fogvást valo gondolatokat, és a mi faluink helyet, ahol egy felől egy kastélyt, más felől holmi nyomorult házakot látunk, tekéntsük meg a romaiak nagy major házakot... a rabok*

²¹ „Avec toutes ces richesses, ils étaient fort laborieux, toujours...” Chap. III. Leurs biens et leurs occupations. — „Leurs valeurs servoient à les aider, non pas à les dispenser du travail.” Chap. IV. Leur frugalité. I. m. 1690. 23, 30–31. Erről a témáról Mikes *Leveleskönyvében* is olvashatunk. ÖM I. 19. lev. (1718), 74. lev. (1726) és 450, 590. l. jegyz.

²² „Quant on leur parle de laboureurs et de bergers, ils se figurent des paysans grossiers, menant une vie pénible et triste dans la pauvreté et le mépris, sans coeur, sans esprit, sans éducation.” — „Car c’est le paysan qui nourrit les bourgeois, les officiers de justice, et de finance, les gentilshommes, les ecclésiastiques...” Chap. VI. I. m. 51–52.

²³ „...ou vivre noblement ne fût pas vivre sans rien faire, ... Or il ne faut point recourir à la république de Platon pour trouver des hommes en cet état...” I. m. 53–54.

házaikat, azok a rabok pedig jobb állapotban valának a mi paraszt embereinknél... A gazdagság és szegénység állapota új jelenség, mutat rá a régi idők szokásainak ismerőjére;²⁴ a mezei munka megvetése pedig általánossá kezd válni, ami sok családi baj okozója. *De mostanában az a rossz, hogy a nemeseket és a gazdagokat a többi is akarja követni... azért is gondolnak ki minden nap újab újab mesterségeket, hogy egyik erszényből a másikában menjen a pénz; tsak az Isten is tudja, hogy ha ártatlané az ilyen modal való kereset...* Nem kell tehát megvetni a dolgos izraeliták szokásait, ők azt tudták, hogy *a munkára téteték az ember a földi paraditsomban...* — „Ils savoient que l'homme avoit été mis dans le paradis terrestre pour y travailler...”²⁵ A bibliai alapelv hangsúlyozása erkölcsi nyomatékul szolgál a szerző társadalomkritikai fejtegetéseinek. A fordító és levélíró munkásságának, jól ismert morális kritikai szemléletének is jellemző vonása.

Amíg a munka megvetése és a könnyebb pénzszerezés vágya a famíliák romlásához vezet, a munka szeretete az emberi kötelek szorosabbá fűzését eredményezi. Az izraeliták mulatságairól szóló 17. Részben ezt azzal vezeti be, hogy *a munka nem engedé nékiek, hogy minden nap vendégeskedhessenek, valamint tselekesznek mostanában a gazdagok, de...* — fordítja a szót²⁶ a munkás izraelitákra — *De a magok mulatására elegendő idejek vala, ugy mint szombatokon és a törvény szerént való innepeken, de még ezeken kívül a lakadalmakkor, a midőn a juhokot nyírték, aratáskor, szüretkor, és amidőn kalákában mentenek egy másnak dolgozni...* — amikor a kölcsönös segítség napjai, a dolgos gyülekezetek a kerti mulatságok alkalmául is szolgáltak.

Még az izraeliták életének árnyoldalai sem adnak okot a jelenkor magasztalására. Az igazság kiszolgáltatásáról értekező 26. Részben a zsidók városi élete kapcsán az emberi megromlással járó gonoszságról, húzás-vonásról olvashatunk. *David ki szaladván jérusalemből, az Absolon fel támadásakor, előnkbe adgya, hogy a harag és az egyenlenség a jérusalem falain sétálnak szüntelen, a városban pedig a nyomoruság és az igazságtalanság, az utzáin az usora és a tsalárdság, de azt el hihetni, hogy se annyi perlekedések, se azok olyan közönségesek nem valának közöttök mint mi közöttünk.* Fleury ezúttal is a XVII. század végi franciaországi társadalomban tapasztalt káros jelenségekre céloz;²⁷ Mikes pedig egyszerűen átveszi magyar vonatkozásúvá módosított fordításában.

A könyv művészi, irodalmi szemlélete is a moralista nézőpont függvénye. Csak a jámbor izraeliták naiv pásztorköltészetét illeti elismerés, akik marhaórzés közben idő

²⁴ „Au lieu de nos villages, où nous voyons d'un côté des châteaux et des maisons de plaisir, et de l'autre de misérables chaumières: ...Ces esclaves étoient la plupart plus heureux que nos paysans: bien nourris bien vêtus, sans aucun soin de leurs femmes ny de leurs enfans.” I. m. 62.

²⁵ I. m. 67.

²⁶ „L'application au travail de la campagne ne permettoit pas de faire tous les jours des festins, et...comme font aujourd'hui la plupart des riches, mais...” — „où les voisins s'assembloient pour s'aider les uns les autres...” Chap. XVII. Plaisirs. I. m. 218–219.

²⁷ „David fuyant de Jerusalem.... dans ses ruës l'usure et la tromperie...” Chap. XXV. (valójában XXVI.). Administration de la justice. I. m. 322.

töltésnek kedviért, mulatságra való énekeket tsináltak. (3. Rész.)²⁸ Dávid maga is nagy poéta és fő musikás vala... — „David lui-même étoit grand poëte et grand musicien...”²⁹ A zsidók írtak könyveket is, hogy megismerjék Isten törvényét, a világ históriáját, az izraeliták geneológiáját, királyaik életét. Ám idegen könyveket nem olvastak, mivel a nekik veszedelmes olvasás lett volna, mert azokból meg tanulták volna a pogányok helytelen és istentelen fabuláit... „... puisqu'ils y eussent appris les fables impies et extravagantes qui faisoient la théologie des idolâtres.” Az írástudók művelték a tudományt, de csak a papok és a proféták irnak vala historiákat... akik a dolgokat jól tudták, hiszen okos és értelmes öreg emberek voltak. „Les prêtres et les prophètes étoient les seuls qui se mêloient de composer, surtout les histoires.”³⁰ A zsidó historikusok dicsérő jellemzése Fleurynél a görög történetírók elmarasztalására ifányul, ami enyhül a Mikes által kissé összevont részletben: az ő írásokban nem láthatni se hejában valóságot, se hízkelést, se elme mutogatást; ők a magok neveket fel nem tették, se el nem titkolták a királyokban vagy a királynékban való fogyatkozásokat; akik a Dávid históriáját írták, szintén úgy leírták egészen az ő véteit, valamint más egyéb szép tselekedeteit. Ők nem szoktak vala elől járó beszédekkel élni, hanem a dolgot kimondották, mentől világosabban lehetet, és semmit ahoz magoktól nem tettek... nagy böltéséggel válogatták meg a dolgot, a melyről irtanak...³¹ (15. Rész.) Más műfajokat is műveltek, de nem voltak zsidó komédiaírók és tragédiaírók, mint a bálványimádó görögöknél, akik a vallással kereskedtek, s a „gyönyörűségnek szeretetin” forgó komédiák és a tragédiák a szüretkor való vigassággal kezdettenek a bacchus tisztességére...³² (23. Rész. A bálványozásról.)

Míg a zsidók a lelki dolgokra, a jó erkölcsre törekedtek, a görögök a testi ékességet és az érzékenységeket részesítették előnyben, amikor a kép írásokban, kép faragásokban és a mesterséges építésekben foglalták magokat, a musikában igen gyönyörködtenek, és azt jól tudták; minden törvények, tudományok, tsak a földi dolgokat tekintették... azt ki ki tudja, hogy a görögök mely nagyra vitték vala a szemérmertlenséget, úgy annyira, hogy a náluk nem tsak szokásban, de még betsülteb vala. Az antik görög képzőművészetek elfogult jellemzése párosult a testi kultúra elmarasztalásával,³³ a fordításban erősen összevont szövegrész a kiadásban a muzsika és a költészet hasonló szempontú negatív megítélésével folytatódik. Visszatér a témára később, hogy micsoda állapotban

²⁸ „...les poésies pastorales n'ont point d'autre fondement ...et qui dans le grand loisir de cette espece de vie, et la belle humeur que ces beaux pais inspirent, faisoient des chansons fort naïves et fort agreables.” (Chap. III.) I. m. 27.

²⁹ Chap. XV. I. m. 192.

³⁰ I. m. 163–164, 201

³¹ „Ils ne font ny preface ny transitions: ce ne sont que des faits racontent... et mettent l'action devant les yeux du lecteur, par une narration tres-vive... Les Hebreux n'écrivoient pas moins bien dans tous les autres genres. Les loix sont écrits avec clarté et breveté.” I. m. 204–205.

³² „La comedie et la tragedie commencerent par les réjouissances des vendages en l'honneur de Bacchus...” Chap. XXII. (valójában XXIII.) Idolatrie. I. m. 280.

³³ „La peinture, la sculpture et l'architecture regardent le plaisir des yeux... Aussi on sçait à quel point de dissolution les Grecs arriverent par ces beaux moyens: les impudicitez les plus abominables étoient chez eux, non seulement en usage, mais en honneur.” I. m. 277.

valának a zsidók a görögök birodalma alatt, a 31. Részben. Ezek „összelegyedvén” amazokkal, megismerték egymás kultúráját; a görög tudósok lefordították a zsidók szent könyveit, csodálták templomaik szépségét. A zsidók megismerték az erkölcsről „nagy kiáltással disputáló” görög filozófusokat, s a magukat „a fő mesterségekben foglaló” neves embereket; *némelyek közülök a rethoricára adták magokat, némelyek a vers tsinálásra, a kép írók, képfaragok, az áts mesterek nagy betsületben valának közöttök, mások a geometriában, ástronomiában foglalatoskodának...*³⁴ De a görögök tudatlannak „barbarusoknak” tartották a zsidókat, mivel nem tanúsítottak érdeklődést profán művészeik iránt, Tacitus is elmarasztalta őket. *Tegyük azt is hozzája, hogy a sidok irtozván a bálványozástól, meg vetették a kép írást és a kép faragást, amely mesterségek igen kedvesében valának a görögöknél; a sidok pedig semminek tarták a köből faragot képeket, mint olyan haszontalan munkákat, amelyek csak nevetésre valók, és amelyek csak a heverő embernek munkáji: ettől is vagyón, hogy az írás sok helyt a bálványokat hejában valoságnak nevezi...*³⁵ Azt is el mondhatjuk, hogy a sidok nem halhatták irtozás nélkül az utálatos fabulákat, amelyekel tele valának a görög poéták; ezért is igen gyűlölték őket a gramatisták, akik a fabulákat magyarázák vala, és mind azok akik a versek éneklése után élődienek, vagy akik betsületeket azok által keresék... egy görög gramatista mitsoda haragal nem halgatá az olyan sidot, aki a profétiákból szollot a bálványok ellen, aki Homérust tsalárd és hamis profétának mondá lenni, aki az istenek geneologiáit és szerelmit utálatosnak tartotta? aki az ő komédiájokat és Ceremoniájokat utálta, egy szoval, tsak a maga Istenét vallotta igazán valo Istennek lenni....³⁶ A pogány filozófusok nem hitték el a zsidók csodáit; a görögök örömezt hallgatták a főníciaiak, az egyiptomiak és a zsidók más ellenségeinek gyalázkodásait, ebből származának azok a hazug fabulák, a melyeket ír Tacitus a sidok eredetéről...³⁷ Fleury természetesen a zsidó forrásoknak ad igazat, és védelmébe veszi a zsidó nemzetet a görög s római támadásokkal szemben. Sőt az üldözések idejére utalva, a keresztény mártírok előképének tartja az áldozatokat: *leg első példa az egész világ historiájában, kik a hitért holtanak volna meg, azon idő előtt nem látunk egy pogányt is, se egy philosophust, aki valamely kint vagy halált szenvedet volna a maga vallásáért...* (31. Rész.) S amint az utolsó időkben lévő zsidóknak szokásairól és a zsidók sokféle vallásáról és babonáságairól szóló utolsó (33. és 34.) részekben megtudjuk, sokan a görög nyelv tanulására „adták vala magukat”,

³⁴ „Tout le reste des Grecs étoit possédé de la curiosité et de l'amour des beaux arts: l'un s'appliquoit à la rethorique, l'autre à la poésie, l'autre à la musique: les peintres, les sculpteurs, les architectes étoient fort considerez.” Chap. XXX (valójában XXXI). Etat des Juifs sous les Macedoniens. I. m. 374.

³⁵ „Ajoûtez à cela, que l'horreur de l'idolatrie, faisoit rejeter aux Juifs la sculpture et la peinture, ces arts si chéris des Grecs...” I. m. 377.

³⁶ „Par la même raison, les Juifs ne pouvoient ouïr sans horreur, les fables impies, dont les poëtes Grecs étoient remplis... tous les autres, dont la subsistance et la reputation étoit fondée, sur la poésie et la fausse theologie...” I. m. 378.

³⁷ „Les Grecs ainsi disposez éconterent volontiers les calomnies... Et de-là vinrent ces fables impertinentes, que Tacite debít si serieusement, quand il veut expliquer l'origine des Juifs, et faire le sçavant historien...” I. m. 381.

s más népekkel együtt élve, változtak erkölcsaik.³⁸ *De azt csak meg kell vallani, hogy ezen utolsó időkben lévő sidoknak szokások igen meg romlottak vala... példa erről a Krisztus, akit kínos halálal ölének meg... — Mind azon által, ilyen nép között marada meg a jó erkölcs, a tudomány és a vallás... le szálván tehát az evangéliumnak kegyelme ilyen szent állapotban lévő személyekre, könnyen tekéletes keresztyényeké tévé ezeket a valóságos izraelitákat.*³⁹ (35. Rész.) Ez a konklúzió megfelel Fleury könyve célkitűzésének, illetve ezt követő írása bevezető mondanivalójának.

Az izraeliták korabeli és modern ábrázolásával kapcsolatban érdekes megjegyzések olvashatók Mikes fordításában. A szerző abból indul ki, hogy bizonyosat nem lehet tudni, mivel a zsidóknak tiltott volt a „képírás” és a „képfaragás”, s így a görögök munkáira vagyunk utalva. *Nem szóllok a mostani kép irokról, mivel annak nagyobb része úgy írja le...valamint mostanában viselik a köntöst, ki veszem a híres Raphaelt és más illyeneket, kik jól tudták a régi szokásokat...* Már hozzászoktattak bennünket ahhoz, hogy a pátriárkáknak tsalmát (turbans) téznek a fejekre és övig való szakállal írják le... (10. Rész.) — jobb volna igazán s fogatkozás nélkül leírni a régi dolgokat. De nem kell oly messzire menni a múltban, mert ha valaki meg látta a nagy atya képit csak nem szár középig erő dolmányban, azt meg neveti, mivel nem szokot hozzá...⁴⁰ De az is furcsa, ahogy a „musikás” Dávidot ábrázolják, a kép irok hárfát adnak a Dávid kezében, nem tudjuk miért, mivel nem tudjuk azt, hogy mitsoda féle musikás volt. (15. Rész) — „Ainsi nous quand nous donnons une harpe à David, ce n'est que par conjecture...”⁴¹ Mikes átveszi Fleury képírássra vonatkozó bíráló észrevételeit.

De Mikes kéziratában nemcsak elhagyások, hanem rövid betoldások is vannak; ezek részben magyar vonatkozásúak, másrészt életrajzi körülményeivel kapcsolatosak. Egy ilyen passzus olvasható mindjárt a bevezető részben: *mi azt az országot birjuk, amelyet a pannonusok és a romaiak birták, mind azon által mennyire vagyunk szokásoktól; mitsoda nagy különbség nintsen a mi szokásunk között és azok a magyarok szokási között, kik ennek előtte hat száz esztendővel éltenek? még mostanában is mely nagy különbség vagyon a törökök és a kínaiak szokási között és a mi szokásink között? nem kel tehát tsudálni...* A fordító szokása szerint a magyarokat szötte bele az összevetésbe, amint az kiderül a kiadás szövegéből.⁴² Másutt van egy betoldás a kínai császárról, ami nincs meg a francia kiadásokban. Mikesnek voltak olvasmányai Indiáról, Kínáról, levélfíróként is emleget kínai motívumokat. Ezúttal így fogalmaz a 6. Részben: *azt tudjuk, hogy*

³⁸ Chap. XXXII. (helyesen XXXIII!). Moeurs des Juifs des derniers temps.— XXXIII (XXXIV!). Sectes et superstitions. I. m. 392–415.

³⁹ Chap. XXXIV (XXXV!) Vrais Israélites. I. m. 416.

⁴⁰ „Je parle des ouvrages de plus grands peintres, excepté Raphaël, Poussin, et quelque peu d'autres, qui ont bien étudié l'antique et les moeurs de chaque temps, ou comme ils disent, le costume...” Chap. X. I. m. 106, 112.

⁴¹ Chap. XV. I. m. 193.

⁴² „Nous habitons le même país, qu'ont habité les Gaules, et ensuite les Romains. Combien sommes nous éloignés, de la maniere de viure des uns et des autres: et même de celle des François, qui vivoient il y a sept ou huit cens ans? Et dans ce siècle où nous sommes, quel rapport y a-t-il entre nos moeurs, et celles des Turcs, des Indiens, ou des Chinois? Donc...” I. m. 8.

kinában még most is szokás, hogy a tsászár a szántásnak idejekor nagy pompával mégyen udvarával az arra rendeltetett földet meg szántani maga, és ugyan bé vetni, és azután szabadul fel a szántás, ezel jó példát akarván adni az országban lévő gazda embereknek. Ezzel szemben csupán ez áll a francia forrásban: „Enfin l’histoire de la Chine nous apprend que l’agriculture y étoit aussi fort estimée dans les temps les plus anciens et les meilleurs.”⁴³ Tovább a 10. Részben az izraeliták ruházkodása kapcsán ez olvasható: *főképpen meg mosták gyakorta a lábokat. mivel olyan forma kalapodiát viseltenek, valamint nálunk a barátok.* Mikes megjegyzése gyermekkori hazai emlékein alapul, hiszen a francia szövegben csak arról van szó, hogy a zsidók „parce que ne portant que des sandales...”⁴⁴

Személyes motívum, de már törökországi tapasztalatain alapul a 13. Rész következő mondata, amely a francia alapszöveg⁴⁵ átalakítása: *még mái napon is a törököknek sok ilyen szokások vagyon, egy irás tudó, áitatos török, egy kereszténynek a házában nem menne pénteken.* Hogy mennyire személyes megfigyelésről van szó, arról a levélíró tanúskodik; hivatkozik egy esetre a török vallásról s ünnepekről írva: *A törökök tisztelik a pénteket... azon a napon... egy áitatos török, a keresztén házában sem menne, a mint e velem meg történt.*⁴⁶

S végül még egy rendkívül érdekes török—magyar történeti vonatkozású betoldás egészen más összefüggésben, de föltehetően személyes élmény alapján. A 15. Rész „a gyermekek neveltetéséről, foglalatosságokról és tanulásokról” szól. Az izraeliták nevelési szokásairól, könyveiről, a nyelv, az írás, olvasás, muzsika tanulásáról, az egyiptomi, a régi görög, római iskolázással összehasonlítva számol be. A tanítás módszeréről szólva, egy sajátos módszerről tudósít: *a valo, hogy az tanítások köziben vagy példa beszédeket, vagy meséket elegyítettek, amelyek valamely valóságos dolgokat jelentettek. A szokás volt a régi tudosok közöt, hogy egymásnak meséket tsináltak, amelyek mély dolgokat jelentettek, és nehezek valának a meg fejezésre. erről példát látunk Samsonról és az ethiopiai királynéről. Azok a példa beszédek rend szerént versekre valának tsinálva, és azokat éneklették, ebből gondolom, hogy az izraeliták tanulták a musikát is, valamint a görögök, kik mind a musikára, mind az éneklésre tanították a gyermekeket. Valamég annyi könyveket nem írának, addig tsak az énekekben marada fent a nagy dolgoknak emlékezetek.* A Mikes által összevont francia szövegben is olvashatók a lényegi mozzanatok.⁴⁷ A fordító viszont így alakította a bekezdés végét: *régenten e szokás volt a*

⁴³ Chap. VI. Leurs occupations. Agriculture. I. m. 62.

⁴⁴ Chap. X. Leurs habits. I. m. 118.

⁴⁵ „Encore aujourd’hui les Mahometans ont plusieurs pratiques semblables: mais ceux qui en ont plus, et qui y sont attachez avec le plus de superstitions, sont les Indiens.” Chap. XIII. Purifications. I. m. 148–149.

⁴⁶ 181. lev. 1750. Mikes ÖM I. 271; vö. még a 4. lev. 1717. 37. lev. 1720. 42. lev. 1721. stb.

⁴⁷ „Ils usoient aussi de ses fables à la maniere d’Esophe, dont la fiction est si manifeste, qu’elle... Ces paraboles étoient d’ordinaire exprimées en vers, et les vers étoient faits pour chanter: ainsi je croy que les Israélites apprenoient aussi la musique... Avant l’usage des lettres, la memoire des grandes chose se conservoit par les chansons.” S folytatólag a múltból a jelenbe fordul: „Les Gaulois et les Germains en usoient encore ainsi du temps des Romains: et la même coütume s’est conservée jusques à present chez les peuples de l’Amerique.” Chap. XV. Education des enfans. Exercices. Etudes. I. m. 1690. 186–187.

németeknél. még mostanában is magyar országban; a törökel valo hadakozásokat ver-sekre tsinálták, és azokat éneklék, valo hogy tsak debretzenbe a koldusok. Mikes a magyar históriás énekekre tereli a szót, a hazai irodalmi hagyomány fennmaradására a XVIII. század elején. Látott s hallott dolgokra utalhat, amikor a kuruc fejedelem új apródjaként Kolozsvárról Szerencsre tartó Rákóczi-val Debrecenben járt 1707. május 4–6-án.⁴⁸ Gondolattársítása az énekvess magyar hagyománya, a történelmi tárgyú énekszerzés, Tinódi és Ilosvai énekmondó örökségének szóbeli közvetítéssel történő továbbélésére utal.

A könyv végén: „Fin” — a kéziratban vége. — jelzi a munka befejezését.⁴⁹ Mikes megtoldotta egy záró-fohással: *Ditsértessék az Izrael Istenének szent neve*. Hasonló jámbor tónusú záróakkord másutt is előfordul, például következő fordítása végén is.

A másik munka egyik gondolati alapvonása a krisztusi őskereszténység szegénységének hangsúlyozása. *A bizonyos, hogy mindenkör nagy szegénységben élt...* — „En effet il vécut toûjours dans une grande pauvreté...” — emeli ki a Krisztus Jézus életéről szóló 2. Beszélgetésben.⁵⁰ Az őskeresztény közösség, amelyben a híveknek egy szívek vala és egy lelkek, azon elv alapján formálódott, hogy nem lehet addig a közönséges társaság tekkilletes, valamég az emberek azt mondgyak, ez a tiéd, ez az enyim... — „Ils voyoient bien que pour faire une société parfaite, il falloit ôter le tien et le mien, et tous les intérêts particuliers...” (3. Beszélgetés. A jeruzsálemi anyaszentegyházról.)⁵¹ A keresztény erkölcsi intelm régóta érvényes: *Leg inkább a gazdagoknak jóvallyák vala, hogy szorgalmatossággal olvasnák a szent írást, azért hogy el kerüllyék a henyélést ... a predálást, huzást, vonást ne kövessék...* (8. Beszélgetés. A munkáról és a hivatalról.)⁵² Visszatérő moralista témakör a szegények és gazdagok életmódjának a munka és egészség révén történő szembeállítás: *azt láttuk a közönséges nép közöt, hogy a mulattságot nem keresi, hanem a munkát, és a test mindenkör jó egészséges erőben vagyon. A mulattságot pedig tsak a gazdagok és a henyélők keresik, hogy még is enyhíttessék a henyélésben valo magok meg unásokat.* (11. Beszélgetés. A keresztények szemérmetségél való magokviseléséről.)⁵³ A keresztény egyházi közösségek kezdetben igen szegényesek voltak, a hívek ajándékaiból tartották fenn magukat, segítették a mártírok árváit és a szegényeket; *jóságuk mind inkább ingo bingo jóvakból állot, eledel némüből, köntösökből és kész pénzből...* (28. Beszélgetés. A szegényekre való gondviselésről.)⁵⁴

⁴⁸ Vö. II. Rákóczi Ferenc tartózkodási és táborhelyei. In *Kuruc vitézek folyamodványai, 1703–1710*. Összeállította, bev. jegyz. Esze Tamás. Bp. 1955. 553.

⁴⁹ I. m. 1690. 416. Más befejező fohászokra vö. Mikes ÖM. II. 1967. 902; ÖM III. 450, 776, 1044, 1080; ÖM IV. 699, 776; ÖM V. 910, 1583, 1738.

⁵⁰ *Les Moeurs des chrestiens*. Paris 1694. p. 2. Chap II. Vie de Jesus Christ.

⁵¹ Chap. III. Eglise de Jerusalem. I. m. 28.

⁵² „C’étoit particulièrement aux riches que l’on recomandoit de lire assidûment l’écriture, pour éviter l’oisiveté et la curiosité...” Chap. VIII. Travail. Professions. I. m. 71.

⁵³ „On le voit par l’exemple des pauvres et de tout le peuple, qui travaillent continuellement. Ce sont les riches et les gens de loisir, qui cherchent les divertissemens...” Chap. XI. Modestie et sérieux des Chrétiens. I. m. 86.

⁵⁴ Chap. XXVIII. Soin des pauvres. I. m. 172.

Nemcsak a hívek, papjaik is kevésbé beérték. *A püspökök és a több egy háziak igen szegényül éltenek... valamint a köz renden valók...* — „Tous les clercs jusques aux évêques, vivoient pauvrement, ou du moins simplement, comme des gens du commun...” (32. Beszélgetés. A püspökökről és más egyháziakról.)⁵⁵

Néhány évszázad múltán romlottak az erkölcsök: nem lehetett megakadályozni, *hogy annyi sok számu új keresztények köziben ne szivárkozzék olyan állapot, a melyet a világi haszon keresés okozot... a buza mindenkor elegyes volt a konkolyal... a gyönyörűséghez való szeretet, a fősვნყség és a nagyra vágyás fel serkenének, a világ ha keresztényé lett is, azal tsak világ marada, lassan, lassan, különböztetni kezdék a keresztényeket... A természetnek meg romlása mindent meg ront, viszá kezdének élni azal, ami addig jonak láttot lenni...* (4. Rész. 55. Beszélgetés. Hogy mennyire megbomlottanak és eltávoztanak a keresztények.)⁵⁶ A befolyásos egyháziak a jó erkölcsök visszaállítására, az eretnekségek megszüntetésére törekedtek. *A fejdelmek előtt valo tiszteleteket és hiteket a püspökök arra fordították, hogy a népen valo huzást, vonást és az igazságtalanságokat meg gátolják... azt meg kell vallani, hogy mihent a világi uraságokat eszekeverték a papi rendel, az anyaszent egy ház rend tartásiban nagy fogyatkozások lettenek.* (58. Beszélgetés. A rómaiaknak a barbarusokkal való eszelegyedésekről.) Később a keresztény társadalomban súlyosodtak a bajok: *a fő renden lévők huzni, vonni kezdék a szegénységet...* (63. Beszélgetés. A penitenziatartásban való változtatásról.)⁵⁷

A valláserkölcsi szemponttal párosult biblikus társadalombírálat nemcsak a kereszténység, hanem az antikvitás, a pogányok viszonylatában is érvényesül. Mint a zsidó-görögök öszövetségi tárgykörben már szó volt a bálványozók káros befolyásáról, itt keresztény—római összefüggésben emeli ki a szerző: *A pogányoknak színes jó erkölcsök oly tör volt, a melyben könnyen estenek a gyenge keresztények...* — „Les vertus aparentes des Payens étoient un autre piège pour les foibles.”⁵⁸ A jó erkölcsű keresztények azonban ellenálltak a pogány római nemzetségnek, melyet *rosz erkölcsök* vitt a romlás útjára, bűneik *pohára meg telvén, az Isten példás igazságot tett rajtok... a barbarusok... fel prédálák roma városát...* A kérdés egyetemes történeti jelentősége következtében kialakult polémiát idéző moralista álláspont szerint fogalmazódik meg az egyháztörténeti érdekű megállapítás: *e tehát a valóságos oka a római birodalom elesésének, és nem a keresztényi vallásnak fel állítása okozá azt, a mint tartották a koron a pogányok, és — fűzi hozzá indulattal — amint Machiavélus és más egyéb istentelenek merék azt mondani*

⁵⁵ Chap. XXXIII. Evêques. Clergé.

⁵⁶ „C'est cette decadence qui me reste à expliquer... Voici donc en general quel a esté le progrès du relachement... Il y avoit toujours de la zizanie mêlée avec le froment... Le monde devenu Chrétien ne laissoit pas d'être monde... La corruption de la nature empoisonne tout.” Chap. LV. IV. Partie. Relachement des Chrétiens. I. m. 334.

⁵⁷ Chap. LVIII. Mélange des Romains et des Barbares. I. m. 359. — Chap. LXIII. Changement dans la penitence. I. m. 390.

⁵⁸ Chap. LV. I. m. 343.

az utolsó időkben. (56. Beszélgetés. A rómaiak megromlásokról.)⁵⁹ Fleury tudós kortársa, Bossuet is foglalkozik az okokkal egyetemes történeti áttekintésében, a „les Empires” c. harmadik részben.⁶⁰ Szerinte a római császárságot a polgári erények, a lakosok erkölce, a hadsereg szervezettsége és a szenátus ügyes politikája tette naggyá. Hanyatlásának két fő okát a pártoskodásban és a fényűzés hatásában látja. Mikes fordítása keletkezése körüli időszakban látott napvilágot Montesquieu: *Considérations...-ja*,⁶¹ aki „elmélgései” összefoglalja a rómaiak nagyságának és hanyatlásának okairól szóló véleményeket és vitákat, s elmondja, hogyan vezetett a szabadság és a republikánus erények eltűnése a Római Birodalom bukásához.

A rómaiaknak a barbarusokkal való összeelgyedéséről írt s említett 58. Beszélgetésben sok szó esett a háborús évszázadokról, a galliai, németországi, itáliai részekben dúló harcokról, pusztításokról. A kereszténység ekkor is a békeesség *fundamentuma* és a *felebaráti szeretet* hirdetője volt: *a való, hogy a keresztényekhez nem illik úgy az országokat való hódítás, mivel azok a nagy hódítások és országok nyerése nem más, hanem nevezetes és emlékezetes tolvajságok...*⁶² Fleury háborúellenes álláspontját olyan időben fogalmazta meg, amikor a két európai keresztény királyság, a Bourbon-dinasztia és a Habsburg-ház uralkodói kölcsönösen hódító háborúkkal voltak elfoglalva. A fordító Mikesnek pedig már voltak történelmi ismeretei a XVII. és XVIII. század fordulójára körüli háborúkról.

Visszatérve a barbár időkre, előfordult, hogy az *anyaszent egy ház jóságát* is oltalmazni kellett különféle ellenségektől; *való hogy az anyaszent egy hazának nagy jóságok vala, de azokra szüntelen vágytanak a fejedelmek és az urak, akiknek mindenkor fegyver volt kezekben...* De nem hiányzott a fegyver a nagy tértől kezéből sem: *Carolus magnus idejében törekedtek az egyház tekintélyét helyreállítani, a hitnek magva el vala ültetve saxoniba, bavariba, és az egész német országba hogy pediglen azt meg gyarapithassa azokban a kemény nemzetekben, kényszeríték fegyverrel meg halgatni a predikációt. Tehát őt eleinte sok erőszakal való meg térítések valának...* (60. Beszélgetés. A napnyugati szokásokról, és a tizedik saeculumban lévő rendetlenségekről.)⁶³ Ilyen körülmények között a római katolikus hit aligha gyökeresedett meg ezekben az ország-

⁵⁹ „Voilà les vrais causes de la chute de l'empire Romaine,... — et comme Machiavel et les autres politiques impies et ignorans ont osé dire dans les derniers temps.” Chap. LVI. Corruption des Romains. I. m. 147. A Fleury által idézett hispániai születésű Orosius és galliai Salvianus (V. sz.) szerint is a rómaiak megromlásuk miatt Isten büntetéseként vonták magukra a barbár germán hódítókat; s már ekkor visszautasítják, hogy a kereszténység okozta volna a Római Birodalom hanyatlását. N. Machiavelli különösen a *Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio* (1531) c. művében értekezett a római történetről.

⁶⁰ *Discours sur l'histoire universelle à Mgr le Dauphin, pour expliquer la suite de la religion et les changemens des empires, par ...* Paris 1681. 3e partie. — A libertinus Saint-Evremond más szemlélettel írt erről: *Réflexions sur les divers génies du peuple romain* (1663).

⁶¹ *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence.* Amsterdam 1734. Paris 1748.

⁶² „Il est vrai que les Chrétiens ne sont pas si propres à devenir des conquérans, parce que les grandes conquêtes ne sont la plupart que d'illustres brigandages.” Chap. LVIII. I. m. 364–365.

⁶³ „...dans la Saxe, dans la Bavière, et dans tout le reste de la Germanie; mais pour l'affermir chez ces nations indomptables, Charlemagne avoit esté obligé de soutenir la prédication par le fer et par les supplices.” Chap. LX. Moeurs de l'Occident. Desordres du dixième siècle. I. m. 373.

gokban, amelyek később — a szerző szerint — az eretnokség, a reformáció fészkévé váltak.

Van a hadakozásnak még egy sajátos területe, a *fegyveres szarándokok* vagy a *keresztesek* muzulmánok elleni hadakozása. A hitetlenek elleni háború sok lelki jót ígért és testi, anyagi haszonnal járt, de még több erkölcsi visszasságot okozott. Fleury magáévá tette a korabeli jogos kritikát, amelyet Jean sire de Joinville históriájára hivatkozva írt le; Mikes szintén elfogadta a kritikai motivációt: *ugyan láttuk is azt a historiákból, hogy a keresztes had hamisab volt a más féle hadnál, joinville pag. 32.... és hogy mindenféle vétek volt közöttük...* (64. Beszélgetés. A keresztesekről és az indulgenciákról.)⁶⁴ A levélfírónak voltak erről különféle olvasmányai, de erkölcsi konklúziója hasonló: *akik erről irnak, nyilván fel teszik, hogy a keresztes hadnál el fajultab had nem lehetet mindenben, és nem kel csudálni, ha az Isten egyszersem áldotta meg a keresztes hadat...*⁶⁵

A moralista nézőpont érvényesül a patrisztika olyan retorikai s filológiai kérdéseiben is, mint a szentatyák szentírásmagyarázó munkásságának értékelése. Ezek a régi *szent predikátorok* röviden, „együgyűen” prédikáltak, beszédeikben, írásaikban nincsenek „haszontalan okoskodások”, kerülték a „haszontalan versenglést”, *nem igyekeztenek az ékesen való szolláson, vagy hogy peroratiokat tsinállyanak... azért is nevezik az ő predikaciojokat homéliáknak, az az nyájas beszélgetésnek, oktatásnak...* (40. Beszélgetés. A prédikálásról.)⁶⁶ Szent Ágoston munkái között a *predikacioi leg együgyűbbek, azoknak stílussa könnyeb, mint sem a leveleknek*, mert tekintettel volt hallgatóságára, egy kis városkában prédikált hajósoknak, munkásoknak és kereskedőknek.

Mások viszont, mint Szent Cyprianus, Szent Ambrus és Szent Leó nagy városi hallgatóság előtt prédikáltak, *ezeknek predikaciojok pompásab és ékeoseb...* — „Les sermons de S. Augustin... le stile en est bien plus coupé et plus facile que celui de ses lettres; parce qu'il prêchoit...” *Sokan a mi predikatorink közül mind más féle gondolatban voltanak az atyák predikacioi iránt,... nem kel azokra a fogyatkozásokra vigyázni, a melyeket a mostani humanisták tulajdonittanak az atyáknak, tudni illik, hogy tisztán nem beszéllettenek deákul, hogy beszédeket tsak gyengén bizonyítyák, némelykor jádzo beszédekel éltenek. Ezeket az időnek kel tulajdonittani, a melyben éltenek, ha Cicero vagy Terentius idejében éltenek volna, ők is ugy beszéltenek volna valamint azok...*⁶⁷ A humanista filológusok latin stíluskritikájával szemben a szerző védelmébe vette a szentatyák írásait.

A kolostoralapítás és templomépítészet kapcsán két említésre méltó mozzanatot emelünk ki. A régi s újabb viszonyok közti összefüggésre utalva, Fleury a remetéskedő

⁶⁴ „Aussi est-il certain par les historiens, que les armées des croisez étoient non-seulement comme les autres armées, mais encore pire; que toutes sortes de vices y regnoient, et...” Chap. LXIV. Croisades et Indulgence. I. m. 299.

⁶⁵ 80. lev. 1727. ÖM I. 146–148, 606–607.

⁶⁶ „Il est vrai; ces saints évêques ne prétendoient point être orateurs, ni faire de harangues; ils prétendoient parler familièrement,...homelies en grec, et en latin sermons; c'est-à-dire entretiens familiers.” Chap. XL. Sermon. I. m. 249.

⁶⁷ „...que les humanistes modernes reprochent aux peres...” Chap. XL. I. m. 250–251.

barátok lakásáról ír: ⁶⁸ Mikes, aki Rákóczi-val együtt korábban Grosbois-ban (Yerres) a kamalduliak kolostorában lakott (1715–1717), ismerte az ilyen kolostori települési formát: *a puszta-ban lakozó barátok Cellái, kalyibák vagy egy mástól mesze való kis házatskák valának, valamint mostanában a Cartusiánusok vagy a Camaldulok Cellái...* (54. Beszélgetés. Hogy mi okból különböztetnek meg a barátok külső képpen.) Fleury alább a rendalapításokról szóló részben is említi őket: „En France la discipline monastique commença à se relever, par la fondation du fameux monastere de Cluny, dont... En Italie S. Romuald fonda le monastere de Camaldoli et...” ⁶⁹ Mikes csak a kamalduliakat hagyta meg, talán mert személyesen is megismerte utódaikat: *szent romuáldus akoron szerzé a Camaldulensis barátokat, és sok szent tanítványokat hagyta maga után...* (61. Beszélgetés. A vallás megtartásáról.) Ismeretes, hogy Rákóczi Rodostóból is levelezett a grosbois-i kamalduliakkal.

Az antikizáló francia barokk és klasszicista egyházi építészeti formák forrásait kutatva, Fleury saját megfigyelései alapján antik mintákra figyel, „comme il étoit aux maisons antiques”. *Egy szóval úgy tettik, hogy még mostanában is fel találom a klastromokban a régi romai házaknak formájokat, valamint azokat le írják Vitruvius és Palladius...* Marcus Vitruvius Pollio római építész ⁷⁰ és Palladius Rutilius IV. századi római író nevének említésével a régi maradványok emlékeztetése s a francia klasszicizmus antikizáló stílustörekvéseire emlékezteti az olvasót. Mikes hasonlóképpen, *valamint hogy mostanában tsudállyuk azokat a régi épületeket, a melyek annyi saeculumtól fogvást meg maradtak, és valamint hogy mostanában is a tudós építő mesterek tanulják azoknak a régi épületeknek formájokat, tudván azt, hogy az ő mesterségeket azok a fő példák vitték anyira hasonló képen...* — folytatja a kolostori régiségekre térve — *a klastromok a régi dolgoknak kints tarto helyei, a leg régieb kéz írások ott talaltattak fel... mostanában is találunk ott minden nap...* (54. Beszélgetés.) ⁷¹ Ami célzás a XVII. század második felében megélt egyháztörténeti kutatásokra.

Mikes az utolsó beszélgetésben hűen követi Fleury rövidre fogott befejező szavait. (69. Beszélgetés. Befejezés.) ⁷² A vége — „Fin.” után itt is a könyv tartalmához illő fohással: *Légyen üdvözítőnk szent nevének dicséretire* — zárja le kéziratát. ⁷³

Az egyetemes művelődési jellegű munka és a tudós módszer igényeinek megfelelően látja el a francia szerző a szöveget alátámasztandó forrásutalásokkal. Természetes az őszövétségi hivatkozások nagy száma; e bibliai margóutalások töménytelen volta következtében a fordító egyszerűen elhagyta őket. Találhatók a Thalmudra vonatkozó utalások

⁶⁸ „Les celles ou cellules chez les premiers moines habitans des deserts, étoient autant de cabanes ou petites maisons séparées, comme celles des Chartreux et des Camaldules.” Chap. LIV. Raison de l'exterieur singulier des moines. I. m. 331.

⁶⁹ Chap. LXI. Conservation de la religion. I. m. 383.

⁷⁰ *De architectura* c. traktatusa i. e. 80 táján keletkezett.

⁷¹ „Et comme les plus savans architectes étudient avec soin...” — „On découvre tous les jours dans les usages écrits des anciens monasteres, des antiquitez ecclesiastiques tres-curieuses.” Chap. LIV. I. m. 332–334.

⁷² Chap. LXVIII. (LXIX.) Conclusion. I. m. 425.

⁷³ Vö. előbb a 49. jegyz.

is. Összességében jelentős a zsidó, görög, római, keresztény auktorokra történő hivatkozások száma is, jóllehet a fordítás bizonyos elhagyásai és rövidítései következtében egyesek hiányoznak a kéziratban a kiadáshoz viszonyítva. Pl. Origenes, Szent Ágoston és Szent Jeromos; ilyenek a klasszikus kori Demoszthenész, a hellén Theokritosz; a római archaikus korból Terentius, az Augustus-kori Sztirabón, a császárkori és az utáni görög prózaírók, mint Plutarkhosz, a szofista Philostratosz, a pergamoni Galénosz, s a művelődéstörténeti elemeket kedvelő latin Suetonius, a régiségek iránt érdeklődő Gellius és az ókori latin széppróza utolsó klasszikusa, Apuleius. Az antik világ számos Fleury által említett szerzője azonban megtalálható a fordításban. A könyv első részében csak Homérosz; a másodikban vele együtt Cato, Xenophón, Josephus Flavius, Eustathius, ill. Tertullianus és Alexandriai Szent Kelemen. A harmadik részben ez utóbbi mellett Szent Justinus s a már említett zsidó József. De az antik szerzők itt is többségben vannak: Hérodotosz, Szolón, Püthagorasz, Platón, Szókratész, Arisztotelész, Horatius, Tacitus, Philon. Egészében gazdag forrásanyag; jellemző Fleury széles körű olvasottságára és klasszikus irodalmi-történeti műveltségére, de a tudós módszerére is, ahogy elárasztotta írásművét forrásutalásokkal, ami következő másik írásában csak fokozódott (s arányaiban is megváltozik az újszövetség és a patrisztika javára); ez Mikes fordításában is tükröződik.

A „valóságos izraeliták” és az „első keresztények” idejétől induló egyetemes célzatú vallás-, egyház- és művelődéstörténeti színezetű tabló hatalmas forrásanyag földézésé alapján rajzolódik ki. Amíg *Az Izraeliták...* szokásainak történetét mintegy harminc forrásmű alapozta meg, *A Keresztények...* esetében ezek száma kb. százra emelkedett. Megváltozott az antik és a keresztény auktorok aránya is az utóbbiak javára.⁷⁴

A zsidó-hellén, görög, római szerzők, illetve az újszövetségi, keresztény „szent iratok” s patrisztikai munkák zöme a Krisztus előtti és utáni „saeculumok” köré csoportosul. A klasszikus kor egyik rétegét a görög irodalmi s filozófiai források (Hérodotosz, Szókratész, Arisztophanész, Platón, Arisztotelész, Phürron) képviselik; a másikat a római irodalom korai klasszikusai (Panaitosz, Terentius) mellett a polgárháború s Augustus korából a legnagyobbak (Cicero, Vergilius, Horatius, Ovidius, Livius).

A görög és latin irodalmak műfajai tükrözik a történelemben, társadalomban, kultúrában végbemenő korszakváltást, amelyet a római császárkori irodalmak különféle felhasználott forrásai is érzékeltetnek, különös tekintettel az első keresztény közösségek megjelenésére, s az üldöztetések idejére. Ide tartozik a korjellemző tudós értekező próza (Columella), az elbeszélő költészetből a verses mese (Phaedrus), a szatirikus regény (Petronius), a szatíra- és epigrammaköltészet (Martialis, Juvenalis), a római történetírás (Tacitus, Plinius), a zsidó-hellenisztikus történeti próza (Philón, Josephus Flavius), az újszofisztika szónoka (Dión); továbbá a tanúságul hívott II. századi életrajzírás (Suetonius), a régi időket felidéző kötetlen archaizáló próza (Gellius), a szofisták élet-

⁷⁴ Ezúttal az antik auktorok aránya kb. 40% — a keresztény forrásoké 60% — *Az Izraeliták...*-ban az antik kb. 75% — a patrisztikáé 25%. (Mintegy tíz olyan antik szerző van, akikre csak ez utóbbi munkában történt hivatkozás.)

rajzirodalma (Philosztratosz, Athénaios), az „ezüst kor” utolsó hullámába tartozó latin regény (Apuleius) képviselője. A filozófiában Porphüriosz már a hitviták kibontakozásának századát jelzi, a görög s latin nyelvű apologetikus irodalom kialakulásával.

Az első apologéták közül idézettek (Sz. Justinus Mártír v. Iusztinosz, a vértanú Irenaeus [Eirenaios], a mártír antiochiai Sz. Ignác püspök, Órigenész, Minutius Felix, Cyprianus) mellett különösen gyakran⁷⁵ történik utalás Alexandriai Sz. Kelemen (v. Clemens Alexandrinus v. Klémész) és Tertullianus (Quintus Septimus Florus) munkáira. Ezekhez kapcsolódnak a késői császárság (IV—VI. sz.) egyházatyáinak polémikus, dogmatikai prózai és költői művei. Közöttük található az alexandriai eretnek Arius v. Areiosz s ellenfele, az atticista Sz. Athanasius (v. Athanasziosz); a kisázsiai Nagy Sz. Vazul (v. Baszileiosz) s barátja Nazianzi Sz. Gergely (v. Nazianszoszi Grégoriosz), a konstantinápolyi pátriárka, Aranyszájú Sz. János (Ióannész Khrüszosztomosz) Chrysostomus, s Theodoretus szíriai püspök görög egyházi történetíró, mint Sozomenus is. A latin apologetika mesterei sem hiányoznak: Lactantius, a „keresztény Cicero”, Szent Epiphanius ciprusi metropolita, Szent Ambrus (Ambrosius) milánói püspök, Szent Jeromos (Sophonius Eusebius Hieronymus), a szövegben annyit idézett újszövetség véglegesítője és az ószövetség latin fordításának (Vulgata) elkészítője; a galliai krónikás, Sulpicius Severus, s a történeti érdeklődésű hispániai születésű Orosius, végül a jeles latin egyházatyák közül is kiemelkedő Szent Ágoston (Aurelius Augustinus). A keresztény költészet kialakulásában közülük elsősorban Naz. Sz. Gergely, valamint a szintén idézett hispániai Prudentius, a „keresztény Horatius” és a bordeaux-i Szent Paulinus nolai püspök játszott szerepet. Előfordulnak hivatkozások a korai patrisztika és az ókori irodalom utolsó generációjához tartozó auctorokra is, közéjük tartozik Cassianus (Jean Cassien évêque d'Autun) moralista, a prédikációíró galliai Salvianus, a historizáló tours-i Szent Gergely (Gregorius de Tours), Evagrius Scolasticus egyháztörténész, s Isidorus, a régiségkedvelő sevillai püspök. Az őskereszténység auctoraira történő utalások kiterjednek a pápákra is, az episztola- és homíliaíró Szent Kelemtől Szent Celestinus, Nagy Szent Leó és Nagy Szent Gergely műveire is.

Az idézett középkori auctorok száma jóval kevesebb. De a IX—XI. századi szerzők, mint az egyháztörténész Nicephorus konstantinápolyi pátriárka, a bourgogni születésű krónikás Raoul Glaber s az episztolaíró Saint Pierre Damien, vagy a XII. századiak, a szerzőről Blésiai Péter (Pierre de Blois), a kánonjogász kompilátor Gratianus, Szent Bernát, Villehardouin, a keresztes hadjárat krónikása, a források csökkenő, de változatos képét mutatják. Jean sire de Joinville historikus és Aquinói Szent Tamás, a virágzó skolasztika teológiai doktora képviselik a XIII. századot. A reneszánsz korából (XVI. sz.) mindössze három, egymástól teljesen eltérő típusú szerző fordul elő, a misztikus Szent Teréz, Caesar Baronius kardinális, akinek annaleseire támaszkodik és Machiavelli, akivel vitatkozik. Cl. Fleury saját századából sem merít többet a kortárs írók munkáiból.

⁷⁵ A gyakoriság érzékeltetésére megemlíthető, hogy a francia kiadásban leggyakoribb Tertullianus (kb. 40), Eusebius és Alexandriai Sz. Kelemen (25–25), Órigenész, Sz. Cyprianus, Sz. Ágoston (20), Chrysostomus, Baronius (15), Sz. Justinus, Sz. Jeromos, Sz. Ambrus, Prudentius, Nagy Sz. Vazul, Nazianzi Sz. Gergely, Sz. Paulinus, Nagy Sz. Gergely, Thomassin (5–10 között), a többi ez alatti hivatkozás.

Az egyházi rendtartás és szabályzat, a liturgia XVII. században keletkezett kézikönyv-irodalmából csupán az oratoriánus L. Thomassin, a benediktinus Mabillon és Bona kardinális összefoglalásaira hivatkozik. Mikes fordításában szinte hiánytalanul tükröződik ez a sokrétű, kiterjedt forrásanyag, legfőleg az egyes forrásművek és auktorok előfordulásának gyakorisága mérséklődött,⁷⁶ illetve általában csökkent a rájuk való utalások és hivatkozások száma.

A fordító helytel-közzel itt is saját megjegyzéseivel toldotta meg a francia szerző szövegét. A házasságról szóló 12. Beszélgetésben⁷⁷ például a gyűrűs pecsétnyomó régi használatával kapcsolatosan hozzáfűzi, *valamint most is a törököknél*. Alább a 31. Beszélgetésben (A temetésről) említi az éneklést, imádságot követő őskeresztény lakomát, *amely vendéglést nevezék agapesnek*, eddig a francia szöveg,⁷⁸ de Mikes hozzáteszi, *ezt nevezik a mi nyelvünkön tornak*. Érdekese az 57. Beszélgetés ilyen vonatkozásai (A barbarusok el terjedésekről és szokásokról). Fleurynél: „Il est vrai que les Barbares se convertirent. Les Francs se firent Chrétiens: Les...”⁷⁹ A *valo hogy a barbarusok meg térének, a magyarok keresztényeké levének, a gotusok, lombardusok...* Mikes szokása szerint a magyarokkal helyettesíti a franciákat, illetve őseiket, de ezúttal túl korai a magyarokról írni a IV. század frankjai, a gótok és lombardok társaságában. Az amerikai vademberekről szól a további francia szöveg: „...il a esté tres-difficile jusques à present d'en faire des Chrétiens; sinon de ceux qui ont esté l'enfance aprivoise et élevev parmi les François.”⁸⁰ Mikes: *mostanáig is nehéz belölk keresztényt isinálni, hanem az olyanokból, kik a francziák, vagy a spanyolok között nevedednek fel...* A fordító és levélíró Mikesnek voltak más olvasmányai is a vademberekről,⁸¹ és a *spanyolok* így kerültek ide. A beszélgetés a vad és barbár népekre utalva fejeződik be. „Je ne veux pas dire que les Francs et les autres peuples vainqueurs des Romains fussent encore en cet état. Mais...”⁸² *Nem mondom azt, hogy a hunnusok, vagy az akori nemzetségek illyenek lettenek volna, de...* — ahol hunok kerültek a frankok helyére.

Másutt Fleury is beszél magyar vonatkozásokról. A *nap nyugoti szokásokrol és a tizedik saeculumban lévő rendeletlenségekről* idézett 60. Beszélgetés első bekezdésének témája az európai részek pusztítása: „...l'empire François...les Normands encore payens le pillerent et le desolerent de tous côtez; les Hongrois aussi payens coururent l'Italie; les Sarrasins...”⁸³ Mikes összevonással írja: *az időkben a saracenusok nagy rablásokat*

⁷⁶ Például a magasabb számú utalások (40, 25, 15) esetében a kéziratban ezek száma jobbra több mint a felére csökkent. Megjegyzendő, hogy a fordításban nem említett auktorok száma kevés (Phaedrus, Arisztotelész, Gellius, Mabillon).

⁷⁷ Chap. XII. Mariages. I. m. 96.

⁷⁸ Chap. XXXI. Sepultres. I. m. 184.

⁷⁹ Chap. LVII. Incursion des Barbares et leurs moeurs. I. m. 352, 355.

⁸⁰ I. m. 356–357.

⁸¹ A vademberekkel kapcsolatos exotikus témák: 69. 75. 199. lev. Mikes ÖM I. 577, 592, 782; a *Mulatságok napok* novellái között is, ÖM III. 14 és 981 („nouvelle espagnole”), 218 és 1018 („a szép vadleány”).

⁸² I. m. 1694. 357.

⁸³ Chap. LX. I. m. 374.

követtek orosz országban, spanyol országot már annak előtte száz esztendővel birták, a magyarok még akkor pogányok lévén, Európának egyik részét fel nyargalták, és... A következő, A vallás megtartásáról készült 61. Beszélgetés fejtegetései közben olvasható: „S. Gerard noble Venetien évêque et martyr en Hongrie, et... S. Gerand Comte d'Aurillac, S. Etienne roi de Hongrie, S. Emeric son fils, l'empereur S. Henry, le roi Robert.”⁸⁴ Mikes: *szent Gerardus püspök, velencei nemes ember lévén, magyar országban mátyr-ságot szenvedet... a világiak között is látnunk egy néhány szenteket, úgy mint szent István magyar királyt, szent Imrét, az ő fiát, szent Henricus császárt, Robertus királyt s a folytatást már ő fűzte hozzá a 62. Beszélgetés egyik bekezdése végéről: ugyan ezis tsinálta azt az Isteni hymnust, veni sancte spiritus, et emitte Coelitus.*⁸⁵ Mikes alkalmi bővítései és a szöveg magyar vonatkozásai összességükben sajátos szint adnak a fordításoknak.

Lajos Hopp

OUVRAGES DE FLEURY TRADUITS PAR KELEMEN MIKES

Parmi les manuscrits non datés de K. Mikes de Zagon (1690–1761) se trouve la traduction des deux livres de Cl. Fleury, historien, pédagogue, auteur possédant une formation littéraire très poussée, bon styliste, disciple de Bossuet, ami de la Bruyère et de Fénelon, membre de l'Académie. Voici Les Mœurs des Israélites, où l'on voit le modèle d'une politique simple et sincère pour le gouvernement des états et la réforme des mœurs (Paris 1681) — Les Mœurs des chrétiens (1682). La première parution de l'édition collective (Paris 1700). L'ensemble des deux livres offre un tableau chronologique des actes édifiants répandus dans la Bible, l'Évangile et l'histoire des Juifs et des premiers chrétiens. Le traducteur a choisi parmi les éditions nombreuses une édition corrigée et augmentée de 1690 (ou 1700, 1701, 1712 etc.), d'autre part de 1694 (ou 1701, 1712, 1713 etc.). Dans le cas des éd. collectives se sont les éd. de 1720, 1727 etc. qui correspondent au texte du manuscrit.

Les Mœurs des Israélites comprend 35 chapitres, du temps d'Abraham à la ruine de Jérusalem. Après le chap. I. „Dessein de ce Traité” le livre est divisé en trois parties: Patriarches. Chap. II–IV. — Israélites. Chap. V–XXVIII. — Juifs. „Captivité.” Chap. XXIX–XXXV.

Les Mœurs des chrétiens contient 69 chapitres, et dans le manuscrit il y a 69 „entretiens”. Ce livre se divise en quatre parties après le Chap. I. „Division de ce Traité”: Vie de Jesus Christ. Chap. II–III. — Temps des persecutions. Chap. IV–XXXIII. — Princes chrétiens. Chap. XXXIV–LIV. — Relâchement des chrétiens. Chap. LV–LXVIII. — Chap. LXIX. „Conclusion.”

Concernant les auteurs des travaux moralisateurs, historiques et didactiques traduits par Mikes, il y avait des écrivains considérés comme d'excellents connaisseurs de la langue et du style, ainsi ses traductions deviennent importantes aussi bien du point de vue linguistique, que littéraire et stylistique. L'écrivain en émigration, représentant de la noblesse moyenne transylvaine, évoqua la nécessité de la promotion de la langue maternelle et d'une communauté linguistique nationale.

⁸⁴ Chap. LXI. I. m. 383–384. II. Szent Henrik (1014–1024), II. Róbert (996–1036).

⁸⁵ Chap. LXII. Az első bekezdés végén elhagyott sorokból való a bővítés: „Nous chantons encore des répons composez par le roi Robert; et...” De itt csak „répons” (reszponzórium) áll, nem a „Veni sancte...” I. m. 387.

AZ EMBER TRAGÉDIÁJA ÉS A KORABELI KRITIKA

Az *ember tragédiája* genezisééről nincsenek pontos adataink. Bérczy Károly Madáchról szóló és a Kisfaludy Társaságban tartott emlékbeszédében a mű „embrióját” a Szontágh Pálhoz 1857. február 7-én intézett erősen pesszimisztikus levélhez a „nyilván később írt” megjegyzésben látja: „Újra elolvastam a Pálnak töltött mérget. Mért nem tartám meg magamnak? Eh mit! E mérég igazság, ha tragédia is, s az emberi természet sohasem tagadta meg magát, s Ádám a teremés óta folyvást más és más alakban jelen meg, de alapjában mindig gyarló féreg marad a még gyarlóbb Éva oldalán.” A Szontághhoz írt verses levél megvan az OSZK Levelestárában, de nincs rajta Madáchnak ez az idézett megjegyzése; amelyiken rajta van vagy volt, az vagy elveszett, vagy lappang. Bérczy „nyilván később írt”-nak tartja Madáchnak fenti feljegyzését, de nem sokkal későbbre, mert a továbbiakban azt írja a *Tragédiára* vonatkozólag: „1857 és 1858 szorgalmas és önmagából új lelkesedést merítő munka közt folyt le.”¹ Bérczynek ez utóbbi megállapítását Jeszenszky Danó hitelt érdemlő megemlékezése erősíti meg, aki szerint Madách Imre 1858 táján egy baráti körben azt a vitakérdést vetette fel: lehetséges-e az emberiség történetét egy drámai műben összefoglalni. A jelenlevők válasza negatív volt: az emberiség történetét sokféle hősnek kellene illusztrálnia, s az emberiség története nem ért véget, viszont a drámai mű egysége megköveteli, hogy benne egy főhős legyen, s a drámának be kell fejeződnie. Madách e válaszokon mélyen elgondolkodott.² Balogh Károly szerint a költőnek szokása volt az egyes műveire vonatkozó gondolatait a megírás előtt apró cédulákon rögzíteni, és a mű elkészülte után e cédulákat megsemmisíteni.³ Mindezt negatív tapasztalat is igazolja: ugyanis Madáchnak egyetlen *elkészült* színdarabjáról sem maradtak fenn ilyen cédulák (a korai *Commodus*-t kivéve), viszont a töredékben maradtakból igen. Ezeket a feljegyzéseket a Halász Gábor-féle kiadás „Színpad” gyűjtőnév alatt közli.⁴ Ezeken Madách általában először a „Jellemeket”, azaz a drámában majdan szereplő alakokat rögzítette, majd szétszórta a műben felhasználandó egyes gondolatokat. Így a *Commodus*-ban és a

¹BÉRCZY Károly emlékbeszéde Gyulai Pál Madách-kiadásának 1880. évi első kötetében. XXXI—XXXII. 1.

²JESZENSZKY Danó visszaemlékezése. VOINOVICH Géza, *Madách Imre és Az ember tragédiája*. Bp. 1922. 151. — KERÉNYI Ferenc, *Írtam egy költeményt...* Bp. 1983. 50. PALÁGYI Menyhért, *Madách Imre élete és költészete*. Bp. 1900. 338–339.

³BALOGH Károly, *Madách az ember, a költő*. Bp. 1934. 162. — Kerényi is idézi: I. m. 54. Kerényi általában részletesen szól a költő munkamódszeréről, megállapításait részben megerősíteni, részben kiegészíteni kívántam. KERÉNYI, i. m. 52–53.

⁴HALÁSZ Gábor, *Madách Imre Összes Művei*. Bp. 1942. (A továbbiakban: MÖM) II. 713–742.

töredékekben (*Sámson, Jó név s erény, Verbőczy, Brutusok, Atilla fiai, András és Borics*). A *Verbőczy* és a *Tündérálm* töredékek esetében az egyes felvonások, jelenetek tartalmát is felvázolta. Így feltehető, hogy ilyen előzményei lehettek *Az ember tragédiájának* is.

A *Tragédiáról* egyébként fennmaradt egy szereplőlista és egy színekre tagolt vázlat is, amelyre — Kerényi Ferenc indokolt megállapítása szerint — Madách utólag írta rá a megírás kezdetének és befejezésének dátumát, valamint az egyes színek sorszámaait is, továbbá néhány, a *Tragédiában* később felhasznált gondolatot is. Ezt a szereplőlistát tehát a költő a megírás alatt folyamatosan használhatta.⁵ Ez a lista, ezek szerint, megelőzhette a tényleges formába öntés kezdetének dátumát: 1859. február 17-ét, és szerepelhetett a mű befejezéséig, azaz 1860. március 26-ig is. Mindebből az következtethető, hogy Bérczynek igaza lehet: a mű két főszereplője: Ádám és Éva, valamint a cselekmény lényege, az emberiség történetének egy műben való összefoglalása már 1857-ben benne lehetett a költő tudatában, s az érlelődés folyamata az 1857-es és az 1858-as években történhetett, míg nem a költő 1859. február 17-én a kidolgozáshoz fogott.

Az 1860 márciusa végén befejezett művéről szólt is környezetének, de eleinte nem találkozott érdeklődéssel, csak ez év tavaszán legmegértőbb barátjának, Szontágh Pálnak olvasta fel,⁶ aki néhány módosítást javasolt, melyeket Madách elfogadott. Szontágh azt tanácsolta, hogy művét Arany Jánosnak juttassa el, de erre csak 1861 tavaszán került sor, amikor Madách mint nógrádi képviselő a Pesten megnyíló országgyűlésre utazott. Így hát a *Tragédia* kéziratát egy évig hevertette, miközben maga is javíttatott rajta. Erről Aranynek 1861. november 2-án írt levele is tanúskodik, mely szerint írásait „esztendeig” hevertetni szokta, s csak azután adta oda bírálatra *Az ember tragédiáját*, miután az „a próbaévet kiállta”. A mű kézírata tehát 1861 tavaszán jutott el Arany Jánoshoz, aki elkezdte olvasni, de hamar elkedvetlenedett, mert *Faust* utánzatot vélte látni benne, s néhány kifejezés is visszariasztotta. Így azután a műnek ez az egyetlen kézírata hónapokig hevert nála, míglen Madách képviselőtársa, Jámbor Pál által megsürgette Aranyt. Ő azután valószínűleg 1861 augusztusában végig is olvasta a drámát, mert e hó végén már nagy elismeréssel nyilatkozott róla Tompa Mihályhoz írt levelében, csak stílári és verstani hibákat látott benne.⁷ Majd 1861. szeptember 12-én Madáchnak is írt, lelkesen üdvözölte művét, egyúttal bizonyos, inkább a külső formára vonatkozó javításokra is vállalkozott. Madách örömmel fogadta Arany segítségét, de első, Aranyhoz írt válaszelevele hiányzik vagy lappang, de hogy elfogadta Arany tanácsait, azt későbbi levelezésük világosan igazolja.⁸

Az ember tragédiája első négy színét azután Arany János október 31-én a Kisfaludy Társaságban felolvasta, és ott a mű nagy sikert ért el. Eötvös, Csengery, Toldy lelkesen

⁵KERÉNYI, i. m. 52–58. Némileg hasonlóan járt el Madách a *Mózes* dráma esetében is, mint erre Kerényi is utal.

⁶Madách levele Nagy Ivánnak 1861. nov. 2. MÖM II. 929.

⁷Arany levele Tompához 1861. aug. 25. *Arany János iratai és levelezése író barátjaival*. Bp. 1889. IV. 210. „Poésisről szólván: valahára felfedeztem egy igazi talentumot... Faust-féle drámai kompozíció, de teljesen a maga lábán jár. Hatalmas gondolatokkal teljes. Első tehetség Petőfi óta, ki egészen önálló irányt mutat. Kár, hogy verselni nem tud, nyelve sem ment hibáktól. De talán még ezen segíthetni.”

⁸MÖM II. 1001. 864–868. Az első Madách-válasz lappangásáról: STAUD Géza, *Madách Imre Összes Levelei*. II. 86.

üdvözölték.⁹ Már kezdték a drámai költeményt Milton *Az elveszett paradicsom*ához és Goethe *Faustj*ához hasonlítani. Közben Arany és Madách levelezése és Arany javító munkája folyamán kialakult az első kiadás szövege. A nagy érdeklődéssel várt drámai költemény 1862. január 12-én hagyta el a sajtót, Arany János nyomdai gondozásában.¹⁰ A megjelent mű azonban hamarosan csalódást okozott a várakozó írói körökben.¹¹

Arany János már a megjelenést követő napon, január 13-án elküldte a *Tragédiát* Szász Károlynak a Szépirodalmi Figyelőben való ismertetés céljából, azzal a megjegyzéssel, hogy a mű hibáját ő és Gyulai abban látják, hogy költője „erősebben *gondol*, mint *képzeli*. Ezért erősebb a kigondolás, mint a költői kifejezés.” De ezt is hozzáteszi, „hogy ily példák most, mint valaha, szükségesek, midőn költészetünkől kiveszni készül a gondolat”.¹² Mint látni fogjuk, Szász Arany ezen intéséhez igazodva írta meg kritikáját. Mindamellett — mint ez Aranyhoz Madáchhoz február 13-án írt leveléből kitűnik —, Arany éppen nem volt megelégedve Szász értékelésével: „különösen a felfogást hiányosnak tartom” — írja.¹³

Ugyancsak 1862 januárjában Arany biztatja Madáchot, hogy „a kritika, ha nem is feltétlen magasztalással, de mégis *szépen* fog írni” Madách művéről, s hozzáteszi, hogy Gyulai Pál is ígéri, hogy ismertetni fogja a Budapesti Szemlében, s ez utóbbit még február 13-i levelében is megismételi.¹⁴ Pedig Gyulai már ekkor habozhatott, mert március 7-én így ír Csengerynek: „Oly példátlan lelkesedés közepette az én bírálatomat felségsértésnek fogják tekinteni. Pedig az egész oda fog kimenni: *Az ember tragédiája* nem állja ki a versenyt sem az *Elveszett Paradicsommal*, sem a *Fausttal*, nem remekmű. Kompozíciója csak eszmében látszik nagyszerűnek de valóban költőileg kivitetlen... Hazai szempontból méltányolni fogom a szokatlan és merész törekvést s mindazt ami a mű egészében, részleteiben valóban szép, méltányolni fogom a kitűnő tehetségű költőt, ki óriási küzdelemre kelt, s ha nem győzött is, de a küzdelemben oly erőt fejt ki, mely részvétünket és tapsainkat érdemli.”¹⁵ Gyulai ezután nem is írta meg az ígért bírálatot, sőt 1880-as Madách-kiadásának előszavában sem elemzi *Az ember tragédiáját*.

Közben a Kisfaludy Társaságban február 6-án elhangzott Greguss Ágosttól — a titoknoki jelentésbe beleszöve — a *Tragédia* első nyilvános bírálata, mely utal ugyan a mű lelkes fogadtatására a közönség részéről, de inkább a kételyeket hangsúlyozza. A művet — mint írja — már Milton és Goethe remekével kezdik „összeméretezni”, de ő — a mű

⁹ Arany levele Madáchhoz 1861. nov. 5. MÖM 1014. Nagy Iván levele Madáchhoz 1861. nov. MÖM II. 1111. A később kiábrándult Csengery 1861. nov. 2-án még ezt írja Erdélyi Jánosnak: „Az ember tragédiája byroni kompozíció Shakespeare-ileg kivíve. Roppant erő az egészben és a részletekben egyaránt, csak a verselés gyenge. Ezen igazgat Arany, ahol lehet.” A kezdeti lelkesedésben szerepet játszhatott az is, hogy a negyedik szín végén Ádám-Pharao a „szabad állam” eszméjét választja. Az októberi diploma utáni várakozásnak igen megfelelt a „szabad állam” eszméjének hirdetése. Csengery Levele: Erdélyi János Levelezése II. 282.

¹⁰ L. erről: RADÓ György, *Madách Imre. Életrajzi krónika*. Salgótarján, 1987. 267–268.

¹¹ Erről részletesen ír NÉMETH G. Béla, *Arany János Összes Művei* XI. kötetének jegyzetében. Bp. 1968. 774–777.

¹² Arany levele Szász Károlyhoz 1862. jan. 13. *Arany János iratai és levelezése író barátaival*. Bp. 1889. IV. k. 352.

¹³ MÖM II. 1018.

¹⁴ MÖM II. 1018.

¹⁵ Gyulai Csengerynek 1862. március 7. *Gyulai Pál Levelezése*. 1843-tól 1867-ig. Bp. 1861. 466–467.

bizonyos értékeinek elismerése mellett — annak objektívebb elemzését igényli. Szerinte „eszméjét az ember meghasonlása képezi, ki a legfőbb jó után törekszik, de a legfőbbtól független akar lenni”, „...minden új társadalmi körbe mint optimista lép be, s mindenikből mint pesszimista távozik...” Szerinte „a bemutatott képek” hamisak, „mert nem egyetemes történelmi, hanem egyéni lélektani következmény szerint váltogatják egymást”. Vélgövetkeztetése: „A korlátolt ember számára nincs önállóság; vagy az Istentől vagy Lucifertől kell függenie...” Az embernek „Isten gondviselése alá kell bocsátkozni”, de — nem véve figyelembe a tizenötödik színt — Greguss szerint ezt a *Tragédia* inkább negatív vonásaival igazolja.¹⁶

Ezek után Arany János — noha Madáchhoz február 13-án írt levelében mentegetőzött, hogy elfoglaltságai miatt nem vállalhatja a *Tragédia* ismertetését — mégis rászánta magát, hogy a műről vallott felfogását nyilvánosan is kifejtse. Hiszen már 1861. szeptember 12-én azt írta Madáchnak, hogy „Az *Ember tragédiája* úgy conceptioban, mint compositioban igen jeles mű.” Ezt a véleményét azután részletesebben a Kisfaludy Társaságban 1862. március 27-én elő is adta, Madách Imrének a Társaság tagjai közé való beiktatása alkalmával. Fejtegetésében nem vonja kétségbe, hogy „világirodalmi nagyságok mellett netalán érezzük, látjuk is fogyatkozásait” a műnek, de azt magyar viszonylatban kiemelkedő értéknek tartja, s azt a pesszimizmus vádjától megvédve, a mű egészét (tehát a tizenötödik színt is) figyelembe véve fejti ki nézetét Az *ember tragédiája* alapeszméjéről: „kíváncsiak vagyunk-e Lucifertől, hogy ne pesszimista színben mutassa meg jövőjét Ádámnak, midőn célja: kétségbe ejteni s benne ily módon egész ivadékát is előltni? Úgy, de mondják, a sötét álmok képek tárgyilag is egyeznek a világtörténettel. Ezt tagadom én. Minden tárgyi hűség mellett, mellyel az egyes korokat feltűnteti a szerző, látszik, hogy Lucifer célja szerint a sötétebb oldalt vette. Ez nem a szerző pesszimizmusa, a szerkezetből foly így. Téved tehát ki úgy fogja fel, hogy a szerző a világtörténet egyes szakaszainak s általuk az egésznek hű képét akarta adni, azt mutogatván, hogy nincs haladás az emberiségben, csak szüntelen körben forgás vagy alább szállás, míg minden a nihilizmusba süllyed. Ki egyszerű egészváltásban tekinti a kompozíciót, az tisztában lehet a költő céljával: Lucifer az embert teljesen meg akarja rontani, az első embert kétségbeesésig űzve, benne megsemmisíteni összes nemét: ez neki a sötét képek által már-már sikerül is, midőn a szeretet szava és Isten keze visszarántja az örvény széléről.”¹⁷

Jegyezzük meg, hogy Arany nem vonja kétségbe, hogy az egyes színek történelmi tényeken alapulnak, és igaza van abban, hogy Lucifer ezeket a korokat egyoldalúan negatív oldalukról mutatja be. Hiszen Athénben nemcsak demagógok voltak, hanem művészek, költők, filozófusok is, Rómáról Madáchnak is jobb véleménye volt: költeményeiben lelkesen emlegeti a Gracchusok, Brutus és Cato nagyságát,¹⁸ a középkorban nemcsak olyan barátok voltak, akik eretnekeket égettek, de olyanok is, akik kódexeket másoltak, betegeket

¹⁶Greguss Ágost bírálata a Szépirodalmi Figyelőben jelent meg 1862. 16. sz. 393. Újra leközlí NÉMETH G. Béla, *Arany János Összes Művei* XI. k. 775–776.

¹⁷ARANY János, *Egy üdvözlő szó*. Először a Szépirodalmi Figyelőben. 1862. 24. sz. Új kiadása: NÉMETH G. Béla, *Arany János Összes Művei*. XI. k. 369–371.

¹⁸Az *Éjjeli gondolatokban és a Halál költészetében*.

gyógyítottak, a népet kertészkedésre tanították, a reneszánszban nemcsak babonás, horoszkópokat csináltató és alkimista fejedelmek voltak, hanem olyanok is, akik a tudományt és a művészetet pártfogolták. Túlzás Aranynál az, hogy Lucifer az egész emberi nemet meg akarja semmisíteni. Igaz: Ádám öngyilkossága nincs ellenére. Az Űr-jelenetben Ádám megdermedése, látszólagos halála alkalmával Lucifer így kiált fel: „Győzött hát a vén hazugság!” A tizenötödik színben nem akadályozza Ádám öngyilkossági szándékát (esetleg sugalmazza is), csak egy, Ádám számára érthetetlen tételt mond: „Nem minden perc vég s kezdet is.” Ő ugyanis tudja már, amit Ádám csak Éva vallomása után tud meg, hogy ti. Éva gyermeket vár. Az emberi nem kiirtása nem célja: ő az emberben akarja folytatni harcát az Űr ellen.

Hogyan reagált Madách Arany értékelésére, nincs rá adatunk. Az írók nem, vagy nem egészen értettek vele egyet. Csengery április 4-i levelében ilyeneket ír Gyulainak: „Arany azt vitatja, ...csak az ördög láttatja kétségbeejtő színben a világot. De hát az eszkimó kunyhó! Ily vég után nagyon nyomorú végül a vigasz.”¹⁹ Zilahy Károly 1862 nyarán szkeptikusan fogadja Arany értelmezését: „A fölfogást illetőleg — hát hiszen megnyugszom Arany János értelmezésében, ki szerint a mű nem szerző, hanem Lucifer szemüvegén van szcenírozva; ámbár a benyomás összege és a cím ellenkezőt látszanak elhithetni, s ha a dolog úgy áll, mint Arany állítja, akkor a szerző tán túllőtt a tulajdonképpeni célon.”²⁰

Közben 1862 februárjától áprilisig nyolc folytatásban megjelenik a Szépirodalmi Figyelőben Szász Károly részletes elemzése és értékelése *Az ember tragédiájáról*. Mint említettük, Szász Arany januári levelében írt tanácsait is követve, főként a koncepció nagyságát dicséri és számos kifogást emel a kivitel szempontjából: „a költemény hatalmasan van felépítve, gyengébben megalkotva, a bölcsészet egész meggyőző erejével lép fel, a költészet édes bűbája hiányzik, nem jól mondom, kisebb mértékben van meg benne, mint óhajtanók.” Mindamellet a gondolatiságnak ez a túlsúlya jobb, mintha ennek hiányát éreznék meg a műben. Szász nem azonosul Arany véleményével, és ez az eltérés főként Lucifer alakjának megítélésében érhető tetten. Szász szerint Lucifer „inkább szkeptikus bölcs, mint ördög”, amit egyébként hibául ró fel. Részletesen elemzi a mű szereplőit, elismerő és elítélő megjegyzéseket tesz a jellemzés szempontjából. A *Tragédiá-*ban a küzdés mozzanatát észreveszi, de másképpen értelmezi, mint Madách: „Az ember létének, akár mint vesszük, nem célja a küzdés, de pályájának oly természetes járuléka s ameddig lát, oly elmaradhatatlan tőle, — hogy utolsó mozzanatul s így célul éppen a küzdés tűnik fel előtte, mely kiindulási pontja s folytonos kísérője volt.” „S hogy e küzdés ezerszer ismétlődik s mégis újra kezdődik...”, mert hasztalan, „ím éppen ez lenne a tragédia.” Így a tragikum minden színben (az utolsó színben is) szerinte megjelenik újra, de ez a koncepció nagyságát bizonyítja: „A költemény koncepciója nemcsak szerencsés, de valóban nagyszerű, amennyiben az emberi szellem legmélyebb megoldási kérdései körül forog, s valódi tragikum erejével bír.” Kritikája elején a drámai költemény műfaját elemzi, és annak

¹⁹ Csengery levele Gyulai Pálnak 1862. ápr. 4-én. *Gyulai Pál Levelezése*. Bp. 1961. 467.

²⁰ ZILAHY Károly, *Az ember tragédiájáról. Levéltörredék*. Kritikai Lapok 1862. jún. 1. Újabb kiadása: *Zilahy Károly munkái*. Pest, 1867. II. k. 238.

világirodalmi példáiról is szól. Madách művéről azt állapítja meg, hogy a *Faustot* „mindenben el nem éri is, de van egy pont, melyben felülmúlja. És ez — éppen eszmei tartalma, nagyszerű koncepciója.” S noha kritikája utolsó fejezetében árnyaltabban fogalmaz is, Szász ezzel kiváltja Zilahy Károly éles bírálatát, mely polémiait eredményez, de Erdélyi János éles hangú rosszallását is.²¹

Szász Károly bírálatát azzal a reménnyel fejezi be, hogy Madách „a nagy elmék nagylelkűségével” fogadja majd kritikai megjegyzéseit, és Madách valóban így is reagált rá. 1862. szeptember 12-én levelet ír Szásznak, jelezvén benne, hogy annak elemzését „újra áttanulmányozta”, „a legtöbb pontban” el is ismeri bíráló észrevételeinek jogosságát. Mindamellett „a lényegbe vágó” megjegyzéseket „műve teljes átforgatása s lényeges újjáalakítása nélkül nem tudná érvényesíteni”, de kéri Szászt, hogy az egyes homályosnak ítélt kifejezésekre vonatkozó észrevételeit küldje meg számára, hogy azokat műve második kiadásában hasznosíthassa. Szász azután október 6-án kelt válaszleveléhez csatolt is Madách számára egy listát, mely az általa helytelennek tartott szövegrészleteket tartalmazza. Ezeknek jelentős részét Madách figyelembe is vette, amikor *Az ember tragédiája* második kiadását most már maga rendezte sajtó alá, amely 1863 márciusában meg is jelent.²²

Érdemes azonban megjegyeznünk, hogy Madách éppen 1862. szeptember 12-én írt Szásznak, akkor amikor már kézhez kapta Erdélyi János kritikáját. Igaz, megemlíti Szásznak, hogy Erdélyi bírálatának ekkor még csak első, inkább műbölcséleti jellegű fejezetét olvasta el. De a következő napon, szeptember 13-án már megfogalmaz Erdélyi János számára egy olyan levelet, amelyben — a Szászéhoz frottal ellentétben — szükségesnek tartja egész művének alapeszméjét részletesen kifejteni. Erdélyi elítélő kritikája kellett ahhoz, hogy Madách megmagyarázza a *Tragédiája* megköltése alkalmával érvényesülő intencióit. Erdélyi bírálatja bármilyen negatív is, sokkal mélyebben ható, filozofikusabb, mint az előző kritikuské, és — bármily különösen hangozzék is — a *Tragédia* végkifejletét illetőleg kiegészítése Arany János értékelésének. Szász és Erdélyi kritikája közt a fő különbség az, hogy Szász az egész mű koncepcióját tartja nagynak, és a részleteket bírálja, Erdélyi az egész koncepciót elveti, s csak annyit ismer el, hogy „*Az ember tragédiáját* a részek szerencséje magasztosítja.” De mindjárt hozzá is teszi: „A szép részeknek ellentmond a dráma eszméje.”²³

Madách Szásznak — mint láttuk — csak annyit ír, hogy annak „lényegbe vágó” megjegyzéseit nem tudná érvényesíteni, ami arra is vall, hogy Szásznak a *Tragédiáról* alkotott koncepciója nem azonos az övével, ugyanakkor Szász kritikájában „a jóakaró

²¹ SZÁSZ Károly, *Az ember tragédiájáról*. Szépirodalmi Figyelő. 1862. február—április. Újabb kiadása: Győr, 1889. — *Az ember tragédiája* korabeli fogadtatásának ismertetése folyamán felhasználtam a köv. műveket: MORVAY Győző, *Magyarító tanulmány Az ember tragédiájához*. Nagybánya, 1897. — VOINOVICH Géza, i. m. — KÁNTOR Lajos, *Száz éves harc Az ember tragédiájáért*. Bp. 1966. Irodalomtörténeti Füzetek 53. sz.

²² RADÓ György, *Madách Imre. Életrajzi krónika*. Salgótarján 1987. 290.

²³ ERDÉLYI János, *Az ember tragédiája*. Magyarország 1862. augusztus 28. — szeptember 2. — Újabb kiadása: *Pályák és pálmák*. Bp. 1886. 440–487. és Erdélyi János, *Válogatott művei*. Bp. 1986. 580–612. Sajtó alá rendezte: T. ERDÉLYI Ilona. Madách levele Erdélyihez először 1883-ban látott napvilágot a *Vasárnapi Újságban* és a *Nemzetben*. Majd olvasható Erdélyi: *Pályák és pálmák* c. kötete függelékében (1886). — MÖM II. 876–878. — *Mi Erdélyi János levelezése*. II. 297–299. alapján tárgyaljuk, melyet T. Erdélyi Ilona a birtokában lévő kézirat alapján közöl.

bíráló” hangját hallja meg. Erdélyi értelmezése — mely 1862 augusztusában és szeptemberében jelent meg a *Magyarország* című lapban — sokkal mélyebben érinti, nemcsak kritikát, hanem vádat érez benne művének nemcsak alapeszméje, hanem az ő szerzői szándéka, intenciója szempontjából is.

A kérdés az, Madáchnak Erdélyihez írt levele csak mentegetőzés-e, vagy alkotójának hiteles megnyilatkozása-e *Az ember tragédiája* mondanivalóiról. Lehetett-e Madáchnak valami külső oka arra, hogy meggyőzze Erdélyit arról, hogy műve nem szocialistaellenes és nem keresztényellenes? Mert végeredményben ezeket a vádakokat szegezi szembe vele Erdélyi bírálata. Azt hiszem, hogy nem. Madách Arany János védelme alatt érezhette magát, aki megírta neki, hogy Szásszal fratja meg a *Tragédia* kritikáját, még 1862 februárjában. Igaz, Arany azt is hozzátette, hogy nem ért egyet mindenben Szász Károllyal.²⁴ Ennek ellenére Madách mégis inkább Szász Károly bírálatát tekinthette az Arany—Gyulai körhöz közelállónak. Ismerte Arany nagyon elismerő véleményét, szinte műve védelmét. Arannyal való kapcsolata barátsággá fejlődött, Szliácsra menet Arany vendége volt Madáchnak. A *Csák* közlésére ugyan nem bízta, de óvta annak elégetésétől (1861. nov. 5-i levelében). Kérte Madách közreműködését a Szépirodalmi Figyelőben, majd a Koszoróban. Ezzel szemben Erdélyi János nem tartozott a Kisfaludy Társaságban vezető szerepet játszó írók sorába, és Madách baráti köréhez sem. Levelezés nem volt köztük, Erdélyi Pesttől meglehetősen elvágva sárospataki professzorként működött. Madáchnak semmiféle érdeke sem volt, hogy Erdélyi kritikájára azonnal válaszoljon. Külső oka semmi, az, hogy egyetemista korában kapott Erdélyitől egy lávadarabot, inkább jogcím a levélírássra, mint valódi ok. Madách hallgathatott volna, mint ahogy Zilahy kritikája idején hallgatott. Az ok csak belső, lelkiismereti ok lehetett. Madách bár nem állt közvetlen kapcsolatban Erdélyivel, ismerhette munkásságát és nagyra becsülhette. Erdélyi hegelianizmusa sem állt tőle távol, sem eszme-hite, ismerhette pl. Erdélyi XIX. század c. költeményét. Madách vallani akart, nem mentegetőzni. Az irodalmi életben már elfoglalt helyét az sem változtatta volna meg, ha hallgat. Ezen indokok alapján ismerem én el Madáchnak Erdélyihez írt levelét hitelesnek a *Tragédia* értelmezése szempontjából.

Mivel is kezdődik *Az ember tragédiája* alapeszméjét fejtegető része az Erdélyihez írt levélnek: „Egész művem alapeszméje az akar lenni, hogy amint az ember Istentől elszakad s önerejére támaszkodva cselekedni kezd, az emberiség legnagyobb és legszentebb eszméin végig cselekszi azt.” Utána felsorolja ezeket az eszméket: „szabadság, kereszténység, tudomány, szabad verseny...”, majd hozzáteszi: „Ilyennek nézem a szocialisztikus eszméket is.” Az első mozzanat az Istentől való elszakadás, önlábára állás és cselekvés tehát. Ezt szimbolizálja a *Bibliából* vett mozzanat a tudás fája gyömölcének (a *Bibliában* a jó és rossz tudás gyömölcének) a megízlelése, ami Madách szerint az önlábára állást, az emberi autonómiát eredményezi. A műben ez Lucifer hatására történik, aki a „tudás és

²⁴MÖM II. 1018.

nagyravágyás" (nem a szexualitás) ígéretével csábít.²⁵ Ez a motívum — az Istentől való elszakadás — valóban Lucifer műve a *Tragédiában*, mint ördög, előzőleg ezt mondja: „Megesküvém vesztőkre, veszniök kell.” Csakhogy utána a „legnagyobb és legszentebb eszméken végig” való cselekvés Madách ábrázolásában magától az emberi autonómiából, az önállóból állásból következik.

Itt van az alapvető különbség Madách értelmezése és ábrázolása, másrészt Erdélyi bírálata között. Erdélyi ugyanis, miután kifejti, hogy *Az ember tragédiája* „inkább a misztériumok sorába esik”, és vázlatosan végighalad a mű színein, arra a következtetésre jut, hogy Madách műve: „az ember létének, rendeltetésének minisztériuma helyett pályájának misztifikációja”, mert benne mindennek Lucifer a „sugalmazója”. Ezt a következőképpen részletezi: „Azon misztikus viszony helyett, melyben van az ember a jó és rossz szellemmel, inkább az adatik, melyben van csupán az ördöggel; mert *Az ember tragédiájának* alapeszméje Luciferben van megtestesülve, az *indokok* (kiemelés tőlem, H. K.) tőle származván, és a történelemből leginkább oly események kiszemelve és összeállítva, melyeket a *rossz szellem sugallata* (kiemelés tőlem, H. K.) után visz véghez az ember vagyis az embervilági történelemnek ördögi része.” Hát ha így értelmezzük a *Tragédiát*, akkor valóban igaza lenne Erdélyinek: „*Az ember tragédiája* elhibázott cím, ahelyett *Az ördög komédiája*.”

Ismeretes, hogy erre Madách azt felelte: „Inkább írtam legyen rossz *Ember tragédiáját*, melyben nagy s szent eszméket nem sikerült érvényre hoznom, mint jó *Ördög komédiáját*, melyben azokat nevetségessé tettem.” Madách igazát az indokolja, hogy bár az egyes színek mindegyike bukással végződik, a nagy eszmék mint *indokok nem* Lucifer sugallatára jönnek létre, nem tőle származnak, hanem az autonóm embertől, Ádámtól. Mint Pháraó, ő Lucifer tanácsa *ellenére* szabadítja fel rabszolgáit, és mondja ki a „szabad állam” elvét. Saját meggyőződése szerint, melyet Péter apostol jóslata támogat, választja a római szín elején a kereszténységet, nem Lucifer indítására lelkesül az „egyenlőség, testvériség, szabadság” elveiért, nem Lucifer hatására reméli, hogy a „szabad verseny” elhozza a „közjólét érzetét”, nem Lucifertől ered az a kívánsága sem, hogy „olyan társaságot kívánjon”, mely „közös erővel összeműködik”, s Lucifer ellenére reméli, hogy az úrból visszatérve a Földre, átalakulhat a falanszteri társadalom. Viszont az eszkimó-jelenet után a kiábrándult Ádámnak Lucifer tanácsolja a sztoikus belenyugvást vagy a belféreg—vér-cse—macska hasonlattal a gyáva meghunyászkodást. Utána megemlíti az „öngyilkolás” lehetőségét, igaz, általános érvényben, de erre támad fel Ádámban a gondolat, hogy megölje magát, s ezzel megsemmisítse az eljövendő emberi nemzedéket. Mint már jeleztük — ebben Lucifer nem akadályozza meg, csak mond egy általános maximát: „minden perc

²⁵ A harmadik színt Szász is másképp magyarázza, mint Madách. Szász az „esetet” (ti. az első emberpár bűnbeesését) „allegorikai mítosz”-nak tekinti, mely „az ember természetes küzdelmét Isten akaratával s a kötelességgel” szimbolizálja, ami azután a mű folyamán „ezerváltozatban ismétlődik meg. (A „Természetes”-en nyilván „az emberi természetből eredőt” érti.) Erdélyi szerint az első emberpár okoskodása ellentétben van „mind a kezdetleges állapot lélektanával, mind a szentkönyv hagyományaival”. Szerinte Ádám és Éva „elmerülve voltak az egyetemes létben, melyben éltek anélkül, hogy tudták volna, hogy élnek”. Madách az eredeti állapotban is tudatos és dönteni képesnek ábrázolja az első emberpárt. Erdélyi az első színt a teremtés *hatodik* napjára helyezi, holott a Biblia szerint Isten a teremtés munkája után a *hetedik* napon pihent meg (1. Mózes 22.). Eszerint: „A gép forog, az alkotó pihen” lehet pusztán bibliai reminiscencia, nem feltétlenül deista álláspont.

vég s kezdet is". De ezt Ádám nem értheti, csak Éva vallomása után. Lucifer viszont, aki annyi mindent tud, azt is tudja, hogy Éva gyermeket vár. Éva vallomása bizony nem emeli fel Ádámot, inkább lesújtja. Ám ezután több lehetősége is lenne: átkozódhatna is, hallathatná a „lázadt ember vad keserveit”, mint Vörösmartynál, állhatna keserű daccal, tompán, hidegen a szirtfokon, saját autonómiájára támaszkodva, szembeszállva az Úrral, Luciferrel is.²⁶ Nem, Ádám a harmadik megoldást választja: az Úrhoz fordul kétségeivel. Tehát az indítékok, a nagy eszmék sugalmazása *nem* Lucifertől származik, csak azok eltorzulásának a bemutatása, s így a mű valóban az „ember tragédiája” és nem „az ördög komédiája”.

Ámde e torzulások oka — Madách szerint — „mindenütt egy gyöngé, mi az emberi természet legbensőbb lényében rejlik, melyet levetni nem bír (ez volna csekély nézetem szerint a tragikum)”. Ez a „gyöngé” elsősorban a „tömeg”-ben jelenik meg a műben. És itt jegyezzük meg, hogy Ádám noha mint Pháraó, Miltiadész, Tankréd, Kepler, Danton mint történelmi vezéregyéniség szerepel, a londoni színen munkásruhában száll le a Tower tetejéről, a falanszter jelenetben mint tudósjelölt lép fel. Nem rangja, hanem az eszmékért való önzetlen lelkesedése és áldozatvállalása teszi „nagy emberré”, míg „tömegemberek” az eszméket eltorzítók, és ilyen a Patriarcha, Rudolf császár vagy a falanszteri Aggastyán is.

Valóban a *Tragédia* egyes színeiben Ádám rendszerint úgy jelenik meg, mint a nagy eszmét megtestesítő hős, aki szembe kerül az azt eltorzító tömeggel. Ezt — bizonyos mértékig — már Szász Károly is észreveszi, amikor *Az ember tragédiájában* „az egyénnek” „az egészhez való viszonyát” látja meg, csak ennek eszmei vonatkozása nem világos a számára. „Az egyén küzdelme érvényre jutni — megtörik az erősb ellenében... mindamellet az egyén tovább küzd jogáért”... (inkább eszményéért, H. K.), „s az egyénnek e folytonos küzdelme... következetesen van felfogva az Ember tragédiájában.”

Ez átvezet Ádám jellemének a kérdéséhez. Ahhoz a kérdéshez, Ádám mennyiben egyénített drámai hős, mennyiben absztrakt egyetemes ember. Szász szerint mind a kettő, s azt, hogy Ádám mindig más és más alakban lép fel, s mégis Ádám marad, ezt a főhős „történelmi dualizmusának” nevezi, ezt „a mű egysége kívánja így”. Egyéni tulajdonságairól ezt írja őt: „a büszkeség és a szerető szív egysége tünteti ki”. Szász szerint gyengesége, hogy túl hamar kiábrándul a felvett eszmét ferdén megvalósító társadalomból: pl. a falanszterben. „Büszkesége” révén ő is részes a tragikum alapját képező „gyengében”, így már a második szín elején, azért boldog, mert „úr lehet mindenek felett”. Lucifer csábítása is részben e tulajdonsága miatt sikerül. Ez a jellemvonása más színekben is előjön, a harmadik és a negyedik szín elején,²⁷ valamint a görög és a párizsi jelenetekben is. Ámde Szász túloz, mikor ezt „az egyéniség jogáért” „az Istennel való dacolásban” és a „korszellem ellen” való küzdelemben jelöli meg. Hiszen Ádám éppen a korok vezéreszméit képviseli szemben az azokat kompromittáló tömeggel!

²⁶ A Kéziratban így olvasható: „Daccolhatok még, istennek, neked.” Ez a „neked” szerintem Luciferhez szól. Ezt a germanizmust Arany javította erre: „Daccolhatok még Isten, véled is.”

²⁷ III. szín: „Önmagam levék Eistenemmé, és amit kívírok, Méltán enyém. Erőm ez s büszkeségem.” IV. szín: „Erősebb lett az ember, mint az Isten.”

Zilahy az egyénítést hiányolja, szerinte Madách: „az egyént beleolvasztotta az emberbe”. Erdélyi szerint: „Bizonyos, hogy Ádám nem egyén, hanem fogalomember, aki Phárao, Tankréd, Danton stb. alakokban nyilatkoztatja magát, kiket a történelemből ismerünk, anélkül, hogy Phárao Tankréd volna egészen. Azaz midőn egyetemességéből ki-kilép és hol egyik hol másik arcot ölti magára, csak félig lép ki...”

Ádám valóban nem teljesen azonosul az adott kor embertípusával, ő a történelmi korok vezéreszméit a maguk tisztaságában képviseli, úgy ahogy azokat az eszméket Madách, a tizenkilencedik század progresszív humanista gondolkodója látja — ugyanakkor az egyetemes humanista — tehát ma is érvényes — filozófiai szembeállításban. Ez a szemlélet szükségszerűen anakronizmusokhoz is vezet,²⁸ de ezek az eltérések nem befolyásolják az egyes színek történetfilozófiai jelentőségét.

Ugyanakkor Ádám alakjának megformálásában Madách a pszichológiai valószerűséget is érvényesíti. Ezt Szász Károly észre is veszi: „költőnk a világtörténelmet lényegében valódi bölcsész eszme-komolyságával fogta fel, de az emberi természet felfogásában nem kisebb pszichológiával járt el... Az egyes képek az ember belső világának különböző oldalai.” Ez megegyezik avval, amit Madách Erdélyihez írt levelében említ: „Az egyes képeket vagy momentumokat úgy igyekeztem egymás után helyezni, hogy azok egy bizonyos cselekvő személynél is mintegy lélektani szükségből következnek egymás után.” Ez tetten érhető a *Tragédiában* pl. azokban az átmenetekben is, ahol a színeket nem eszmeváltás köti össze, mikor az atheni demokráciában való csalódás után Ádám érzéki gyönyörökbe kívánja vetni magát, vagy mikor a bizánci szín végén „pihenni” vágyik. Más kérdés, hogy ez utóbbi esetben a Kepler színben újra egy eszme: a „tudomány” eszméje kerül vizsgálat alá.

Feltűnő Madách levelében, hogy csak az emberben rejlő „gyengéről” ír, nem említi Lucifert. Ebben a kérdésben, úgy látszik, Madách Szász Károly felfogásához állt közelebb. Szász szerint — mint már jeleztük — Lucifer nem egyszerűen ördögi, elmékedései „elég közönséges emberi okoskodások”, bonyolultabb jellem, sátáni és emberi vonások keverednek benne. Zilahy Károly szerint Ádámban és Luciferben is Madách beszél. Ádám viszonya Luciferhez valóban sokszor a vitatkozó partnereké, Ádám tőle kívánja, hogy mindig újabb és újabb korokba vezesse e „kétes szellemőr” (X. szín). De Ádám kívánságait Lucifer mindig úgy teljesíti, hogy Ádám — mint Arany írja — „fonák színben” lássa meg eszméi történelmi megvalósulásait. Ez az egyoldalú bemutatás pedig tudatos Lucifer részéről. A harmadik szín végén azzal altatja el az első emberpárt, hogy előre tudja: amit álmukban látni fognak, abból az derül majd ki: „mi dőre a cél, Mi súlyos a harc, melybe utatok tér”, s hogy képesek legyenek mindezt végignézni, hozzáad egy „sugárt”, a „reményt”. Hogy milyen ez a luciferi „remény”, erről a tizenötödik színben kifejtett tanácsai vallanak: „Ha a felejtés és örök remény, Nem volna a végzetnek frigyese Ez (ti. a

²⁸ Már Arany 1861. október 27-i levelében megjegyzi, hogy a Paradicsomban Ádám és Éva szerelmi kettőse „édeskés, modern”. (MÖM II. 1005.) Madách némi humorral válaszolja: nem tudja, hogy beszélhettek a szerelemről. (MÖM II. 865.) A romantika kifejezésével beszélnek. Arany eml. levelében egyéb anakronizmusokat is felsorol. Madách az anakronizmusokat Lessing Laokoónjának „Von den notwendigen Fehlern” című cikkére utalva mentegeti (Lessing ezt Milton művével kapcsolatosan írja). Von den notwendigen Fehlern = A szükséges hibákról (MÖM II. 865.).

remény) szönyeget von a mélység fölé s biztatva mondja: száz merész beléhull Te lész az első, aki átugorja..." Tehát afféle csalárd és gyáva reménykedés. Ádám viszont a „belső szózatára” hallgat, mely a nagy eszmékért való áldozatvállalást is jelenti, így pl. Keplerként akkor is kívánja a forradalmi megújulást, ha az egyéni tragédiáját is hozza. Aranynek és Erdélyinek igazuk van, hogy az eszmék megvalósulásának egyedül és egyoldalúan negatív bemutatása Lucifer szándéka szerint való. Abban viszont Szásznak és Zilahynak van igazuk, hogy Lucifernek az eseményeket kommentáló vagy bíráló szavaiban sokszor Madách véleménye szólal meg (esetleg belső vívódása). Lucifer, noha szándékai rosszak, gyakran kiesik sátáni szerepéből, humanizálódik.

Az eszmék eltorzított bemutatása tehát jelen van *Az ember tragédiájában*, a fő kérdés most már az, igeneli-e Madách ezeket a szavai szerint „legnagyobb és legszentebb eszméket”, az azoknak a történelmi gyakorlatát eltorzítóan bemutató színek után is. Elsősorban a *Tragédia* menetében, végkövetkeztetéseiben, valamint a mű megírása utáni megnyilatkozásaiban, így az ún. *Politikai hitvallomásában* és a *Nemzetiségek ügyében* írt előadásának történetfilozófiai áttekintő bevezetésében is.²⁹

Az Erdélyihez írt levélből világos, hogy azok az eszmék, melyeket bemutatni igyekezett a *Tragédiában*, a tizenkilencedik század embereit leginkább érdeklő eszmék voltak, de vizsgálatuk ma is időszerű. Nos, látni fogjuk, hogy az eszmék, „az emberiség legnagyobb és legszentebb eszméi” maradtak számára a velük való visszaélések, a hitelüket megcsúfoló gyakorlásuk ellenére is, magában a *Tragédiában* és még inkább az annak létrejötte utáni megnyilatkozásai szerint, érvényesek valahogy a vörösmartys „és mégis” filozófiában.

Erdélyihez írt levelében Madách először a „szabadság” eszméjét említi. Hogy Madách személyében, politikai működésében a nemzeti, politikai, lelkiismereti, vallási, szellemi szabadságnak valóságos bajnoka volt, ez köztudott volt 1862-ben, a *Tragédia* megjelenésének évében is. Életében nem közölt, de kiadásra szánt költeményeiben, lírai alkotásaiban is az volt, erre számos példát idézhetnénk.³⁰ *Az ember tragédiája* athéni és párizsi színeiben mégis inkább a szabadság veszélyeit, eltorzulási lehetőségeit mutatja be. Ádám—Miltiadesz ugyan elkerüli a szabad államnak, a demokráciának azt a buktatóját, hogy a győztes vezér, a nagy hazafi, aki megmentette Athént Maratonnál, a nagyravágytól sarkallva, diktátorává legyen államának, ettől félti Éva. Ádám azonban elbocsátja katonáit, hatalmát leteszi „a felséges nép” kezébe, de éppen ezáltal buktatja meg a szabad államot. A megtévesztett, részben megfizetett, részben anyagilag kiszolgáltatott, részben megfélemlített néptömeg halált kiált reá, mire az állam néhány „dölyfös” gazdag polgár irányítása alá kerül: a demokrácia önmagát buktatja meg kellő szellemi és anyagi biztosítékok nélkül. A tömeg anyagi függését már Szász Károly megállapítja e színen: „megvásárolt nyomorult szavazókról” ír, és idézi is Crispos és Thersites mentegetőzéseit Éva előtt.

²⁹ *Politikai hitvallomás*: MÖM II. 683. *A nemzetiségek ügyében*: MÖM II. 694.

³⁰ *Szegénydal*, a „Táborban” ciklus, *Nem féltetek hazám, Csak béke, béke, Síri dal* stb. Minden Madách-monográfiában számos példa van erre. Madách egyébként kisebb költeményeit élete végén egy bőrbe kötött kéziratkötetben összeírta kiadás céljából, de ebben halála megakadályozta. A verseket először Gyulai Pál adta közre, majd Halász Gábor: MÖM II. kötetben. A kiadás szándékáról: Levele Nagy Ivánnak 1864. febr. 17. MÖM II. 937.

A párizsi tömeg megvesztegethetetlen, forradalmian hősies, és Ádám Dantonként kész a legerőszakosabb eszközökhöz is fordulni, ha a szabad haza, a köztársaság megmentéséről van szó minden külső és belső ellenség ellen. Azonban a fanatikus néptömeg ártatlanokat is gyilkol, pusztán gyanú vagy ellenérzés miatt, Danton ellenére megy a börtönökbe öldökölni. Danton pedig meg akarja menteni a márki-testvérpárt, akik nem összeesküvők, e szavakkal: „egy higgadtabb jövő, Melyben kihamvadt a pártszenvedély, Hálát fog adni nekem.” Éva kettős szerepeltetése is arra utal, hogy Madách nem rejti el e színben sem a forradalom ellentmondásait. A „pártszenvedély” egymás ellen is uszítja a forradalom vezetőit, s ennek áldozata lesz Danton is, aki hamisaknak mondja Saint-Just vádjait.

Ezeknek a negatívumoknak ellenére, Madách a második Kepler jelenetben forradalmi álmát „nagyszerű kép”-nek mondja, „Ha vérrel és sárral volt is befenve”. A *Nemzetiségek ügyében* írt tanulmánya történet-filozófiai bevezetésében „a francia forradalom nemes mámorá”-ról ír, mint az emberiség fejlődésének pozitív momentumáról. A kor kritikusai azonban nem vették észre a párizsi jelenet patoszáát, csak ellentmondásait. Erdélyi „Danton és a szabadság örültei rajongását” említi. Szász Károly szerint is „a szabadság a forradalom véres undok képpé sötétül”. Szász részletesen elemzi Danton alakját, bevezető szónoklatában előbb azt látja meg, hogy „egész bátorsággal, a meggyőzés egész erejével hirdeti a forradalom tanait”, végül mégis „egészen banál” „frázisokat” fedez fel benne. (Ítéletét azóta a lelkes színházi sikerek sorozata cáfolta meg.) A színben szerinte a szabadság és az egyenlőség önmagával kerül ellentétbe, a márki-pár magatartásában Ádám meglátja, hogy „az elvek egyoldalúsága nem övéik”, megéreztetve ezáltal a történelemnek azt a tragikus vonását, hogy ellentétes eszmékért is lehet önzetlenül vértanúságot szenvedni. Ilyenformán érthető, hogy a második Kepler-jelenettel egyik kritikus sem tud mit kezdeni. (Szász a Tanítvány-jelenetben goethei párhuzamot vél felfedezni.) Pedig ez a jelenet a döntő abból a szempontból, hogy Madách a forradalom tragikus ellentmondásai ellenére is érvényeseknek tekinti annak eszményeit. Rájuk utalva írja a tizedik színben: „S fejlődni látom szent eszméimet, Tisztulva mindig, méltóságosan, Míg, lassan bár, betöltik a világot.” A francia forradalom hármass eszményéhez való ragaszkodását igazolja 1861-ben írt és terjesztett *Politikai hitvallomása*, mely szerint: „vannak általános elvek... melyekért meghalni nemcsak egyesnek kötelesség, de melyek elárulásával nemzetnek is életet váltani halál helyett gyalázat... s e három szó: Szabadság, egyenlőség, testvériség.” Az említett történetfilozófiai áttekintésében is ezt olvassuk: „Minden újonnan feltűnt eszmének megítélésében... egyedül annak képessége szolgálhat a szabadság ügye előmozdításában.”³¹

Az Erdélyihez írt levélben „a kereszténység” következik „a legnagyobb és legszentebb eszmék” felsorolásában. Az *ember tragédiájában* a római színben Péter apostol „a testvériséget És az egyének felszabadulását” ígéri a kereszténységben, és Ádám ezt az eszmét a lovag-eszményben és a magasztos nő-ideálban reméli megvalósulni. A bizánci színben azonban minden a visszájára fordul: a hitből „örültség és békó” lesz, „Isten dicsére embert áldoznak” az eretnekek máglyára küldésével, a lovagok „mortalócok” módjára viselkednek, csak Ádám marad eszményi lovag, Évát akarata ellenére zárdába kény-

³¹MÖM II. 683. és 694.

szerítik. Ádám kiábrándító tapasztalatokkal távozik a keresztény középkor világából. E csalódások ellenére a „keresztényi testvériség” eszméje újra előjön pozitív, sőt a végmegoldást előmozdító értelemben a tizenötödik színben. Éva vallomására Lucifer azt mondja: születendő gyermeke „bűnnel fogamzott, Az hoz földedre minden bűnt s nyomort”, ami a bibliai történet szerint igaz is, mert első gyermekük a testvérgyilkos Kain, akiről Madách költeményt is írt *Az első halott* címen. Éva mégis a távoli jövő ígérétevel válaszol: a „nyomorban” megszületendő Jézust jósolja meg: aki „eltöröli” (ti. a bűnt és nyomort) „Testvériséget hozván a világra”. Minthogy Éva csak homályosan emlékezik álmjelenségekbeni szereplésére — mint ezt Szász Károly is hangsúlyozza —, tehát jóslata — mint ezt Erdélyi is elismeri — prófécia, ihletettségből fakadó jóslat, megfelel annak, amit a keresztény vallások prae-evangeliumnak neveznek. Ámde Éva jóslatából hiányzik az a tétel, melyet minden keresztény vallásfelekezet hirdet, hogy Jézus váltságahalálával nemcsak a bűnt törölte el, hanem a halált is. Ez összefügg Madáchnak a halál kérdéseiben megnyilvánuló kétségeivel. Erre a problémára költeményeiben leginkább kételkedő, alternatív válaszokat kapunk. *Az Életünk korai* című vers így végződik: „Kinyílt a sír, fáradtan dűl belé; De az ígért reménység felett, Ki tudja, mit rejt ismét a kereszt.” *Az aggastyán* című vers befejezése viszont bizakodó: „Majd ha egykor unokánk is meghal, S minket is örök feledés fed el, Él még a lélek, mely bennünk éle; Névben változott csak, lényben egy.” *Az Ó- és újkor* viszont megint vívódást tükröz: „Lelkünk a földről messze vándorol, Új ismeretlen hon határhoz, Hol egy megfoghatatlan istenség Reánk, ki tudja, milyen végzést hoz.” Hasonlóan benső küzdés szólal meg a *Pál öcsém sírjánál* és az *Éjfél gondolatok* című versekben is.³² A *Tragédia* úr-jelenetében, amikor Ádám azt mondja: „Úgy is nem ront-e majd el a halál?”, a Földszellem azt feleli: „Szentelt pecsét az, feltartá az Úr magának.” Ez érteti meg, hogy a tizenötödik színben, mikor Ádám azt kérdezi az Úrtól: „E szűk határu lét-e mindenem...”, az Úr kettős választ ad: ha tudná Ádám, hogy „túl örök idő várja”, nem volna „erény itt szenvednie többé”, ha azt hinné, hogy a „por lelkét felissza” (ti. a halálban), nem folytatna áldozatos küzdelmet „nagy eszmék miatt”. Ez a kettős értelmű válasz nyilván nem egyezik a keresztény vallások tanításával, de a materialista világnézettel sem. Ez a válasz a kétségek közt a jó utat kereső emberé.

Madáchot — minthogy családja nagyapja áttérése óta katolikus volt — anyja szigorúan katolikus hitben nevelte. Ámde Madách pesti egyetemi évei alatt a liberalizmus és a felvilágosodás hatására eltávolodott hagyományos hitétől, és bár nem lett vallástalanná, a hit és kétség között ingadozott. Ezt anyja is aggodalommal észrevette, amiről levelezésük is tanúskodik.³³ Az 1843-ban írt *Hazaérkezéskor* című költeményében szomorúan írja,

³² A *Pál öcsém sírjánál* című versben azt olvassuk, hogy ha öccse halála után látná hazája és mátkája keserű sorsát, „örök enyészetért könyörögne” (MÖM II. 340.). Az *Éjfél gondolatok* felveti a kérdést: „A- vagy él a lélek még a síron túl S földünkön csak mint vándormadár lép fel”, akkor értelmetlen „minden küzdés a magasra”, mert a végtelenből a lélek „nem nagyon örvend Hangyaboly világunk minden hitének”. (MÖM II. 227.) Ezeken a „hiteken” talán akkor még a történelmi eszméket gondolja Madách, amelyeket a *Tragédia* végén beleilleszt az isteni világtervbe.

³³ Madách levele anyjához 1838 májusában: „S ha vissza jövök a templomból vagy másannan, ismét azon ölé gyandú szavak »talán nem is voltál templomban és u.t.« mindenkor inkább egy tör döfést éreznék mellemben.” MÖM II. 901. A *Hazaérkezéskor* c. verset Balogh Károly indokoltan datálja 1843-ra: a meggyászolt „vén cseléd” az anyjához 1838-ban írt levélben említett „komornok”. (MÖM II. 900.)

hogy a sztregovai házban a Megváltó képének, melyhez egykor gyermeki bizodalommal járult — nincsenek „többé intései” számára. De a valószínűleg utána keletkezett *A megváltó* című versében már tisztelettel ír Jézus alakjáról, bár éppen nem egyházas, inkább humanisztikus szellemben. E vers szerint Jézus „hirdeté szabadságunk tanát” s a „testvér-szeretetet”. Az „ég helyettesül meg nem bízott Nagyok” azonban „keresztre vonták a nép emberét”. Ez, s az, hogy „közöttünk csak a véres kereszt maradt, Ijeszteni a jogkövetelőt” a liberalizmus radikális Jézus-képét idézik, viszont „Az Istenember mennybe visszatért” a vallásos Jézus képre utal. Valamint a *Halál költészetének* (IV. darab) ez a versszaka is vallási transzcendens utalású: „Mint Krisztus, akit szintén felfeszített Az élet, e kisszerű uzsora, Míg a halál keresztjének szent oltárt, Magának Isten jobbán helyt ada”. Madách benső küzdéseiről vallanak azok az apró feljegyzések is, melyek nehezen datálhatók, de valószínűleg *Az ember tragédiája* előtt keletkeztek: „Isten nem egy-e a világgal, hol határai? — Az Isten öröktől léte nem kevésbé csodás, mint az anyagé. — Az Isten véghetetlen bölcs, mert felfogásunk a bölcsességről szinte emanációja.”³⁴ Madáchnak a valláshoz való viszonyáról Szász is, Erdélyi is az utolsó színt elemezve nyilatkozik, majd ott foglalkozunk bővebben álláspontjukkal.

Madách egyébként barátja, az evangélikus Szontágh Pál tanácsára halálos ágyán meggyónt, és felvette a halotti szentségeket is, mint ezt Huszár Anna leveléből tudjuk.³⁵ Ez a körülmény átvezet ahhoz is, hogy Madách felekezetiileg mintegy „kettős kötődő” volt, ami körülményeiből is következett. Családja, elsősorban édesanyja szigorúan katolikus, barátai: Lónyay Menyhért, Szontágh Pál, Veres Gyula, Veres Pál és neje, valamint szerelmei: Lónyay Etelka, Dacsó Lujza, Matkovics Ida, későbbi felesége, Fráter Erzsébet mind protestánsok. Az említett történetfilozófiai áttekintésben a „kereszténység új világnézetét” és a „reformáció szintézisét” az emberiséget előrevivő momentumok közé számítja. Hogy Bizáncot helyezze a kereszténység fővárosának, és hogy a Patriarcha alakját negatív ábrázolja, ennek okai: földrajzilag arra haladtak a keresztesek és a keresztet méltatlanul viselő martalócok is, de az is, hogy a középkor elítélő bemutatásának oda való helyezésével nem sértette, legalábbis közvetlenül nem, sem a katolikusokat, sem a protestánsokat. Hogy Konstantinápolyban a homousion és a homoiusion hitformák harcáról van szó, amely 800 évvel a keresztes háborúk előtt zajlott le, annak oka egyrészt az, hogy ilyen méretű egyházi vita a bizánci birodalom területén csak a negyedik században volt, de az is, hogy a katolikusok és a legtöbb protestáns felekezet — így a református és az evangélikus — egyformán a homousiont vallják és a homoiusiont tévtannak tekintik.³⁶ A *Biblia* három fordításban is megvolt Madách könyvtárában, ő a *Tragédiában* és a *Mózesben* az 1590. évi

³⁴MÖM II. 756. 759. 760. Ezek a feljegyzések Madách töprengéseinek jelei, de kérdés: mennyiben tükrözik végleges állásfoglalását. Döntőnek csak kiadott vagy kiadásra szánt írásait tekinthetjük.

³⁵Huszár Anna levele Madách Aladárhoz 1864. október 15-én. Kiadva PALÁGYI Menyhért, *Madách Imre élete és költészete*. Bp. 1900. 270—271. és BALOGH Károly, i. m. 230—231. Halotti anyakönyvi kivonat: LEBLANCÉ KELEMEN Mária, *Madách Imre dokumentumok a Nógrád megyei Levéltárban*. Salgótarján, 1984. 289.

³⁶Mind a katolikusok, mind a reformátusok és az evangélikusok hitelül vallják mind a két hitvallást: az apostolit és a nicaei-konstantinápolyit.

Károli Gáspár fordította vizsolyi *Bibliát* használta.³⁷ Szász kritikája hiányolja, hogy a *Tragédiában* „hol van a vallási világos és szabad tudat felé küzdő ember? ...Egyszóval hol a pápaság óriási hatalmának s a reformáció forradalmának képe egyfelől; a feudalizmus és a rabszolgaság képei másfelől?” Erre válaszolva Madách azt írja — 1863. március 18-i levelében —, hogy a „reformáció nagyszerű mozgalmát” azért nem ábrázolta, mert — műve szerkezetéből kifolyólag — azt is „kénytelen lett volna kiábrándulással végezni”, ámde „igyekezett a reformáció nehéz kezdeteiből a munkálkodó emberi szellem első csíráit fölhasználni s ezt a Tankréd, meg Kepler jeleneteiben vélte utolérni”. Valóban, a legszemélyesebben madáchi alakot: Keplert — a történeti Keplertől eltérőleg — katolikusnak mutatja be, de aki a reformációval rokonszenvez.³⁸ 1844 márciusában igen éles hangú beszédben követelte a reverzálisok eltörlését. Hogy azután gyermekeit, nemükre való tekintet nélkül, a katolikus vallásban neveltette, ez nem állt ellentétben felfogásával, mert a reformkori szabadelvű rendek úgy kívánták a vegyes vallású házaspárok ügyét intézni, hogy a születendő gyermekek mind az apa vallását kövessék.

Ezért nincs a reverzálisra valló bejegyzés a református Fráter Erzsébettel kötött házasságáról szóló anyakönyvben.³⁹ Sztregova két papja, a katolikus és az evangélikus, mindketten Madáchnak asztali vendégei voltak, dogmatikai vitáikat érdeklődéssel hallgatta, s valami tréfával vetett azoknak véget.⁴⁰ A katolikusnak templom képeit maga festette, de az evangélikust is orgonával támogatta.⁴¹ Élete végéig megmaradt katolikusnak, gyermekei gyámjával viszont az evangélikus Veres Gyulát kérte fel. Mindez arra mutat, hogy a kereszténységet általános, felekezetközi, interkonfesszionális értelemben vette.

³⁷ A *Tragédia* bizánci jelenetében az említett *Károli-Biblia* alapján idézi a XXII. és a XXXV. zsolnárt. A későbbi Mózes dráma pályázatra beküldött jeliséje Mózes V. könyvének utolsó verse a vizsolyi *Biblia* szerinti. Ez megvolt Madách könyvtárában: SZÜCSI József, *Madách Imre könyvtára*. MKSz. 1915. 24.

³⁸ Kepler történetébe szötte bele Madách saját házassági tragédiáját. A történeti Kepler protestáns volt. Madách lakosztályában Goethe, Schiller, Gutenberg és Luther szobrocskái voltak. BALOGH K., i. m. 120.

³⁹ A reverzálisok elleni beszéde: *A vallás ügyében érkezett (1844. márc.) rezolúcióra* (MÖM. II. 662–665.) KERÉNYI Ferenc szerint: „1844. április 22-én vitatta meg Nógrád közgyűlése a vegyes házasságok ügyében érkezett királyi leiratot. Madách már korábban készült a beszédre, a felszólalásáról a Pesti Hírlap is megemlékezett: »Hosszabb volt a vita a vegyes házasságok ügyében érkezett királyi válaszok fölött —, bár ellenzője csak kettő nyilatkozott, az országgyűlési tárgyakkal foglalkozó küldöttségben ugyanis M.L.t.b, a közgyűlésen B-M-fősz. — mindketten nem vallásfelekezeti, hanem inkább statuspolgári szempontból indulva ki.«” K. F., *Új források a Madách-család történetéhez*. In *Madách-tanulmányok*, Bp. 1978. (Szerk. HORVÁTH Károly). 324. — Leblancné Kelemen Mária nem említi: I. m. 35. — A reverzálisok eltörlését a rendek már 1833-ban elhatározták: „Reverzálisok tehát nem lesznek: a vegyes házassági magzatok atyjok vallását fogják követni...” Kölcsény: *Országgyűlési napló*. 1833. febr. 20. A főrendek és az uralkodó azonban nem fogadták el a karok és rendek döntését, és így az ügy az 1840–41-i országgyűlésen is napirendre került: „hogy ugyanis a reverzálisokból származó minden viszályoknak eleje vétsék, oly törvényt kívántak alkotni, mely szerint a vegyes házasságokból születendő gyermekek atyjok vallását kövessék”. Ehhez nem akart hozzájárulni az 1844. márc. 24-én kelt királyi leirat. De a rendek továbbra is ragaszkodtak előbbi követelésükhöz. HORVÁTH Mihály, *Huszonöt év Magyarország történetéből*. Genf 1864. 202–204. Madách házassága 1845. július 20-án volt a Nógrád megyei Csecse község katolikus templomában. „A református vallású menyasszony reverzalist nem ad ugyan, legalábbis ennek sem anyakönyvi feljegyzésben, sem pedig másutt nyoma nincsen, de később a házasságból származó gyermekeket... nemre való tekintet nélkül katolikusra keresztelik.” BALOGH K., i. m. 52. Ezt igazolja a házassági anyakönyvi kivonat, melyet LEBLANCÉ KELEMEN Mária közölt, *Madách Imre dokumentumok a Nógrád megyei levéltárban*. Salgótarján, 1984. 42–43.

⁴⁰ PALÁGYI Menyhért, *Madách Imre és költészete*. Bp. 1900. 226–228. BALOGH K., i. m. 150–151.

⁴¹ BALOGH K., i. m. — KERÉNYI Ferenc, ... Írtam egy költeményt... 17. MÖM II. 884.

Éva alakjáról, Bérczy emlékezése szerint így nyilatkozott: „Anyámnak köszönheti Éva, hogy kirívóbb színekben nem állítottam elő.”⁴² Madách valóban nagyon tisztelte, szerette édesanyját, annak kezét csókolva halt meg.⁴³ Ugyanakkor elveit, tanácsait általában nem követte, önállóan gondolkodott. A sokarcú Éva alakjában a pozitív vonásokról nem biztos, hogy anyja hatását mutatnák. Éva a *Tragédiában* kétszer is az „ewigweibliche” magaslatára emelkedik. A londoni vásárt követő temető jelenetben, ahol a közös sírt „a szerelem, költészet, ifjúság nemtörő” kísérve „glóriával állalépi”, s ez aligha anyja hatása. Mellesleg Szász Károly nem értette meg itt „az örök Éva” megjelenését, logikátlanak találta e szavakat a londoni szín „silány és üreslelkű hölgyecskéjének a szájában”. Éva második megdicsőülése az utolsó jelenetben van, mikor a „testvériséget” hozó Jézust jövendőli meg már transzcendensnek tekinthető sugallattól ihletve. Ez utóbbi arra vall, hogy Madách a kereszténységet nemcsak az Erdélyinek írt levélben, hanem a *Tragédiában* is a tovább is érvényes „nagy és szent” eszmék közé sorolta, igaz, ez nála nem annyira teológiai tartalmú, hanem inkább humanisztikus jellegű kereszténység.

Hogy Éva alakjának értékes vonásaiban nemcsak az anyja hatása szerepelt, ebből a szempontból meggondolkoztató az is, hogy Madách *Az ember tragédiájának* első példányát nem anyjának — mint egykor a *Lantvirágokat* —, hanem Veres Pálnénak ajánlotta, ezekkel a Victor Hugó-i szavakkal: „Que ce livre vous soit dédié, Comme l'auteur vous est dévoué.”⁴⁴

Az Erdélyihez írt levélben az eszmék felsorolásában a tudományé következik. Erről keveset ír a korabali kritika, inkább csak érezteti, hogy Lucifer az embert a „tudás” ígéretével csábítja el, de az, ami megtudható egyáltalán, éppen nem elégíti ki Ádámot. A harmadik színben Lucifer feltárja előtte a földi erők működését: „a forró anyagét, mely alakra tör, alakra küzd. Amarra mint jegec, Emerre mint rügy” (azaz ásványi vagy élő anyaggá változik), a „delej” (mágnesség) „lángfolyamát”, az élő világban az oxidációt, de mindez inkább megrémíti Ádámot, a tehetetlenséget, az „elhagyottság kínos érzetét” kelti fel benne. Erdélyi egyébként itt kiemeli a természeti erők művészi megelevenítésének költőiségét. Továbbá az ember, a *Tragédia* szerint, a világmindenség, a kozmosz erőivel szemben is tehetetlen, nem képes kitörni a naprendszerből (mert erről is van szó az űr-jelenetben, nem csupán a földről), sem annak végpusztulását megakadályozni. Mint láttuk a halál is rejtély marad számára. A Földszellem megmenti ugyan Ádámot az űrben való elpusztulástól, de korlátozza is: a Földhöz való kötöttségére figyelmezteti. Sőt

⁴² BÉRCZY Károly, Id. emlékbeszéde. XXXII. 1.

⁴³ Huszár Anna idézett levelében.

⁴⁴ „Amilyen odaadással van Ön írta a szerző, olyannal ajánlja Önnek e könyvet.” RUDNAY Józsefné és SZIGETI Gyuláné, Veres Pálné Beniczky Hermin élete és működése. Bp. 1908. 36–37. „Az Ember Tragédiájának első példányát magával hozta Vanyarera. 1862. jan. 25-én (midőn Pál napján jött oda ünnepelni és gratulálni az első unoka születéséhez) lapról lapra magyarázatokkal kísérte azt és mindenütt feltűntette, hogy Arany János hol, s mit változtatott a szövegen. Művét Veres Pálnénak ajánlotta e szavakkal: „Que ce livre vous soit dédié Comme L'auteur vous est dévoué.” Ugyanaz: Özv. RUDNAYNÉ VERES Szilárd, Emlékeim 1847–1917. Bp. 1922. 75. „1862. január 24-én eljött Madách Imre hozzánk édesatyám Gyula fivérével és Szontágh Pállal jó atyám nevenapjára. Magával hozta az „Ember tragédiáját”-nak még nyomdafestéktől nedves első példányát édes anyámnak. Első lapjára Hugo Vikornak eme szavait írta: „Que ce livre vous soit dédié comme l'auteur vous est dévoué.”

összetöri a falanszteri Tudós lombikját, az élet mesterséges, biokémiai előállításának lehetőségét kétségesnek mondja. Ezeket a korlátokat ma sem képes még a tudomány túllépni: űrhajókon fényéveknyi időket nem képes az ember biológiai léte véges volta miatt eltölteni, a biokémikusok már előállítottak szintetikus fehérjét, de ez még nem mutat életjelenségeket, a tengerek vizéből már lehet energiát nyerni a magfúzió által, de az egész naprendszer esetleges, évmilliók múlva bekövetkező katasztrófáját megakadályozni ma is lehetetlennek látszik.⁴⁵

Mindamellet ezek a negatívumok is arra vallanak, hogy a természettudományok nagymértékben érdekelték Madáchot. Sztregovai magányában sokat foglalkozott velük, fiát és unokaöccsét is szívesen taníttatta rájuk.⁴⁶ Humboldt *Kozmosza* kedvelt olvasmánya volt, s e könyv tanulmányozását Veres Pálnénak is ajánlotta, társaságában gyakran fejtegetett természettudományi problémákat, annak ellenére, hogy nem sokat tartott a nők szellemi képességeiről.⁴⁷

Írásai különös képet adnak a tudományokhoz való viszonyáról. Apróbb céduláinak jelentős része természettudományi foglalatosságáról tanúskodik, sőt a tudomány haladásába vetett hitéről is.⁴⁸ Ezzel szemben költeményeiben ilyen sorokat is olvashatunk: „Mért ültette Isten édenébe A tudásnak széles ágú fája. A fa terjedt s lassanként előtte Árnya a kertnek minden virágát.” (*Hit és tudás.*) Vagy „Fagylaló ész, férfi vizsga keble Volt, mely az embert sírjába tette.” (*Az első halott.*) Ugyanakkor *A helyzethez* című politikai cikke végén ezt mondja: „A föld is állt századokig s e témából folyt a tudomány minden okoskodása — Galilei megszólalt s a föld elindult.”⁴⁹

A tudomány eszméjét két alakban állította elő *Az ember tragédiájában*. Keplerben, aki szenved, mert a kor kényszerítésében ezt kell mondania: „Eltitkolom, mit lelkem felfogott És hirdetem, mit jól tudom, hamis.” Később Tanítványának a szabad kutatás és a szabad

⁴⁵ Madách valószínűleg olvasta Nendtvich Károly tanulmányát az Új Magyar Múzeum 1851-es évfolyamában *A Föld jövője* címen. Már Veres Pálnéval is beszélhetett róla, mert az utóbbi személyesen is ismerte a természettudóst (RUDNAY Józsefné—SZIGETHY Gyuláné, i. m. 21, 386.) Nendtvich két lehetőséget lát a naprendszer millió vagy még több év múlva bekövetkező elpusztulásáról: vagy a bolygók belehullnak a Napba, vagy a Nap kihűlése következik be. A mai fizikusok szerint ez akkor lesz esedékes, ha a nap „vörös óriássá” vagy „fénytelen törpévé” változna, mint a kozmosz sok nap-csillaga.

⁴⁶ BALOGH Károly, i. m. 119–121. Madáchnak Humboldt iránti érdeklődéséről is.

⁴⁷ Veres Pálné Humboldt művének olvasásáról: RUDNAY Józsefné—SZIGETHY Gyuláné, i. m. 546. „Den 29ten März 1854 las ich den Kosmos.” Veres Pálné naplójából—RUDNAYNÉ VERES Szilárda, *Emlékeim* 24. — Madách akadémiai székfoglalója: *A Nőről, különösen esztétikai szempontból* (MÖM II. 583–603.) Ebben azt fejt ki, hogy a nők szellemi tekintetben is alacsonyabb képességűek a férfiaknál. A tanulmány megjelent a Koszorú 1864. évi II. folyamában. Ezt olvasta Veres Pálné, s Madách megállapításai a nők alacsonyabbrendűségéről annyira felháborította, hogy két cáfoló levelet is írt Madách számára (kiadva: RUDNAY Józsefné és SZIGETHY Gyuláné, i. m. 130–135.) A levelek nincsenek datálva és aláírás sincs. Veres Pálné azért nem fejezte be és nem küldte el őket valószínűleg, mert 1864 őszén már tudott Madách Imre egyre súlyosodó betegségéről. Nem szerepelnek a Madách levelezését közlő kötetekben, pedig ott volna a helyük. A levelekből világos, hogy Madách székfoglalóját bírálják (az onnan vett idézetek is).

⁴⁸ Ezek a cédulákra írt feljegyzések jellemzőek Madách tépelődéseire, de nem tekinthetők kiérlelt írásoknak. Mindenesetre arra is vallanak, hogy Madách már tudhatott valamit a darwinizmusról, s arról, hogy Madách az egyházi és állami tekintélyekkel szemben a tudományos vizsgálódás jogait hangoztatta. Ezeket a feljegyzéseket azonban nem tekinthetjük olyan bizonyító erejűeknek, mint a kiadott vagy kiadásra szánt művekben vagy a levelekben foglaltakat. A cédulák: MÖM II. 750–760.

⁴⁹ MÖM II. 709.

művészi alkotás jogait hangoztatja, s oly kort vár, „mely szabad szót ad a rejlő gondolatnak”. Madách Keplerrel azonosul leginkább a felvett álomalakok közül, nemcsak azért, mert Kepler történetébe szötte bele saját házassági tragédiáját, hanem azért is, mert a szellemi szabadság, a tudományos kutatás szabadságának a híve. A tudománytól Ádám a falanszterben világmagyarázatot, filozófiai összefoglalást is vár: „Átpillantását vágyjuk az egésznek.” Ugyanakkor gúnyolja a Tudóst, aki szakmai szűkösségébe zárkózik, nincs érzéke a szellem (így a művészet) értékei iránt, egy dogmatikus áltudományosság megszállottja. Furcsa ellentmondás viszont Madách részéről az, hogy egyrészt annyira hitt a később áltudománynak bizonyult koponyatanban, a frenológiában, hogy Nagy Ivánhoz 1861. dec. 23-i levele szerint — akadémiai értekezést akart róla írni —⁵⁰ másrészt éppen ennek az elméletnek az elembertelenítő hatását élezi ki a falanszter-jelenetben.

Mindenesetre a tudományt az űr-jelenetben is — nemcsak az Erdélyihez írt levélben — az emberiséget előrevivő eszmék közé sorolja.⁵¹ Az ellentmondások magyarázata talán az, hogy Madách egyfelől megállapította az emberi tudás korlátozott voltát, másfelől e korlátokat igen széleseknek, nagyon nagy távlatokat megengedőeknek tartotta, mindenekfelett pedig a tudományos kutatás szabadságát hirdette, sőt azt az ember feladatának tartotta.

A „szabad verseny” eszméjének megvalósulása a londoni vásár jelenete. A korabeli kritikusok közül Szász Károly foglalkozik alaposabban az ebben ábrázolt társadalom képével: „Az emberek mulatnak, kereskednek, csálnak, játszanak és kijátszatnak; az egyért milliók mint Egyiptomban itt is, igaz, — a *gazdag* gyárosnak — a *szegény* munkások itt is rabszolgái (kiemelések Szásztól); a külszín minden, s a lényeg vajmi üres buborék...” — írja a mű elemzésekor. Majd a jellemekről szólva, a londoni Éva alakját hibáztatja: „épp e jelenkori Évában lett volna módja a költőnek azt az alakot tüntetni fel, mely így képcsarnokából hiányzik: egy szegény, erényes munkás nőt, a kor és a viszonyok áldozatát — a gyárilipar s nagyvárosok e szerencsétlen áldozatát, ki jobban érzékítette volna korunk egyik legégőbb sebhelyét, mint az a néhány munkás s a Lovel-féle epizód.” Szász itt voltaképpen ellentmond előbbi megállapításának, hiszen éppen a munkások szavai (valamint a két gyároséi), továbbá a szinte balladásan megkapó Lovel-történet mutatja leginkább ennek a társadalomnak a legnagyobb ellentmondásait, de az álszenteskedő Éva megvásárolhatósága is. Szász viszont valószínűleg Madách elképzelésének megfelelően látja a sír-jelenet értelmét: „e nyomorúlt, eszmétlen társadalom...tudtán kívül ássa ön sírját s mint ugrik, kétségbeesve vagy remélve, Mindnyája belé.” Hogy a sír-jelenetben Éva „örök-nőivé” emelkedését nem értette meg, erre már utaltunk. Egészében véve azonban Szász Károly jól látja e szín jelentőségét a mű szerkezetében.

A londoni vásár e valóban kiábrándító képe után felvetődik a kérdés: miért helyezte el mégis Madách a „szabad versenyt” a „nagy és szent eszmék” sorába. A második Kepler-jelenet végéből az következne, hogy a szabad versenyen elsősorban a szellemi

⁵⁰ MÖM II. 982. „Vajjon használhatnál-e egy értekezést a phrenológiáról? notendum én e tudomány igazságáról meg vagyok győződve, s így ez értelemben lenne az értekezés is.”

⁵¹ Ádám mondja az űr-jelenetben: „Mindegy kereszt vagy tudomány, szabadság Vagy nagyravágy formájában hatott-e, Előre vitte az embernemét.”

szabadságot, az eszmék szabad versengését értette. De a *Tragédián* kívüli egyéb írásaiban a gazdasági szabadság eszméje is felmerül. A reformkorból való *Szabad kereskedelem* című töredéke a rendi világ gazdasági korlátozásai ellen irányul. Madách ez időben a védegyelet híve, mint ilyen a gazdasági szempontokat a nemzeti céloknak rendeli alá.⁵² Később is így gondolkodik. 1860. november 5-én a Nógrád megyei gazdasági egyesület közgyűlésén elmondott beszédében a bécsi kormány sérelmes gazdaságpolitikájával szemben a magyar földbirtokosoknak az elszegényedését panaszolja, ami nagyon káros „nemzetiségünk fennmaradása” szempontjából. De azt is hozzáteszi, hogy: „azon szárnyaknak, melyek magasra visznek, önerőnkől organice kifejlett szárnyaknak kell lenni, s azért a mi vágyunk sem más, csak mi azon kereskedőké volt, kiket XIV. Lajos megkérdezett, mit tegyen a kereskedelem felvirágozása érdekében s mire ők azt válaszolták: Sire! laissez nous faire.” (Felség! engedjen mindket cselekedni.)⁵³ Utána a „polgárerényre” hivatkozik, kívánja a városok fejlődését, a „kereskedés sürgölését” és a kulturális felemelkedést. Ebbe a nemzeti érdekeknek alávetett gazdasági liberalizmusba kétségtelen korlátozó szociális tendenciák is belevegyülnek, ha verseire (*Karácsonykor*, *A rab utolsó útja*), novelláira (*Krónika egy pénzdarab sorsáról*), leveleire,⁵⁴ a Mózes dráma első felvonásában az Abirám és Káleb jelenetre,⁵⁵ főképpen pedig magára a *Tragédiára* gondolunk. A „szabad verseny” eszméje tehát Madáchnál a teljes szellemi szabadságot jelenti, a gazdaságit pedig a nemzeti és szociális érdekektől korlátozottan.

Az eddig tárgyalt eszméket illusztráló korokat évszázadok vagy annál is rövidebb időszakok választják el egymástól. A londoni és a „szocialisztikus eszmék” képét elképzelt falanszteri szín közé azonban több tízezer vagy százezer évet iktatott be. Igaz, az utópista szocialisták is késői fejlődési korra gondolták eszméik megvalósítását, Erdélyi is igen „messze korra” gondolt, mikor a „szociális tudomány” fog érvényesülni az emberi történelemben. Azonban ezt azért mégsem a Naprendszer eljövendő katasztrófáját megelőző „négyezer évre”, mint azt a falanszter tudósa jósolja. A Madách által ismert természettudósok, Humboldt, Nendvich Károly⁵⁶ ezt a világuptulást millió, sőt milliárd év múlva gondolták bekövetkezni. Azonban, minthogy a drámai mű csak befejezett alkotás lehet — erre már a megírás előtt Jeszenszky Danó is felhívta Madách figyelmét⁵⁷ —, a

⁵² *Szabad kereskedelem*: MÖM II. 675–676. *Védegyelet alakítása*: MÖM II. 659–662. *Iparvéd-egyesület*: MÖM II. 628–631.

⁵³ *Gazdasági egyesület alakítása*: MÖM II. 677–680.

⁵⁴ Szociális érzékére jellemző anyjához 1838 végén írt levele: „Ha nekem egy köpönyeg és nagy kaputóm van, s látok mást fázni, ha meg szólítana, nem állok érte, nem adnám-e oda neki. Minap az Úri utcában, egy síró gyermeket, ki sírt, mivel egy forint helypénzt kellene volna szüleinek fizetni, e forinthez még egy tízes hiányzott, s így ki fogják vetni szegényeket, hidd, néhány napig minden kedvem oda volt éjjel is ez járt fejemben; mert nem adhattam neki.” MÖM II. 908.

⁵⁵ A *Bibliában* (II. Mózes 2. 13–14.) csak két héber férfi verekedése szerepel, nincs szó gazdasági indokról. Madáchnál Mózes így szól Abirámmal: „Te gazdag vagy, s jól szolgált a szerencse, Míg a szegény elvész, ha nem segít.” Majd tovább: „Van-e más törvény, mint hogy izrael Testvér legyen.”

⁵⁶ L. a 45. sz. jegyzetet.

⁵⁷ L. a 2. sz. jegyzetet.

költőnek valahogy be kellett fejeznie az emberiség megálmódott történetét, és ő erre a korabeli természettudomány által felkínált eszkatológiát választotta megoldásul.⁵⁸ Még-hozzá tragikus módon — Arany és Erdélyi szerint azért, mert Lucifer rendezte az álomjeleneteket —, de valószínűleg saját intenciója szerint is. Így azután elképzelhetetlenül hosszú idő választja el a „szabad verseny” korát attól a fantazmagóriától, melyet részben az utópista szocialisták tanai alapján képzelt el. Az is lehet, hogy a londoni szín után egy, a társadalmat teljesen szétziláló katasztrófát tétélezett fel, erre utalna a sír-jelenet.

Végül felmerül a kérdés, vajon a szocializmus vagy „a szocialisztikus eszmék” (mindkét kifejezés szerepel az Erdélyihez írt levélben) szintén a „legnagyobb és legszentebb eszmék” közé tartoznak-e Madách ábrázolásában. Ismeretes, hogy mind Madách, mind kritikusai az utópista szocialisták — elsősorban Fourier és tanítványai — alapján ismerték ezeket az eszméket. Annyit mindenesetre tudtak róluk, hogy a magántulajdon helyébe a köztulajdont akarják állítani vagy legalábbis a magántulajdont korlátozni. Madách esetében ez világos: a londoni szín végén Ádám azt mondja: „Én társaságot kívánok helyette, Mely véd, nem büntet, buzdít, nem riaszt, Minőt a tudomány eszméi magának, És melynek rendén értelem viraszt. — Ez el fog jőni, érzem jól, tudom.”

Ennek a problémának a fontosságát az is indokolja, hogy Madáchot éppen az indította levele megírására, miszerint — mint idézni fogjuk — menteni akarta magát Erdélyinek attól a vádjától, hogy műve a szocializmust „gúny tárgyává akarná tenni”. Szász Károly a falanszteri színt mint annak a társadalomnak a képét tekinti „minőt a szocializmus rajongói képzelnek és elmélnék”. Utána elmondja a szín tartalmát minden különösebb megjegyzés nélkül. Nem úgy Erdélyi János. Ő kétszer is végighalad a *Tragédia* tartalmán, de csak a második áttekintésben ír a falanszteri színről mint a szocializmus képéről. Viszont nála ennek a jelenetnek a kritikája akkora helyet foglal el, mint az összes többi álomjeleneté. Ezen a ponton Az *ember tragédiájának* a bírálata különösen éles hangú: Erdélyi szerint e színben: „lehetetlen mást látni bennük mint azon eszmék paródiáját, melyeket a civilizáció romlottsága, a társadalmi élet fenéje, a köznyomor kiáltó szava sürgetett elő az emberi elméből ama legjobb szándékkal, hogy mentessék meg nemünk a hamis tudomány, hatalom és pénz visszaéléseitől, zaklatásaitól”. Utána Erdélyi nemcsak az utópista szocialista írókat — így a Fourier-tanítvány Victor Considerant-t —, hanem a szociális eszméktől vezetett, nem feltétlenül szocialista írói alkotásokat — Beecher-Stowe *Támás bátya kunyhóját*, Edgar Quinet *Örök zsidóját* (*Ahasverust*) és Victor Hugo *Nyomorultak* című regényét — is említi. Majd általában a „szociális tudományra” hivatkozik, melynek az „egyénség megmentése egyik fő ágazata”. (Nem úgy, mint Madách falanszterében.) A kritika befejezése egyenesen vád a progresszív, liberális Madáchcsal szemben: „Tűrhető-e, hogy a költő a nagy igazságok látnoka, az eszmék prófétája ultramontánokkal stb. egy oldalon vegyen álláspontot a jövőző kor fejleményei ellenében?”

Madách ezt valóban vádnak érezte, és miután részletesen magyarázza levelében, hogy ő kész elfogadni minden bírálatot, azt írja: „e soroknak célja nem valami antikritika, vagy

⁵⁸ Nem úgy mint Milton Az *elveszett Paradicsomának* utolsó könyvében, amikor Mihály arkangyal Ádámot a bibliai *Apokalipszis* szerint Krisztus második eljöveteleivel és az új ég és új föld megvalósulásával vigasztalja.

magamnak szépfíteni akarás, csak egy oly vádtól való szabadkozás, mely már nem az frót, hanem az embert terheli... A vád a szocializmust nézi, mintha én azt gúny tárgyává akarnám tenni..." Utána elsorolja azokat a nagy eszméket, melyekről már szözlottunk, s melyek szerinte „az emberiség fejlődésének főmomentumai”. „Ilyennek nézem a szocialisztikus eszméket is, s azért állítám elő egy képbén.” Végül az egész mű alapeszméjének kifejtése után azt teszi hozzá: „Ezzel csak az intentiót akartam menteni előtted, az embert akartam rehabilitálni magamban, korántsem a művészt.” Ez a mondat természetesen az egész *Tragédiára* is vonatkozik.

A falanszteri jelenet elején azt mondja Lucifer, hogy az új társadalomnak lényege az, hogy „köz cél felé tart már most minden ember”. Ez éppen nincs Ádámnak ellenére,⁵⁹ valamint valószínűleg az sem, hogy megvalósult az örök béke, s az sem, hogy senki sem „szenved anyagi hiányt”. De mindjárt hiányolja a haza fogalmát, azt, hogy hiányzik a nemzeti sokszínűség, rideg egyformaság van mindenütt, pedig szerinte „a haza fogalma” „Megállott volna az tán Ez új rend közt is”. Utána joggal kifogásol sok mindent a falanszterben (amit az utópisták tanítása ellenére vagy azok tanítását eltúlozva vitt bele Madách), így a természet túlzott mértékű csak hasznos, utilitarista módon való használatát, felháborodik a művészetnek és az irodalomnak az elnyomásán egy dogmatikus áltudomány szellemében, valamint elítéli a végletekig vitt munkamegosztást, a munka elembertelenítését egy áltudományos társadalmi szükséglet érdekében, végül a családi kapcsolatok erőszakos felbontását, a pályaválasztás és a szerelem kegyetlen alárendelését a frenológiának, a koponyatannak. Ez utóbbi mozzanat sajátos ellentmondás Madách részéről — mint már utaltunk is rá —,⁶⁰ a frenológia eléggé elterjedt elmélet volt abban az időben, és Madách nagyon hitt is benne, utóbb bizonyult áltudománynak. És íme éppen a frenológiának a gyakorlatba való átültetése a falanszteri társadalom legembertelenebb vonása Madách ábrázolásában: ezen az alapon választják el Ádámtól Évát, s akarják őket elmegyógyintézetbe vinni!

Erdélyi Victor Considerant *Destinée sociale* című művét idézve meg is állapítja, hogy Madách olyasmiket vitt be a falanszter-jelenetbe, amiket az utópista szocialisták sohasem tanítottak: „Egyébként dolognak dolgot, neveknek neveket, felfogásnak felfogást lehet ellenébe tenni éppen a szociális könyvekből.”

A *Tragédia* menete szempontjából viszont most már az a kérdés, lát-e Madách lehetőséget a falanszteri társadalom negatívumaiból való szabadulásra. Az első válasz nem biztató. Innen Ádám az ürbe menekül.

De Ádámnak onnan vissza kell térnie a földre, és ekkor felmerül a kérdés: van-e mód a megújulásra, a visszasságok megszüntetésére. Lucifer azt mondja Ádámnak, nem érdemes visszatérnie, mert „van-é küzdés, nagyság, erő A mesterkelt világban, melyet az Ész rendezett teoriáiból, S melyet magad szemlélhetél imént?” Ádám válasza erre: „Csak mentse meg a földet — elmúlik Az is, mint minden, ami hívását Betölté s akkor újra felmerül Az eszme, mely éltet lehel reája.” Ez a „reája” nyilván a falanszterre vonatkozik,

⁵⁹ „Beteljesült hát lelkem ideálja...”

⁶⁰ L. az 50. sz. jegyzetet.

mely az Erdélyihez írt levél szerint a „szocialisztikus eszmék előállítása egy képben”, és amelyet azért kíván Ádám a londoni szín végén, mert „közös erővel összeműködik”. De mi lehet hát akkor az „eszme, mely éltet lehel” erre a társadalomra? A választ a szövegben kell keresnünk. A falanszteri Tudós azt mondta Ádámnak: „Nincs-é behozva a testvériség? Hol szenved ember anyagi hiányt?” Majd utóbb a „megélhetés” eszméjét említi, természetesen a mindenki számára való megélhetést. E két eszme szerint Ádám lehetségesnek tartja a megújulást a falanszter negatívumai nélkül. Ezt azonban a következő sorban már „új tannak” nevezi, s „ég látni” már, hogyan valósul meg.

Tehát Madách szerint elképzelhető lenne a további megújulás és küzdés is, ha nem következne be a világhatalomtrófia, vagy pontosabban szólva, ha nem helyezte volna el Madách a falanszteri színt a végpusztulás előestéjére. A megújulás tehát *történelmileg* lehetséges is lenne, ha Madách nem évmilliókat számolna, hanem évszázadokat vagy évezredek, mint a történelmi és társadalomtudományi futurologusok. Persze, ha lehetne új korszak a falanszteri után, akkor nem szólt volna a Tudós a „négyezer év”-ről.

Az úr-jelenetben Ádám már kimondja: „az ember célja e küzdés maga”. Mire Lucifer kétségbe vonja a „harc eszméjének” a nagyságát. Ádám felelete ez: „Mindegy, kereszt vagy tudomány, szabadság vagy nagyravágy formájában hatott-e, Előre vitte az emberemet.” Eszméje „akkor mégis lelkesített, Emeit, és így nagy és szent eszme volt.” Ez lényegében megegyezik avval, amit az Erdélyihez írt levélben a „nagy és szent” eszméről mond. De ezek az eszmék az úr-jelenetben egymást dialektikusan felváltó eszmék voltak (az álomjelenetekben is), az Erdélyihez írt levélben már együttesen és egyszerre időszerűek, az egyetemes humánus különféle megnyilatkozásai, s ilyen értelemben igaz a haladás: „az eszme folyton fejlődik, s győz s nemesedik”, míglen a tizenötödik színben a „testvériség” eszméjébe fonódik egybe.

Nendtvich Károly idézett értekezésében a naprendszer elkövetkező kihűlésével kapcsolatosan a következőket írja: „Az emberi nem, valamint tökéletes öntudatlan állapotából csak fokként emelkedett fel öntudatára és férfias erejének és méltóságának teljes és méltó önértéke...szintűgy leszálland ismét ezen magas fokú tetőpontjáról az emberi nem fokként fél öntudatára, végre teljes öntudatlanságra, míg elvégre egészen kimúlik a földről.”⁶¹ Madách a korabeli tudós által jóslott teljes pusztulás utolsó előtti fázisát rajzolja meg az eszkimó-jelenetben: „a teljes öntudatlanságot”. Az eszkimó-színben az ember elkorcsosodása a legborzalmasabb. Az eszkimó agyonveri szomszédjait, hogy „kevesb ember legyen s több foka”. Primitív vallási nézetei vannak, feleségét kiszolgáltatja. Mint idéztük, Csengery levelében főleg „az eszkimó kunyhót” találja a leghangolódobnak.⁶² Valóban a legtragikusabb az, hogy itt az ember elállatiasodik. A történelmi és társadalmi erőkkel a benne (vagy a tömegben) rejlő „gyöngye” ellenére is képes küzdeni az ember, a kozmikus erők lesüllyesztő hatása miatt már a bukás nem is heroikus többé — mint a legtöbb tragédiában —, hanem kisszerű, lealázó, kiábrándító. E nyomorult vég érthetővé

⁶¹ L. a 45. sz. jegyzetet. NENDTVICH, i. m. 535. Nendtvich Károly értekezésére egyébként Madáchsal kapcsolatosan először RIEDL Frigyes hívta fel a figyelmet: *Madách* Bp. 1933. Magyar Irodalmi Ritkaságok 26. sz.

⁶² L. a 19. sz. jegyzetet.

teszi Ádám keserű megnyilatkozását még az Úr tizenötödik színbeli buzdításai után is: „Csak az a vég! — csak azt tudnám feledni! —”

Szász Károly úgy ítéli meg a dolgot, hogy „a végjelenetben, ha ez az előbbiekkal egy úton halad, Ádámnak kellene a nyomorult eszkimónak lenni — hogy ébredéskor annyiival mélyebb legyen süllyedtségének nyomasztó érzete, s eme képet is bevehetné élményei közé”. Csakhogy akkor megszűnne az egész művön a Szász által is megállapított „dualizmusa”: nem lenne többé Ádám, aki végig megőrzi tudatosságát. Erdélyi félreérti a jelenetet, szerinte ez „a föld északi sarkán” játszik, és borzalmasságát „Lucifer hazudja”. Madách levelében eloszlatja Erdélyi tévedését. Ha a szín — mint Arany mentegetően, Erdélyi elmarasztalólag írja, hogy az álomjelenetek negatívumai Lucifertől származnak — Lucifer műve, akkor ezzel azt akarja bizonyítani Ádámnak, hogy az ember csak természeti lény, a végső nyomorban állattá válik. Ez azonban minden esetben nem szükségszerű, van ember, aki a végnyomorban is megosztja falatját embertársával. Maga Madách is ír egy szegénységében is szeretetben élő családról a „jégvilágban”, a sarkvidéken *Az angyal útja* című költeményében.⁶³

A tizenötödik szín tanulságáról Szász Károly meglehetősen szkeptikusan nyilatkozik. Rövid tartalmi ismertetés után így fejezi be fejtegetéseit: „Az Úr biztatja küzdésre az embert, a szellemvilág, az angyalok kara segédelmet ígér — *a tragédiának vége van, hogy a tragédia megkezdődjék.*” (Szász kiemelése.) Erdélyi mélyebben elemez: „Éva eltéríti Ádámot kétségbeesett gondolatától az anyaság előérzetében. E nagy eseményre megdöbben Lucifer, s elrettentőleg fedezi fel Éva előtt, hogy fia bűnben fogamzott; mire Éva szentasszonyi bizalommal s próféciaival: »Ha úgy akarja Isten, majd fogamzik Más a nyomorban aki eltörüli Testvériséget hozván a világra.« Ez nagy szó, megeszemlése a váltság munkájának, mely Lucifert minden munkájában meggátolja, minden számításaitól elűti, és az ember az Úrral mintegy kibékül vagy régi frigyre lép, s e viszonyt köztük a kegyelem és bizalom köti s állandósítja; ez az a végnyilatkozat, melyben az Úr részéről az ember rendeltetése ki van fejezve: ember, küzdj és bízza bízzál.” Eddig Erdélyi fejtegetése lényegében egyezik Aranyéval, aki szerint az embert „a szeretet szava és Isten keze visszarántja az örvény széléről”. A végmondat további értelmezése azonban egészen más, eltér Aranyétól, sőt Erdélyi előbbi megállapításától is: A „bízza bízzál” nem tűnik elégségesnek Erdélyi szemében: „Bizalom ez kevesebb, mint a szeretet, tehát kevesebb mint a keresztény vallás nagy parancsa... A bizalom nem öszövétségi, mely áldozat, félelem engedelmisség vallása; nem is újszövétségi, mely a szeretet lélekben és igazságban való imádás nézete; hanem közepes a kettő között; a végeredménye a megnyugvás kultusza, de amelyben fő alkatrész a fatalizmus, a determinizmus. Így *Az ember tragédiája* oly misztériumon alapszik, melyben az emberi tudás, ha nem fölösleges, de nem is szükséges, az erény lehető, a küzdés mindennapi, az esendőség rendszerinti; mert e mély értelem van elrejtve a kiemelt végsorban.”

⁶³ MÖM II. 175. Egyébként Nendtvich is csak a legvégső időre teszi a „teljes öntudatlanságot”. „Nincsen kétségnek alá vetve, miszerint a felsőbb rendű állatok közt az ember némely házi állatával az utolsó volna, aki elhagyná a földet, munkás és csodálatos életének sok ezeréves baj- és bűteljes lakását, mivel találékony esze egyedül csak őt juttatná mind azon számtalan eszközök birtokába, melyek segítségével magát a mindinkább tovább harapozó hideg életpusztító hatása ellen mentse.” Élete most is „a polároveken túl messzire kiterjed”. I. m. 535.

Meglepő Erdélyi kritikájában a „szeretet” hiányolása, hiszen előzőleg maga említi Éva „szentasszonyi” jóslatát a jézusi testvériségről. Erdélyi a „bízva bízás” ilyen leszűkített értelmezésében nem veszi figyelembe az Úr előzetes biztató szavait, melyek arról szólnak, hogy Ádám lelkében „egy szózat zeng fel”, s ezt „égi szó”-nak mondja tovább az Úr, majd az Éva lelkén átsugárzó érzelmi megvilágosodást jelöli meg vezetőjéül, sőt még azt is mondja, hogy Lucifer kritikája is hasznos lesz számára, mert az majd az ember lelkében újat teremő kritikává válik, s „Szép és nemesnek új csírája lesz.” Ez a három tényező jelen is van a *Tragédia* egyes színeiben, ezek képezik a „bizalom” tartalmát a *Tragédiában*, s ezek indítják Ádámot újakezdéseiben, amely a mű dinamizmusát teszi, a sorozatos bukások ellenére is felemelő hatást kelt.

Az „égi szózat” többnyire racionális, a helyzet felméréséből adódik, de lehet irracionális is. Így leginkább az egyiptomi jelenetben. Ilyennek ítéli meg Madách a Fáraónak a rabszolganő iránt fellobbanó szerelmét, mely Lucifer szerint, „a szálaknak egyike, Melyekkel gúnyul vett körül urad”, s amelyet ő sem téphet szét. Erről állapítja meg Lucifer a kézirat szerint, hogy: „Nincs más hátra, mint hogy a tudás Azt eltagadja s az erő kacagja.” Arany ezt a passzust homályosnak találta: nem érti mi összefüggés van az itt szereplő „bölc király” tudása és ereje közt.⁶⁴ Madách válaszából világos, hogy itt félreértés történt, itt általában szól Lucifer a tudásról és az erőről, melyen a „phisikai hatalmat” érti. „Szó van emlékszem e helyt szympathiákról s más oly tényezőkről, melyek magukban semmiknek látszanak, kézzel meg nem foghatók, s mégis mélyen hatnak az emberek sorsába. — E tényezőket sem a tudomány nem bírja megmagyarázni, sem a phisikai erő hatalma alá hajtani. Erre vonatkozik Lucifer gúnyos megjegyzése, hogy ha így van, nincs más hátra, mint hogy a tudomány kereken tagadja meg létezésöket is ily rejtett erőknél; a phisikai hatalom pedig kacagja, gúnyolja, kicsinyelje azokat, hogy compromittáló tehetetlenségét e semmik irányában elpalástolja.”⁶⁵ Ennek az Arany értelmezésével semmiképpen sem egyező véleménye ellenére, Madách hozzájárult ahhoz, hogy e passzust Arany javítsa ki a büchneri elvre emlékeztető alakra: „S kacagja durván az erő s anyag.” Ilyen racionálisnak nem mondható tényező még a *Tragédiában* fel-felhangzó Éden-nosztalgia: Éva szavaiban a római és a bizánci színben, Ádáméban a falanszteri szín végén.⁶⁶ Talán ily jellegű belső szózatra is utal Madách az első Kepler-jelenet végén: „e kebelben A lélek él — e kínos szent örökség, Mit az egekből nyert a dőre ember — Mely tenni vágyik, mely nem hágy nyugodni S csatára kél a renyhe élvezettel. —”

A második színben az Úr azt mondja Ádámnak: „elhagytál engemet, Elhagylak én is, lásd mit érsz magadban.” Ez így is van a *Tragédiában*, ha Ádámot mint az egész emberiséget magában foglaló személyt tekintjük, de ha Ádámot mint egyént, a „nagy és szent eszméket” eltorzító tömeggel szemben álló hőst nézzük, és a mindig újat, jobbat

⁶⁴ MÖM II. 1008–1009.

⁶⁵ MÖM II. 866.

⁶⁶ A római színben mondja Éva: „A rezge hangon messze múltba szállnék, Hol napsugaras pálmák alatt Ártatlan voltam, játszi, gyermeteg, Nagy és nemes volt lelkem hívása.” A bizánci színben: „Ádám: Úgy rémlik, egykor már ismertelek, Hogy együtt álltunk Isten zsámolyánál.” Éva: „Él bennem is mindez, mint tünde álom, Mely tán az égből kísért e világra.” A falanszterben Ádám: „Az édenkertnek egy késő sugára.”

keresőt, már más a helyzet. Az ő esetében az Erdélyihez írt levél szerinti „gyöngét” rendszerint „az isteni gondviselés vezérlő keze pótolja”, az Úrtól a végső jelenetben kijelölt három tényező hatására.

Ez arra is utal, hogy a Bérczy Károlytól⁶⁷ a *Tragédia* „embriója”-ként felemlített megjegyzés a „gyarló féreg” Ádámról és a „még gyarlóbb” Éváról módosult a mű előkészítése és megírása során.⁶⁸ Ádám ugyanis minden „gyarlósága” ellenére a nagy eszmékért önzetlenül hevülő és küzdő hősként jelenik meg a műben, és Éva különféle szerepeiben sem mindig „még gyarlóbb”.

Madách Erdélyihez írt levelében Az *ember tragédiája* végmondatát is magyarázza: „bár kétségbeesve azt tartja, hogy eddig tett kísérlete erőfogyasztás volt, azért mégis fejlődése mindig előbbre s előbbre ment, az emberiség haladt, ha a küzdő egyén nem vette is észre, s azon emberi gyöngét, melyet saját maga legyőzni nem bír, az isteni gondviselés vezérlő keze pótolja, mire az utolsó jelenet „küzdj és bízzál”-ja vonatkozik.” Ezzel Madách tanszcendens értelmezést ad a végmondatnak, mint előzőleg Éva jóslatának a testvériséget hozó Jézusról. Az Angyalok kara szerint: „Tegy bátran hát...” de „Ne vakítson el a képzet, hogy amit téssz, azt az Isten Dicsőségére te végzed...” (te aláhúzva a kéziratban is). Tehát az Isten világtervébe az ember cselekvése is be van iktatva. Így hát Madách szerint az embernek szüksége van „az isteni gondviselésre”, de ez nem valami vak alárendeltséget jelent, mint azt Greguss Ágost kritikája állítja. Az Úr meghagyja az ember autonómiáját, és annak a „nagyság és erény” irányában való kibontakozását „gondviselésével” segíti. Ez a „nagyság és erény” éppen nem a „babona, előítélet, tudatlanság” Lucifer által említett nyárspolgári magatartása, hanem a nagy eszmék önzetlen szolgálata, még ha a „tömeg” eltorzítja az azokat. Ez a szolgálat Ádám mint egyén számára az etikus magatartás, de ennek jutalma önmagában van, egyéb jutalmat sem az Úr, sem az Angyalok kara nem ígér. (Igaz, nem is zár ki.) Az Angyalok kara szerint „aki nagyot tesz” ne kívánja a „tömeg” háliját, ne „azt tekintse célul, Önbecsét csak...” Nem az eredmény fontos, hanem a küzdelem etikuma. És a „küzdelem” nem tartalmatlan, céltalan, hanem a „nagy és szent eszmékre” irányul, melyek a „szabadság” és a „testvériség” eszméjében fonódnak egybe. A „szabadság” előtérbe állítása Madáchnak a már idézett *A nemzetiségek ügyében* írott cikkének történetfilozófiai bevezetésében található meg, a „testvériséget” pedig, mint a *Tragédiában* utoljára említett, Éva mondja ki az eljövendő Jézusról szóló proféciájában.

Ehhez az Angyalok kara „Isten kegyelmét” ígéri, melyet Éva „éri” az érzelmével, Ádám csak „gyanít” értelmével, de „fogja követni”, bár nem tudja feledni álma végét, az eszkimó-jelenetet. Madách azonban nem evvel fejezi be művét, hanem az Úrral biztatja újra a lelkében megszólaló belső szózat iránti és a nő értő érzelmiségében megnyilvánuló „bizalomra” és a kockázatokkal is járó „küzdelemre” a „nagy eszmék” — elsősorban a szabadság és a testvériség — szolgálatában.

⁶⁷ L. az 1. sz. jegyzetet.

⁶⁸ Jellemző, hogy a szóban forgó 1857. február 7-re datált levelet, mikor ezt P. barátomnak címmel besorolta a kiadásra szánt bőrkötéses kéziratkötegetbe (OSZK. 1397 Fol. Hung.), akkor kihúzta a legesszimistább sorokat, melyek szerint a „szentügy” győzelme esetén, „aki győze, Mint a legyőzött épp olyá leszen”. (MOM II. 270. és 686.) A kéziratok ellenőrzése igazolja ezt a változtatást. (Az eredeti levél: OSZK Levelestár.)

Netalán csak a drámai szerkezet gondja — esetleg a *Faust* példája — indította volna Madáchot arra, hogy ha a mennyben kezdette meg drámai költeményét, akkor valami égies jelenettel kellett volna azt befejeznie is a költői kerekdedség érdekében. Ez a szempont nem merült fel a bírálatokban, legfeljebb Szász Károlynak abban a megállapításában, hogy *Az ember tragédiájának* a szerkezete abban felette áll a *Faust*nak, hogy a mű elején az Urat szerepeltetvén, az Urat a végjelenetben is fellépteti, míg a *Faust*ban az Úr csak az égi prólóban jelenik meg, a mű befejezésében nem, de — tegyük hozzá — voltaképpen ott is jelen van az égi szeretetben, de ez utóbbit Szász nem látja meg. Ha csak a szerkezeti szempont vezette volna Madáchot a tizenötödik szín megírására, akkor nem tartotta volna olyan fontosnak az Erdélyihez írt levelében a végmondat megmagyarázását.

Erdélyi János nem reagált Madách hozzá intézett levelére sem Madáchnak, sem íróársainak. Csengery 1862. szeptember 26-án Erdélyihez intézett levelében egyetértését fejezte ki ennek kritikájával, és sajnálatát, hogy Erdélyi kritikája nem a Budapesti Szemlében látott napvilágot.⁶⁹ Ezzel befejeződött a *Tragédia* körüli vita a költő életében, hogy azután újra és újra fellángoljon.

Utójára még két kérdést kell felvetnünk, amely szerepelt *Az ember tragédiája* körüli kritikai vitákban: az egyik a mű műfaji hovatartozása, másik a *Tragédia* világirodalmi értéke. Az első kérdésre eléggé egyöntetű a válasz: a kritikusok lényegében elfogadták azt, aminek Madách nevezte alkotását: drámai költeménynek. Erről a műfajról elég részletesen olvashatunk mind Szász, mind Erdélyi fejtegetéseiben. Szász kiemeli, hogy a drámai költemény általában szabadabb szerkezetű, mint a voltaképpeni dráma, például idézi a *Faust*ot, Byron *Manfredjét* és *Kainját*, Shelley *Beatrice Cenci*jét. Erdélyi a bibliai keret miatt *Az ember tragédiáját* inkább a misztériumok kategóriájába sorolja. — Annál élesebb vitát kavart a mű világirodalmi értékének kérdése és annak a *Faust*hoz való viszonya. Arany János is eleinte *Faust*-utánzatnak tekintette, de 1862. január 13-án már azt írja Szásznak: „Salamonnak úgy sejtem a *Faust*-reminiscenciák okoznak skrupulust. Én úgy látom, hogy itt a felfogás egészen eredeti, — Gyulai azon csodálkozik, hogy ennyire el tudta kerülni a *Faust*-reminiscenciákat, holott az impulzust onnan vette Madách.”⁷⁰ Ami az „impulzust” illeti, az nem a *Faust*tól származhatott, ha a mű genezisére gondolunk: az első cél, az emberiség történetének drámai műben való összegezése volt. De erről a kor nem tudhatott, ez csak Bérczy Károlynak 1866-ban elmondott emlékbeszédéből derül ki, mikor a mű „embrióját” említi.⁷¹ Szász Károly kritikájának utolsó fejezetében részletesen elemzi a *Tragédiának* a *Faust*hoz való viszonyát. Hasonlóságot lát az alapeszmében: „Az elégtelen s magasabbra küzdő, a legfőbb tökélyt áhító ember — a küzdelemben éppen a tökélytől elszakadó, s függetlenség-keresésében rosszabb szolgaságba eső ember; — aztán az élet változatos, tarka kozmorámája, a kiengesztelődés, mely hogy igaz legyen csak fél és sejtelmes lehet.” Ez az összefoglalás Szásznak a *Faust*ról alkotott felfogására is jellemző, nem értékeli a küzdelem, a törekvés (streben) megváltó voltát sem a *Faust*ban, sem a *Tragédiában*. A *Faust*ról, szólva meg sem említi a gátéptítés jelképezte alkotó

⁶⁹ Erdélyi János Levelezése II. k.

⁷⁰ L. a 12. sz. jegyzetet.

⁷¹ L. az 1. sz. jegyzetet.

munkában való megigazulást, általában lebecsüli a *Faust* második részét. A végkifejletben csak Margit üdvözülését említi, Faustnak a „törekvésben” (immer streben sich bemüht) való megigazulását nem veszi észre, sem az „örök-női”-ben megvalósuló és Faust lelkét megmentő égi szeretetet. Szász ezután összeveti Faust és Ádám, majd Gretchen és Éva jellemzését, Goethe eljárását — joggal — kidolgozottabbnak, többoldalúbbnak, életszerűbbnek látja, a különbözőségeket objektíve elemzi. Abban is igaza van Szásznak, hogy a költői előadás tekintetében a *Tragédia* alatta marad a *Fausmak*. Utána a párhuzamos részleteket sorolja fel: a három főangyal szerepeltetését a két mű elején, a Tanítvány-jelenetet, a londoni szín tarkaságát és a *Faustban* a városból kitóduló ünneplő nép jelenetét, Évának a londoni színben a templomból való kijövetelét és Gretchenét, a „homunculus” lombikban való előállítását és a falanszteri Tudós kísérletezését. De nem látja meg Szász, hogy ezeknek a jeleneteknek más a funkciójuk Goethénél, mint Madáchnál, ez utóbbinál ugyanis a történeti fejlődésbe vannak beleiktatva, korjellemzőek. A *Tragédia* első színe legalább annyira miltoni, mint goethei (Az elveszett paradicsom jelentőségét Szász különben is lebecsüli): az egyik angyal, Lucifer lázadása és ördögivé válása a cselekmény megindításában olyanféle szerepet játszik, mint Sátán lázadása Miltonnál. A falanszteri Tudós csak „organizmust” akar előállítani a tudomány igazolására, nem „homunculust”, olyat, aki képes visszavinni Faustot az ógörög világba, mire Mephistophelesnek nincs hatalma. Jelentős Szász kritikájában a *Tragédia* és Victor Hugo *Századok legendája* első, 1859. évi változatának az összevetése, noha Szász — helyesen — elismeri, hogy e mű nem lehetett, már az időpont miatt sem, hatással Az ember tragédiájára. Szásznak talán nem is annyira az utolsó fejezetbeli elemzése, mint inkább az az előbb is említett, és már kritikája elején kinyilvánított véleménye — hogy ti. Madách műve, ha nem is éri el *Faustot*, de „eszmei tartalmában, koncepciójában azt felülmúlja” — vezette Zilahy Károlyt,⁷² majd Erdélyi Jánost szenvedélyes ellenkritikára. Ez utóbbi szerint: „hihetőleg elő sem állott volna... Az ember tragédiája... Goethe *Faustja* nélkül”, hogy Szász mégis párhuzamot von a kettő között, ez „nemzeti hiúságnak sok, kritikai igazságszolgáltatásnak kevés”.

Manapság, amikor Az ember tragédiáját már számos nyelven ismeri a világ, a külföldi és a hazai kritika Madách művét a nagy „emberiség-költemények” sorában helyezi el. Ezek közt az első helyet kétségtelenül Dante *Isteni színjátéka*, Milton Az elveszett Paradicsoma és Goethe *Fauszja* foglalja el, de utánuk mindjárt Byron, Shelley, Mickiewicz, Slowacki, Krasinski, Lamartine, Victor Hugo, Flaubert, Ibsen, Eminescu, Vrchlicky és Madách ilyen témájú műve következik.⁷³

⁷² L. a 20. sz. jegyzetet.

⁷³ A Madách halálát követő irodalomból csak az életrajzra vonatkozó vagy a filológiai vonatkozású adatokat idéztem. Az ember tragédiáját a korabeli kritikákat és Madách azokra való reagálását idézve esetleg a korabeli kritikákkal vitatkozva törekedtem értékelni. Tisztában vagyok vele, hogy ez a törekvésem problematikus. A tanulmányíró tudatában akkor is benne vannak az olvasott Madách-értékelések, ha nem akarja is őket figyelembe venni. A dolgozat megírására az adott indítást, hogy Kerényi Ferencsel együtt az MTA Textológiai Bizottságának megbízása alapján egy népszerű, de kritikai igényű Madách-válogatást készítettünk. Az „emberiség-költemények” (poème d’humanité-k) sorában szükségesnek tartottam az általam ismert (nagyreszt fordításokban) kelet-közép-európai műveket is említeni. Regényt csak Flaubert-től említettem, akinek két művét is ide sorolták (*Szent Antal megkísértése*, *Bouvard et Pécuchet*). Mások Dosztojevszkij, Melville, Mark Twain egyes műveit is ebbe a kategóriába sorolják.

LA TRAGÉDIE DE L'HOMME ET LA CRITIQUE DE L'ÉPOQUE

L'auteur de cette étude veut atteindre deux buts : d'une part analyser les critiques parues pendant la vie d'Imre Madách, d'autre part interpréter *La Tragédie de l'Homme* sur la base de ces critiques, et — quelquefois — exposer ses propres vues à ce propos. Il commence par esquisser la genèse probable de ce poème dramatique, par décrire les corrections effectuées dans le texte du drame par János Arany et les efforts de ce dernier pour la publication de l'oeuvre. Ensuite, l'auteur expose les échos que *La Tragédie de l'Homme* a suscités dans les milieux littéraires, et qui étaient assez équivoques. L'ouvrage — qui est une représentation des plusieurs phases de l'histoire de l'humanité, telle qu'elle est montrée en rêve par Lucifer au premier homme biblique, Adam, — fut accusé de pessimisme. János Arany a pris la défense des intentions de Madách, en affirmant que les scènes décevantes sont dues à Lucifer, qui veut plonger Adam dans le désespoir, le pousser au suicide, mais, à la fin, l'homme est sauvé par la voix de l'amour, celle d'Eve et par la main de Dieu. — Le critique officiel de la Tragédie était Károly Szász qui constate que les scènes historiques sont des tragédies successives. Selon lui, l'oeuvre traite les plus grands problèmes de l'humanité, Szász apprécie sa richesse en idées, mais exprime ses réserves relatives à la forme poétique. — János Erdélyi juge sévèrement l'ouvrage, en y blâmant surtout la scène du phalanstère en tant que représentation malveillante du socialisme, et constate que le dénouement du drame n'est pas suffisamment chrétien. L'étude présente traite en détail les réflexions de Madách à ces critiques, exprimées particulièrement dans sa lettre adressée à Erdélyi. C'est dans cette lettre que Madách explique ses intentions sur l'idée fondamentale de *La Tragédie de l'Homme*. Il y a voulu représenter les grandes idées de l'histoire de l'humanité, il ne voulait aucunement persifler le socialisme, tout comme il ne voulait pas bafouer les autres grandes idées : la liberté, le christianisme, la science et la libre concurrence. Toutefois, Madách reconnaît que toutes ces idées échouent dans les différentes scènes de la Tragédie, mais elles n'en perdent pas leurs validités, car c'est seulement à cause de la faiblesse intrinsèque de l'homme qu'elles se déforment, faiblesse que la providence divine doit „compléter”, et c'est à quoi se rapporte, selon Madách, l'admonition du Seigneur à la fin du drame : „Homme, lutte et aie confiance!” — L'auteur de cette étude considère que l'interprétation de Madách est authentique, que toutes les grandes idées restent, malgré tout, valables, et se réunissent dans la grande idée qu'Eve annonce dans la scène finale — en prophétisant la venue de Jésus — dans l'idée de la fraternité humaine. Cependant le problème du progrès et celui de la mort sont laissés ouverts. — Dans la dernière partie de son étude, l'auteur s'occupe de l'opinion de Károly Szász, relative aux parallélismes entre le *Faust* de Goethe et la Tragédie de Madách. L'auteur résume que — selon les critiques modernes — l'oeuvre de Madách est un poème d'humanité qui a sa place dans la série des grandes oeuvres de ce genre — celles de Byron, de Shelley, de Victor Hugo, de Krasiński, d'Ibsen et d'autres qui suivent la *Divine Comédie* du Dante, *Le Paradis Perdu* de Milton et le *Faust* de Goethe.

Janus és Gellius

Janus Pannonius számára Gellius műve, a *Noctes Atticae* (Attikai éjszakák) — szerzőjének szándéka szerint — valamiféle irodalmi éléskamraként (*litterarum penus*) szerepelt, amelyben témát és megfelelő kifejezéseket találhatott. Milyen volt a kor, az időszámításunk szerinti II. század közepe, amelynek szellemét magába szívta Janus, Gellius Éjszakáinak olvasása közben? Athént és Rómát elárasztották a grammatikusok és rétorok, akik a régi és a klasszikus kor szövegeit tanulmányozták, szóhasználatát vizsgálták. Találó jellemzést ad róla a következő jelenet. Gellius és Favorinus találkozik Domitius római nyelvessel. Favorinus nyomban megkérdezi tőle: a régiek közül, akik választékosabban beszéltek, ki és milyen értelemben használta a „*contio*” (beszéd) szót? Domitius kemény hangon és sötét arckifejezéssel így válaszolt: „Semmi reménye sincs már a menekülésnek, ha ti, kiváló bölcselek is csupán a szavakat és azok jelentését tartjátok fontosnak. Szívesebben kutatom az élet és az erkölcsök tudományát, míg ti pusztán holt dolgokkal foglalkoztok, magyarázó szótárakat, szavacskákat gyűjtögettek, erkölctelen és hiú, haszontalan dolgokat, mint amilyenek a sirató asszonyok gyászdalai. Bárcsak mindannyian némák volnánk, a hitványság kevesebb segítő eszközzel rendelkezne!” (XVIII. 7.) Jellemző, hogy a kor hanyatló jellegének felismerőjét és hangoztatóját kortársai az „*Insanus*” (Eszeveszett) melléknévvel illették.

Már az Éjszakák első könyvének kezdő fejezete inspirálta költőnket egy pajzán epigramma bevezető gondolatának megfogalmazására (I/352, 1–2: *De Luciae prognostico*):

Pisaeo a stadio doctissimus ille sophorum

Mensuram plantae repperit Herculeae.

Azaz: Pythagoras a pisai stadion alapján rájött Herkules láb hosszának mértékére. A peloponnesosi Pisaban található stadion futópályáját ugyanis Herkules saját lábával mérte ki 600 láb hosszúságúra. Mivel a Görögországban később létrehozott stadionok szintén 600 láb terjedelműek, azonban valamivel rövidebbek a pisainál, Pythagoras arra a következtetésre jutott, hogy Herkules talpának hosszúsága annnyival nagyobb a kortársakénál, mint amennyivel a pisai stadion hosszabb a többinél.

Az átvétel ténye önmagában sem jelentéktelen, az epigramma azonban ezen túlmenően is érdekes, mivel rámutat Janus szóválasztásának egyik módjára, a kölcsönzésre. Jelen esetben a következő kifejezéseket vette át a Plutarkhoszt fordító Gelliustól: *Pisaeo*, *stadio*, *sophorum*, *mensuram*, *plantae*, *repperit*, *Herculeae*, vagyis kilencből hetet. Másrészt jellemző Janus tömörítő művészetére, ahogyan ezt a történetet, amelyet Gellius 19 sorban beszélt el, mindössze egyetlen disztichonra redukálta. A továbbiakban az epigramma párhuzammal folytatódik: a hiszékeny Lucia szemrevételezve kinek-kinek az orrméretét, tüstént konjektúrával, hozzávetőleges következtetéssel él az illetők *membrum virile*- hosszára.

Éjszakáinak I. könyve 10. fejezetében Gellius jellemképet fest egy szerfelett (nimis) régiesen beszélő ifjúról. Ellentétben előbbi példánkkal, Janus ezt a kerekded, tömör jellemzést monumentális epigrammává duzzasztotta fel (I. 307: *In Theodorum*). Gellius eme mondatát: „*Tu autem, proinde quasi cum matre Euandri loquere*”, azaz: „Te azonban mintha csak Evander anyjával, Carmenta jósnővel társalognál”, Janus így fogalmazta át:

Evandri quibus est vaticinata parens

Azaz: azokat a kifejezéseket használod, amelyekkel Evander anyja jövendölt. Hasonló a két ifjú célja is, amelyet túlzó szokásukkal el akarnak érni. Gelliúsé azért használ régi kifejezéseket, hogy senki se értse

beszédét. Hamis úton jár Janus Teodorja is: arra törekszik, hogy mindenki csodálja és dicsérje. A legtöbbet azonban a vers 19. sorának megértéséhez nyújt Gellius szövegének ismerete:

Sit tibi praesentum sermo, sit vita priorum

Laudari si vis, et Theodore, legi.

Azaz: Ha azt kívánod Teodor, hogy dicsérjenek és olvassanak, beszélj *korunk nyelvén*, és élj az elődök erkölcsi szerint. Ez a nyelv a Quattrocento itáliai latinságát jelentette, amely a régi latin, a klasszikus és császárkori nyelv ötvözeteként jött létre. Gelliushnál az ifjú azt válaszolja az őt ért vádra, hogy tetszik neki az antikvitás, mivel tiszteletre méltó, jó, józan és mértéktartó (modestus). A csattanó tehát abban rejlik, hogy a régi korok erényére, a mértéktartásra hivatkozik a kellő mértéken túl (nimis) régiesen beszélő ifjú. Ezután feleli neki vitapartnere: „Vive ergo moribus praeteritis, loquere verbis praesentibus”. Azaz: Élj tehát a múlt erkölcsi szerint, és beszélj a jelenkor nyelvén. Vagy ahogy a fejezet másik részében kifejti: „aetatis suae verbis locuti sunt”, azaz: „*koruk nyelvén* fejezték ki magukat”. Végül a mitológiai távlatok kódébe vesző idők nyelvét így szemlélteti Janus a vers 13. sorában:

Vel potius Fauno Picus, Faunusve Latino

Azaz: Vagy még inkább azt a nyelvet használd, amelyen Faunusnak Picus, Faunus pedig Latinusnak mondta a jövőndöt. Ezt a kort Gellius is így emlegeti V. könyvének 21. fejezetében: „Auctoritates ex Faunorum saeculo repetitas”, azaz: Faunok korából vett tekintélyeket.

Gellius olvasása közben annak *esztétikai* elvei is megtermékenyíthették Janus költői gondolkodásmódját. Éjszakáiban ugyanis továbbhagyományozta kora több, egymással párhuzamosan létező felfogását Vergilius elemzésével kapcsolatban említi (III. 2.), hogy a költő bármiről is beszél, sohasem leplezetlenül (aperte) és világosan, egyértelműen (exposite) beszél témájáról, hanem a dolgok elfátyolozott jelzésével (operta significatione), leplezett, rejtett, áttételes (recondita) formában fejezi ki magát. Empedoklész költészetéről is azt írja, hogy áttételesen és jelképesen (operte atque symbolice) nevezi meg a dolgokat (IV. 9.). Egy másik helyen (IX. 10.) ugyancsak az „operire” és a „protegere” (befedni, elrejtetni) igéket használja a költői eljárás mód jellemzésére, hozzátéve: „quadam translatione verborum”, azaz: bizonyos körülírással leplezi mondanivalóját.

A másik, *verisztikus* irányzat kiváló példája Polus színműs emlékezetes története (VI. 5.) aki Szophoklész Elektrájának előadása közben saját fiának sírjából hozta el az urnát, s ezt Oresztészéként ölelve magához: „Luctu atque lamentis veris”, vagyis *valódi* gyászal és siralommal töltött be mindeneket, nem utánzóta, mímelte érzelmeit, szigorúan ragaszkodva (asseverate) az élethűséghez. Ide kívánczik az ókori giccs meghatározása Varro szatírájából: „Illatusz a lencsefőzelék”.

Gellius mestere, Favorinus összehasonlíttja Vergilius azon sorait, amelyekben az Etna kitörését írja le, az általa utánzott Pindaros hasonló témájú versével. Ennek során Pindaros javára írja, hogy már a vers kezdetén jobban követte a valóságot (veritati magis obsecutus), és azt mondja el, ami ténylegesen megtörtént, amit a szemek segítségével látni lehetett, vagyis hogy nappal füstölgött, éjjel pedig lángolt. Vergilius ezzel szemben összezavarja a két napszakot, miközben azon fáradozik, hogy keresgélje a szavakat, amelyekkel ki tudja fejezni a tűzhányó dörgését és moráját. Mivel Vergilius költészete elvont szépségre, zeneiségre törekszik, azt „propemodum insensibile”-nek, csaknem felfoghatatlannak találja a szenzibilis eseményekért rajongó grammatikus.

Janus költészetében mindkét esztétikai irányzat érvényesült. Itáliai epigrammáinak többségében a szókimondó stílus figyelhető meg. A Károlyhoz írt vers (I/253) szerint hiába kérte tanulótlársa, hogy áttételesen fejezze ki magát (tectus ut loquerer). Költőnk látszatra meg is fogadja, hogy a továbbiakban fátyolba burkolja mondanivalóját (flammea versibus addam). A csattanó azonban rácsafol ígéretére, mivel gúnyt űzve a szimbolikus kifejezés mód elvont emelkedettségéből, földhözragadt, obszcén téma burkolt megfogalmazására használja:

Insit visceribus menta pusilla tuis

Azaz: Egy kisméretű membrum virile hatoljon be a belső részekbe. A „menta pusilla” tehát körülírása a mentulának, a férfi nemi szervnek, mivel már Cicero (Epist. 9. 22. 3) kijelentette: „Volo mentam pusillam ita appellare ut rutulam, non licet”. Azaz: Úgy akarom nevezni a kisméretű mentát, mint a rutulát (ruta: egy keserű növény), nem lehet. Cicero itt a mentula szóra céloz, amely illetlen kifejezés, vagyis szerinte

a *menta* szó deminutívumát, kicsinyítő képzős alakját *nem illik* képezni, azt csupán népiesen (vulgo) származtatták. Janus e figyelmeztetés szellemében finomkodva körülírja a fogalmat.

Hatott Janus esztétikai szemléletmódjára az epikureista filozófia tanulmányozása is. Macrobius írja le (Comm. in somn. Scip. I. 2. 3) azt a filozófiai vitát, amelynek folyamán Epikurosz követői támadták Platónat, amiért kitalált, mesészerű emberrel, a pamphyliai Érel mondatja el a túlvilági léttel kapcsolatos elméletét, aki halottaiból feltámadott (Állam, 10). Falus Róbert szerint ez az elbeszélés „a lélek halhatatlanságának költői köntösű, de mélységes igazságigényű illusztrációja”. Az epikureisták azonban az ilyen mitikus jellegű elbeszéléseket úgy értékelték, mint „a *vero devia et illa semper ridenda*”, azaz mint amelyek a valóságostól eltérők, és amelyekben mosolyognunk kell. A filozófusnak — mondotta az epikureista Colotes —, nem kell meséket koholni (*fabulam confingi*). Az égi dolgok jellegéről és a lélek mivoltáról egyszerű és világos ismerettel (*simplici insinuatione*) kell kifejeznünk magunkat. Macrobius — szembeállítva az epikureista felfogással — kifejti, hogy a szent dolgok méltóságához az Ér-féle kifejezésekkel burkolt (*tecta enuntiatione*) előadásmód illik. Hasonlatokhoz és példákhoz kell folyamodnunk (ad *similitudines et exempla*), amikor például a legfelsőbb istenség fogalmáról beszélünk. Nem felel meg a szokimondó előadásmód (*aperta nudaque expositio*), hanem leplezetten (*vario tegmine*) és elfedve (*operimentoque*) kell érinteni a témát: „per fabulosa tractari”.

A feudális, középkori magyarországi viszonyok közé visszatérve az újkori Itáliából, Janus „Búcsú Váradtól” című versében az itteni körülményeknek megfelelően szimbolikus-titokzatos hangnem tűnik fel.

Gelliusnál gyakran szereplő esztétikai kategória a „*dignitas*” eszménye. A méltóság fogalmát a régi görk stílusaajátosságaként fogja fel, szerinte mindenekelőtt Cicero az, aki szónoki méltósággal és tekintélyes szöbbséggel beszél: „cum dignitate orationis et cum gravi verborum copia”. Megnyilvánulhat e fogalom egy szó megválasztásában is, mint amikor Q. Claudius az *Annales*-ében nem a „*sanctimonia*” szót használja, hanem a „*santitudo*”-t (szentség), mivel abban valamiféle méltóságteljes komolyság van (*nescio quid maioris dignitatis est*), e szó ereje és súlya ugyanis nagyobb (*vis gravior, acrior*). Ilyen kifejezésnek tartja még a Janus által is használt (I/370/23: Ad Rinucium: „*Securum tibi promat arrhabonem*”) „*arrhabo*” szót, amelyet erőteljesebbnek és súlyosabbnak, kifejezőbbnek érez, mint a „*pignus*”-t (foglalo, zálog). Janus ugyancsak Gellius-tól tanulta meg, hogy a „*quater*” (ráz, lök) ige helyett az intenzívebb, nyomatékosabb „*quassare*” igét kell használnia, amikor Severus csábítóról azt írja, hogy idegen ágyakat taszál, gyötör (I/287/1). Cornificius a *Retorica ad Herennium*-ban (IV. 13.) így határozza meg a *dignitas*, a fenség fogalmát: „*Dignitas est, quae reddit ornatam orationem varietate distingens. Haec in verborum et in sententiarum exornationes dividitur.*” Azaz: A fenség az, ami a beszédet ékessé teszi, változatossággal díszítve fel azt. Szó- és gondolatalkazatokban jut kifejezésre. (Ford.: Adamik T.) Példának veszi rá az emfázist, amely alakzat többet sejtet annál, mint amit szóval kimond, amelyben a legtöbb szellemesség és méltóság rejlik (*plurimum festivitatis et dignitatis*). Az erre felhozott példáját Janus is felhasználja a nemességével kérkedő Philiticus kigúnyolására (I/125/3): Cornificius: *Quiesce tu, cuius pater cubitis emungi solebat.* (Maradj nyugton te, akinek az apja könyökébe szokta törölni az orrát.)

Janus: „*Altera (parens) nam cubito nares emungit.*”

(Egyik szülőd ugyanis a könyökébe törli az orrát.)

Janus szerint ferrarai mestere, Guarino is a latin nyelv méltóságát állította helyre működése folyamán (Ábel, 124. Laus Guarini, 1–2):

Priscae lingua Latina dignitati

Guarino faciente restituta est.

Azaz: Guarino munkássága folytán helyreállt a latin nyelv (középkorban elvesztett) régi méltósága.

Vitára adott alkalmat a korábbi szakirodalomban annak az epigrammának utolsó sora, csattanója, amelyben költőnk kigúnyolja a zarándokúra készülő Galeottót (I/22/22):

Nemo religiosus et poeta est

Gellius segít tisztázni, mit is jelent valójában a „*religiosus*” kifejezés? Könyvének IV. fejezetében (9) idéz egy régi költeményből való sort:

Religentem esse oportet, religiosus ne fuas

azaz: Légy vallásos, de ne szenteskedő, babonás. A Gellius által idézett Nigidius Figulus szerint ugyanis a latin melléknévek -osus képzője mindig a szóban forgó tulajdonság mértéktelen túlhajtását fejezi ki, mint például: vinosus (iszákos), mulierosus (szoknyabolond), morosus (szeszélyes), verbosus (szószátyár), famosus (hírhedt), religiosus (vakbuzgó). E gelliusi gondolatokat Janus maga idézi a Marcus Aureliushoz intézett, 1457. II. 28-án kelt levelében. Az általa idézett mondat után közvetlenül ez a gondolat található Gelliusnál: „Quocirca religiosus is appellabatur, qui nimia et superstitiosa religione sese alligaverat, eaque res vitio assignabatur”. Azaz: Ennek következtében azt nevezték „religiosus”-nak, aki túlzó és babonás vallásszállással valóssággal bilincsbe verte magát, és ezt a magatartást hibásnak tartották. De imponálhatott a kételkedő, ifjú Janusnak a horatiusi, felvilágosult, epikureista felfogás is: „Nulla mihi — inquam — religio est”. (I. Sat. 9. 70–71.) Azaz: Engem nem köt semmiféle vallásos előírás.

Ugyanebben az epigrammában olvashatók a következő sorok (9–10):

Tu senti mihi, quod putavit olim

Vafri callidus Euathli magister.

Azaz: Gondolkodj úgy, mint egykor az agyafűrt Euathlosz éles elméjű mestere, Protagorász. E szofistáról Gellius V. könyvének 10. fejezetéből tudjuk meg, hogy milyen racionálisan gondolkodott. Az elbeszélés szerint Euathlosz az ékesszólás és a törvényszéki ügyek védelmének elsajátítása végett iratkozott be Protagorász iskolájába. A követelt magas tandíj felét előre lefizette, és kötelezte magát, hogy másik felét is megadja, amikor a törvényszék előtt első perét megnyeri. Azonban hosszú idő elteltével is vonakodott fizetni, ezért mestere perbefogta, így védelmezve saját ügyét: „Tudd meg, te balgataj ifjú, mindenképpen meg kell fizetned követelésemet, akár megnyered, a pert, akár elveszted. Mert ha vesztesz, akkor az ítélet értelmében kell fizetned, ha pedig megnyered, egyezségünk szerint fizetsz.” Euathlosz válaszában a felvett állítást visszafordította mestere ellen, mivel annak következtetési módja argumentum biceps (anceps, ambifarium) volt, más néven reciproca, amely mindkét módon egyaránt megáll: „Tudd meg te is, legbölcsebb mesterem, hogy semmiképpen sem kapod meg a követelt összeget, akár ellenem szól az ítélet, akár mellettem. Mert, ha a bírál nekem adnak igazat, nem kell fizetnem az ítélet értelmében; ha pedig ellenem döntenek, nem tartozom neked semmivel egyezségünk értelmében, mivel peremet elvesztettem.”

Gellius olvasása hatással lehetett Janus nyelvhasználatára abban a tekintetben is, hogy hozzá hasonlóan gyakran használ frequentatívumot, gyakorító igét (ventito, lusito), valamint deminutívumot, kicsinyítő képzős alakokat (puellus, versiculus).

Gellius korának jellegzetes figurája volt az a Sallustius-specialista, aki a római Sandalaris (Csizmadia) utcának összeverődő embereknek azt hirdette, hogy Sallustius szavainak erejét és velejét (sanguinem et medullas) szokta — amint négy igével kifejezte: elicere (kihozni, elővarázsolni), eruere (előásni, kinyomozni), introspicere (mélyére tekintve megvizsgálni) és perspicere (átlátni, egészen megérteni). Gellius ironizál, amikor elének állítja kora típusát, a legkifinomultabb szómérlegelő (verborum pensitatores subtilissimi) gyakori alakját, pedig ő is „verborum homo diligentissimus” volt, aki odaadón tanulmányozta a szavak jellegét, és gyakran segítette olvasóit — köztük Janust — egy-egy találó kifejezés megválasztásában és alkalmazásában. Ennyiben Janus nyugodtan viselheti a *tudós költő* címet, amellyel őt Aeneas Silvius megajándékozta (I/382/4): „Doctiloqui titulus vatis habere potes.” Jó példa minderre a „deprecor” ige vizsgálata Éjszakái VII. könyvének 16. fejezetében. Ennek alapján a következő janusi sort (I/40/1) kétféleképpen is lehet értelmezni:

Grylle, caca in nostrum, non deprecor, improbe, librum.

Ezt a hexametert, ha vulgo, azaz köznyelvben használt értelemben fogjuk fel, így fordíthatjuk: Kakálj csak nyugodtan a könyvemre, nem fogok könyörgögni hozzád, te hitvány alak! Ha viszont Catullus módjára „doctiuscule”, tudós színezettel alkalmazta: Kakálj csak nyugodtan a könyvemre, nem foglak szidalmazni érte, te fajankó! Gellius ezenfelül felhívja olvasója figyelmét arra, hogy az igében szereplő „de” praepositio „ad augendum et cumulandum valet”, vagyis hogy a cselekvés erősítésére és fokozására szolgál. Végül beszámol arról, hogy Ennius és Cicero „amolior prece adhibita”, azaz „könyörgéssel elhárít” jelentésben használja, ami szintén segít a janusi sor értelmezésében.

Gellius hívhatta fel Janus figyelmét arra a szóválasztékra, amely a törpe fogalmára rendelkezésre áll. Már a XVI. könyv 7. fejezetében említi, hogy Laberius: Anna Perenna című mimusában oly szót használ,

amelynek latin volta kétséges, tudniillik a „nanus”-t „pumilio” helyett. Majd egy egész fejezetet szentel ennek a kérdésnek (XIX. 13), hogy vajon a „nanus” rossz és barbár kifejezés-e, amely a tudatlan tömegnél gyakori? Janus mindenesetre a törpe Balázsról szóló epigrammájában (I/128) használatra érdemesítette e görög eredetű szót, és így latin polgárjoggal ajándékozta meg, átültetve a reneszánsz latinságába.

Gellius egész fejezetet szán a „rescire” ige használatának, megállapítva: arról mondják, aki valamely rejtett, nem sejtett és nem remélt ténynek jön tudatára. Pontosan ez az eset áll fenn, amikor Janust társai elcsalják a nyilvánosházba, tudta és állítólag akarata ellenére. Nem túl komolyan meg is fenyegeti társait:

„Hoc jam me indice resciet Guarinus!”

Ezzel a sorral tehát Janus is kiérdemelte volna Gellius dicséretét, hogy azok közé tartozik, „qui diligenter locuti sunt”.

Segít a gelliusi szöveg ismerete a datálásban is. Az I/108-as epigrammát (De se ipso, cum virginitatem amisisset) akkor írhatta, amikor 17. életévét betöltötte, vagyis 1451. augusztus 29-én. A versben ugyanis arról beszél, hogy felveszi a férfitógát (sumo togam). Gellius ismerteti Tubero történeti művét, amely szerint Servius Tullius király gyermekeknek (pueros) tartotta azokat, akik 17 évesnél fiatalabbak, majd 17. életévüktől kezdve ifjaknak (juniores).

Végül egyetért Janus Gelliusszal a „purpurare” ige használatában is. Caesellius Vindex grammatikus ugyanis Gellius véleménye szerint helytelenül és tudatlanul állítja, hogy Furius Antias költő élektelenül a latin nyelvet az olyasféle szavak képzésével, mint a „purpurare”, amikor így fogalmaz:

Spiritus Eurorum viridis cum purpurat undas

Azaz: Amidőn Eurus fűvése bíborszínűre festi a zöld hullámokat. Érdekes, hogy Gellius így értelmezi e sort: „quod ventus mare caeruleum crispicans nitescit »purpurat« dixerit”, azaz: azt, hogy a szél a fodrozódó, sötétkék tengert csillogóvá teszi, úgy fejezi ki, hogy „purpurat”. Ezt az értelmezést teszi magáévá Janus a „Búcsú Váradtól” című versében (II/5. 15–16):

Nec quando Zephyrus levi suburgens,

Crispum flamine purpuravit aequor.

Azaz: (sem akkor nem siklik oly puhán a sebes sajka), amikor enyhe fuvalatával megrezzenve, a Zefir bíborszínűre festette a fodrozódó tengersíkot.

Végére érve sok adattal terhelt tanulmányomnak, remélem, hogy nem kell tisztelt olvasóimat Gellius által idézett Laevius-féle kifejezéssel „subductis supercilicarpioribus”-nek, azaz „összehúzott szemöldökű szelídőknek” neveznem.

Vadász Géza

Balassi Bálint nyelvváltsága

Balassi Bálint levelei között jócskán akad olyan, amelyben a poéta erős szavakkal, nemritkán szitkokkal fűszerezve adja elő mondandóját a címzettnek. Nem is csodálkozhatunk ezen, hiszen tudjuk, hogy életéhez nagyon is hozzátartozott a szüntelen perpatvar. Rimay János tanúsága szerint, a hét főbűn közül, a bujaság mellett éppen a káromkodásokat is kiváltó harag volt rá jellemző.¹ Egyik legismertebb — szitkozódással járó — ügye az volt, amikor a zólyomi bíró és a városi tanács feljelentette a királynál, azzal a — koholt vagy valós — váddal, hogy 1583. május 20-án (pünkösd hétfőjén), a besztercebányára vivő országút mentén, özvegy Sommernéval erőszakoskodni próbált.² Balassi a vádra kemény választ fogalmazott, s azt felelet gyanánt, 1583. szeptember 12-én, a zólyomi megyeszéki gyűlésen a vármegye könyvébe is beíratta.³ Az írás végén, Fillettus győreinek gunyos említése után, nyomatokkal odavetette: „Ez legyen entilem választ az emenda lingue heliben!”

¹In quo videlicet praeter Luxuriae atque Irae culpam vix aliud intolerabile quidquam fuisse deprehendimus, ...” Rimay János ezt Balassi Bálint apológiájában írja, Darholz Kristófhöz intézett előszó formájában. Teljes szövegét közli: PIRNÁT Antal, *Rimay epicediumának latin kísérő szövegei*. ITK 1966. 197–208.

²ECKHARDT Sándor, *Új fejezetek Balassi Bálint viharos életéből*. Bp. 1957. (Irodalomtörténeli Füzetek 10. szám) 22–27.

³KLOC, Ján: *Adalékok Balassi Bálint életrajzához*. ITK 1965. 487–497.

Mi is ez az 'emenda linguae', amelynek régtől fogva a 'nyelvváltság' a pontos magyar megfelelője?⁴ Feudális jogi kifejezés. Többet is megtudhatunk róla, ha fellapozzuk Werbőczy István Tripartitumát. Ott a második rész 72. címe ez: „De emenda linguae, et de poena ejusdem”, azaz: A nyelvváltságról, és annak büntetéséről. A rendelkezés első bekezdése és az első paragrafus így szól magyar fordításban:

„A nyelvváltságot pedig száz arany forintot tevő, huszonöt bírával egyenlítik ki.

1. §. És ezt a bírák a királyi felség vagy más rendes bírák elé terjesztett igazságtalan és hamis panasz, és gyakran valamely jó hírű és tisztességes állapotú ember ellen mondott éktelen és becsstelen szavak miatt róják ki.”⁵

A nyelvváltság elnevezés egyébként arra utal, hogy a büntetés eredetileg nyelvkimetszés vagy nyelvre való fogóvetés volt, s ezt váltotta fel a helyette váltságdíj befizetendő pénzüsszeg.⁶

Most, a nyelvváltságnak szitkozódásra való utalása kapcsán, vizsgáljuk meg Balassinak a vármegye könyvébe írt egyik különös szidalmát. Ennek értelmét először Eckhardt Sándor boncolgatta. Nézzük a káromkodást betűhív formában: „poor fya fenteő hires kurvájok”.⁷ Ugyanezen szitok változata olvasható Balassi Bálint 1586. szeptember 13-án, Liptóújvárról keltezett levelében is: „poor fya fenteő roz bestye kurvafy”.⁸ Nos a poor = pór szó értelme világos: parasztot jelent; a fenteő pedig dárdat, lándzsát, vagy küllőt. A fya szót Eckhardt Sándor így magyarázta: „Valószínűleg a 'fitos, fintor' gúnynevekkel függ össze”. Áfra János kétségbe vonta Eckhardt szöfejtését, s a 'fika' olvasatot javasolta, amely, ahogy írta, „az orr váladékának pörk-szerűen, varasan megszárado anyagát jelentette”.⁹ Áfra cikkére válaszolva Eckhardt Sándor visszaautasította a nevelés szöfejtését.¹⁰ Azonban az általa adott — s eddig helyesnek vélt — magyarázat ugyancsak tévedésen alapszik.

A fya szó valójában a fékni (= közösülni) igéből származik, s ma így kellene leírunk: *fitta*. Ennek bizonyosságát a következő példák szolgálnak. Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárból: „katona fékta bestye hires kurva”,¹¹ „rácok fékta hires kurvája”,¹² „Deák Máté fékta hires kurva”,¹³ „tatár farkkal fékott”.¹⁴ A kérdéses ige jelentését jól megvilágítják a „fékta”-alak szinonimáját használó hasonló kifejezések: „Török fasszal baszott lélek eszez kurva”,¹⁵ „jobbágy fasszal csinált beste lélek, kurafia”.¹⁶ A felsorolt idézetek többnyire XVI—XVII. századiak. A Nyelvtörténeti Szótárban csak rövid szócikk található: ebből: „kutva fiktát uramnak nem hívom”.¹⁷ Az Irodalomtörténeti Közleményekben megjelent, a Nyelvtörténeti Szótárból kimaradt régi magyar szavak című szótáracskában többek között ezt olvashatjuk: Fékni (beischlafen, ficken)

⁴BARTAL Antal: *Glossarium mediae et infimae latinitatis Hungariae*. Leipzig—Bp. 1901. 240/a. hasáb. — *Magyar Nyelvtörténeti Szótár*. Szerkesztették SZARVAS Gábor és SIMONYI Zsigmond. III. kötet. Bp. 1983. 1000. hasáb.

⁵*Magyar Törvénytár. Werbőczy István hármaskönyve*. Az eredetinek 1517-iki első kiadása után fordították, bevezetéssel és utalásokkal ellátták Dr. KOLOSVÁRI Sándor és Dr. ÓVÁRI Kelemen, ... magyarázó jegyzetekkel kíséri Dr. MÁRKUS Dezső. Bp. 1897. 347.

⁶*Magyar Oklevél-szótár*. Legnagyobb részüket gyűjtötte SZAMOTA István, ... szótárrá szerkesztette ZOLNAI Gyula. Bp. 1902–1906. 694. hasáb.

⁷ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint szidalmái*. ItK 1966. 157–158.

⁸Betűhív közlése: ECKHARDT Sándor, *Új fejezetek Balassi Bálint viharos életéből*. (Irodalomtörténeti füzetek 10. szám) Bp. 1957. 96–98.

⁹ÁFRA János, *Balassi Bálint szidalmazó szavairól*. ItK 1968. 66.

¹⁰ECKHARDT Sándor, *Megjegyzés Balassi szidalmazó szavaihoz*. ItK 1968. 210.

¹¹Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette SZABÓ T. Antila. I–IV. kötet. Budapest, 1976–1984. A továbbiakban EMSzT-nek rövidítjük. — EMSzT III. 826/a.

¹²EMSzT III. 826/a.

¹³EMSzT III. 826/b.

¹⁴EMSzT III. 704/b.

¹⁵EMSzT III. 716/b.

¹⁶EMSzT I. 111/b.

¹⁷*Magyar Nyelvtörténeti Szótár*. Szerkesztették SZARVAS Gábor és SIMONYI Zsigmond. I. kötet. Bp. 1890. 851. hasáb.

„Vesztett fékta kurvája, vestett fékja meg a lelkedet” (Hódmezővásárhely, városi jegyzőkönyv 1763-ból), „Ottan féktok, basztok” (uo.), „Bassza, fitta, teremtetével szidalmazta” (uo. 1794-ből).¹⁸ Ez utóbbi előfordulás éppen a Balassinál lévő í-ző alak! A Magyar Nyelv Történeti—Etimológiai Szótára szerint a fékni ige a német ficken szóból ered, amely fattyúnyelven ugyanazt jelenti németül, mint magyarul. A példák közt említi a kutyafittát és a fékomadtát (ez utóbbi ma így hangzana: baszomadtá).¹⁹

Mindezeket azért érdemes vizsgálnunk, hogy nyilvánvaló legyen az, hogy Balassi semmivel sem káromkodott cifrábban, mint kortársai. A leveleiben előforduló többi szitok is teljes mértékben a kor sztereotípiái közé tartozik. Például: 1583. szeptember 12-i, korábban említett feleletében: „hazudtak tisztességben praktikáló kurvajok és bestye kurvafiajok”.²⁰ Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárból vett példák: „hazudsz bestye kurva fiául benne tisztességem árulójul”,²¹ „hazudsz benne bestye áruló kurva fiául”,²² „Rengő Anna Ígyártó Györgyöt kurva feleségű, bestye híres kurva fiának mondta”,²³ Homonnai Drugeth Bálint írja 1607-ben: „az tisztességben praktikáló bestye híres kurva fiául hazudsz benne”.²⁴ A meditációról nevezetes nyfri (ecsedí) Báthory István írja 1592-ben: „az bestye áruló kurvafia Forgách (Zsigmond)”.²⁵ Balassi Bálint Szkárosi György kámenyeci tisztartót mondja „zsidó áruló bestye kurvafi”-nak, akit később ráadásul alaposan el is páholt.²⁶

De térjünk vissza Balassi kétszer is megismételt szidalmára, immár bővebb szövegkörnyezetben, s különös tekintettel a *féntő* szó itteni jelentésére. Az 1583-as előfordulás: „...ebben is hazudtak, mint tisztességemnek *pór fitta féntő híres kurvájok*, mert mi soha természet ellen nem éltünk, ...” Az 1586-os második: „Bizon mikor én korponai és bozóki kapitán volnék, nemhogy valami *pór fitta féntő rossz bestye kurvafi*, de még az ország pásztora sem dúlná az én jószágomot!” Mint korábban említettük, a *féntő* közismert jelentései a dárdá, lándzsa és a kerékküllő. Itt azonban másra kell gondolnunk. Tekintettel arra, hogy a XVI—XVII. század ismert káromkodásai között a Balassi használta *féntő* hapax legomenon, csak találgatásokba bocsátkozhatunk. Úgy véljük, hogy a tájnyelvi előfordulások vizsgálatával kerülhetünk közelebb a homályos szó régi fattyúnyelvi értelméhez. A leggyakrabban a fészekféntő szóösszetételben bukkan fel keresett szavunk. Ennek a jelentése pedig a következő: legutoljára kikelt, kevésbé életképes madárfióka, amely sokszor kirepülni sem képes, s így csak a fészek fenekén vergődik. A szó más tájnyelvi jelentése is hasonlólt fejez ki, hiszen sok helyütt a tészta gyúrása után összevakart maradékból formált, apró süteményeket neveztek *féntőnek*.²⁷ Emberre vonatkoztatva tehát kézenfekvő az ilyen értelmezés: hitvány, élhetelem ember; semmirekellő, sehonnai; vakarcs.

Végül az előbb elmondottak fényében nézzük meg Balassi legismertebb, obszcénnek tartott kifejezését, amely 1588. március 7-én, Liptóújívárott kelt, s Kapy Sándorhoz küldött, részben titkosírással írt levelében olvasható: „Ha az Isten karácsonyig éltet, azt gondolom, hogy Bmsu if yqzqx (= nagy úr lések), ha egyébképpen nem is, rmlxma thmb (= tarkam után).”²⁸ A „tarkam után” megjegyzés a korban nem egyedül, s nem számított drasztikusnak. Éppúgy elterjedt fordulat volt a bizalmas beszélgetésben, miként az előbbi káromkodások. Példa erre az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár adata is: „1793: Csernátoni egy Úrnak ...

¹⁸ IJK 1891. 162–164.

¹⁹ A Magyar Nyelv Történeti—Etimológiai Szótára. I. kötet. Bp. 1984. 866/a.

²⁰ Lásd a 3. jegyzetet!

²¹ EMSzIT I. 446/b.

²² EMSzIT I. 825/b.

²³ EMSzIT III. 908/b.

²⁴ Literátor-politikusok levelei Jenei Ferenc gyűjtéséből. Bp.—Szeged, 1981. 169.

²⁵ Két vitéz nemesúr, Telegdy Pál és János levelezése a XVI. század végéről. Közzétette: ECKHARDT Sándor. Bp. 1944. 164.

²⁶ Balassi Bálint összes művei. Összeállította: ECKHARDT Sándor. I. kötet. Bp. 1951. 315. a 2. számú levélben.

²⁷ GOMBOCZ Zoltán—MELICH János, Magyar etimológiai szótár. Bp. 1934. IX. füzet 205–207. — A Magyar Nyelv Történeti—Etimológiai Szótára. I. kötet. Bp. 1984. 887/b–889/a. — Új Magyar Tájszótár. II. kötet. Bp. 1988. 419/b–420/a.

²⁸ Balassi Bálint összes művei. Összeállította ECKHARDT Sándor. I. kötet Bp. 1951. 369. a 35. számú levélben.

azt beszéllette, S[alva] V[enia], hogy ő B[áró] Bánffy Esthertől a 'farka után' cifrázkodik s ruházkodik.²⁹

Salva venia, azaz tisztesség ne essék szólván, hogy ennyi ocsmányságot emlegettünk, de legyen frásunk válasz az emenda linguae helyében.

Szabó Géza

Zrínyi-Újvár és az istenek

Beszámoló 1664-ből

Dolgozatomban a wolfenbütteli Herzog August Könyvtárban végzett kutatásaim egyik véletlen találatát szeretném bemutatni. A kutatás körülményeiről azért kell pár mondatot szólnom, mert az egyedi eseten túl általánosabb tanulságokkal is szolgálhat. Mivel előttem és velem egy időben is számos kiváló magyar irodalomtörténész dolgozott már Wolfenbüttelben, a szerzői betűrendes katalógus magyar neveinek átnézése, az országnév vagy a címben szereplő városok nevének visszakeresése nem hozhat túl sok új eredményt. Annál izgalmasabb viszont az a terület, amely a tartalmi hungarikákat foglalja magában, főleg akkor, ha a címlapon nincsen magyar név és Magyarország megnevezése sem fordul elő. Ennek feltárására — és sok egyébre — szolgál a helyrajzi katalógus szisztematikusan átnézése és a hungarika szempontból a legcsekélyebb mértékben is számba jöhető nyomtatvány kézbevétele. Ilyen módszeres feltáró munka során, több tízezer címlapfotós katalóguscédula végigolvasása közben bukkantam rá a következő nyomtatványra:

Des // Edelen Henneken // von Lauensteine // kurtze // umbständliche // RELATION, // Der wider den Erbfeind // den Türcken, des 1663 und 64ten // Jahres angetretenen und nunmehr abge- // legten Krieger- // EXPEDITION; // Vorgestellt // In einem Gespräche, gehalten // mit seinem Vetterm Chimme von // Deister, etc. // Anno 1665. 12° 264 1.¹

A címlapon megjelölt két név, Lauensteini Hennecke és Deisteri Chimme közül Hennecke szerepel ugyan a betűrendes katalógusban, de magyar vonatkozású nyomtatványok után kutatva ugyan kinek jutna eszébe e két személyt keresni. Magyarország viszont a címben nem említetik, ezért a tematikus katalógus hazánk történeténél természetesen nem sorolja fel. Az egyetlen rábukkanási lehetőség tehát az általam követett út volt és ezek után természetes kíváncsiság vezetett a kötet kézbeviteléhez. A kis könyv elolvasása aztán meggyőzőtt arról, a gyanú nem volt alaptalan, itt bizony magyar témájú nyomtatványról van szó, mégpedig ritka, a szakirodalomban nem ismert könyvről.

Először azonban a címlapon szereplő Hennecke von Lauenstein személyét próbáltam kideríteni. A német frói lexikonok, életrajzi gyűjtemények, könyvtári katalógusok mind csöddöt mondtak. Végül kiderült, itt bizony nem szerzőt, nem életrajzot kell keresni, hanem költői témát.² Hennecke Knecht (azaz Hennecke szolga, katonája) története ugyanis egy régi alnémet népdal, amelyet először az 1544-ből származó *Antwerpener Lie-derbuch*-ban jegyezték fel.³ Ismeretes egy XVII. század eleji kéziratos változata is, majd egy röplap 1645-ből: *een old leed van Henneke Knech*, amelyet 1792-ben fedeztek fel és adtak ki Lipcsében. 1646-os röplapvariációját a helmstädti könyvtár gyűjteményéből latin fordítással együtt Hoffmann von Fallersleben adta közre a múlt század közepén.⁴ A negyedik variáció, amelynek szövege szintén ismert, éppen a Wolfenbüttelben megtalált nyomtatványban bukkant fel. Hennecke Knecht történetével, a népdallal már bővebben foglalkozik a német szakirodalom, elvégre Uhland is bevette a népdalokat összegző úttörő gyűjteményébe.⁵ Már a XVIII.

²⁹ EMSzt III. 704/b. Az adata Kőszeghy Péter hívta fel a figyelmemet.

¹ Jelzete: HAB GI 2092

² *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*, Hrsg. von Wolfgang STAMMLER, Bd. 2. Berlin—Leipzig, 1936. coll. 402–403. A lexikon 2. átdolgozott kiadásában (Berlin—New York, 1983) a címszó: „Knecht Heinrich”, Bd. 4. coll. 1274.

³ *Hennecke Knecht*, Eingeleitet von Ferdinand Frensdorff, Göttingen, 1878, 7.

⁴ *Hennecke Knecht. Ein altes niederdeutsches Volkslied*, Hrsg. mit der alten lateinischen Übersetzung und Anmerkungen von Hoffmann von Fallersleben, Berlin, 1842, 24.

⁵ *Alte hoch- und niederdeutsche Volkslieder*, Hrsg. von Ludwig UHLAND. Az általam használt kiadás: 3. Auflage, Stuttgart, é. n. Bd. 1. 277–280.

század közepén azt írták róla: „a Hennecke Knecht-dal évek óta olyan népszerű, hogy majdnem minden összejövetelnél, a bölcsonél, a gyerekek az utcán énekelik, sőt még a madarak is füttyülik. Ezt a dalt adták elő a zenészek a birodalmi gyűlések után és Braunschweigben még a XVIII. században is énekeltek.”⁶ A dal kísérszövegéről azonban a szakirodalom elfeledkezett, csak egyetlen megjegyzés utal arra, hogy Hennecke Knecht dalt XVII–XVIII. századi gúnydalok alapjául használták fel.⁷ Ilyen változatokkal van dolgunk ebben az esetben is, ahol az alnémet népdalnál számunkra fontosabb az azt megelőző prózai szöveg, Hennecke Knecht 1663–64-es története.

A könyvet a sajtó alá rendező, kiadó, nyomdász (?) ajánlása vezeti be. Noha nem nevezi meg magát, a bevezető írója lehet maga a szerző is, hiszen a kegyes olvasóhoz forduló előszóból egyértelműen kiderül, hogy Hennecke Knecht fiktív személy, akinek bőrébe bújva, neve alatt egy ismeretlen katona beszéli el 1663–64-es katonáskodása történetét. A bevezető csupán Hennecke Knecht iránti jóindulatot kér az olvasótól azzal az általános frázissal, hogy egy könyv sem lehet olyan rossz, hogy abból valami jót ne lehetne tanulni, ezért megéri a könyv kinyomtatására fordított pénz és fáradság.

Mielőtt a nyomtatványt részletesen ismertetném, közbe kell vetnem, noha szépirodalmi jellegű alkotásról van szó, számunkra elsősorban mint történeti forrás értékes. Ilyen szempontú feldolgozása azonban a kor történet, hadtörténet szakértőire vár, dolgozatomban célja csupán a figyelem felkeltése.

Mint a címből kiderül, könyvünk beszélgetés.⁸ A dialógus két szereplője: Hennecke Knecht, aki visszatér a török elleni hadjáratból és unokatestvére, Chimme. Chimme északnémet pásztor, soha nem mészult el nyája mellől, az ő érdeklődő és naiv kérdéseire bontakozik ki Hennecke története. A dialógus nyelve is tükrözi a kétféle világot, Hennecke a kor nyomtatványainak, híradásainak irodalmi nyelvét beszéli, míg Chimme az északnémet nyelvjárás egy változatát, amely a kései olvasó számára nem csekély gondot okoz. Az unokatestvérek váratlan találkozása, a pillanatnyi egymásra nem ismerés helyzete jól demonstrálja azt a változást, amelyet a majd két éves katonáskodás Henneckénél okozott. Őt mind ez ideig Knechtnek, azaz szolgának, katonának neveztük, ideje hát, hogy társadalmi helyzetét saját szavaival pontosítsuk: „Bár nem vagyok egyéb, mint lovas (Reuter), tartom annyira magam, mint egy nemes ember.” Ez a nézőpont határozza meg elbeszélését is, ahol számtalanszor emlékezik meg — élesen különbséget téve — az egyszerű katona és a nemes urak, magasabb rangú hadvezérek életmódjáról. Hennecke 1663. augusztus 30-án indul el Hildesheim mellől a cellei lovasregiment katonájaként a török elleni háborúba, amely Magyarországra vezet. (Megjegyzendő, hogy elbeszélésében végig a régi naptár dátumait alkalmazza, tehát a tíz nap eltérés mindenütt hozzászámítandó.) A lovasregiment része lesz a braunschweig–lüneburgi fejedelmi hadosztálynak, amelynek hadászati tevékenységéről a magyarországi harcokban — többek között — Adolf Schempp, Perjés Géza, Georg Wagner munkáiból is pontos ismereteink vannak.⁹ A hadjárat összegzése Hennecke számára meglehetősen egyszerű: „El kell ismernem — mondja —, hogy sokak számára jó háború volt ez, bár többeknek kevésbé, ha a betegség nem lett volna, bizony kevesen kíváncsiak voltak volna a béke után. Aki egészséges volt, annak mindig jutott egy darab kenyér. A lovasságnak nem kellett nagyon nagy éhség miatt panaszkodnia, de a gyalogosoknak sokszor csak egy vékony harapásnyi jutott.”¹⁰ Az egyszerű pásztor, Chimme is szívesen lenne lovas, de unokatestvére

⁶BARING, *Descriptio Salae*, 1744, Theil 2, 150. Idézi: FALLERSLEBEN, i. m.

„Hingegen hat man es noch im 17. Jh. als Unterlage zu parodistischen Zeitgedichten verwertet, einem Spottlied auf die vergebliche Bestürmung Göttingens durch Piccolomini im Jahre 1641 (gedruckt erst 1730) und einem andern auf die Niederlage, welche die Franzosen 1675 an der Conzer Brücke bei Trier durch Hannoveraner erlitten haben, und dazu hat es jedenfalls für die humoristische Einkleidung jener Relation von Türkenkrieg die Anregung gegeben.” = STAMMLER, W., i. m. 403.

⁸Egy másik — szintén a magyarországi hadi eseményekkel foglalkozó — német nyelvű beszélgetést ismertet NEMESKÜRTY Harriet, *Egy erasmista dialógus Zrínyi Miklósról és Magyarországról 1664-ből*, ItK 1984, 321–327.

⁹SCHEMP, Adolf von, *Der Feldzug 1664 in Ungarn*, Stuttgart, 1909. — WAGNER, Georg, *Das Türkenjahr 1664. Eine europäische Bewährung*, Eisenstadt, 1964. — PERJÉS Géza, *Zrínyi Miklós és kora*, 1965.

¹⁰„Ich muss bekennen, das es vielen ein guter Krieg gewesen, den meisten aber nicht, wenn die Krankheit nicht wäre, weiss ich, würden wenige gewesen sein, die den Frieden gross verlangt haben. Wer nur gesund gewesen, der hat sein Stück Brodt wohl haben können. Die Reuterey wird über sehr grossen Hunger nicht klagen. Die Fuss-Völcker aber, haben zu weilen schmahel beissen müssen. (I. m. 10.)

szigorúan megint: „könnyű lovassá válni, de nehéz annak becsületben megmaradni, inkább maradj, ami vagy”. Ez az intelem is mutatja: Chimme kérdései mindig azt szolgálják, hogy az események kronologikus elbeszélésén túl alkalma legyen hősiüknek a moralizáló kinyilatkoztatásokra is.

A braunschweig—lüneburgi csapatok 420 lovasával és 900 gyalogossal indulnak el Alsó-Szászországon keresztül dél felé.¹¹ Újuk minden állomása pontos naptári rendben követhető, még akkor is, ha említésre méltó esemény nem történik velük. Még őrséget is csupán október 8-án Trautmannsdorfbán állítanak fel először, ahol a török ugyan még messze van, de a tatárok portyázásától már tartani kell. Ilyen eseménytelen vonuláskor aztán jut idő az egyszerűbb örömek, hétköznapi megfigyelések feljegyzésére. Mint például arra, hogy Krems környékén nagyon jó bor terem, ott nő a legjobb sáfrány és a háromévenként újraültetett hagyma. A különleges savanyúkáposzta elkészítésének módja ugyancsak felkelti az északnémet katonák figyelmét. Hennecke is az egyszerűbb látnivalók felé fordul, jóllehet megjegyzi, hogy Bécsben csak a generálisoknak volt módjuk a császári kincstárát megtekinteni.

Az első jelentősebb esemény november 11-én következik be, amikor Bécsből délre a császár megszemléli a felsorakozott csapatokat. A parádé leírása érzékletes, de a szenvedő résztvevő hangja is megszólal — reggel óta álltak étlen-szomjan a mezőn, a császár azonban csak délután kettőkor érkezett meg. Az osztrák mágánások uralkodásra kiválasztottságát Hennecke szerint külsejük is bizonyítja: „valamennyi nagy szemű, magas homlokú, tekintélyes orrú, hosszúkarú arcú és széles ajkú”. Az északnémet pástor tetszését ez a leírás egyáltalán nem nyeri meg, ám Hennecke a természettudósokra hivatkozva kioktatja: „az ilyen arc pontos kifejezője a magasabb képességeknek”. Érti azonban, hogy magyarázatával mégsem lehet minden rendben, ezért hozzáteszi: „a magas méltóságokat nem szépségük, hanem lelki tulajdonságaik szerint választják ki”. Stájerországban néhány napos pihenő után november 17-én érkezik az első hír a török harcokról, nevezetesen Zrínyi katonai győzelméről.¹² Henneckének pontos értesülése van Zrínyi portyázó csapata és a 2000 fős török elővéd összecsapásáról. Összevetve Hennecke megállapításait a korabeli tudósításokkal, adatainak megbízhatóságában nem kell kételkednünk.¹³ Ugyanakkor feltűnik, hogy egyszerű lovaskatona léteire mennyire tájékozott a csapatok mozgásában, a hadvezérek találkozásának időpontját illetően. A Rajnai Szövetség csapatainak parancsnoka, Wolfgang Julius Hohenloe gróf 1663 decemberében többször találkozott Zrínyivel. János Fülöp megbízásából Csáktornya kereste fel a bánt,¹⁴ de Zrínyi is megjelent a német csapatoknál. Erről a találkozásról számol be Hennecke, aki december 18-án láthatta Zrínyit, miután „december 17-én gróf Zrínyi úr von Hohenloe generálishoz jött Pettau közelébe, ahol a főhadiszállás volt, majd 18-án visszaindult és a lüneburgi lovasságból kivezényelték 100 embert, hogy az elutazásnál parádezzanak, hogy ezzel is megtiszteljék őt. Hogy Zrínyi látogatásának célja mi volt, az megmutatkozott abban, hogy 24-én azt a bizonyos száz férfit, gyalogosokat és lovasokat, kivezényelték, akikkel a vezérkar egészen Varasdig vonult, hogy az ellenség megtámadásához szükséges tervet megvitassák, de mivel az ellenség visszahúzódtott, 29-én ők is visszatértek a szállásukra.”¹⁵

¹¹ A magyarországi hadjáratról szóló kortárs német beszámoló a braunschweig—lüneburgi csapatok létszámát 200 lovasban és 1200 gyalogban jelölik meg. Vö. *Denkmal Serinischer Höldenthaten...* 1664, H. n. 23. App. H. 2071. Hennecke beszámolója a kiinduló létszámot rögzíti.

¹² PERJÉŠ G., i. m. 342–343.

¹³ Zrínyi 1663. nov. 28-án levélben számol be I. Lipótnak a katonai összecsapásról: Zrínyi Miklós *összes művei*, II. Levelek, Sajtó alá rend. CSAPODI Csaba és KLANICZAY Tibor, Bp. 1958. 287. levél A levél több másolatban fennmaradt, idegen nyelvű fordításokban is megjelent. Ld. KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, 2. kiad. Bp. 1964. 699. és *Angol életrajz Zrínyi Miklósról*. London, 1664. Szerk. KOVÁCS Sándor Iván, Bp. 1987. 403–404.

¹⁴ R. VÁRKONYI Ágnes, *Török világ és magyar külpolitika = Uő, Magyarország keresztútjain*, Bp. 1978. 205–206, 226.

¹⁵ „Den 17. Decemb kam Herr Graff Serin zum General-Lieuten von Hohenloe, nacher Pettau, da das Hauptquartier war, zog den 18. wieder zurück und wurden 100. Mann von der Lüneb. Reuterey commandirt, eine Parade bey dessen Abreisen zu machen, und ihn damit zu beehren; was Herr Graff Serin sein suchen damals gewesen, liess sich sehen, als den 24. etzliche 100. Mann Fussvölcker und die Reuterey commandirt wurden, mit welchen die Generalität fort biss nacher Warazin gieng, des Vorhabens dem Feinde den besorgenden Einfall zu disputieren, kamen aber, weil der Feind sich zurück gezogen, den 29. auch wieder zurücke, in die Quartiere,...” (I. m. 61.)

A pettauai találkozón elhatározott észéki hadjárat volt az első igazi katonai megmozdulás, amelyben hősünk 1664. január 8-tól részt vett, „amikor a birodalmi segélycsapatok a császáriakkal és a bajorokkal együtt, gróf Zrínyi és Batthyány urakkal az ellenséggel szemben lovastámadásra indultak azzal a céllal, hogy Pécsen és a drága észéki hídon a kemény fagy ellenére rajtaüssenek és azt lerombolják”.¹⁶ Légrád és Babócsa után január 17-én vonulnak el Sziget alatt. Itt kap hangot először a magyar és a német csapatok közötti ellentét. A Szigetből támadó törökök visszaverésekor a generálisok csak a magyarok vitézségét dicsérik, a németek hősiességéről nem akarnak tudni. Az igazi ellentét Hennecke szerint — főleg az egyszerű katonák között — Pécs felégetésekor robban ki. Lüderitz őrnagy 200 német lovasa egyenlőtlenül osztozott a zsákmányban a hajdúkkal és a horvátokkal, pedig Zrínyi ígéretet tett az igazságos osztozásra. Amint Hennecke keserűen megjegyzi, ez az ígéret is rákapható járt. Amiről a közkatona, Hennecke beszámol, lecsapódása volt a Zrínyi és Hohenloe közötti összeköttetésnek. Zrínyi Lipóthoz 1664. február 19-én írt leveléből tudjuk, „hogy Hohenloe gróf Pécs ostromát a kelleténél mohóbban követelte. Minthogy azonban számolnunk kellett az idővel és a hadsereg megőrzését mindennél fontosabbnak kellett tartani, Főlséged katonáival és a bajorokkal együtt úgy véltem, jobban szolgálja Főlséged ügyét, ha inkább otthagyjuk azt a várat, amelynek Főlséged ügyem veszi sok hasznát, mint ha sok vér árán megszerezzük az állítólag benne rejlő sok zsákmányt. Mert nemcsak azok pusztultak volna el nyomorultul, akik elestek, hanem azok is, akik megsebesültek volna, hiszen a sebesülteken kívül naponta annyian betegedtek meg, hogy alig tudtuk magunkkal hozni őket. Nem szólok arról, hogy ilyen veszedelmes és nagyon is bizonytalan rajtaütéssel nem terheltük-e volna túl magunkat”.¹⁷ A hadjárat további alakulása Zrínyit igazolta.

A német katonák elégedetlensége nemcsak a mindennapok apró eseményeinél kap hangot. Hennecke kifejzi a hadművelleti szempontok eltéréseit is. Elbeszélésében az a nézőpont szólal meg, amelyet a Zrínyivel szemben állók képviselnek. Csodálkoznánk is, ha nem így lenne, elvégre Hennecke Hohenloe katonája, érdekei a birodalmi csapatok érdekei kell, hogy legyenek. Zrínyi hadvezéri képességeiről adott jellemzése tehát nem éppen hízelgő, még ha az árnyaltabb megfogalmazásra is törekszik. Zrínyit egyértelműen jó hadvezérnek tartja, amíg csak saját csapatai fölött rendelkezik, de képességeit meghaladónak ítéli az egyesített csapatok fölötti hadvezérséget: „a dicsőséges autoritás és a hősi hírnév eléréséhez egy ilyen lovagnak sok lovagi tettet kell végrehajtania; de hiába a sok tett által megalapozott hírnév, csak egyet hibázzon és máris mindent elveszt, sokkal nehezebb a megbecsülést és a tekintélyt mindenki előtt megtartani, mint azt először kivívni; Én ugyan nem sokra tartom magam, hogy ilyen hősről ítéletet mondjak, ám csak azt akarom mondani, hogy Zrínyi gróf úr a török ellen mindenkor jól tartotta magát és lovaghoz méltóan viselkedett, amikor a hatalmát saját emberei fölött gyakorolhatta. Ahogy a kakas is úr a maga szemétdombján, úgy őt is a török elleni párviadal derék hőseként kell mindenkinek becsülni a legjobban, de ahhoz, hogy egy hadsereg élén álljon és azzal az ellenségre menjen és a csataterén győzedelmeskedjék, ahhoz hiányzik valami. Miközben ő személy szerint a saját embe-reivel, azok élén tett annyit az ellenséggel szemben, mint az összes többi császári generális”.¹⁸

Ez a realitásokra való törekvés motiválja Hennecke tollát Kanizsa felgyújtásának leírásakor is, amikor beszámol arról, hogy Zrínyi el akarta kerülni a pusztítást és csak a legvégső esetben nyúlt ehhez az eszközhöz, mégis neki nyújtják be a számlát.¹⁹ Tudósít Hennecke a május 13-án tartott haditanácsról is, majd két nap múlva

¹⁶ „Den 8. [Jan. 1664.] giengen abermahl die Alliierten nebenst den Käyserlichen und Bäyrischen, mit Herrn Graff Serini und Budiani fort eine Cavalcade wieder den Feind zu thun, absonderlich wahr ihr Absehen Fünffkirchen, oder Pezura und die kostbare Essecker Brücke, bey dem harten Froste zu überrumpeln, und zu ruinieren”. (I. m. 62.)

¹⁷ Zrínyi Miklós összes művei. I. k. 294. levél.

¹⁸ „...zu Erlangung einer rühmlichen Autorität und Helden-Lob, muss ein solcher Cavallier viel ritterliche Actionen ablegen; aber all sein, durch viel treffliche Thaten, erlangetes Lob, kan er durch eines versehen, und hinwieder verlieren. Viel schwerer ist es, die habende AEstime und ansehen bey männlichen zuerhalten, als dieselbe erst zuerlangen, Ich achte mich zwar zu wenig, von einem solchen Helden etwas zu urtheilen, dennoch aber wolte ich wol sagen, dass Herr Graff Serini wider die Türcken sich allemahl woll gehalten, und ritterlich bezeigt, so weit er seine Macht erstrecken und mit seinen Leuten gehen können; Wenn der Hahn auff seiner Mist ist, halt er sich wohl und am besten, vor einen praven Partheigänger wider den Türcken, muss ihn jedermann schätzen, Dass er aber einer Armee fortstehen und mit derselben wider den Feind agiren und was wichtiges zu Felde verrichten solte, daran möchte etwas fehlen. Inzwischen hat er vor seine Persohn mit seinen eigenen Leuten, wider den Feind bissher so viel gethan, als alle andere Käyserliche Generalen”. (I. m. 111.)

¹⁹ Perjés Géza szerint „a hadszíntér felperzselése, az égetés a korban a háború normális eszköze”. I. m. 346.

Boisrenaut (Henneckénél: Borneau) francia generáladjudáns elfogásáról, akit Hohenlohe küldött fontos császári levelekkel Zrínyhez.²⁰ Kanizsa sikertelen ostroma után, amely csak kart és szegényt hozott, Hennecke beszámol Zrínyi-Újvár elestéről is. Bár a németek veszteségét sokkal jelentősebbnek tartja, mint a magyarokét vagy horvátokét, Strozzi mellett főleg Kis Farkas elvesztését sajnálja. Kis Farkas személyéről — akinek haláláról külön német róplap is beszámol²¹ — sokkal többet tud, mint a korabeli források. Tudja, hogy nevének jelentése „kleiner Wolf” (megjegyzendő, hogy Ortelius Kis Forgatsch-ot ír, és a rá támaszkodó XX. századi szakirodalom, így Georg Wagner idézett műve is ezt a nevet használja), Zrínyi egyik legjobb katonája volt, akinek döntő szerepe lett volna a zrínyi-újvári harcban. Hennecke szerint Kis Farkast gyermekkorában a törökök elrabolták, megtanulta nyelvüket, szokásaikat, kémtevékenységével Zrínyi leghasznosabb emberei közé tartozott.

Zrínyi-Újvár²² sokat vitatott szerepe kellő mértékben hangot kap Hennecke és Chimme beszélgetésében is. Hennecke nemcsak a vár elvesztésére, hanem annak történetére is kitér: „Amikor Zrínyi úr 1661. év júliusában a várat felépíttette, a feleségét vezette a várba és egy nappal és egy éjszaka ott maradt; Közben üzent Kanizsára, úgy két mérföldre onnan, hogy a felesége a várban van. Ha majd egy kanizsai katona jön őt köszönteni, szép kalárral és keszkenővel fogja fogadni. Amikor a kanizsai pasa két követet küldött hozzá, azzal a kérdéssel, vajon saját maga vagy a római császár parancsából építtetett-e ilyen várat, Zrínyi úr a következő feleletet adta: Nem vette magának a fáradságot, hogy ettől vagy attól engedélyt kérjen (de a császár akaratában is állott volna), hogy saját földjén és portáján állatai számára egy aklot építsen, hogy ha a császár jószágai a kanizsaiakkal összekeverednek, ő ne szenvedjen kárt. Ebből a pasa megértette, hogy a kanizsai földön és mezőn több jószágot nem őriztethet, mert a Zrínyi-féle akolban mindenkor erős kutyák vigyáznak. Amikor Zrínyit tovább kérdezték, miért helyezett ágyút az akolba, ezt felelte: Azért, hogy onnan vadászhasson a betörő farkasokra és medvékre.”²³

Érdeemes itt idézni a Londonban 1664-ben angolul megjelent *A short relation, Rövid beszámoló...* szövegét Zrínyi-Újvár építésével kapcsolatban: „Zrínyi Miklós gróf ezt az erődöt 1661 júniusában kezdte építtetni... Időközben az említett gróf folytatta az erőd építését, és asszonyát is odavittte. A kanizsai pasa megértvén, hogy nála nem sokra megy erőszakkal, a róka ábrázatát öltötte fel, a grófhöz küldött és megkérdezte, hogy ezt a német császár parancsára tette-e? Zrínyi meghagyta a követnek, hogy mondja meg a pasának: ő nem tartozik neki erről elszámolással (habár ez a császár ötmérete szolgált), mivel saját földjén és területén történt, hogy ezt az erődöt országának védelmére felépíttették. A pasa nem hagyta annyiban, mivel értesült arról, hogy mindennap több és több üteg és muníció érkezik oda, és így azt kérdezte, miért állítat ilyen sok ágyút erődje falaira, amikor béke van a törökök és a német császár között. A gróf jól tudván, hogy rókával van dolga, azt a választ adta: Azért, mert nemrég egy nagy erdőt vágattott ki, amely nagyon közel volt erődjéhez; s ezt azért

²⁰ Ludovicus Boisrenaut kiszabadításáról Zrínyi Johann Philipp Schönborn mainzi érseknek és a regensburgi birodalmi gyűlésnek is levelet írt: Németh S. Katalin: *Zrínyi Miklós ismeretlen levelei 1664-ből*, ITK 1982. 198–201. Ez utóbbi levél fordítása nyomdahiábal jelent meg, a keltezés helyesen: 1664. augusztus 11.

²¹ *Jelentés a török hadműveleteiről Zrínyiújvár előtt.* (OSZK App. H. 2078) Simon Márta fordítása = *Zrínyi-dolgozatok*, V. (1988), 209–220. Ld. még: Hunyady László, *Ki volt Kis Farkas, Zrínyi legkedvesebb vitéze?* Somogy, 1980. 2. 78–82.

²² A németből fordított Új-Zrínyiújvár változat helyett a Klaniczay Tibor által elfogadott Zrínyi-Újvár névalakot használok. Vö. KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, 2. kiad. Bp. 1964. 703. A vár építéséről, stratégiai jelentőségéről ld. SZÉCHY Károly, *Gróf Zrínyi Miklós 1620–1664*. IV. köt. Bp. 1900. 166, 172, 177. PERJÉS Géza, i. m. 309–314.

²³ „Denn als er Herr Serini die Vestunge anno 1661 im Julio auffgerichtet hatte, hat er seine Frau Gemahlin in die Vestunge geführt, und daselbst den Tag und Nacht behalten; Inzwischen hat er auff Canisa, so 2. kleine Meile davon entboten; seine Gemahlin wäre jetzo in der Vestunge. Wenn nun ein Soldat zu Canisa, sollte er kommen sie zu grüssen, er würde von ihr schön Corallen und ein Schupffüchel empfangen; Und als der Canisische Bassa 2. Botschaffter zu ihme geschicket, zu fragen, ob er aus Befehl seines, oder des Römischen Käysers solche Vestunge auffbaue? Hat Herr Serini zur Antwort geben: Es stünde nicht umb die Mühe, weder von einem oder andern Erlaubniß zu begehren (es ware aber des Käysers Wille) auf seinen Grund und Bodem, für sein Vieh einen Meyerhoff auffzubauen, damit wenn des Käysers Vieh mit den Canisischen vermischet würde, dass sie kein Schaden leiden möchte; Hat daher den Bassa ermahnet, dass er auff dem Canisischen Felde und Bodem hinführo kein Vieh mehr solte hüten lassen, denn es würden im Serinischen Meyerhofe allezeit grosse Hunde verhanden seyn; Als Serini nun weiter gefragt worden: warumb er denn Stück auff den Meyerhoff führen liess? Hat er geantwortet: Zu seinen Jagten, Damit er die Wölffe und Bähren schiessen möchte.” (I. m. 167–168.)

²⁴ *Angol életrajz...* 353. RAB Andrea fordítása.

tették, hogy a farkasokat, medvéket és más vadállatokat távol tartsák a falaktól.²⁴ Az idézett szövegrészek hasonlósága megengedi azt a feltételezést, hogy közös forrás alhatott a háttérben (ha nem vándoranekdotalával van dolgunk).²⁵ Péter Katalin meggyőző érveket hoz fel arra, hogy a *Rövid beszámoló* feltehetően holland eredetű,²⁶ érdemes lesz azonban Hennecke északnémet könyvecskéjével kapcsolatban is megvizsgálni. Ennél is érdekesebb, hogy Ortelius krónikájában szinte szó szerinti azonossággal megtaláljuk ugyanezeket a szavakat.²⁷

Chimme kérdésére, hogy Zrínyi-Újvár valóban olyan erős vár volt-e, Hennecke a következőket feleli:

„Egyáltalán nem annyira, mint ahogy írják. Az elhelyezése meglehetősen volt: egy hegynek a sarkára van helyezve, amely alatt folyik a Mura, ami egy félórányi út után a Drávába ömlik, a másik oldalon egy egészen kicsi mocsár van, legfeljebb 20 vagy 30 lépés széles, amely a Mura alatt egy kis tavat vagy árkot képezett; Ennek az innesső oldalán egy gerendaház; és fölfelé a Dráva felé szintén egy tó, a két tó között vezetett az út Kanizsára, aztán egy sorompó és ismét egy gerendaház, kb. százötven lépéssnyire a vártól; E fölött a tó fölött a hegyek felé már teljesen megszűnik a mocsár; A hegy pedig a vártól mintegy 2000 lépésre vagy többre emelkedik, úgy, hogy a várat könnyen uralhatta, ami meg is történt, és a várat biztonságosabbá lehetett volna tenni, ha a hegyen egy átjárót csináltak volna, úgy, hogy a mocsárossá tett tavak a várat körülveszik és a Murába befolyhattak volna. Maga a vár nem volt más, mint egy összehányt homokdomb, amely köré, hogy ezt a rossz művet megvédjék, egy palánsort tettek és azt egyenletesen feltöltötték. A Mura másik oldalán a palánkon csináltak némely átjárót; az egész mű körül egy rossz és száraz árok volt, amely amikor esett (mert nagyrészt homokból volt), időről időre beomlott; véleményem szerint rossz mű volt, amiből némelyek nagy dolgot csináltak; Annyi volt, mint egy reterát, amely a török e helyen gyakorta megkísérelt rajtaütéseit meg tudta akadályozni. Intő jelül azt tehetjük ezekhez a várról szóló szavakhoz: Quod citò sit, citò perit... Zrínyi három hét alatt sütötte és három hét alatt az ellenség el is nyelte”.²⁸

Itt kell megemlítenünk, hogy a Hennecke-féle kötet két verset is tartalmaz. Egyik a bevezetőben említett XVI. századi eredetű Hennecke-dal, amelyet az elbeszélés végén — mintegy meghálálva a beszámolót — Chimme mond el a hadjáratból visszatért rokon tisztetére. Számunkra fontosabb azonban az ezután következő vers, amely a főszövegben említetlenül marad, noha szervesen összefügg vele. A 20 szakaszos, 120 sorból álló vers címe: *Die hohen Götter von der Vestung Neu Serin*, azaz *A magas istenek Zrínyi-Újvárról*.

²⁵ Az anekdota jelentőségét emelte ki Kovács Sándor Iván a *Rövid beszámoló*hoz fűzött jegyzetben = *Angol életrajz...* 435.

²⁶ PÉTER Katalin, *Zrínyi angol rajongói = Angol életrajz...* 40–45. Gömöri György, aki szintén nem cáfolja a holland utalásokat, közli, hogy a *Rövid beszámoló* nyomdája Samuel Browne lehetett, aki „korábban tizeházt évig élt Hágában, ahol könyvkereskedése is volt. Nem kétséges, hogy vagy Browne fordította, vagy ő szerkesztette a könyvet...” = GÖMÖRI György, *Adalékok az 1663–64. évi angliai Zrínyi-kultusz történetéhez = Zrínyi-dolgozatok*, V. 80.

²⁷ *Ortelius Continuatus...* vermehret durch Martin Meyern, Franckfurt a. M. 1665. 198.

²⁸ „Bey weiten so nicht, als sie beschrieben gewesen, Der Situs wäre woll zimlich gewesen, zumahlñ sie auff der Ecke des Berges, unter welchem die Muhr weg fleust, und auff eine halbe Stunde weges in die Drave fällt, auff der andern Seiten war ein gantz geringer Morast, etwa 20. oder zum höchsten 30. Schritt breit, welcher unten nach der Muhr zu, einen kleinen Teich und Graben machte; Dasselbst auff jenseits ein Blockhaus gelegen; und oberwärts, nach Drave zu, auch einen Teich hatte, zwischen diesen beyden Teichen ging die Passage nach Canisa, alldar Schlagbäume und wieder ein Blockhaus, etwa ein anderthalb hundert Schritt von der Vestunge; Über diesem Teiche nach dem Berge zu, verlohrt sich der Morast gantz und gar; Der Berg aber erhöhte sich allgemehlich von der Vestunge an, biss auff 2000. Schritt und mehrs, also dass der Berg die Vestunge leicht commandieren konte; deme aber wol vorzukommen gewesen, und die Vestunge sicherer machen können, wenn ein Durchschnitt des Berges wäre gemacht worden, dass die morassichte gemachte Teiche umb die Vestunge gehen und in die Mühre sich ergiessen hatten könne; Die Vestunge an ihr selber war nichts mehrs als ein auffgeworfener Sandhügel, umb welchen, zu Behaltunge der schlechten Wercke, Pallisaden gesetzt und damit gleichsamb gefüttert waren. Ander Seiten der Muhr waren etzliche Abschnitte von Pallisaden gemachet; und ging umb das gantze Werck ein schlechter und truckener Grabe, welcher wenn es regnete (weil es mehrentheils Sand) nach und nach einschloss; meines erachtens, war es ein schlechtes Werck, darvon doch bey männlichen ein grosses Wesen gemacht wurde; So viel war es, dass es eine Retirade seyn, und der Türcken offtermahls an den Orten versuchten Überfall, hindern konte; Zum Gedächtniss konte man gar füglich diese Worte von der Vestunge sagen: Quod citò sit, citò perit...”

Inner drey Wochen ist er von Serini gebacken, inner drey Wochen ist er auch wieder vom Feinde verschlungen worden.” (I. m. 167–169.)

Die hohen Götter von der Vestung Neu Serin

1.

Die Götter hatten zugeschaut
 Wie jüngst ein grosser *Cavalier*
 Ein nagelneues Hauss gebauet
 In den Serinischen Revier
 Sie kunten, was doch diss Beginnen,
 Bedeuten sollte? nicht ersinnen.

2.

Gott *Jupiter* der über alle
 Das wirkliche Commando hat,
 Mit einem starcken Donnerschalle
 Rieff! dass man in dem hohen Raht
 Andeuten sollte sonder Scheue,
 Was jeder hielt von dem Gebäue?

3.

Saturnus wolte gar nichts sagen,
 Er sahe dazu sauer auss;
 Sprach endlich; mir will nichts behagen
 Das angefangne Taubenhauß.
 Will man dem Nachbahr Häuser bauen
 Dass er kan in die Grentze schauen?

4.

Neptunus reckte aus den Wellen
 Sein Himmelblaues Haupt herfür,
 Sprach wann der nahe Hund wird bellen
 An dieses Hauses schwache Thür:
 So muss der Wirth, zu seinem Schaden,
 Viel frembder Gäste zu sich laden.

5.

Der auffgeworffne Maulwurfs-Hügel
 Das angeklebte Schwalben Nest;
 Und die mit Tohn beschmierte Riegel
 Soll das die Grentze machen fäst?
 Rieff *Pluto* durch der Heller Pforten
 Mit Zorn und Hohn vermischten Worten.

6.

Die auffgeschrobne MeiseKasten
 Mit ihrem leichten Schindeltach
 So dorten auff sechs Pfählen rasten,
 Sprach *AEolus*, sein viel zu schwach;
 Wenn das soll eine Festung heissen,
 Die kan mein schwacher Wind zerreißen.

7.

Kein Eisen als die Schinden-Nagel
 Fand *Vulcan* in dem ganzen Hauss:
 So schlage dich der Blitz und Hagel
 Gibt man dich für die Festung aus?
 Sprach er, doch sol es nicht lang mehrn
 So wird dich meine Gluht verzehren.

8.

Mars lachte, als er angeschaut
 Das Neu Serinische Gebäu:
 Wer, sprach er, hätte wol getrauet
 Das diss so eine Festung sey?
 Wie werden bald auff diesen Schantzen
 Die Mahomaethis Kinder tanzen?

9.

Ich habe zwar kein Werck verachtet
 So lang ich ein Soldate bin
 Wer aber eigentlich betrachtet
 Das neuerbauett Serin
 Der kan vernünftlich *judiciren*
 Wofür diss Hauss zu *astimieren*.

10.

Mars hatte noch die Wort' im Munde
 Als *Pan* der voller ängsten war
 Auss Legrad an den Wassergrunde
 Trat zu der grossen Götter Schaar
 Zerbrach aus Zorn die Feldschalmeien
 Und fieng erbarmlich an zu schreien.

Wie sprach er solt' ich nicht beklagen
Ihr grossen Götter allzumahl
Weil mir der Hund in diesen Tagen
Hat eingerissen meinen Stall:
Und vieler meiner besten Schaffe,
Geschicht zu dem langen Schlaffe.

Der Schaffstall hat das Feur verzehret
Die Schantze in die Luft geführt
Das Unterste ist auffgekehret
So, dass man weiter nichts verspührt
Als einen kahlen Sandes Hauffen
Worüber Hund' und Wölffe Lauffen.

Doch könt' ich noch den Stall verschmerzen
Wenn meine beste Knaben nicht,
Die mir am meisten gehn zu Herten
Der Feind so hätte zugericht,
Die mehr zu des Bluthundes Füssen
Als tausend Köpffe legen müssen.

Wo bleiben deine Patsche Buben
Mit ihrem Feldschalmeien Klang,
Als Ottoman aus seinen Gruben
Auff seines Stalles Schantze sprang,
Da hab' ich in den Blutgefechten
Niemand gesehn als Teutsche Knechten.

Ach! hättestu zuvor geschauet
Mein mächtiger Patron *Serin*
Als du mir diesen Stall gebaut
Wie? zu was Ende? und wohin?
Ich mein' es wäre nachgeblieben
Und ich kein Schaff hieher getrieben.

Ja wann dein Schäffer eins gepffien
Viel besser wär' es woll gewest
Als dass umbsonst ist angegriffen
Das nahe fäste HundesNest:
Darin über Hund so dich gelohnet
Schon über hundert Jahre wohnet.

Ein Anfang ist gar leicht zu machen
Und bringet manchem grosse Gunst.
Doch! Auszuföhren solche Sachen
Erfordert weit ein' andre Kunst
Das könt' ihr Götter an den Bauen,
Des Neu Serinischen Stalles schauen.

Der Ruhm un Preiss, das Lob die Ehre
So biss daher die gantze Welt,
Als wann er ewres Gleichen wäre,
Des Stalles Meister zugestellt,
Der Trutz der Ottomanschen Pforten
Ligt da im Dreck! mit kurtzen Worten.

Verzeihet mir ihr grossen Götter
Ich rede schlecht nach Hirten Art:
Kommt aber *Momus*, aller Spötter
Allhier in ewrer Gegenwahrt
Der wird die Wahrheit besser schreiben:
Ich muss die Heerde weiter treiben.

Die Götter lachten ob dem allen
Und hörten es doch mit Verdruss
Doch, dass es möchte weiter schallen
Befahlen sie *Mercurius*,
Der hat was *Pan* frey geschwätzet,
Alsbad auff diss Papier gesetzt.

Szerzője ugyanúgy ismeretlen, mint az egész könyvecskéé és arról sincs tudomásunk, hogy máshol önállóan megjelent volna. Egyértelműen gúnyversről van szó, ugyanazt a Montecuccoli-féle álláspontot fejezi ki,²⁹ mint a prózai szövegnek Zrínyi-Újvárról szóló része, csak éppen mitológiai köntösben. A római istenek megszólaltatása mindazonáltal szellemes módon történik. A kiinduló helyzet után, amikor az istenek együtt csodálkoznak Zrínyi legújabb építkezésén, valamennyi isten megszólal és egy-egy versszakban — saját felségterületéről ki-

²⁹ Montecuccoli nézeteit Zrínyi-Újvárról idézi WAGNER, G., i. m. 117–118.

tekintve — jellemzi a sokat vitatott és szomorú sorsú várat. Jupiter, Saturnus, Neptunus, Pluto, Aeolus, Vulcan, Mars, Pan, Momus és Mercurius kapnak hangot a versben, amelynek alapszituációja a korábban már idézett Zrínyi-féle „juhakol” kifejezés kibontására épül. Az istenek kifogásolják a vár elhelyezkedését, az építkezés módját, az épület anyagát, felfestve az elkerülhetetlen jövőt is: hamarosan török gyerekek játszanak majd a palánkon. Vakondtúrás, hangyaboly, fecsekészek — záporoznak a becsmérlő kifejezések. Aeolus, a szelek ura szerint a leggyengébb szél is megbonthatja a várat, Vulcan, a tűz pusztító erejének istene azzal kérkedik, alig talál egy acélszöveget a várban, nincs ami ellenálljon izzó parázsának. Mars mint katona veszi szemügyre az erődtéményt és bizony nem tudja, milyen célra lenne alkalmas. A kárörvendő istenek között azonban megjelenik az igazi vesztes, Légrád felől Pan közeleg nyájával. Keserves sírással panaszkodik: majorságába betört a kutya, legjobb juhait elragadta, istállója porig égett, a sáncok a levegőbe repültek. Amikor az ottomán hadak támadtak, elmaradt a segítség, csak vérben fekvő német katonák maradtak hátra. Ha a hatalmas patrónus, Zrínyi látta volna a véget, amikor ezt a várat építette, bizonyára nem engedte volna a nyáját a falak közé. A gyorsan felépített és gyorsan elveszett akol a dicsőség, hírnév mulandóságát is szimbolizálja Pan szemében, aki hétköznapi gondjaival ered nyája után, az istenek pedig megparancsolják Mercuriusnak, hogy Pan fecsegését vesse papírra a későbbi idők tanulságául.

Zrínyi-Újvár története fordulópont Hennecke életében is. A Mura mellett visszahúzódó csapatokkal egyre inkább nyugat felé vonul. A hadjáratról való véleménye is fokozatosan romlik, főleg a betegségek miatt panaszkodik. Úgy látja, egy hadjáratban sem volt rosszabb a katonáknak, mint most. Ezek a háborúk nem követik a régi római elveket, a katonák nem kapják meg a zsoldjukat, ha megkapják, nem tudnak rajta mit venni. Panaszodik az ellátatlanság miatt — a francia katonák bezzeg pozsonyi kórházakban helyezték el betegeiket —, ugyanakkor felméri, hogy a fosztogatás milyen kárt okozott a parasztságnak.

A visszavonuló auxiliáris csapatok katonájaként Hennecke már több figyelmet fordít a magyar városokra. Szombathelyről tudja, hogy ott született Szent Márton, még a kutat is mutogatják, ahol először fürdött. Sopron városát még részletesebben leírja, arról is tudomása van, hogy a tanács mind tanult és világot látott emberekből áll. Legnagyobb élménye azonban egy pompás orgonaszóval, énekléssel kísért soproni temetés látványa — meg is jegyzi, ez olyan szép, hogy legszívesebben itt szeretne meghalni.

Már csak a távolból, szeptemberben értesül a vasvári békéről, amelynek tárgyalásai teljes csendességben folytak, és amelyet a regensburgi fejedelmek és rendek és minden egyéb érdekelt megkérdezése nélkül és akarata ellenére kötöttek meg.³⁰ A béke pontjait Hennecke gondosan felsorolja unokatestvére előtt, aki — ékes alnémet nyelven — összefoglalja véleményét: „Ja so glöse ek, ja so segge ek, dat ett mett dem Free luter Dohrheit iss.” Hennecke nem fogadja el a sommás ítéletet, a békét nagy keresztényi műnek tartja, a hadjárat folytatását a németek számára pedig csak bajnak és szerencsétlenségnek.

Az északnémet csapatok visszavonulási útvonalának ismertetését Hennecke néhány anekdotával élénkíti, de az elbeszélés végéhez közeledve kijelenti: „En már egészen belefáradtam a beszélgetésbe és ti is a hallgatásba.” Így zárul le a fáradt katona beszámolója és következik a már korábban említett két vers.

*

Röviden összegezve: a könyvecske ismeretlen szerzője minden bizonnyal részt vett az 1663–64-es magyarországi hadjáratban, ezt az apró részletek pontossága is bizonyítja. Ugyanakkor nem kizárt, hogy a szép számmal német nyelven is megjelenő rölapokat, haditudósításokat is felhasználta forrásul.³¹ Ennek a kiderítése a későbbi kutatások feladata. Szemléletmódja sajátosan német, a hadjárat értékelése, a magyar és a horvát csapatok hadviselésének bírálata a német álláspontot tükrözi. Ugyanez érvényes Zrínyi-Újvár szerepére és Zrínyi hadvezéri képességeinek megítélésére is. Árnnyalt megközelítésmódjára jellemző mégis Zrínyi portréjának felrajzolása, amelynek korábban csak a hadvezérről vonatkozó részét idéztük. Végezetül lássuk, mint vélekedett Hennecke (vagy az ismeretlen szerző) Zrínyiről: „Bár jövedelme nem túlságosan nagy, de jó gazdálkodó,

³⁰ „Inzwischen gingen die Tractaten an Seiten des Käysers und dem Feinde in der Stille fort; und wurde der Friede mit dem Türcken, so wol wieder allgemeines Gedencken und Vermuhten, als auch absonderlich ohne der Regenspurger Chur-Fürsten und Stände, hohen und niedern anwesenden Deputierten. Ja ohne der Herren Principalen selbstn Vorwurf und Willen, gehandelt, geschlossen, und publiciret.” (I. m. 206.)

³¹ Egyedül Apponyi Sándor gyűjteményében 64 német nyelvű beszámoló, híradás található 1664-ről. A Hubay-féle rölapkatalógus 68 hasonló nyomtatványt ír le.

mindent a saját javára tud fordítani, takarékosan él; Szigete kb. 7 mérföld hosszú és 4 mérföld széles, két folyó, a Mura és a Dráva között terül el. Legtöbb alattvalója katona, akik művelik a földet, de ha szükséges, lovas vagy gyalogos katonák lesznek, nem kapnak zsoldot, hanem a szántóföldből és a török rablásából élnek; különleges helység Légrad mezőváros, amelyet erődnek neveznek, pedig egészen nyitott, csak egy palánkkal körülvett kastély, amely szorosan a Drávánál fekszik, és olyan népes, hogy több mint ezer ember mehet a csatába, mégis mindig megszállva maradhat, és ez így van mindenütt az ő szigetén. Egy csapat dragonyost, többnyire németeket tart, mint 200 fős testőrséget, de ezek sem kapnak feleslegesen sok pénzt, az jár nekik, amit az ellenségtől rabolnak. Szigorú hadi fegyelmet követel. Nem sokat törődik a háborús joggal, mielőtt észbe kap az áldozat, már saját kezűleg a fejét veszi, egy személyben vádló, bíró és végrehajtó, ezért emberei közül nem kevesen erősen félik, de amellett szeretik is.³²

Megjegyzendő, hogy Hennecke Zrínyi haláláról már nem tud. Útibeszámolójának utolsó állomása Ilhusen, december 18-án itt bocsátják el a német csapatokat. A kötet 1665-ben jelent meg, tehát akkor, amikor már Zrínyi „halálának híre futóúzként terjedt el az országban és egész Európában”.³³ Az elbeszélés azonban csak a hadjáratban részt vett német katonák élményeit örökíti meg a hiteles hadibeszámoló és a szubjektív anekdotázás elemeit vegyítve.

Németh S. Katalin

Angol elbeszélések a 19. század elejének Magyarországról

Kik az idegen országok lakói, mik a szokásaik és tulajdonságaik, azaz „nemzeti jellemvonásaik”, s mi azok kialakulásának oka — a kérdések, melyeket a 18. század elején a felvilágosodás filozófusai tettek föl — a 19. században a romantika fróit is foglalkoztatták. A romantikus regények egzotikus színhelyein a főhős idegen környezetben kereste boldogulását: az addig ismeretlen népek és nemzeti sajátosságai ábrázolása — habár általában nem az egyes nemzeti irodalmak legjobbjainak, de népszerű szerzőinek tollából — megjelent a szépirodalomban is.

A külföldet nem látott olvasó — a hírlapirodalom fellendüléséig (Angliában a 19. század második fele)¹ — ismereteit elsősorban regényekből, elbeszélésekből, útirajzokból meríthette. Ezek az irodalmi értékeket tekintve gyakran nem túl színvonalas alkotások bepillantást engednek a nemzeti előítéletek — sőt esetenként a nemzetek — kialakulásának folyamatába, s érdeklődésünkre tarthatnak számot azért is, mert az akkor és nem csekély mértékben hatásukra létrejött „nemzetképek” bizonyos vonásai hosszú időre a köztudat részeivé váltak. Amint azt az előítéletek kutatásával foglalkozó szociológusok kiderítették, az egyes népekről, népcsoportokról kialakult nézetek közül a leglassabban változóak, legtartósabbak épp azok ugyanis, melyeket könyvek (szépirodalmi és ismeretterjesztő művek) közvetítenek.²

³² „Seine Einkunfften sind zwar so über gross nicht, Er ist aber ein guter Haushalter, weiss alles zu seinem Nutzen zugebrauchen, lebet sparsahm; Seine Insul erstreckt sich ungefähr auff 7. Meile in die Länge, und 4. in die breite; zwischen den beyden Flüssen Drave und der Muhr; Die meisten Unterthanen sind Soldaten, bauen ihr Land, und wenn es von thun, sind sie Soldaten, zu Fusse und Pferde, bekommen keine Besoldunge, sondern leben von ihrem Ackerbau, und Raube der Türcken; Sonderlich ist das Flecken Leograd, welches sie eine Vestunge nennen, so doch gantz offen und nur ein Schloss mit Pallisaden hat, und dichte an dem Fluss Drave lieget, an Manschafft so reich, dass daruss mehr als tausend Mann ins Feld gehen, und das Flecken dennoch besetzt bleibt, und so ist es überall in seiner Insul; Eine Compagnie Dragoner, so meistens Teutsche, hält er zu seiner Leibguardie von 200. Mann, selbige bekommen Geld aber nicht überflüssig, wass sie vom Feinde rauben ist ihr bestes, Er hält scharffe Krieges-Disciplin. Machet nicht viel Wesens mit Krieges-Rechten zuhalten, ehe man es sichs versiehet, haue er den Deliquenten den Kopff selber ab; ist Klager, Richten und Executor zusammen, daher männighlicher seiner Leute ihn sehr fürchten, und dabey lieben.” (I. m. 111—112.)

³³ KLANICZAY Tibor, i. m. 799.

¹ ALTICK, Richard, *The English Common Reader. A Social History of the Mass Reading Public 1800–1900* (Chicago — London, 1963. The Univ. of Chicago Press). Csak egy példa: 1822-ben a már akkor is népszerű *The Times*-ből esti kiadásával együtt 5730 példány kelt el, míg 1854–68 között már 50 000–60 000 (Appendix C).

² BUCHANAN, William — CANTRIL, Hadley, *How Nations See Each Other* (Urbana, 1953. Univ. of Illinois), 96.

Ezek a kedvező vagy kedvezőtlen előítéletek nem szükségszerűen a valóság ellenében alakultak ki (alakulnak ki ma is), bár gyakran sztereotípiák, azaz a valóság kiélezése, eltúlzása következtében jöttek létre.³

A 19. század elején a sztereotípiák formálódását az uralkodó irodalmi irányzat, a romantika is elősegítette: mivel a rendkívüli, a különleges ábrázolására törekedett, az író célja érdekében gyakran folyamodott túlzásokhoz.

Ilyen, a romantika korában született alkotás C. G. F. Gore 1829-ben megjelent *Hungarian Tales* (Magyar mesék) című elbeszélésgyűjteménye is, melynek célja Magyarország bemutatása volt.⁴

Magyar származású hősök vagy magyar színhely már korábbi angol szépirodalmi művekben is szerepeltek, de a mű mondanivalója szempontjából mellékes körülményként,⁵ így Gore munkája az első, melyből az angol olvasók tudomást szerezhettek arról, hogy kik és milyen körülmények közt élnek a Magyarországnak nevezett országban, s melyek az ott lakó népek „nemzeti jellemvonásai”.

Mrs. Gore (1799–1861) korának népszerű írónője és sikeres színdarabszerzője volt; élete során hetven műve jelent meg, körülbelül kétszáz kötetben.⁶

Olvasói legfőbb érényének épp jó megfigyelőképességét tartották, feltételezhető tehát, hogy a könyvében leírtak legalább saját, szélesnek vélhető olvasótáborát befolyásolták Magyarországról alkotott képük kialakításában. E szempontból nem mellékes az sem, hogy az első kiadás több elbeszélése 1845-ben — a szabadságharc kitörése előtt három évvel — újra megjelent.⁷

Gore nézeteinek elfogadását elősegíthette, hogy elbeszélései csak nagyon tág értelemben tekinthetők szépirodalomnak, inkább a látottak hű ábrázolására törekvő útleírásához állnak közel; a legtöbbször egyes szám első személyben elbeszéli cselekmény egyszerű, jelentése könnyen érthető, „puszta elbeszéléseket” írt,⁸ amelyekben a szerző, hogy szavahihetőségét tovább növelje, lépten-nyomon tudományos forrásokat emlegetett, s a szöveget megtűzdelte német és magyar szavakkal, kifejezésekkel, mondatokkal.

A tényyszerűség érdekében, s talán szerényebb szépirói képességei következtében Gore a retorika hagyományos eszközeivel is mértékkel élt, olvasói tehát fönttartások nélkül elhíhették szavait.

Az íróról, saját állítása szerint elsősorban Richard Bright alapos útirajzára támaszkodott,⁹ de ismerte egy 18. századi angol tudós-utazó, Robert Townson 1797-ben megjelent munkáját is,¹⁰ azaz alaposan

³ ALLPORT, Gordon, *Az előítéletről*, Bp. 1977. 283–285.

⁴ GORE, C. G. F., *Hungarian Tales* (London, 1829. Saunders and Otley).

⁵ Fest Sándor Tobias Smollett *Ferdinand Count Fathom* című 1753-ban megjelent pikareszk regényét és Anna Mary Porter *The Hungarian Brothers* című, először 1807-ben megjelent, de később öt új kiadást (1808, 1831, 1847, 1856, 1872) megért, sőt 1818-ban franciára lefordított regényét említette. Az előbbi történetének egy része Magyarországon játszódik, az utóbbi, címe ellenére a francia forradalomról szól, a „magyar fivérek” igazából osztrák tisztek. FEST Sándor, *Magyarország angol regényekben* EphK 1914. 316–318.

⁶ Mrs. Catherine Grace Frances Gore, lánynevén Moody, egy nottinghamshire-i borkereskedő lánya, aki bár tehetsége korán megmutatkozott, „foglalkozásszerűen” csak férjhezmenetele után kezdett írni. 1823-ban ment hozzá Ch. Arthur Gore kornétáshoz, s attól kezdve ontotta a regényeket, elbeszéléseket, színdarabokat, sőt népszerűvé váltak Burns verseire írt dalai is. 1831-ben *The School for Coquettes* című vígjátékát a Haymarket Theatre harmincszor játszotta egymás után, ami óriási sikernek számított. Tíz gyereket szült. „Her writings are characterised by great cleverness in invention, lively satire, shrewd insight into character, and keen observation of life. Their popularity at the time was great and possess historical value” — írja róla a *Dictionary of National Biography*.

⁷ GORE, C. G. F., *The Edinburgh Tales* (1845), második és harmadik kötet. A *Magyar mesék* sikerét mutatja, hogy Gore három további kötete címlapján is ez szerepel neve helyett: „by the authress of »Hungarian Tales«”. Ezek a *Romances of Real Life* (1829), *The Tuileries* (1831), *Polish Tales* (1833).

⁸ A meghatározást SZEGEDY-MASZÁK Mihály tanulmányából vettem, aki szerint „a puszta elbeszélés lényege abban van, hogy benne a cselekmény, a szereplők és a környezet a betű szerinti síkon funkcionálnak, a leírás díszítő jellegű”. In *A novellaelemzés új módszerei. A szegedi novellaelemző konferencia anyaga* 1970. ápr. 9–11. Bp. 1971. 65.

⁹ BRIGHT, Richard, *Travels from Vienna through Lower Hungary; with Some Remarks on the State of Vienna During the Congress in the Year 1814* (Edinburgh — London, 1819, Longman — Hurst).

¹⁰ TOWNSON, Robert, *Travels in Hungary with a Short Account of Vienna in the Year 1793* (London, 1797).

tájékozódott, hiszen a török hódoltság kora utáni Magyarországról angol szerző tollából csak ez a két munka állt rendelkezésére. A fenti szerzők egyes állításait szinte változtatás nélkül, sajátjaként szötte bele elbeszéléseibe, többnek a témáját is e két útleírásból merítette,¹¹ sőt az egész mű mottójául szolgáló, rokonszenveről árulkodó Voltaire-idézetet — „Une nation fière et généreuse: l'appui de ses souverains — le fléau de ses tyrans”¹² — is Townson könyvéből kölcsönözte.

Gore mindegyik elbeszélése Magyarországon játszódik, a cselekmény a magyarországi társadalmi viszonyokat tükrözi, az ábrázolt személyek az ország nemzetiségi összetételének megfelelően horvátok, szlovákok, cigányok és magyarok.

Az író műveivel már Fest Sándor is foglalkozott. A *Magyar Figyelő*-ben megjelent rövid cikkében ismertetett néhány elbeszélés cselekményét, majd befejezésül a következőket írta: „De bár Mrs. Gore megfigyelése sokszor nagyon felületese, stílusát elhanyagolta, magyar elbeszéléseinek mégis van értékük: idegen szemlélőnek árulják el gondolatait, melyet ellentétben oly gazdag életünk fakasztott benne 1829-ben.”¹³

Nem csoda, hogy cikke megírása idején, 1913-ban, a Monarchia felbomlását közvetlenül megelőző időszakban a liberális nézeteket valló Fest Sándor nem vállalkozott bővebb ismertetésre, hiszen tovább szította volna a magyar nacionalizmust, s esetleg hatására tovább romlott volna az akkoriban elsősorban két politizáló újságíró, W. Steed és R. W. Seton-Watson magyarellenes propagandája következtében egyre feszültebbé váló angol—magyar viszony is.¹⁴

Az összehasonlító kapcsolattörténet kutatói számára tehát ez a feladat is megmaradt így hát most megkísérelhetjük, hogy Gore elbeszélései nyomán megállapítsuk, milyennek látta, s láttatta az író a 19. század elején a magyarországi társadalmat, az országban élő népek „nemzeti jellemét”.

Ferry on the Danube (Dunai komp) című elbeszéléseiben az író elmeséli, hogyan kelt át a jeges Dunán Pozsonyba, s megismertet egy menekülő gyilkos történetével.

Az elbeszélő felfigyel rá, hogy postakocsijukra, mely a dunai komphoz viszi utasait, egy fiatal szlovák legény kapaszkodott, de amint észreveszi az író tekintetét, leugrik a járműről, s eltűnik a fák között.

Két megjegyzést fűz az esethez: nem állt szándékában a fiút elriasztani, mivel „a szlovákokban van valami érdeklődést és rokonszenvet kiváltó költői vadság” (II. köt., 232.), de nem is lepték meg a történetek, hiszen „az ilyen faragatlan népek (tribes) szokásai érthetetlenek a kívülrőlők számára. (II. köt., 233.) A komp útra kész: „hosszú szőrű köpönyeget [subát] viselő szlovákok” [Slowáks] és „bajszos, szörmebundás magyarok” várnak az indulásra. Már a fedélzetről, megint megpillantja a fiatal szlovákokat, aki fel akar ugrani az éppen induló hajóra, de elvétí, s a jeges vízbe esik. Az író részvételi figyelmét nemcsak az életveszélybe került fiú vonja magára, hanem az érte — magyar szentekhez — imádkozó késégbeesett asszony is, akivel szóba elegyedik. A szlovák fiatalemberrel kiderül, hogy valójában magyar, s az útítársnő fia. Wladislaw Sopron mellett egy báró szőlejtében vállalt munkát, de a zsarnokoskodó munkafelügyelő, az asszony szavaival egy *hitvány osztrák* addig zaklatta, míg nem egy vita során a fiú megsebesítette, s a *sváb másnap belehalt*.

A magyar nemesi származású, tehát — mint azt Gore csodálkozva tudatja olvasóival — csak akkor tartóztathatják le, ha már stílust hoztak ellene. Mivel azonban a megyei törvényszék ülészik éppen, menekülnie kell.

Pozsonyban az író látja, amint Wladislaw a következő komppal megérkezik. A fiatal gyilkost anyja és bátyja szánnal várja, de hogy titkát fel ne fedjék, gorombán bánnak vele, „ahogyan az elkésett szlovák cselédekkel szokás”. (II. köt., 247.)

¹¹ Szó szerint átvette például a „deres” leírását Brighttól, de több elbeszéléseinek a témáját is e két útleírásból merítette, pl. Townson könyvéből a *Tziganyét*, Brightéból a *Tavernicus* címűt.

¹² TOWNSON, i. m. 100.

¹³ FEST Sándor, *Egy angol író Magyarországról 1829-ben*, Magyar Figyelő, 3–4 (1913), 452.

¹⁴ Az első világháborút követő közhangulat miatt az angol—magyar kapcsolatok kutatását nem is tudta Magyarországon folytatni. Fest életrajzát ld.: GAL István, *In memoriam Sándor Fest* Klny. az Angol Filológiai Tanulmányok 1963. évi I. kötetéből (Bp. 1963).

Eltűnnek az elbeszélő szeme elől, aki hónapokkal később, egy pesti társaságban véletlenül, meglepve hallja, hogy — habár Magyarországon sok a gyilkosság, s a törvények nem büntetik kellő szigorral — az ifjú magyar nemes mégis elnyerte büntetését: a Kárpátokban elfogták és Munkács falainál felakasztották.

A szörnyű történet olvastán ébredő ellenszenvet Gore igyekszik feloldani: a végül kegyetlenül elpusztult szépcarcú, fiatal fiút maga is nagyon sajnálja, utazása a dunai kompon örökké szomorú emlék marad.

A Magyarországon soha nem járt olvasó a leírtakból megtudhatta, hogy az országot nemcsak magyarok lakják, hanem szlovákok és németek is. Arra a következtetésre juthatott, hogy a szlovákok a magyaroknál bizonyára kevésbé civilizáltak, hiszen furcsa öltözeteket viselnek (az írónő kizárólag őket öltözteti subába, amit pedig a magyar parasztok éppúgy hordtak), furcsa, vad szokásaik vannak és a magyarok cselédei.

Gore tehát a szlovákok tulajdonságait, társadalomban elfoglalt helyüket illetően, az egzotikum hangsúlyozása érdekében néhol a valótlanúságig túloz, de a magyarokat is igyekszik minél különösebbnek bemutatni. Rendkívül furcsállja, hogy „mennyire ragaszkodnak ősi nemzeti szertartásaikhoz” (II. köt., 245.), az meg „szinte hihetetlen, hogy mekkora jelentőséget tulajdonítanak első keresztény uralkodójuk, Szt. István koronájának” (uo.). A korona Bécsbe vitelét sérelmesebbnek találják szerinte, mint II. József összes önkényes rendeletét együttvéve.

A szlovákok és magyarok közt — az elbeszélés tanúsága szerint — ellenségeskedésnek nyoma sincs, bár a magyarok lenézik a szlovákokat: „látván a fiamat ócska szlovák rongyai nélkül” — dicsekszik a németek iránti gyűlölete következtében igazságérzetét elvesztett, gyilkos fiára büszke anya. (II. köt., 244.) A magyarok németgyűlöletét viszont általánosán jellemző tulajdonságnak, a „nemzeti jellem” részének láttatja az írónő: több elbeszélésében is az osztrákok iránti előítélet az ábrázolt személyek egyik legfőbb vonása. A *Dunai komp* elfoglalt asszonyának is ezt a tulajdonságát hangsúlyozandó adja magyarul a szájába a közmondást: *német ember nem ember*.

A nemzeti előítéletek ábrázolásából arra következtethetünk, hogy Gore osztotta Townsonnak a népek közti ellenségeskedés okára adott magyarázatát. Townson, aki 1793-ban járt Magyarországon, már Ausztriában felfigyelt az osztrákok és magyarok közti „nemzeti gyűlölködésre” [national hatred]:

„[...] A Bécsben elterjedt vélekedés szerint [Magyarország] alig emelkedett ki a természet adta állapotból, s lakói félig vadak. [...] És tényleg olyan vadnak írták le ennek a népnek a jellemét, hogy sokan, akik kevésbé szoktak hozzá az utazáshoz mint jómagam, teljesen lemondtak róla, s még én is, ha nem tanultam volna meg, hogy az ilyen beszámolókat nem kell készpénznek venni, aligha mertem volna egy zászlóalj gránátos védelme nélkül útnak indulni. Azt mondták, ha épségben térek vissza, áldhatom a szerencsémért. Mikor azonban megismerkedtem néhány magyarral, akik ajánlólevelekkel láttak el, meggyőződtem róla, hogy ezeket a beszámolókat a nemzeti gyűlölködés táplálja.”¹⁵

Az utazó először úgy vélte, hogy az ellenségeskedés, mely a múltban vívott háborúk következménye, apáról fiúra száll, durva közmondások és szólások tartják életben, melyek tehát idővel maguk válnak az előítéletek okozivá.¹⁶

Ezt a magyarázatot azonban elégtelennek tartotta, mert azt tapasztalta, hogy bár Magyarország több szomszédos országgal is háborúskodott, másokkal szemben a magyarok nem táplálnak ellenséges érzelmeket. Azzal egészítette ki tehát, hogy a magyarok, tragédiákkal teli történelmük legszomorúbb eseményének azt tartják, hogy Magyarország trónjára idegen uralkodó került, s a királyi udvart elköltöztette az országból.¹⁷

Az osztrákok előítéleteinek okát Townson nem kutatta, mivel a magyar rendi függetlenségi törekvésekkel rokonszenvezett (előítéleteiket a fentiek szerint meg is bocsátotta), Gore-hoz hasonlóan, akinek, ha elbeszéléseiben szerepelnek is osztrákok, sem egyedi, sem nemzeti jellemvonásaik nincsenek. Annál többet

¹⁵TOWNSON, i. m. 32–33.

¹⁶TOWNSON, i. m. 97. Buchanan és Cantril a 20. században szintén hasonló eredményre jutott, nemzetközi felmérések alapján: az előítéletek keletkezésének egyik legfőbb oka szerintük két ország ellenséges, vagy a múltban ellenséges viszonya, s ők is úgy vélik, hogy az ilyen negatív sztereotípiák előszóban terjednek elsősorban. BUCHANAN—CANTRIL, i. m. 13.

¹⁷TOWNSON, i. m. 97.

foglalkozott viszont az frónó a magyar nemzeti jellemmel. Szerinte a magyarok „büszkéek, hevesek, döl-fösek”, s „egyaránt megőrizték a sötét középkor tudatlanságát és vad erényeit” — írta *Festival of the Three Kings* (A háromkirályok ünnepe) című elbeszélésében. (III. köt., 144–145.)

Ez a történet Pest-Budán játszódik. Hosszú külföldi utazásából ide tér vissza a főhős, az ifjú magyar földbirtokos Wenzl, aki útja során átvette a felvilágosult Nyugat gondolkodásmódját, külföldi divat szerint öltözködik, sőt még a bajuszát is levágatta. Elítéli maradi honfitársait, a „lőszelföldtő, medvetáncoltató, iszákos, szerencsejátékos” magyar nemeseket, akik úgy vélik, hogy ősi nevük feljogosítja őket arra, hogy „lelőjék jobbágyaikat és kínozzák feleségeiket”. (III. köt., 162.) Hűgával franciául beszél, mert a magyar nyelvet „barbár zsargonnak” tartja (III. köt., 155.), s csak gúnyolódni tud azon az „etimológiai apológián”, hogy az európai nyelvek *kocsi* szava magyar eredetű, hiszen hogyan is lehetne a Magyarországon használatos „kerekeken ülő egérfogó” a külföldi hintók őse. (III. köt., 156.)

A megváltozott Wenzlben, a „kibodorított, bársonyruhás, simaképző majomban” idősebb Tzekali báró nem hajlandó fiára ismerni. (III. köt., 152.) Az apa, Wenzl (és az frónó) szerint az *extra Hungariam non est vita, si est vita, non est ita* maradi és öntelt szemléletének megtestesítője, aki azzal fejezi ki „gyűlöletét és megvetését” Ausztria iránt, hogy „még azt a néhány jótekinő intézkedést is ellenzi, melyet az hűbéres királyságában bevezetni kívánna”. (III. köt., 158.) Sőt a Budát és Pestet összekötő híd megépítése ellen is azért tiltakozik, mert megkönnytené a közlekedést Ausztria és Magyarország közt. (III. köt., 159.) „Ami a kérdésként és önelégültséget illeti, a magyarok csak a kínaiakkal szemben maradnak alul, s a külföldet nem látott magyar nemzeti és személyes gőgje épp akkora, mint világ iránti tudatlansága” — állapítja meg Gore, ezzel magyarázva, hogy miért küldhette fiát világot látni Tzekali báró, hiszen elfoglaltság nélkül hogyan képzelhette volna, hogy Wenzl a „szegény és civilizálatlan országba” úgy térjen vissza, hogy különbnek tartja majd, mint korábban. (III. köt., 159.)

Apa és fia szakítással fenyegető konfliktusa hamar megoldódik; megtudván, hogy szerelme viszonzza érzelmeit, a fiú felhagy azzal, hogy a „romlott osztrák főváros” divatját kövesse, újra magyar viseletet ölt: „alig egy héttel azután, hogy Pestre érkezett, látták Wenzlt, amint áthaladt a Szerviták’ Piátzán [sic!], csizmában, sarkantyúsan. A köponyeget, mely oly nagy visszatetszést váltott ki apjából, dolmányra cserélte, felső ajka fölött bajusz serkent.” (III. köt., 168.)

Hogy az frónó szerint csak Wenzl külsejét érinti a változás, arra az elbeszélés mottója, a Shakespeare-től származó idézet utal: „I love thee, — but never more be officer of mine!”¹⁸

Gore fölismerete és apa és fia szembeállításával meg is különböztette a reformkorban erőre kapó nacionalizmus kétféle változatát. Az egyik az öreg Tzekali által képviselt, a francia forradalmat megelőzően is létező „rendi nacionalizmus”, ami az frónó szerint annak az osztálynak, a nemességnek a szemlélete, amely „ősi szokásaihoz való idejétmúlt ragaszkodásával, kártékony privilégiumai makacs kieroszakolásával épp azt az országot teszi tönkre, melyhez pedig öntudata és érzelmei oly végzetesen kötök” (III. köt., 158–9.); a másik a Bibó István meghatározásával élve „demokratikus nacionalizmus”, mely épp ebben a rövid történelmi időszakban — a 19. század első évtizedeiben, talán a 40-es évekig — még egyik háttérbe nem szorított alternatívája volt a nemzeté válásnak.¹⁹

Ennek a demokratikus nacionalizmusnak volt az a jellemzője, hogy „nem a nyelvi határt tette meg a nemzetek elhatárolójává”,²⁰ hanem a nemzet fogalmát a népre kiterjesztve, vallástól, nyelvtől, kulturális hagyományoktól függetlenül törekedett jogai elismertetésére.

Ezt a sokszínű, a liberalizmustól a jakobinizmusig számos nézetet befogadó demokratikus nacionalizmust Gore elbeszéléseiben általában nemesi és polgári származású ifjak, a *Háromkirályok ünnepe*ben Tzekali fia képviseli. A fiatal báró nemcsak azért veti meg kortársait, a nemeseket, mert léha, semmirekellő életet élnek, hanem mert feudális privilégiumaikra hivatkozva újjában állnak a nép felemelkedésének.

¹⁸SHAKESPEARE, *Othello*, Act. II, Scene III.

¹⁹Széchenyi 1842. évi akadémiai beszédének kedvezőtlen fogadtatása azt mutatja, hogy a „demokratikus nacionalizmus” addigra már vereséget szenvedett.

²⁰BIBÓ István, *Az európai egyensúlyról és békéről*, in *Válogatott tanulmányok 1935–1944*. Bp., 1986. 351.; a „demokratikus nacionalizmusról” ld. még 310. és *passim*.

Gore rokonszenvesnek tartja Wenzl a magyar nyelvvel kapcsolatos kijelentéseit, sőt ezzel is széles látókörű gondolkodásmódját, felvilágosult nézeteit kívánja hangsúlyozni. Wenzl képviseli ugyanis az írónk álláspontját, aki a társadalom demokratikus átalakítását, a nemzetné válást nem kötötte nyelvi feltételekhez.

A 19. század elején a nyelvi nacionalizmus csak a járhatónak vélt utak egyike volt — a magyar nyelv kizárólagos használatának bevezetése még a kezdeteknél tartott. Ez az oka, hogy Gore nem tudott, nem is tudhatott szlovák—magyar nemzeti ellentétekről (*Dunai komp*), hiszen a magyar nyelv erőszakolása által kiváltott, a szlovák nemzeti tudat kialakulásához vezető politikai és kulturális ellenállás még nem kezdődött meg.²¹

Jellemző, hogy 1808-ban, amikor a tübingeni Cotta könyvkereskedés pályázatot hirdetett annak megállapítására, hogy „Mennyiben lehetséges, tanácsos és a Magyar Országban, s vele összekapcsolt apróbb Tartományokban lakó különböző Nemzetekkel javokkal és szabadságaikkal megegyeztetendő, a Magyar Nyelvet egyedül magát Hivatalbéli nyelvé tenni a köz Tisztségekben, az Igazság kiszolgáltatásában, és a Tanításban?” — huszonegy pályázó közül csak öt ajánlotta a magyar kizárólagos használatát.²²

Az öt közül az egyik a nacionalizmus kérdésében később kortársai többségének álláspontjától eltérő véleményt formáló Kazinczy Ferenc volt, de ennek ellenére az irodalomtörténész Fried István épp az ő pályaművében véli megjelenni a nyelvi nacionalizmus felülkerekedését jelentő fordulóponthoz. „Itt éppen tetten érjük, hogyan vált át a nacionalizmus előtti korszak a nacionalizmus korszakába, illetve ezen a nacionalizmuson belül hogyan jelentkezik a nyelvi egyneműsítés igénye” — írja *Kelet- és Közép-Európa között* című könyvében.²³

Gore, aki mint a *Háromkirályok ünnepe* is mutatja, a demokratikus nacionalizmussal rokonszenvezett, észrevette és károsnak találta a nyelvi nacionalizmus megjelenését, melyet — s ez megint csak jó megfigyelőkéességét bizonyítja — ebben az elbeszélésben a rendiség álláspontját hirdető öreg Tzekali szavai képviselnek. Gore érthetetlennek tartotta, s Tzekali nemzeti előítéleteinek (national prejudices) tulajdonította, hogy a parasztság iskoláztatása ellen azért tiltakozik, mert az oktatás német nyelvé lévén, a parasztok elfelejtene a magyarul. (III. köt., 158.)

Ugyanakkor — Townsonhoz hasonlóan — II. Józsefnek a német nyelv kötelező használatát előíró rendeletét is elítélte, mert a magyar nemzeti szuverenitás megsértésének tartotta. A II. József politikája következtében kibontakozó nemzeti mozgalom függetlenségi törekvéseit helyeselte, jogosnak ítélte, a magyarok „az osztrák iga” alatt is megőrzött nemzeti jellemvonásaként tartott bátorságának tulajdonította, s patriotizmusnak nevezte; de azonnal „nemzeti előítéletnek” nyilvánította, ha ugyanez a nemzeti mozgalom a magyar nyelv kizárólagos használatát szorgalmazta.

Hogy Gore a nyelvi nacionalizmus megnyilvánulásait rosszalta, ahhoz amelle, hogy a latint megfelelő hivatalos nyelvnek tartotta, az is nagymértékben hozzájárulhatott, hogy a magyar nyelvet, Townson és Bright nyomán, a feladat betöltésére alkalmatlannak vélte.²⁴

Egy másik elbeszélésében a magyar Zsuzsi kikéri magának, hogy *liebes Kind*-nek szólítsák, de nem azt veszi zokon — mint a reformkorra visszatekintő olvasó gondolná —, hogy németül beszélnek hozzá, mert az az eszébe sem jut, hanem az ellen tiltakozik, hogy olyan ember szájából hallja, aki „származását tekintve félig német, áruló természetét tekintve pedig egészen az” (half-Austrian blood, whole-Austrian treachery). (II. köt., 75.)

²¹BIBÓ István, *A Kelet-Európai kisállamok nyomorúsága*, in *Válogatott tanulmányok 1945–1949*, 196.

²²Kazinczy Ferenc *tübingai pályaműve a magyar nyelvről 1808*. Kiadta HEINRICH Gusztáv, Bp. 1916. 6.

²³Bp. 1986. 106.

²⁴Gore nézeteit elsősorban Bright könyvének fejtegetéseire alapozta, félreértve őt, mivel Bright nem azért vélekedett úgy, hogy a magyar még a kereskedelem nyelvének is alkalmatlan, mert primitívnek tartotta, hanem azért, mert úgy találta, hogy a lakosság alig harmada beszélheti: „It must, however be confessed, that the Hungarian language is local, and its application perhaps more partial than that of any other country. The mixture of languages in Hungary itself is so great, that scarcely one third of the inhabitants speak the Hungarian, and thus every one who hopes to travel beyond the village in which he was born, is compelled to learn some other language or dialect.” BRIGHT, i. m. 219. A *kocsi* szó magyar eredetében Townson kételkedett: TOWNSON, i. m. 445.

A *Tavernicus* (A tárnokmester) címe és szómagyarázata is Brighttól származik: a tárnokmester a királyi kincstár jelentős politikai hatalommal felruházott öre.²⁵

A történet szerint az esztergomi káptalan el akarja venni a dorogi *Blaue Igel*, a Kék Sündisznó kocsmáját, amit Zsuzsinak, a fogadós lányának kezével együtt Úr Pál sekrestyésnek ígért. Apja Zsuzsit, akinek tisztaságára „mind nemzeti, mind érzelmi alapon sokat adott” (both nationally and affectionately concerned) (II. köt., 72.) Franz Westermannnak, pincemesterének szánja. A lány is a jóképpé férfit, Franzt szereti, akinek már a megjelenése is magyaros (highly national), szemben a félig német Úr Páléval, aki természetesen koszos subát visel. Hála Zsuzsi talpraesettségének, s a bölcs és jószágos tárnokmesternek, a végén minden jóra fordul. A tárnokmester elintézi, hogy a káptalan meghosszabbítsa a kocsmát tulajdonjogát, s Franz oltár elé vezetheti az állhatatos Zsuzsit.

A romantikus történetben a demokratikus nacionalizmus újabb árnyalatának képviselőivel ismerkedhetünk meg, a kocsmatulajdonos Matthias és barátja, Johann Blaschka személyében. Mindketten magyarok, akik mindenben rosszat sejtene, ami német. Gyanakvással fogadják a Kék Sündisznóban álműhelyben megjelenő tárnokmestert, akit németnek gondolnak, csupán azért, mert szítja a rossz állapotban lévő utakat. „Instálom, miért kellene megjavítani az utakat? Hogy ellepjék a hitvány osztrákok, mint a sáskák?” — kérdezik tőle. Miután megbizonyosodnak felőle, hogy az idegen velük érez — azaz magyar — elpanaszolják sérelmeiket:

„Nem az országra panaszkodunk fiatalúr, nincs ennél gazdagabb az egész földkerekségen. Uraival, urainkkal — a nemesekkel van elszámolnivalónk. Ha évente háromszor érne be a termés, akkor se lenne elég az adóra. Miközben a nemesek — e kártékony molyok, e semmittevők, veszítünk a szűkebb herék — egy krajcárnak még az ezredét sem fizetik be a birodalmi kincstárba.” (II. köt., 87.)

Matthias és Johann abban bíznak, hogy a diétán barátaik, akik a nép ügyét képviselik, a királyt is maguk mellé állítva sikeresen szállnak szembe a nemesekkel.

Ha nem így történnék, többé nem fizetnek adót az osztrák seregek fenntartására. (II. köt., 87.)

Gore polgárosodó parasztjai a napóleoni háborúk idejére is átmementek valamit a parasztság Ferenc uralkodása alatt eltűnőben lévő „józsefinista” királypártiságából: a nemességgel szemben a királytól várnak segítséget. Ugyanakkor a jakobinus nézetekkel is rokonszenveznek — a történet valamikor 1809 után játszódik:

„Na és tegyük föl, hogy a franciák győznek. Akkor mi lett volna? Az ő uralmuk jobb lett volna. Napóleon nem egyébbel ijesztgetett minket, mint saját alkotmányával és magyar, Magyarországon székelő királlyal.” (II. köt., 91.)

Úgy látszik tehát, hogy 1829-ben megjelentetett elbeszélései, amelyeket valószínűleg a húszas évek második felében írt, mégis korábbi társadalmi állapotot tükröznek; mindenesetre az 1825-ös országgyűlést követő politikai törekvésekről, a nacionalizmusok közül a demokratikus nacionalizmus háttérbe szorulásáról és az ezel egy időben fokozatosan erősödő nemzeti mozgalmakról nem esik szó.

A tárnokmesterben, a közlekedési hálózat fejlesztésén fáradozó, az adók szabályozását, a parasztság helyzetének javítását célul tűző grófban, az országgyűlés nemesi ellenzékének népszerű vezérében nem nehéz Széchenyi Istvánra ismerni, ez azonban csak arra enged következtetni, hogy Townson és Bright munkái mellett egy harmadik forrás — valószínűleg élő személy — segítségét is igénybe vette. Az ugyanis nem látszik valószínűnek, hogy Gore — bár maga ezt állította — személyesen is járt volna Magyarországon.

Ha járt az országban, akkor is a fent említett útleírásokra támaszkodott elsősorban, közülük is éppen Townsonéra — akinek a nevét pedig nem is említi —, II. József politikájáról, s annak következményeiről alkotott véleményét viszont átveszi.

Akárhogy is volt, Gore a magyar nemzeti jellemről, a magyarországi társadalmi viszonyokról tett megállapításai bizonyára befolyásolták közönsége véleményét. Közönségen természetesen nem közvélemény

²⁵ „A tárnokmester az ország legnagyobb közjogi méltóságai közé tartozott; a három országos nagybíró (nádor, országbíró, királyi személynök) után a magyar bírósági szervezetben ő volt a legjelentősebb funkcionárius.” VERESS Miklós, *A tárnoki hatóság és tárnoki szék 1526–1849*. Bp. 1968. 41.

értendő. Történészek mostanában épp a 19. század első felének angol–magyar kapcsolatait szem előtt tartva szögezik le, hogy „a Magyarországon kialakult angломánia szigetországi visszhangja erőtlen volt”, ugyanakkor megállapítják, hogy „mégis... kedvező kép alakult ki Angliában” Magyarországról.²⁶ A korabeli angol sajtó, a könyvkiadás, az egyes írók életének és műveik hatásának ismeretében bizonyára pontosabban meg tudnánk határozni, hogy kikben is alakult ki kedvező kép Magyarországról, ezek milyen szerepet játszottak a közvélemény kialakításában, az utóbbi pedig a hivatalos politika befolyásolásában. Annnyit mindenesetre nekünk is le kell szögezni, hogy például Palmerston magyar szabadságharcra kapcsolatos politikai lépéseit sem tekinthetjük „Anglia Magyarország-képe” következtében hozott döntéseknek.

Ami biztos: bár az olvasottakat másként értelmezhatték, mint Gore 20. századi olvasói, azt látták, amit az frónő láttatni akart.

Magyarország osztrák elnyomástól szenved, de a bátor, bár hiú és dölyfös magyarok szembeszállnak a német betolakodókkal, s harcolnak a nép jogaiért. Az országban még a magyaroknál „különösebb” népek is élnek, mint például cigányok, szlovákok, ezek azonban a civilizáció alacsonyabb fokán állnak. A magyarok nem is tekintik őket magukkal egyenrangúaknak.

Amiért viszont Gore nem rója meg őket, hiszen a század első évtizedeiben a romantika íróinak eszébe sem jutott az „egzotikus” népek nemzeti jogait védelmezni, mivel e népek is akkoriban kezdenek ráébredni, hogy ők is lehetnének nemzet. (Byron sem kivétel. A görög szabadságharcért küzdött, az albán nemzeti állam megteremtésére álmában sem gondolt.)

Magát a *nacionalizmus* szót sem ismeri Gore, ilyen szó mai jelentésében az angol nyelvben nem is létezett,²⁷ de a jelenséget észreveszi, s Magyarországgal kapcsolatban leginkább ez foglalkoztatja. A *nacionalizmus* helyett a *patriotizmus* szót használja, ha pozitív nemzeti jellemvonásnak tartja (a magyarok németek iránti előítéletei nála a patriotizmus kategóriájába esnek), és a *national prejudice* (nemzeti előítélet) kifejezéssel él akkor, ha károsnak tartja (ilyen a magyar nyelv bevezetése és a nemesi privilégiumokhoz való ragaszkodás). Magyar nemzetről ír (Hungarian nation), mely azonban különböző Hungarian (magyar) népek (tribes) — szlovákok, horvátok, magyarok (Magyari) stb. — otthona: az angol Gore úgy látszik tehát, hogy „Hungarus-tudattal” gondolkodott.

Az frónő nemzeti jellemvonásokat keresett és nacionalizmusokat talált, de a 20. századi olvasó számára épp ez teszi művét érdekessé. Gore ugyanis, bármennyire igyekszik a romantika elvárásaihoz igazodni — talán témaválasztását is a népszerű, több angol kiadást megért, sőt franciára is lefordított romantikus regény, Porter *Hungarian Brothers* című könyve befolyásolta, melynek alapötletét egyik elbeszélésében kölcsön is vette —, igazában realista író. Bármennyire igyekszik is romantikus hősökkel, különös történettel, egzotikus környezettel szórakoztatni olvasóit, elbeszéléseinek szereplői, amint megszólalnak, máris társadalmi helyzetükről vitatkoznak.

Véleménye Magyarországról és a magyarokról („magyar magyarokról”), amint már a mű mottója is mutatja kedvező, s bizonyára pozitív előítéletek, „kedvező kép” kialakulását segítette elő; mégis, számos negatív nemzeti jellemvonással (gőg, nemzeti előítélet) ruházta fel a magyarokat.

Ennek ellenére a Magyarországot nemzeti előítéletekkel, sovinizmussal vádoló nézeteknek az angol sajtóban a huszadik század elejéig szinte nyoma sincs.

Aminek a fent leírt tény mellett, miszerint a térségben a nacionalista nemzetszervező mozgalmak később jelentek meg, az is oka lehetett, hogy mint azt a szociológus Allport, Buchanan és Cantril megállapították, az egyes nemzetek, népek egymás iránti előítéletei nem feltétlenül kedvezőtlenek: akkor válnak azzá, ha saját érdekeiket érzik veszélyeztetve.²⁸

Így válik érthetővé Robert William Seton-Watson, az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását oly sikeresen elősegítő brit újságíró magatartása: ha „jósándékú megfigyelőként” jött is Magyarországra, nem azért vált az összes kelet-európai nacionalizmusok szószólójává a magyar nacionalizmus ellenében, mert

²⁶JESZENSZKY Géza, *Egy viszonzatlan szerelem történetéből — A brit–magyar kapcsolatok 150 éve*, in Kortárs, 1988. 7. 110.

²⁷A *nacionalizmus* szó történetéről ld. FRIED István, i. m. 107. és *passim*.

²⁸BUCHANAN—CANTRIL, i. m. 57.

a magyar társadalom „nem mutatkozott elég érettnek”, s nem fogadta el „jószándékú reformjavaslatait”.²⁹ A magyar antidemokratikus nacionalizmust elítélhette volna vagy nyolcvan évvel korábban Gore és még inkább a 30-as évek utazói, a Magyarországgal kapcsolatos élményeiket, nézeteiket szintén írásban közreadó, a nemzetiségi kérdéssel már szembetalálkozó, s azt megérteni próbáló Pardoe, Gleig, Turnbull, Paget is. Az újságíró azért indított hadjáratot a magyar nacionalizmus ellen, mert saját karrierje (és véleménye szerint Nagy-Britannia) érdekei így kívánták: Seton-Watson az első világháború kitörésétől németellenes, franciabarát angol politikai körök vagy személyek képviselőitében lépett föl, s mindent megpróbált, hogy céljait a brit külügyminisztériummal is elfogadtassa, s a párizsi békekonferencián sikerre vigye.

Kádár Judit

A meg nem valósult magyar polgári dráma

(Gorove László: *Az érdemes kalmár*)¹

Ha pusztán a címet és hozzá Gorove László életpályáját tekintjük, akkor könnyedén félkezünk: 1807-ben megszületett a magyar polgári dráma; angol, francia és német (Lessing!) előzmények után végre magyar színműben is rokonszenves főszereplő egy érdemes kalmár, akinek lelki nemessége, szívójsága, érzékenysége szinte különb mint akármely nemes. Nem tragikus hős, csupán a megértés, a segítőkészség, az önzetlenség, a szerénység, a türelem megtestesülése, aki bölcs birtokigazgatásból megszívlelendő leckét ad a saját érdekeinek ellenében gazdálkodó magyar földbirtokosnak; aki helyrehozza mások hibáit, börtönből hoz ki méltánytalanul elítéltet, és a szeszélyes nemes kisasszonyban felébreszti szunnyadó jobbik énjét. Nem a nemesi és a kalmár világ ütközik meg, még csak nem is a nemesi és a polgári erkölcsök különbözősége Gorove drámájának témája. Hiszen nem egy jelenetben vetekedik nagylelkűségben a nemesi szereplő a kalmárként bemutatkozó figurával; a konfliktus sokkal inkább a hazai és az idegen szokások, a nyíltszívű magyar és a pökhendien gőgös-könnyelmű olasz figurák között robban; nem a kalmár hányattatásait, majd erkölcsi győzelmét ábrázolja a szerző, hanem az igaz érzékenység diadalát. Az egymásra találó szívek nem alacsonyabb és magasabb társadalmi osztályok békéjét reprezentálják, hanem egy álruhát öltött és ez álruhában a világot vizsgáló nemes jótékony letelepedésével igazolják a nemességhez eltaláló szerző tételét a nemeselek által gyakorolt kereskedelem magasrendűségéről.

Egyszóval a dramaturgiai botladozások ellenére sokat ígérő, mindenekelőtt műfaji újdonsággal kecsegtető dráma a boldog végkifejletben biztosítja a nézőt: az érdemes kalmár nem más, mint lengyel nemes. S így a magyar nemesi kisasszony nem hoz áldozatot azzal, hogy vállalja szíve választottját. A magyar polgári dráma ezúttal nem született meg, bár szinte a dráma befejezéséig megvolt a lehetőség arra, hogy (végre) megszülessék. Adva volt egy olyan szerző, akit a modernebb-célszerűbb, kereskedelmi hasznot jelentő gazdálkodáshoz érdekei fűztek, személyes (gazdasági) sikerével bizonyítva a kereskedelem hasznosságáról hangoztatott drámai tétel igazát. Adva volt a családi háttér, a magasba törő, eredményesen tevékenykedő Gorove-dinasztia pályája,² mint amely a dráma téziseit élettrajzilag hitelesíthette. Nem hiányzott a világirodalmi, sőt részben a magyar irodalmi előzmény sem, mindenekelőtt a nemesi kereskedésről szőtt megannyi terv, ábránd, amely részben irodalmi, részben paszkvillusz-formában, részben az országgyűlések munkálataiban sürgette a magyar kereskedelem pártolását, fejlesztését, és ezen keresztül a váltást, amelynek végső célja a polgárosodás előmozdítása. S végül nem hiányoztak azok a megfontolandó javaslatok sem, amelyek a nyelv—nyelvtérjesztés—kereskedelem hármasság összetartozását hirdették.

²⁹ JESZENSZKY Géza, *Seton-Watson és a magyar-ellenesség*, História, 1987. 21.

¹ GOROVE László, *Az érdemes kalmár*. Hazai történeten épült eredeti darab. Öt felvonásban. Budán 1807. Idézetekink megőrzi Gorove helyesírását.

² Ide vonatkozó adataink forrása: TEMESVÁRY János, *A magyar—örmény családok czímerlevelei*. Szamosújvári 1896.; SZONGOTT Kristóf, *Szamosújvár szab. kir. város monográfiája 1700–1900*. Szamosújvári 1901. I–IV.; HOVHANNESSIAN Eghia, *Armenia népe*, Gödöllő 1934.

Gorove László színműve, *Az érdemes kalmár* tehát nem egy igyekvő, az irodalmi sikerből és hírnévből mindenáron magának részt kanyarítani akaró, sokat és sokszor jól és jó szerzőket olvasó, „titkos” drámaíró véletlen ráhibázása egy hálás, többször megvitatott témára. A színmű pontosan és kiszámítottan illeszkedik bele a XIX. század első évtizedének világába. Abba a világba, amelyben a Habsburg abszolutizmus nyitni próbált (jól felfogott érdekében) a magyarság felé, és az országgyűléseken szóba kerülhetett sok olyan tárgy, amelynek megoldását és rendezését az 1790-es esztendőк viharos vitái sürgették. Ebben a világban ismét megszólaltak a magyar írók és költők, akik a nyelvfejlesztés népszerűsítésének ürügyén alkottak véleményyt az igényelt változásokról. Ebben a világban jól látható helye volt a színházi mozgalmaknak, a drámaírói kezdeményeknek is. Gorove tehát kitűnően mérte föl a drámaírói megszólalás lehetőségeit, több műfajban lépett a közönség elé, előszavai szerint a hatást lesve és várva, jelentősebb visszhangra számítva. Az *érdemes kalmár* valójában egyéb (társadalmi és gazdasági) tevékenységének része, kiegészítése, sokszoros áttétellel egy családi történet tapasztalatainak lényege.

A családi történet igen tanulságos, hiszen éppen annak a rétegnek felemelkedését mutatja, amelyből a Gorovék kiválni igyekeztek, de amelynek mentalitását megőrizték (de amely mentalitás lehetővé tette ezt a kiválást). A Gorove-család a XVII. század végén került Erdélybe, Szamosújvárt telepedtek le. Tudunk Gorove János „házas kereskedő”-ről, gyermekeiről, akik szintén kereskedtek. S bár a várost sújtó 1728-as tűzvészben az ő házuk is elégett, ez nem gátolta meg előretörésüket. 1736-ban Gorove János már a városi tanács tagja, 1760. július 28-án Kristófot a királynő nemességére emeli, s ezt 1763-ban Békés vármegyében kihirdetik. S miközben a nemességbe emelkedésével közeledik a magyarsághoz, 1765-ben aláírja a kérvényt az örmény püspökség tárgyában. 1787-ben városi tanácsos lesz, 1790-ben Budán találjuk, amint őrzi a koronát, 1797–1800 között Szamosújvár főbírája, e minőségében kutakat ását, tűzoltószerkekről gondoskodik, szorgalmazza a város széépészeti rendezését, igyekszik a levéltár korszerűsítését előmozdítani. Fia, Gorove László hasonló úton törekszik előre. Azzal a különbséggel, hogy lépéseket tesz (vagy atyja tétet vele) az értelmiségi lét felé. Gyermekeiként élmenye, hogy részt vesz az *Embergyűllölés és megbánás* egy kolozsvári előadásán.³ Ez az érzékenyjáték aztán dramaturgiájával hatással lesz *Az érdemes kalmár*ra is, s egyben az irodalom felé fordulást siettet. Kotzebue mellett Faludi Ferenc és Kazinczy Ferenc művei kerülnek az ifjú Gorove László kezébe, pesti egyetemi éve alatt pedig Dugonics Andrással is kapcsolatba került. A *Jegyesek Carthagóban* című művének⁴ mottóját Dugonicstól vette („A' Magyar világ lássa: minő iparkodással vannak érdemes fiataljai is: hogy valaha nyelvünket elő-mozdítsák”). Tanulmányainak az apa váratlan halála miatt vége szakad, haza kell térnie, hiszen az apától öröklött birtok igazgatása fontosabb, mint a jogi tanulmányok befejezése. Toldy Ferenc jegyzi meg e tevékenységéről: „E' pályán annyi szorgalmat és ügyességet fejtett ki, hogy idővel az Alföld legvagyonosb birtokosai' sorában látná magát.”⁵ Más forrásból egyéb irányú munkálkodására derül fény. Temes vármegyei birtokára, Gattája vidékére „magyarokat edesgetett telepítvényesekül s buzgó terjesztője lőn az idegen ajkú vidéken a magyarságnak”.⁶ S miközben Szamosújvárt a városi közigazgatásban egyre jelentősebb szerepekhez jut, sokat utazik Magyarországon, itt „nagy marhás kereskedést folytat”.⁷ 1807-es adatunk szerint örményül, magyarul, deákul és németül jól tud, románul ért, „minden karakterben hivatatra alkalmas” — szól róla a jellemzés.⁸ 1814-ben hagyja el Erdélyt, Pesten vesz házat. Ekkorra már drámaírói pályája is a végére ért, de messze nem érdeklődése a drámaelméleti kérdések iránt. Természetesen olvasmányait adta vissza, kiszemelve belőle a magyar színját-

³Gorove László életrajának forrásai: *Magyar Tudós Társasági Névkönyv 1840-re*. Budán é. n. 205–206.; SZTROKAY Antal, *Emlébeszéd Gorove László lev. tag felett*. Magyar Tudós Társaság Évkönyve VI. (1840–1842), Budán 1845. 23–30.

⁴GOROVE László; *A' jegyesek Carthagóban vagy A' nagy Scipio*. Eredeti munka és vitézi történet. Budán 1807. A művet a szerző 1801-ben írta.

⁵SCHDEL Ferenc, *Gorove László*. Magyar Tudós Társaság Évkönyve V. (1838–1840), Budán 1842. 216–217.

⁶*Gorove István*. Vasárnapi Újság 1881. 23. szám

⁷SZONGOTT, i. m. II. 386–393.

⁸Uo. Egy későbbi adatunkkal igazolhatjuk Gorove gazdálkodói ügyességét. Vö. 1824. nov. 14-i levelét Karátsy Lázárhoz. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára, Ms. 4748/45.

szás adott helyzetére illő gondolatokat. Drámáinak tanulságaira viszonylag keveset építhetett, mivel ő is fordított, illetve Az *érdemes kalmár* esetében meghatározott drámatípushoz, nevezetesen az érzékenyjátékhoz alkalmazkodott. Kevésbé sikeresnek mondható együttműködése Wesselényi Miklóssal az ügyben, hogy a magyar színjátszást Szamosújvárt meggyökereztesse, de ez nem kizárólag és nem is elsősorban rajta múlt. Ugyanis tudjuk, Gorove miként fáradozott Wesselényi kérését teljesítendő, ismerjük 1807. május 5-i átiratát a városhoz, amelyben „megnyugtató választ” kért. Egy másik levelében arról tudósít, hogy ez irányú javaslatát a „communitas” hátrította el, célszerűbb lenne, ha Wesselényi Miklós személyesen írna, akkor talán a kifogások (nincsen megfelelő hely a színjátékra stb.) nem merülnek fel. Gorove azt állítja, hogy a városban irigyei vannak, s további közbenjárása nem hozhat eredményt.⁹

Lehet, hogy Gorove nem kellő erővel képviselte ezúttal a magyar színjátszás ügyét, de drámafróként, dramaturgiai gondolkodóként feltétlenül említésre méltó. Annál is inkább, mivel sokáig kéziratban maradt, csak 1913-ban közzétett értekezése jelzi, hogy egy adott korszakban merrefelé tartott a magyar drámaelméleti és a színházi gyakorlatnak hasznos tanácsokkal szolgálni kívánó gondolkodás.¹⁰ Több helyütt Gorove utal forrásaira (Engel — Mimik, Lessing — Dramaturgie...),¹¹ másutt példái árulják el érdeklődése és kortársainak dramaturgiai műveltsége jellegét (amikor együtt emlegeti Shakespeaere-t és Kotzebue-t). A színművéhez tartozó „észrevételek” megállapításai csak azért nem lepnek meg, mivel mások, bár nem túlságosan gyakran, hasonló véleményeket hangoztattak.

„Lehetett volna e' darab' tárgyának a' magyar történetekből valami Bajnokot választani — azt mondhatná valaki, hanem a' hazai darabban már csak hazaszeretetből is hamarabb részre hajlóvá változhat az író, el annyira, hogy nem csak vitézzének jelesemb tetteit, hanem minden tsekélységet el-ragadtatásában kelletnél inkább nagyíttya, és magasztalja, sőt ditsérje néha azt is, a' mit meg kellett volna feddeni.”

S bár Gorove minden erővel az érvényesülést jelentő nemesi pozícióra törekedett, olykor idomulni próbált a magyar felsőbb réteghez, nem tagadta meg öröklött mentalitását. Nyilván emlékezetében élt az a küzdelem, amelyet őseinek kereskedőként, azaz a nemességhez nem tartozván, kívülállóként kellett folytatni az elismertetésért, a számbavételért. A „nemzeti dicsekedés” Katona József által ostromozott jelensége színjátszói tapasztalaton alapult, még Kisfaludy Károly első darabjai is ennek (vagy jórészt ennek) köszönhetik sikerüket. Bár más megfontolásból hangzik majd föl Kazinczy Ferenc óvó szava a „nekidühült hazafiság” ellen, Gorove mértéktartása ebbe a sorba illik bele. Valóban, drámáival és regényes alkotásával igyekezett elkerülni a részrehajlás veszélyeit. Ám éppen Az *érdemes kalmár* tendenciája mutatja, hogy ez nem teljesen sikerült. Hiszen az ellenszenves idegen, az egyenes és nyílt szívű magyar ellenében megrajzolt olaszok szintén a „nemzeti dicsekedés” tárgykörét színezik, s kevésbé szolgálnak a Katona és Kazinczy által joggal követelt bölcsebb önszemlélet javára. Gorove eredeti színművek írására ösztönöz, mivel a színjáték célja csak vagy elsősorban ezek által valósulhat meg. Felhangzik a jól ismert tétel: „a jádzó színnek az erkölts iskoláját kellene ábrázolni, a' mellybe azért kellene kinek kinek be-lépni, hogy épüljön”. A Solt Andor által morális színháznak nevezett eszmény¹² ezúttal nem Schillernek Magyarországon ismerős értekezésére utal vissza. Feltehetőleg Lessing a forrás: „weil das Theater die Schule der moralischen Welt sein soll” — szól nála a szentencia.¹³ Solt Andor a magyar változatokat gyűjtötte egybe Kazinczy Ferencről, Kis Jánostól, Pápay Sámuelről és Virág Benedektől,¹⁴ melléjük sorakozik Gorove László. Ami mégis figyelemre méltó, hogy Gorovénál egy értekezésen belül található a nemzeti dicsekedés, a „bundás indulatok” elutasítása és a morális színház eszméje, amely még a színházellenesség leküzdésében is jó érv lehet. S

⁹ A Wesselényi—Gorove-levelezés lelőhelye: SZONGOTT, i. m. II.; ld. Wesselényi Miklós színházi levelezése. Bev. és s. a. r.: ENYEDI Sándor. Bp. 1983. Enyedi interpretációját több helyütt módosítanunk kellett.

¹⁰ VÉRTESY Jenő, *Gorove László egy ismeretlen drámája*. Erdélyi Múzeum 1913. 33: 412–415. A dráma Epameinondászról szól, és Gorove 1820-ban írta.

¹¹ Gorove jelölései.

¹² SOLT Andor, *Dramaturgiai irodalmunk kezdetei*. Bp. 1970.

¹³ LESSING, Gotthold Ephraim: *Gesammelte Werke*. Sechster Band. Hamburgische Dramaturgie (...) Berlin, 1954. 16.

¹⁴ SOLT, i. m. 43, 58, 72, 84–85, 86.

ebben a vonatkozásban mégis utalnunk kell a (Gorove által ki tudja, mennyire ismert) Schiller-tanulmányokra, az 1782-es *A német színház jelenlegi helyzetéről* és az 1784-es *Egy jól működő színház valójában mennyire képes hatni* című értekezésekre. Mindkét tanulmányban a morális színház eszméje és eszménye fogalmazódik meg, mint amely a nemzet bármely intézményénél inkább alkalmas jó erkölcsök építésére, a jellemfejlesztésre, elutasítván a pusztá szórakoztatás célját szolgáló színházat, amely nem lehet a nép tanítója.¹⁵

Gorove a színjátekai gyakorlat számára megszívlelendő tanácsokat igyekszik adni:

„Az indulatok kifejezésében arra kell ügyelni, hogy azok ki-fakadásának le-írása a' darabban előforduló méltóságos szeméjkeket nevetségessé ne tegye, se meg ne alacsonyítsa — Másképpen törnek ki az indulatok a' közönséges életben, és másképpen kell azoknak (a' természetiség megtartása mellett is) le-festettnei: léptöknként tudniillik, és egy kevés tsinosítással. Mert másképpen beszéll egy megharagudott polgár az utzán, másképpen viseli magát egy fel hevült Hadi Vezér...”¹⁶

S bár Gorove egyfelől a polgári dráma kiegyenlítő, „középfajú” jellegének hangsúlyozására törekszik, másfelől (s itt is tükröződik ama többfelé tekintő magatartás, amely sem a kereskedő, sem a nemesi rétegekhez fűződő kapcsolatait nem véli mellőzhetőnek) a klasszicizmusnak a tekintélyvel, a műfaji-tónusbeli hierarchiát sosem felejtő nézeteit is megőrzi. Gorove irodalmi működését az óvatosság, a körültekintés jellemzi, ugyanazok a tulajdonságok, amelyek üzleti vállalkozásait is (s amelyek *Az érdemes kalmárban* tételen is megfogalmazódnak). S míg a „polgári” erények nála (is) szembefeszülnek a nemesi reprezentáció, a mind inkább kiüressedő és ezért nyilvánvalóan korszerűtlenné váló nemesi elvrendszerral, Gorove a polgári és a nemesi „erények” közelítését tűzi ki célul *Az érdemes kalmárban*; elfogadván a polgári dráma új erkölcsi eszményét, ezt azonban a nemesi létben is megvalósíthatónak, sőt megvalósítandónak érzi. S ezzel lényegében ama felemás viszonyokat is kifejezi, amelyek akár Sonnenfels, akár más, a német nyelvterületen honos polgári dráma-felfogásban¹⁷ tükröződnek. Maga Sonnenfels is megemlékezik arról, miszerint pusztán a születés adta nemesség alacsonyabb rendű az érdemekénél, annál a szívnél, amely képtelen tisztességtelent cselekedni. S valójában ott fénylik az igazi nemesség, ahol a becsület. Egy névtelen röpirata pedig ama középrend szerepét emeli ki, amely a csöcselék (Pöbel) és a „nagyok” között helyezkedik el. A kereskedő (első helyen!), a tudós, a nemes, egyszerűen az, akinek alkalmá adódik, hogy szívét megjobbítsa, értelmét felvilágosítsa, tartozik ebbe a középrendbe. Innen egy lépés Lessing axiómája: a szív adja igazi értékünket.

Ezek a megállapítások aztán a polgári drámában oly fontos érzékenységet segítik érvényre juttatni, egyben az iránydráma¹⁸ felé is közelítik a szerzői szándékot. Ezt a veszélyt — forrásai nyomán — Gorove is érzi (s *Az érdemes kalmárban* nem is kerüli el): „A szerzőnek sem kell a' tétl, melyre a' nézőket vezérelni akarja, minden soraiiban mutogatni.” Mindenekelőtt Lessingre kell utalnunk, őhozzá utasít Gorove értekezésének lábjegyzete is. Lessing egyáltalában nem tagadja, hogy egy-egy színdarab példázhat nagy morális igazságot, de ezt nem feltétlenül kell egy-egy maximában megfogalmazni¹⁹ (*Az érdemes kalmárban* Gorove megfogalmazza).

A „sok hazapufogatás”-t Gorove azonban 1820-ban Katona Józseffel egybehangzóan veszedelemnek érzi. Ezért erre a kérdésre visszatér, ugyancsak szinte Katona József frazeológiájával (minthogy Gorove értekezése 1820-ban már készen állt, az átvétel lehetősége nem forog fenn):

¹⁵ Ueber das gegenwärtige Theater; Was kann eine gute stehende Schaubühne eigentlich wirken. In Schillers Werke. Nationalausgabe. Zwanzigster Band. Unter Mitwirkung von Helmut Koopman hg. von Benno von Wiese, Weimar 1962. 80–86, 87–100.

¹⁶ Idézetünk egyik forrása: „Die Regel solcher Bewegungen ist die nehmliche, wie für den Accent: denn sowie der Schauspieler den letztem nur für die hauptsächlichen Gedanken sparen, nicht alle mit gleicher Kraft accentuiren, vielmehr durch Abänderungen seines Tons sie einander richtig unterordnen soll: so soll er auch mit seinen Bewegungen nur die wichtigen Stellen unterstützen...” J. J. Engel Schriften. Siebenter Band. Mimik. Erster Theil. Berlin 1804. 63.

¹⁷ Az alábbi gondolatmenet forrása: WIERLACHER, Alois, *Das bürgerliche Drama*, München, 1968.

¹⁸ BAYER József, *Az első magyar iránydráma »Az érdemes kalmár«* (1807). EphK 1889. 369–374.

¹⁹ LESSING, i. m. 66.

„Olvasunk fordított, látunk eredeti darabokat, melyeknek csak nem minden jelenésében, és ki fejezésében ismételtetik a' hazához, és hazai szabadsághoz való szeretet, sőt úgy látszik, mintha az egész játék csak arra volna készítvé, hogy a' haza, és szabadságok iránt való buzgólkodást mintegy erőltessék, egész a' nevetségig prédikálja...”

S ha összehasonlítjuk Az *érdemes kalmárt* a sok tekintetben rokon Kisfaludy Sándor-drámával, A' *Dárday házzal*, amelyben emberbaráti nézetek is helyet kapnak,²⁰ pontosan érzékelhetjük a különbséget: míg Gorovénál a kalmárság becsét nem csökkenti, éppen ellenkezőleg növeli, hogy egy lengyel nemes adta kereskedésre fejét, addig Kisfaludy Sándornál lépten-nyomon bizonyítja a franciának hitt generális jó magyarságát, akár kényszerítve, magyarosító igyekezetével is; s a makacs Dárday szívéig alig-alig ingatja meg lányának könnye, barátjának egyenessége, tisztartójának szava, a Lamarine-ból ismét Tengeryvé váló és így magyar nemességét igazoló család eredetének és sorsának lelepleződése hozhatja meg csupán a kiengesztelődést és így a boldog befejezést.

S míg Gorove érzékenyjátéka mögé a nemesi polgárosodás igyekezetét kell látnunk, Kisfaludy Sándor annyit enged a korszellemnek, hogy a magyar nemesség és „feudális szisztéma” ellen irányzott röpiratokat tudomásul veszi, s a jobbjágyokkal való méltányosabb bánásmódot szorgalmazza. A szerinte tisztartóktól származó igazságtalanságok „többsnyire (...) okai a' sok Jobbjágy panaszoknak, a' sok bal vélekedéseknek, melyeket a' külföld a' Magyarok felől, a' Constitútióra nézve torok-tátva hirdet...”

S bár Orczy Lőrinc hírhedt-nevezetessé vált kérdésére („Illik-e magyarhoz csalfa kereskedés?”) 1790-től érkeznek igenlő válaszok,²¹ a kereskedés csalfaságának emlegetése helyett a kereskedés ország- és tudománygyarapító erejét és hatalmát hirdetve, a sok-sok, elszórtan napvilágot látó nyilatkozat, Gorove László drámáját is beleértve, majd Széchenyi István tevékenységében kaphat meggyőző érveket, és majd Jókai Mórnak nem egy tézisregényében is a nemes-polgár, a reprezentáló-vállalkozó egy szintre hozásával, egymáshoz közelítésével népszerűsödhet. 1790-ben Verseghy Ferenc verses röpiratában szólítja föl a nemességet, váljon kereskedővé.²² Kármán József A *nemzet csinosodása* egy passzusát szenteli ennek a célnak: „Nyitva áll a becsület útja a mérésznek, nyitva a kereskedés, a nemes mesterségek műhelyei, — és nem méltóbb-é hozzájuk, jó birtokos és tehetős polgárokká lenni, mintha azok maradnak, amik: nemzeti betyárok.” A politikai-gazdasági gondolkodók közül Skerlecz Miklós és Berzeviczy Gergely munkálkodását²³ emelhetjük ki, ám éppen tárgyunk szempontjából nem kevésbé fontos egy verses paszkvillus 1802-ből (gondoljuk meg, hogy Az *érdemes kalmár* 1802-ben játszódik!):

Tudjátok jól mi most az ország bibéje
Egy jó kereskedést kell húzni beléje...²⁴

1804-ben maga a nádor javasolja Magyarország külkereskedelmének fejlesztését annak érdekében, hogy az ország bevételei növekedjenek. S itt kell idéznünk Dessewffy József egy levelét, aki Kazinczy Ferenc figyelmébe ajánlja az országgyűlésnek a kereskedelem ügyében tárgyalt traktátusát, és Kazinczy Ferenc tekintélyétől várja az ügy népszerűsítését:

„A Diétabeli frások között egy külön kötetben Toldalék gyanánt a' hivatalos frások gyűjtve találattnak; az 1802dik Toldalék kötetnek 155dik Lapján egy deák frást fogsz találni ilyen tzm alatt: Extractus summarius; ennek a' neve tsupán, egybe-húzás, magában pedig a' Magyar Kereskedésnek minden terheit, és akadályait: igen röviden, de egyszersmind igen telyesen magában foglalja. Ha próba gyanánt fordítani akar-

²⁰KISFALUDY Sándor: Minden Munkái V. Bp. 1892. 3–166.

²¹PACH, Zsigmond Pál, *Business Mentality and Hungarian National Character*. In *Etudes Historiques Hongroises* 1985. Bp. 1985. II. 131–160.

²²A' magyar Hazának anyai Szózatja az ország' napjára készülő Magyarokhoz. 1790. Nem emlegetett érvelések a kereskedés és a kereskedők hasznáról: Uzon. Napkeleti történet. Készítette HALLER Albert. Magyarul ki-adta ÓRI FÜLEP Gábor. Pozsony 1792. 388, 437–438.

²³Vö. erről részletesebben: POÓR János, *Kényszerpályák nemzedéke 1795–1815*. Bp. 1988. 80–91.

²⁴WERTHEIMER Ede, *Ausztria és Magyarország a tizenkilencedik század első évtizedében*. Bp. 1884. I. 205. A nádor javaslatáról: Uo. 397.

nád, a' jó fordításnak példáján kívül mellőzleg olyan factomokat tennél közönségessé, a millyenek még Berzeviczy könyvében sem találhatunk, és a' millyenekről azon Hazám fiai, a' kik deákul nem olvasnak, nemis álmodnak; nem lehet elnyomattatásunk bizonyosságait eléggé ismertetni..."²⁵

Dessewffy érveléséből két szempont tetszik ki: az egyik közvetlen a tárgyra vonatkozik, a birtokos nemesség egy része felismerte és kényszeredetten tapasztalta az országos méretű — gazdasági és nem csupán gazdasági — elmaradottságot, az általános pénzhiányt, az emiatt érzékelhető kiszolgáltatottságot. A másik szempont az elsőnek továbbgondolása, méghozzá ismét két gondolat egybecsengetésével, nevezetesen az egyik a nemesség cselekvési képességének és hatóerejének növelése a kereskedelem fejlesztésének segítségével, a másik ennek a szándéknak elfogadtatását célozza, ugyanis a nemzeti (nemesi) függetlenség szenved csorbát, mivel a kereskedelem adta lehetőségek az ellenfélnek, a nemesi kiváltságokat, a megyei és az országgyűlések biztosította, korlátozott autonómiát tagadóknak esélyt kínálnak alkotmányt veszélyeztető kísérleteik számára. S míg Berzeviczy munkáiban a nemesi alkotmány védelmétől függetlenül jelentkezett a gazdasági és a politikai függőség lazításának gondolata, Dessewffy a nemesi közvélemény támogatására szántott, s ez volt az oka annak, hogy Kazinczyt fordításra ösztökölte.

1806-ban két mű is napvilágot látott, amely a nyelvkérdést kapcsolta össze általános kulturális problémákkal, illetve a kereskedelem (és ipar) gyarapításának morális, nemzeti és egyetemes igényével. Kis János „megjuttalmaztatott felelet”-ét tárgyunk szempontjából rendkívül jelentőssé teszi — többek között — az a tény, hogy a „Nemzeti Játékszínről, vagy Theátrumról” külön fejezetet iktat be, igaz, maga hivatkozik a sokak által sokszor idézett Sulzer *Theorie der schönen Wissenschaften* c. műve Schauspiel című részére (a népszerű esztétikai gondolkodó Csokonai, Kazinczy, Verseghy kezében is haszonnal forgott). Ám az értekezés egy hangsúlyos helyén higgadt érveléssel, a szerzőre jellemző mértéktartással kereskedelem és nyelv-pallérozás, iparosodás és kultúrafejlesztés szoros egybetartozása, egymást feltételező volta kerül elő, háttérben a fejlettebb nemzetek példáját emlegetve:

„Végre, hogy a' mesterségeknek, 's a' kereskedésnek született magyarok által való szorgalmasabb folytatása is hathatósan eszközöznél a' nyelv kimíveltetését, az minden bizonyítás nélkül magában is világos. Most feltévé azt, a' mit már másutt megmagyaráztunk, 's a' mit a' dolog' természete és a' tapasztalás maga mond, hogy a' dolgok esméreteivel azoknak kifejezése 's megnevezése tsalhatatlanul együtt jár, 's az utolsót az első szükségképpen szűli; mi ad' több alkalmatosságot külömbkülömbféle esméretekre jutni, mint a' mesterségeknek, és a' kereskedésnek külömbkülömbféle nemei? Önként szembe tűnik tehát, melly nagy gyarapodást várhat nyelvünk kiváltképpen gazdagságára nézve, ha több született Magyarok adják magokat a' mesterségek üzésére, 's a' kereskedés folytatására. Minden pallérozott nemzetek példája minden kétségen kívül teszi ezt az igazságot, úgy, hogy szükségtelen volna rólla bővebben szólni.”²⁶

Kis János könyvnyi tanulmányának ezt a részletét akár Verseghy verses röpirata folytatásának foghatjuk föl. S míg Verseghy és mások is elsősorban a nemességhez fordultak, érvrendszerük a nemesi ipartűzést és kereskedést szorgalmazta, Kis János az írótsadalomhoz, az értelmiséghez (is) szól; a Kazinczy Ferenc által nagyra tartott költő-fordító szavait azokhoz is intézi, akiket fegyvertársként remél(het) a meggyőzésben. Az a tény, hogy a nyelvkérdésnek rendelődik alá a gazdasági kérdés, azoknak is megkönnyíthette a csatlakozást az ipar és a kereskedelem fejlesztését szorgalmazó (egyelőre szűk) táborhoz, akiket pedig Berzeviczy Gergely radikálisabb megoldási ajánlatai esetleg elriasztottak. Mint például Kazinczyt, aki később fantomná növesztve Berzeviczy nézeteit, éppen a nemzetit állította szembe a pusztán gazdasági meggon-dolással (nem is sejtte, hogy Berzeviczy Gergely a függetlenségi gondolatot tekintve jóval túlhaladt rajta).

Teleki László „buzgó esdeklései” még határozottabban körvonalazzák nyelv, kereskedelem, ipar, kulturális emelkedés, nemzeti fény összefüggéseit.²⁷

²⁵ Kazinczy Ferenc Levelezése VI. 405–406.

²⁶ KISS (!) János, A' magyar nyelvnek mostani állapotjáról kimíveltetése módjairól eszközeiről. Pest 1806. 117–118, 147–150. Vö. még: Kis János Superintendens' Emlékezései Életéből. Sopronban 1846. 151.

²⁷ TELEKI László, A' magyar nyelv elé mozdításáról buzgó esdeklései. Pest, 1806. 17–18, 149–151. Vö. még: 124.

„...a' Cultura nagyobb Grádusa, több szükségeket szűl; a' szükségek szaporodása, a' Mesterségeket, a' Kereskedést, és az Industriát emeli; az Industria' szaporodása, a' más idegen Nemzetekkel való egyben jövést szükségessé teszi; a' külső Kereskedés a' belsővel együtt jár; mind ezek pedig egyben véve, a' Nemzetben a' maga szeretetét, a' maga hitse érzését, az idegen Nemzetek követését, és úgy rész szerint azoknak példájokra, rész szerint pedig a' Culturának néminémű szükségaitől ösztönözvén, a' Nyelve pallérozását is maga után huzza...”

A továbbiakban aztán pontokba foglalja tételeit, amelyek a „kereskedő Nemzetek” példái szerint az egész kultúrára és a nyelv pallérozására irányuló igyekezetek eredményességét bizonyítják. Először a nemzeti gazdagság növelését hangsúlyozza Teleki, s ha a nemzet gazdaggá lesz, a „privátus” emberek is meggazdagodhatnak, könnyebbé válik a mecenatúra, „a' köz jóra tételőző rendelkezések” előtt is kevesebb lesz az akadály. De az általános nemzeti gazdagság a kulturális fejlődéshez is jótékonyan járulhat hozzá. A kereskedelem szükségessé teszi az idegenekkel való „társalkodás”-t, megkönnyíti az idegen nemzetbeliek jó szokásainak átvételét, a tudományok, az új találmányok megtanulását, és segít a „Nemzeti, Nevelési és szokási kevélység” levetkezésében. A kereskedelem igényli az idegen nyelvek elsajátítását. Az idegenek pedig arra kényszerülhetnek, hogy megtanuljanak magyarul.

Itt hagyja abba Teleki pontjainak előszámlálását, a „boldog Nemzetekre” hivatkozik, akik a kereskedésnek köszönhetik „irigységre méltó nagy fényességeket”.

S ha még egyszer eszünkbe idézzük, hogy Az *érdemes kalmár* 1807-ben jelent meg (és 1802-ben játszódik), akkor látjuk tisztán a színmű tárgyának időszerűségét, a szerző megfontoltságát; mikor lépjen elő a pályája hitelesítette tanulságokkal, és ezt miként fogalmazza meg a feltehetőleg nemesi olvasóközönség kedvére. Amit ugyanis Gorove tapasztalt, az a kereskedés és a kereskedelem megvetése, amelyet aztán drámájában nem győz vitatni. Előszavában megfogalmazott célkitűzése meg is nevezi a szerzői szándékot:

„Meg-fogja ez az érzékeny játék tapagathatólag sokaknak azon bal, és balgatag vélekedéseket táfolni: hogy alacsonyság, vagy szégyenletes dolog a' kereskedés.”

Majd alább a személyesség hitelének látszatát keltve:

„Sokan (tapasztalásból szólnak) gyűlölik a' Kereskedőket azért, mert gyűlölik a' Kereskedést (...) a' kereskedés az a' kút fő, melyből számtalan jók zsvárognak (!), mind különösen kire-kire, mind közönségesen az egész emberiségre.”

Az említett röpiratokkal egybevágó szerzői célkitűzést egy érzékenyjáték keretei közé foglalja Gorove. Az *Embergyűlölés és megbánás* közvetlen példája mellett²⁸ az előadhatóság és a színpadi karrier szempontjából is indokolható ez a fajta módszer. Ugyanis a polgári dráma ekkor még nem jelent meg a magyar irodalomban, különösen nem jelenhetett meg a magyar színpadon. Csokonai vígjátéka, Az *özvegy Karmyóné's a' két szeleburdiak* című darbjának szereplője, Karmyó ugyan „egy idős kalmár”, Lázár pedig „Boltos legény”, a darab azonban azt példázza, hogy a vígjáték játszódhat nem nemesi, nem főrangú környezetben, sőt elsősorban ott, a szereplők nem polgárokként, hanem egy komikai szemlélet „majdnem-ípusai”-ként mozognak.²⁹ Kazinczy Ferenc „nationalisál”-ja Goethe művét, A *Testvéreket* (Die Geschwister), s a szereplők: Pál, kassai kereskedő, Mariska, Megyeri; s ez magyarázható abból a műfaji meghatározottságból, amelynek magyar honosítására ugyan törekedett Kazinczy (a Miss Sara Sampson tolmácsolásával), de amely egyelőre visszhangtalannak bizonyult a magyar vándortársulatok műsorpolitikáját tekintve. A Clavigo újságró-figurája révén és más színdarabok által ugyan lassan-lassan bebocsátást kap egy másfajta színházi szemlélet is, Az *érdemes kalmár*hoz hasonló megfontolások általánosabb recepciójára azonban még várni kell. Gorovénak ez a nagyon kevés színpadszerű műve átveszi ezért az érzékenyjátékok módszerét, a színi utasítások közül a leggyakrabban előforduló az érzékeny magatartással kapcsolatos: Ro'sos „el-fordul, sóhajt, és szemét törlí”, Margit „sírva jön le a garáditsokon”; hol kimondják az érzékenyen szót, hol

²⁸ KERÉNYI Ferenc, *Angaben und Gesichtspunkte zu August Kotzebeue-Rezeption auf den ungarischen Bühnen*. In *Rezeption der deutschen Literatur in Ungarn 1800–1850*. Hg.: László TARNÓI. Bp. 1987. I. Teil 125–168.

²⁹ E kérdésről és az érzékenyjátékokról részletesebben: KERÉNYI Ferenc, *A régi magyar színpadon 1790–1849*. Bp. 1981. 43–48, 59–64, 135, 142–145.

kurzíválva szerzői utasításként olvassuk, de nem kevésbé sűrűn „könyveznek” a szereplő személyek, sőt gyakran „elpirulnak” (A *Dárdai ház* leggyakrabban előforduló szerzői utasítása is: érzékenyen). Ez a magyar színházi gyakorlathoz alkalmazkodik, a színészi eszköztár szegényességének tükré, a később „síró-éneklik” iskolának nevezett előadási modor tudomásulvétele, és egyben a színházilag kevésbé pallérozott közönségre hatás eszköze; arról a közönségről van szó, amely az erőteljes és a látványos színpadi jelenségekre reagált, ennek következtében nem volt alkalmas Kazinczy Ferenc maximalista színházi programjának éltetésére.

Gorove ügyel arra, hogy tézise a nemesi olvasóközönség túlrési határain belül hangozzék el; az emberbaráti, érzékeny, a kereskedelem és kereskedő fontosságát hirdető nézeteket több szereplő, különböző, többnyire kiélezett szituációban mondja ki, lehetőleg elosztva a jelenetek közt, kissé óvatoskodva különféle szereplők szájába adva az akkor merészebbnek tetsző kijelentéseket. Hol általánosabb, erkölcsi viselkedésre vonatkozó maximák hangzanak el, hol a kereskedő és a kereskedelem országos jelentőségét méltató mondatok, ám mindenképpen egy emberségesebb, a feudális kötelekeket lazítani kívánó gondolat jegyében. Igen tanulságos ebből a szempontból az életét megmenetlő olasz gróf iránt hálát érző és ezért leányát az olasz gróf fiával összeházasítani törekvő generális és leánya, Ottilia párbeszéde. A (fő)nemesi család két tagja egymással versengve tagadja azt a világot, amelybe beleszületett, és amely szokásjogaival bizonyos mértékben az ő helyzetüket is meghatározza. Szavakban kinyilvánítják igényüket, hogy túllépjének ezen a világon, tetteik azonban még ehhez a világhoz kötik őket.

Ottilia: El-múltak azon avas üdők, melyekre ha vissza tekintek, ősseinknek balgatag szokásain nevetnem kell.

Gener: Én pedig, ha a' mostani szokás szerint kötött házasságokra vetem szememet könyveznem kell.

A színmű folyamán aztán Ottilia valami csekélységért bocsátja el szolgálatából komornáját, s teszi ezzel majdnem tönkre; s Romjesszkynek, az érdemes kalmárnak (lengyel nemesnek) kell majd figyelmeztetnie hibájára, és visszavezetnie az erény útjára. A generális pedig minden erővel azon van, hogy olasz grófbarátjának tett ígéretét megtartsa, a leányát az üresfejű, csélesap „márkez”-hez adja; s csak az események torlódása késztetheti arra, hogy elfogultságoktól mentesen szemlélje a történeteket. Mindez azonban nem a drámai jellemek fejlődése során megy végbe, hanem didaktikus párbeszédok okozta hirtelen fordulatok révén, az irányműve téziseinek hangoztatásával, az egyes szituációk jellemábrázoló eszközei nélkül. Az egyes szereplők a följebb emlegetett maximákkal nemcsak bemutatkoznak, hanem önportrét is rajzolnak. Ekképpen:

Márkez: Tudok én tettetni mindnyájoknak, tudok én tettetni minden embernek...

Emődi: Részemről nem szeretnék minden embernek tette[n]ni...

Az első felvonásban a szerző Romjesszky szájába adja az 1802-es magyar világ bírálatát. S hogy ez így történik, abban talán tapasztalatai is ott munkálnak. Örmény származású szerzőtől való az alábbi megállapítás, amely a XVIII. századra vonatkozik ugyan, de amelyet Gorove a XIX. század elejére is érvényesnek tekinthetett volna:

„Bizonyos mértékben lenézték, alsóbb néposztályba sorolták az örményeket, mivel nem voltak nemesek, hanem kereskedők, iparosok és ezenfelül még idegenek...”³⁰

Jóllehet a generális és leánya nem tipikus képviselője ennek a szemléletnek, Romjesszky helyzetrajza nem kap cáfolatot a darab során, s a szerzőnek a színmű konfliktusát megoldó gesztusa, miszerint az érdemes kalmárral kötött házasság valójában nemesek egymás között kötött házassága, megkerüli az egyenesebb választást a maga által exponált kérdésekre. Megkerüli, mivel arra, hogy a nemes átélné osztálya előítéleteit, nem talál(hat) példát 1802-ben vagy 1807-ben, és megkerüli azért is, mivel megelégedett annak a szándéknak érzékeltetésével, amely az előítéletekkel való szakítás határáig vitte el Ottiliát, a régi nemesi világgal egyébként is elégedetlen kisasszonyt.

Romjesszky: „Itt azok tiszteltetek, a' kik a' születés által jutottak a' gazdagságokhoz, kik a' nagy fény, és gög mellett sorba vesztegetik azt, a' mihez a' tsupa sors által ingyen jutottak (...) „a' ki a' neveken

³⁰KORBULY Domokos, *Az örmény kérdés a magyar közvéleményben*. Bp. 1942. 128–129. Korbuly megállapításával egybevágólag: GRÜNWALD Béla, *A régi Magyarország*. Bp. 1888. 130, 290.

nem keresvén különbséget az érdemet akár a' szemét dombon sanyargó koldúsban, akár egy magos széken ülő uralkodóban egyaránt tiszteli..."

A harmadik felvonásban Ro'sos szájából hangzik föl a kereskedelem dicsérete. S ez egybevág idézett röpirataink gondolatvilágával, de visszaulat Decsy Sámuelnek röpirataiban és kalendáriumaiban leírt nézeteire is.³¹ S hogy egy kiszolgált katona mondja ki Gorove tapasztalatait, ez lehetőséget biztosít a szerző számára, hogy a napóleoni háborúk közepén szembeállítsa a kereskedelemmel, a visszavonásokat és gonoszságokat szülő hadakozást az országokat felvirágoztató békés foglalatossággal. S míg a nemesi inszurrekció talmi fényétől ekkor még elkápráztatott nemesség régi idők dicsőségét vélte megújulva látni, addig a birtokszerző-gazdálkodó Gorove messzebbre tekintett, s európai példáival azok mellé csatlakozott, akik a magyar kereskedelem lehetőségeinek megteremtéséhez szolgáltattak érveket.

„Hány derék emberek nem viselik a' Kalmári nevet Hollandiában, Olasz, Német, Anglia, Spanyol, és más országokban — Mi emelte, 's pallérozza az országokat ennyire, a' kereskedésen kívűl. Miért hatalmasok a' kereskedő nemzetek? Miért tökéletesebbek szomszédjaiknál? A' tapasztalásnak, és szorgalomnak ösvénye a' Kereskedés, és viszi elé a' kézi műveket, szabad mesterségeket, és a' lakosoknak munkásságát. Tökéletesíti, élesíti az embereket. A' vad nemzetek a' kereskedés, utozás és társolkodás által meg-szelídülnek. Minden mozgásba jön, a' társaságnak leg-hívtányabb tagja hasznot vehetővé leszen — Külföldi találmányokat béhoznak a' Kalmárok anya földünkre, a' tudományok gyarapodnak azok által — De mit ér a' leg-terjedtebb tartomány-is gazdagság nélkül? A' kereskedés tölti-meg az Országokat, szóval mindent virágoztat, mindent tökéletesíti..."

Ami feltűnő, hogy Franciaországot nem említi a szerző a példaadó nemzetek között, és ez 1807-ben magyarázható; továbbá arra is figyelniünk kell, hogy a strázsamester gondolatmenete sok tekintetben emlékeztet a Teleki Lászlóéra, bár itt a nyelvkérdés nem kerül szóba. A saját érdekeit mindig pontosan érző Gorove úgy vélhette, hogy Teleki röpirata után ő is előállhat nézeteivel, amelyek nem 1807-ben formálódtak ki, hanem korábban, feltehetőleg attól kezdve, hogy gazdálkodni kezdett. Görösös igyekezete, hogy elfogadtassék az irodalom világában, nincs ellentétben birtokosi törekvéseivel. Éppen ellenkezőleg: a sikeres gazdálkodás hitelesítheti a drámában kifejtetteket, és viszont: a drámában kifejtettek, mert egybevágunk a magyar nemesség felvilágosultabbjainak álláspontjával, ideológiát kölcsönözhetnek a Magyarországon olyan ritka tüneménynek, nevezetesen annak, hogy valakinek birtokai nem az adósságoktól, családi pereskedésektől, bonyolult örökösödési viszonyoktól, csódtól terheltek, hanem ügyes adásvételi machinációkkal felvirágoztathatók. Az irodalom eszköz egy gyümölcsözőbb gazdasági módszer népszerűsítésére (bár a drámában természetesen ennek a módszernek a idealizált, az erkölcsiség eszményébe emelt magatartásformája elevenedik meg, s mindez szembeállítva a könnyelmű, a tisztartókra hagyatkozó és a személyes irányítástól irtózkodó birtokvezetéssel), és megfordítva: a tételeken megfogalmazott nézet a kereskedelemről ebben az irodalmi formában elfogadhatóbbá válik ama nemességnek, amely maga nem csupán élvezője, hanem támogatója, frói alkotásaival tagja is az frói-tudósi köztársaságnak. Élet és irodalom nem egymást kizáró tényezők, hanem a XVIII. század örökségeként az irodalmi forma politikai és a gazdasági elvek hathatósabb terjesztésének szolgálatában (is) áll. Gorove legfeljebb annyiban hozott újat, hogy birtokosként a gazdagodás útját példázva drámai formát kölcsönözött az ekkor már nem szórványosan jelentkező véleménynek. S abban még, hogy nem csupán a kereskedésnek, hanem a kereskedőnek is tiszteletet igényelt. Látszat és valóság összeütközése Az *érdemes kalmár* eseménysorában is jelen van. Más kérdés, hogy a jellemek egyszerűsége, s legfeljebb a múltba visszatekintő beszédek során derül fény korábban elkövetett vétkekre. Romjesszky — mint említettük — jól tett a háborúban Ro'sossal, megmenti Margitot a nyomorba süllyedéstől, kihozza a börtönből Zlomirt, a generálist megóvja számára káros üzletektől és a „márkez”-t több ízben kimentti könnyelműségének kellemetlen következményeiből, valamint Ottiliában felébreszti a türelmes-felvilágosodott embert. Hirtelen, egyik pillanatról a másikra értesülünk arról, hogy ennyi nemes vonás, ennyi „érzékenység”, ilyen morális magatartás nem egy messze földet bejáró, különféle „pallérozottabb” országokban tapasztalatokat szerző kalmár sajátja, hanem egy kalmárként tevékenykedő nemesé. Megnyugodhat Gorove is, a közönség is: Az *érdemes kalmárban* színre lépő nemesek közül csupán az olasz „már-

³¹FRIED István, *Egy lapszerkesztő arcképehez (Decsy Sámuel)*. MKsz. 1984. 45–59.

kez" szenved vereséget, a generális jószívűségben, nagylelkűségben felveszi a versenyt Romjeszkyvel, Ottília pedig eljut a polgári drámákban (szintén tézisszerűen) megfogalmazott álláspont határához: amit az első felvonásban még általánosságban jelentett ki, az „avas üdök” balga szokásait elutasítva, az a negyedik felvonásban az adott helyzetre konkretizálódik. Ekkor még nem szakít egészen a nemesi felfogással, de nézeteiben már ott tükröződik mindaz, amit Romjeszkyről, Romjeszkyről hallott:

„Találjon Uram Atyám, fényes születésű Ifjat a' Kalmárhoz hasonló, nem bánom legyen hitvesem, mert ha két egyenlőről van szó, úgy méltán tekintetbe jöhet a' származás, de a' még hozzá hasonló Ifjat vagy várunk, vagy keresünk az én Ifjúságom el-hervad, a' nélkül, hogy illatozott volna (...) Egyébaránt a' születés a' sorsnak ajándéka. Kell e' tehát ezt az önnön érdemnél többre betsűlni? — Avagy, ha egy hibákkal tellyes Grófnak házas-társa vólnék, vigasztalhatnám-e magamat inségemben az ő fényes eredetire való vizsgálata emlékezőssel, vagy ha egy közönséges házból született férfinak oldala mellett paradisiomi életét élnék, meg-szoríttana-e engem az ő származásának kitsínysége — Oh nem.”

Romjeszky szavait saját életére alkalmazza Ottília, de visszhangozza és határozottabb körvonalakkal teljesíti ki apjának az első felvonásban mintegy odavetett mondatát a „szokás szerént” kötött házasságokról. A színműben a generális készíti elő ezt az általa is kárhoztatott házasságformát, s mint láttuk, keserves csalódása ébreszti rá a szavai és tette (szándéka) között feszülő ellentétre. Ottília fenntartásokkal fogadja apja tervét, s a kalmár magatartása fokozatosan kelti föl benne a rokonszenvet, majd a szerelem érzését. Csakhogy a konfliktus az idegen szokások, az őszintétlenség, a gőg és az egyenlenség, a hazai erkölcsök között található. A színmű egy epizódjában tudjuk meg, hogy Ro'sos derék hitvesétől egy „tót leány” miatt szökött meg, s így itt is magyar—nem magyar viszonylatokra tevődik át a személyes sorsban fellelhető konfliktus. A színmű tehát már nem tartalmazza Ottília szabad választásának súlyosabb következményeit, a döntő pillanatban lelepleződik az érdemes kalmár, a megingani látszó értékrend visszabilien eredeti állapotába. Kisfaludy Sándor színművére emlékeztetve, ott a nemzetiség áll a középpontban, itt a származás, ott a megoldás: Lamariné-ról kiderül, hogy magyar, itt nem akadály Romjeszky lengyel volta (csak annyi derül ki, hogy nem polgári származék).

Gorove engedményt tesz a magyar korszellemnek, és nemcsak azzal, hogy visszariad a polgári drámába illő befejezéstől. Azzal is, hogy a főleg Kisfaludy Sándor hirdette magyarságkép szerint beszélteti az ötödik felvonásban Ottiliát (ám még Melinda is hasonlóképpen állítja szembe a magyar Bánk egyenlenségét a simulékonyan őszintétlen Otó udvarlásával):

„...mű kised Országunkban nyugodalmasabban, sőt több meg-elégedéssel élünk, mint mások a' világ paradisiomában Olaszországban — Ha azonközben itt különös erköltsöket, főképpen több egyenlenséget tapasztal, azon ne álmélkodjon, mivel itt a' pallérozódásnak lelke annyira meg-nem szállotta az embereket, mint a' külföldön, nevezetesen a' tenger partján.”

Romjeszky a pallérozottabb nemzetek, köztük Olaszország gyarapodását méltatta, Ottília („a privát szférában”) pallérozottság és egyenlenség szinte egymást kizáró voltát emlegeti. Kicsit logikátlanul is, szinte megfélekedve arról, hogy akit szeret, Romjeszky éppen a pallérozottabb nemzetek körében szerezte ismereteit, alakította ki magatartását, de arról is megfélekedve (a drámaíróval együtt), hogy apja életét egy pallérozottabb itáliai gróf mentette meg, önzetlenül, igaz ember módján. Ez a következtetlenség a nézők egyetértésére számító drámaszerző számlájára írható, s nem az egyetlen a darab-folyamán.

Az íróként messze nem jeles Gorove mégis jelentős tettet hajtott végre, amikor egy érdemes kalmárt a színpadra akart vinni, és színdarabban mondatott ki olyan igazságokat, amiket addig főleg röpiratokban, verses paszkvilluszokban fogalmaztak meg. Magánemberként azért vásárolt birtokot, mint ahogy családja azért igyekezett a nemességet megszerezni, mivel a társadalmi emelkedésnek ez volt az egyetlen lehetsége Magyarországon. S a Gorové egyként akartak meggazdagodni és társadalmilag emelkedni. Jó érzéssel tapogatták ki a fölfelé vezető utat, és ennek rendelték alá a bekapcsolódást a különféle kulturális mozgalmakba. A XIX. század elején a színház egyre inkább az érdeklődés középpontjába került, s az irodalmi tevékenység, különösképpen ha anyagi áldozattal járt, rokonszenvenessé tehetette az e téren tevékenykedő nemes. A *„jegyesek Carthágóban”* „a' Szerző Költségével” jelent meg, a történethez fűzött jegyzetanyagában állást foglalt a nyelvbővítés-széptítés kérdésében, mérsékelt nézeteket, szinte a Kis Jánoséhoz hasonló véleményét hangoztatva, s *Az érdemes kalmár* címében (is) feltüntetett jelzés: „Hazai történeten épült eredeti darab” figyelmeztet, hogy Gorove részt kér az ország kultúráját fejlesztő munkálkodásban. A magyarsággal való azonosulás szándéka vezette a Gorovékat, miközben saját előbbre jutásukat szorgalmazták. S amikép-

pen a Gorovék megvetett örmény kereskedőkből magyar nemessékké lettek, olyképpen vált nyilvánvalóvá a színmű olvasói előtt, hogy egy nemes megőrizheti nemességére valló tulajdonságait, ha kalmárkodik; a kalmárkodás nem elítélendő foglalatosság. Valójában a drámaírói következetlenség egy alkalmazkodni képes magatartással igazolódik, és egyben a XIX. század elején napirendre kerülő, többeket foglalkoztató igénnyel: haszonnal jár, ha a nemesség (egy része) kereskedésre adja fejét. S bár műfajilag több vonatkozásban újat hoz Gorove, megalkuvása egyrészt az adott korviszonyokból természetszerűleg következik, másrészt saját, jól felfogott érdekeinek kifejeződése. Hogy Gorove immár öntudatosan vállalta magyar nemességet, ebben benne rejtett a több generációra tervezett felemelkedés igénye. Ugyanakkor sem külsőségekben, sem pedig a magatartás lényegi vonásait tekintve nem idomult a nemesség átlagához: a Tudományos Gyűjteménynek lesz majd tanulmányírója, akadémiai levelező tag, alapítvánnyal gyarapítja a magyar művelődést.

Gorove színművének címe (a mai olvasó számára) valamivel többet ígér, mint amennyit ad. S ennek nem az az oka, hogy fróként aligha nevezhető tehetségesnek vagy jelesnek. Éppen így, a felemásan létrejött kísértéssel fejezi ki azt, amennyi a polgári drámából 1807-ben Magyarországon megvalósulhatott. Nem írt polgári drámát Katona József sem, aki pedig mezővárosi származásával (és a Gorovéénál számottevőbb világirodalmi műveltségével) talán alkalmasabb lett volna erre a feladatra. Gorove színdarabja érzékenyjáték irányműve, inkább problémafelvetéssel jeleskedő mű, amely visszhangozza a XIX. század eleje magyar gazdasági gondolkodásának több elemét. Körülötte, mellette, előtte többen fejtettek ki olyan nézeteket, amelyeket Gorove színdarabban. És nemcsak tehetségén múlt, hogy visszariadni látszott saját merészségétől. De ha Kisfaludy Sándor színművével vetjük egybe, akkor értékelnünk kell azt (is), hogy meddig jutott el. Semmi esetre sem addig, amíg a Gorovék a közéletben. Ugyanis a drámaíró fia a kiegyezés után az Andrássy-kormányban miniszter lett, többek között őrá bízott a magyar kereskedelem. A nemessé lett érdemes kalmár története ekképpen fejeződött be — több évtized múlva.

Fried István

Lisznyai Kálmán és a regionális népi műveltség romantikus képe a XIX. század közepén

Lisznyai Kálmán, az egykori Tízek Társaságának tagja országos népszerűségét egy 1851-ben megjelent verseskötetének köszönhetette, a *Palóc dalok* címűnek. Nem volt az életrajz és a pálya korábbi szakaszainak ismeretében magától értetődő címválasztás, Lisznyai ugyanis székely származású, ahogyan a róla frott egyetlen monográfiában is olvasható: „1823. okt. 13-án született a nógrádmegyei Herecseny nevű községben, hol szülői tartózkodtak. Édesanyját egy éves korában elvesztette s így neveltetése egészen apjának, *Damó* Kálmánnak a kezére volt bízva, ki az elemi iskolák elvégzésére Losoncra küldte. Régi, törzsökös székely családból eredt Lisznyai Kálmán, ki nevét is őseinek lakó helye után vette fel (Lisznyó, Háromszék megye).”¹ Döntött tehát egy népcsoport mellett. Döntésében persze szerepet játszott saját dialektusa; kortársai megörököítették, hogy palócosan beszélt: „Eddig is respectaltalak már én téged — írta Arany Jánosnak Tompa —, most pedig mióta tudom, hogy fás kerted van, mellyben már az oltványok is teremnek pláne *imoadlak*, mint Lisznyai sógorom (mert nőm testvér gyermek vele) Petőfit...”; Jókai pedig visszaemlékezésében szentelt néhány sort Lisznyainak: „Hanem a hahota őt nem zavarja meg; folytatja a mit elkezdett olyan éles hangon, miht a trombita, s utóbb a hallgatót átjárja az a melegség, mely szavait izzóvá teszi, elfeledi tréfás modorát, palócz kiejtését, s tapsol neki.”² Mindezek az ismeretek még nem lennének elegendőek, hogy a versek korabeli sikerét megértsük.

Lisznyai a kötet előszavában azzal érvel, hogy „e legeredetibb magyarfaj között töltöttem el a játékos gyermekkort, s sühederkoromban résztvettem ünnepeikben, játékaikban, toraikban, szüreteik- s temetéseiken.”³

¹BÁNYAI Elemér, *Lisznyai Kálmán élete*. Kolozsvár, 1901. 10.

²Tompa Mihály 1851. április 24-én Aranyhoz írt levele: *Arany János összes művei*. Szerk. KERESZTURY Dezső. XV. kötet. Bp. 1975. 362.; JÓKAI Mór, *Az én kortársaim*. A Kisfaludy-társaság Évlapjai. Új folyam, VII. kötet (1871–72) 239–280. (Az idézet: 251.)

³LISZNYAI Kálmán, *Palóc dalok*. Pesten, 1851. V—VI.; néhány sorral feljebb a versek születési körülményeiről szólván utal a kényszerbesorozását követő tirolai katonáskodásra is: „Mig, mint besorozott ex-husár bakancsoskodtam idegen országok népei között, az alatt napjaimnak egyetlen költészete volt a honvágy fájdalma: e legvonzóbb, legmerengőbb, legszentebb fájdalom a lélek világában.” (Uo.)

A 'palócság mint legeredetibb népfaj' gondolata egy sajátos eszméletörténeti fvf állomása. Az Anonymus-kiadás-
sal (elsőször: 1746) megélenkülő őstörténeti érdeklődés ráirányította a figyelmet azokra a magyar nyelvű et-
nikumokra, amelyek karakterisztikusan elkülönültek a többitől.⁴ Ám ez a figyelem csak egy igen szűk tudós
kör részéről nyilvánult meg: a XVIII. század végén a társadalom területileg is annyira szét volt tagolva, hogy
a köztudat aligha figyelhetett föl a sajátos táji különbségekre. Ennek tényét lassanként az irodalom, annak is
a populárisabb ága lothatta bele a köztudatba: ily módon a 'más etnikum = másként beszélő' képlete jelent
meg, a másság nyelvi humorforrás lett, s e köré épültek aztán a mentalitásbeli furcsaságokat megcélzó véle-
kedések. Gaal György 1803–1804-ben megjelent művében a „tudós palótz” alakja nyelviileg nem különül el
markánsan, de a palóc beszédre vannak utalások: „Hogy hogy társalkodna ez a' vadász egy Palótz Kis-asz-
szonnyal., Holott a' Palótz nyelvet se nem érti, se nem bétüll, azért-is valóban nem-is érdemes egy magyar
Palótz Kis-asszonynak társaságára.”⁵ A palóc mint típus itt azt a szerepet tölti be, mint később a székely góbé
az adomákban: egyszerre bölcsőbb és balgább a környezeténél, ezért kinevethető. Ez a szemlélet fedezhető
fel az alábbi részletben is, ahol „a tudós palócz”, Furkátst azt írja: „A' minapi tűz támadást Sógor Uramnak
még meg nem írtam — Budán a' Várba egy márvány kőből épült Tsatorna megégett.” Ehhez fűződik az alábbi
jegyzet: „Nem héjába hogy Palótz! iszen a' márvány nem éghetett, hanem a' Szalma, a' mellyel a' Kút megvölt
bélleve.”⁶

A szakirányú érdeklődés legelőször a „Tudományos Gyűjtemény” I. kötetében fogalmazódott meg, „Jutalom
tétel” formájában. A komplex kutatási programként is elemezhető felhívásban a másság mint kutatható tudo-
mányos probléma jelenik meg, összefonódva azzal a gondolattal, hogy ami sajátos, az egyben ősi: „Több
század óta laknak országunkban a' Palótzok, 's több század óta állandóan fentartották régi magyarságukat, 's
mai napig is kevesé [sic!] eszméretes nyelvbéli különösségeiket, bár a' Magyar Nemzet nagyobb része, engedvén
a' változó szokásnak, őseink nyelvét sokakban igen elváltotta.”⁷

Ez a tudós törekvés nem felváltotta a palócot anekdotahősnek tekintő fázist, hanem azzal párhuzamosan
létezett egy darabig. A „Jutalom tétel”-ben meg is fogalmazódik, hogy el kell hártani a nevetségesség árnyékát
is a pályázat céljáról: „Sokan tréfára fogják venni e' dolgot, 's előre kinevetik ezen Jutalom tételt: de a'
tudatlanságon szánakodni lehet, mert ezek nem tudják, hogy a' Szepesi Németeknek, és az Erdélyi Szászoknak
már Idiotikonjuk vagyon; nem tudják, hogy az a' mit tréfának, nevetségességnek tartanak, nagy és fontos igaz-
ságokra és következtetésekre vezethet.”⁸

A felhívás névtelenül, „Egy hazafi” aláírással jelent meg, de Horvát Istvánnak egy Szeder Fábriánhoz írt
leveléből egyértelműen kiderül, hogy a jutalmat Horvát tűzte ki: „Én tettem a' Palótzokról 1817-ben a' talán
Előtted nem eszméretlen kérdést tsekély, de mégsem megvető, jutalom ajánlással; én állítom fő fontosságát a'
Palótzság Esméretének. Képzelné sem tudod, mit fogok egyszer e' tiszteletre méltó Nép dicsőségére mondani.”⁹

⁴Erről jó áttekintést ad: KERÉNYI Ferenc, *Lisznyai Kálmán és a palóc „kelmeiség”*. Nógrád megyei
múzeumok évkönyve, 22. Salgótarján, 1976. 281–297. (különösen: 281–283.).

⁵GAAL György, *A' tudós palótz avagy Furkátst Tamásnak Mónosbélbe lakó sógorurához írt levelei*.
Bp. 1975. (az 1803–1804-ben megjelent mű hasonmás kiadása) III. kötet. Második levél. 9–10.; megjegyzendő:
ezt a részletet a fikció szerint nem Furkátst írta, hanem egy megjegyzéséhez a levelek közreadója fűzte hozzá.

⁶GAAL György, *i. m.* 12.; a mai köztudatból — tudomásom szerint — kiveszett a furfangos és
ugyanakkor együgyű palóc képe, szerepét átvette a góbé; ennek legújabb bizonyítéka: Góbéságok. Erdélyi viccek.
Összeállította: HAJDÚ István. Bp. 1986.

⁷Az idézet helye: Tudományos Gyűjtemény. 1817. I. kötet, 114–116.; új lenyomatban megtalálható:
Tudományos Gyűjtemény (1817–1841) II. kötet. Vál., szerk. JUHÁSZ István. Bp. 1985. (= Magyar Hírmondó)
157–160.

⁸Uo.

⁹Dr. RÉCSEY Viktor, *Kalászat a pannonhalmi kéziratáróból*, ItK 1899. 471–472. (A levél dátuma:
1819. július 31.) A szakirodalom tényként kezeli, hogy a pályázati felhívást Horvát tette közzé, a fenti levélre
azonban — melyre Soós István hívta fel a figyelmemet — nem szokás hivatkozni; kivétel LISZKA József (írásom
véglegesítése után megjelent) dolgozata: *A kurtaszoknyás hatfalu mint néprajzi csoport és helye népi kultúránk
rendszerében*. In „Kurtaszoknyás hatfalu”. Dolgozatok Kéménd község néprajzából. Bratislava, 1988. (= Új
Mindenek Gyűjtemény, 7.) 13–34. (az adat: 15.).

Horvát egyrészt köszönetet mond Szedernek a ma már klasszikusnak tekintett palóc népmesereti dolgozatáért,¹⁰ másrészt már itt megpendíti a 'másság mint őstörténeti magyarázat' lehetőségét: „Senki sem tagadja, hogy a Palótzok Kunok voltak; úgy de a Palótzok Magyarok, dialectussal különböző Magyarok, hogy lehetnek volna tehát nem Magyarok a' Kunok? Sokat, igen sokat tudnék még erről mondani, de most futtában nyulhattam tollamhoz.”¹¹ Néhány évvel később ezt magyarázó elvű fejleszti. A palóc egyike a hat öröktől magyar nyelvű néptörzsek („A' Magyarok, Kunok, Jászok, Lófejük [értsd: székelyek], Palótzok, Pártusok mindenkor hajdan is szinte úgy egy nyelvű nemzetet tettek, mint ma egy nyelvű nemzetet téznek. (...) Tagadhatatlan maradékaik a' régi Szityáknak.”);¹² a dialektus a nyelvtörténeti emlékek nyelvével azonos („Nem neveltségre való tehát, édes Hazámfiak! a' Palótz Dialectus; 's a' helyett, hogy mi is, mint Atyáink, ki nevéssük Nyelvünknek több ezredes formáit, barátokozunk inkább azokkal Nemzeti Nyelvünk ditsőségének felfedeztetésére. (...) a' Debreteni egyik XVI-dik századi Legendában, mellynek hiv másával közelébb a' tiszteletre méltó Széphalom Ura, Tek. Tudós Kazintzy Ferentz Barátom, meg ajándékozott, Szent Katerina neve Mageról Mageráztatik. — Nem hibák ezek, a' mint egybe észre venni fogjátok, hanem drága kintset nyujtó ősi különbözőségei!”);¹³ felgyűjtése és megmentése az enyészettől ezért sürgető feladat („Ma a' Székél még nagy mértékben hiv Lófejú Nyelvéhez, de a' Kún többé alig ha Palócz. Az uralkodásra kapott írói nyelv lassanként elfogja egészen nyomni az ezredes régi Kún vagy is Palócz Dialectust, melly a' Magyar Nyelv tudományos megértetésére elkerülhetetlenül szükséges”).¹⁴

Magyar irodalomtörténetében azt bizonyítja Horvát István, hogy a magyar nyelvnek csak két nyelvjárása volt, a magyar és a palóc: „Világosan kitetszik tehát, hogy a magyar nyelvnek két dialektusa volt: a magyar és a palócz, de mert a Magyarok észrevették, hogy a deák nyelvnek voltaképpen dialektusa nincsen, sohasem gondoltak arra, hogy a magyar nyelvnek is lehessen, azért azokat, akik a Mátra és Nyitra völgyében, a Balogh völgyében, a Rába-közben, Vas és Baranya vármegyékben, meg az ország többi részeiben laknak és a palócz nyelvet beszélik: kicsúfolták és azt mondták róluk, hogy neveltségben beszéllenek.”¹⁵ Ezt a felfogást 'pánpalócnak' szeretném nevezni, hisz ilyenformán minden, a normától eltérő dialektus palócnak minősült. Innen érthető tehát, hogy Horvát István két hivatkozott szerzője közül az egyik Pálóczi Horváth, aki a göcsejiekéről, a másik Szeder, aki a nógrádiakról érkezett: „Lassan-lassan a palócz nyelvről is jelennek meg munkák, példának okáért a göcsejiről Pálóczi Horváth Ádám, a nógrád- és baranyavármegyei palóczokról pedig Szeder Fábian János írt.”¹⁶

Horvát eredményeit Toldy Ferenc átveszi, és beépíti nagy irodalomtörténeti szintézisébe. A pánpalóc felfogás jegyében palócnak minősíti a csángó, székely nyelvjárást éppúgy, mint a göcsejt, azzal a hangsúllyal persze, hogy ez a legősibb magyar nyelv és népcsoport: „Ezekhez [értsd: a kazar, jász stb. nyelvekhez] képest a palóc dialectus, mely régi épségében leginkább a Gömör, Borsod, Nógrád és Hevesmegyék összeszögellő hegyes vidékein maradt fen, hol előkelőleg palócnak neveztetik s határozottabban közép palócnak hívhatatik, a nevezett törzsök különbsége szerint mai nap is több ágakra oszlik, amelyen az éjszaki vagy is barkó Gömörben; a déli palóc vagy göcsei Szalában s részint Somogyban és Veszprémben is; a duna drávai palóc Baranyában s az ormányságban a Dráva mellett, a csángó Moldvában; a székely Erdélyben; végre a jász-kun,

¹⁰ Szeder Fábian dolgozatai új lenyomatban: *Magyar tájak néprajzi felfedezői*. Vál., szerk. PALÁDI-KOVÁCS Attila. Bp. 1985. (= A magyar néprajz klasszikusai) 130–146.; megjegyzendő, hogy Szeder a bevezetőben szintén a neveltségességet igyekszik lefosztani a palócokról: „Ismertetni, nem pedig kinevetetni akartam ezen becsületes földinket, és a józan Olvasónak eszébe se juthat csúfot ízni valakiből azért, hogy másutt lett a világra és honi szokásait akármilyenek legyenek azok — követi; sem a derék palóc nem nehezelt, midőn róla mások tudományos célból tudakozódnak.” (Uo. 130–131.)

¹¹ Dr. RÉCSEY Viktor, i. m. 471–472.

¹² HORVÁT István, *Rajzolatok a magyar nemzet legrégebbi történeteiből*. Pest, 1825. 7.

¹³ HORVÁT István, i. m. (Rajzolatok...) 45–46.

¹⁴ HORVÁT István, i. m. (Rajzolatok...) 45.

¹⁵ HORVÁT István, *Magyar irodalomtörténete*. Bp. é. n. (= Magyar irodalmi ritkaságok. Szerk. VAJTHÓ László XXVIII. szám) 48–50.

¹⁶ HORVÁT István, i. m. (Magyar...) 48–50.

de a mely a XVII. század óta nagy részben elváltozott. Alig hibázunk, ha a palóc nyelvjárásban keressük a közönségesen elveszettnek tartott hun vagy kun nyelvet..."¹⁷

S ezen a nyomon érkezünk vissza Lisznyaihoz, hiszen a *Palóc dalok* ugyanabban az évben jelenik meg, mint Toldy munkája.

Lisznai területileg sokkal jobban körülhatárolt népcsoportban gondolkodik, noha nem kísérel meg pontosan rögzíteni, mit ért palócon. Ám a versekben elszórt helymegjelölésekből egyértelmű, hogy leginkább Nógrád, kisebb részben Heves vármegyére gondol. Költeményeit nem látja el címmel, hanem számozza: ezzel, akárcsak a címadással, első kötetének, a *Tavaszi daloknak* a hagyományát folytatja.¹⁸ A versek alapvetően nem a nyelvjárás fonetikai állapotát kísérik megragadni: ebben különbözik Lisznai a szakirodalom által gyakran emlegetett Petőfi-vers (*Hírös város az aafödön Kecskemét...*) törekvésétől. Nála ugyanis igen ritka a következetesen, egy egész versen végigvitt nyelvjárásiasság, míg Petőfi egy kísérlet erejéig erre tett sikeres próbát. A *Palóc dalokban* megjelenő szemlélet szerint a palócság sokkal inkább egy sajátos szokásrendet kialakító népcsoport — s ami még fontosabb, egy sajátos mitikus hitvilág letéteményese. Lisznai számára az ősi állapotot már ez jelenti, nem a nyelvjárás. Ugyanakkor egyfolytában azt érzékelteti a versekben, hogy a palócoknál minden rendkívül erős (katolikus) vallásossággal szövéődik össze. Erre példa az egyik vershez fűzött lábjegyzet: „Jellemzetes eszme a palóc erős vallásosságáról, ki ha jól esik neki valami, vagy kedveszerinti helyen van, azt mondja, olyan jó mintha templomban volna. Olyan jó mint a templom, mint az imádság.”¹⁹

Ez volt az oka, hogy Ipolyi Arnold a Magyar Mythológiában a *Palóc dalokat* forrásul használhatta; meg kell azonban jegyeznem: egyáltalán nem kritikátlanul. Perdöntő adatként soha nem idézte Lisznai, sőt többször utalt arra is, hogy nagyon hiányoznak a forrásmegjelölések a kötetből: „Nem különben voltam még egy pár hason nyomot tartalmazó igyekezetekre nézve, minő például *Lisznaiakról Palóc dalok* (más. kiad.) Pest, 1852, hol néhány igen becses régi st. nyom mutatkozott. Mennyire nyerne ez nem csak szépirodalmi, de tudományos becsében is, ha az eredeti alapot kijelölve bírnók.”²⁰

Egyébként éppen a metafizikus mozzanat volt az, amelyet Lisznai elmarasztalásához fontos érvként használt fel Erdélyi János — az az Erdélyi, akinek Lisznai ezt a könyvét „kézzsorításul” ajánlotta.²¹

Lisznai a szokásrendet és a hitvilágot mint etikát alakító tényezőt is kiemelte: a vendégszeretetet, a természetes viselkedést — s ide sorolható a féktelen mulatás éppúgy, akár az igazi szerelem — palóc népkarakterológiaként mutatja be számos versben. A népcsoport történeti tudatát a Mátyás-kultusz továbbszövő mondáival jelzi, sőt Mátyás korát összekombinálja Toldi Miklóssal is, noha már túl vagyunk Arany *Toldiján*, amely egészen más történeti korszakot jelöl.

Lisznai sikerét az jelzi, hogy 1852-ben megjelent a *Palóc dalok* második, bővített kiadása is, sőt 1858-ban új kötetét *Új palóc dalok* címen adja ki, pedig itt a verseknek csak kb. a fele folytatja a megkezdett irányt. 1859-ben a második kiadást is megéri az *Új palóc dalok*. Más alkalommal kívánok szólni a kötetek és Lisznai kritikai megítéléséről, most csak arra hívlak fel a figyelmet, hogyan hullt ki Lisznai teljesen a tudományos számba veendő források közül.

Ipolyi még támaszkodott rá, akárcsak Tompa Mihály regéire, de Gyulai Pál már 1855-ben föltette a kérdést: „Nem kell-e sajnálnunk az oly népi kutatókat, kik aztán tájkköltőink adatai után indulnak el, mint például Ipolyi Arnoldot magyar mythológiájában több helytt?”²² Arany János 1861-ben egy népmese-gyűjteményről írt kritikájában szintén elhelyez egy olyan megrovó megállapítást, ami Ipolyira vonatkozhat: „Hogy izlik

¹⁷TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története* I. kötet. Pest, 1851. 21.; Horvát István Toldyra kifejtett hatásáról megemlíkezik: WÉBER Antal, *Toldy Ferenc*. Bp. 1986. (= A múlt magyar tudósai) 10–11.

¹⁸LISZNYAI Kálmán, *Tavaszi dalok*. Pesten, 1847.

¹⁹LISZNYAI Kálmán: *Palóc dalok*, Pesten, 1851. 88.

²⁰IPOLYI Arnold, *Magyar Mythologia*, Pest, 1854. (hasonmás kiadás: Bp. 1987.) XXVI.; más helyütt a később még emlegetett Toldi-mondájáról: „...hasonlóan a Lisznai által (palóc dalok 164) róla közölt palóc rege, — feltéve ismét, hogy az eredeti, népies és nem csupán költött.” (Uo. 173.)

²¹ERDÉLYI János, *A magyar lyra a forradalom után 1863-ig I. A magyar lyra*, 1859. In E. J.: Tanulmányok. Bp. 1890. 5–181. (különösen: 30–31.); a *Palóc dalok* ajánlása: „Erdélyi János és Füredi Mihálynak, mint a népdalok hőseinek kézzsorításul.”

²²GYULAI Pál, *Szépirodalmi Szemle*. In Gy. P.: *Kritikai dolgozatok. 1854–1861*. Bp. 1908. 69–240. (az idézet: 183–184.)

népmesében? Pedig gyűjtönek, ha belé melegszik, lapokat ír *hujus farinae*, azt gondolva, hogy most csinál egyszer szép dolgot! Majd előáll aztán valaki, s abstrahál az ilyesekből mythológiát, mikép Lisznyi barátunk phantastikus ötleteivel megtörtént.²³ Itt még legalább cáfolandónak érezték Lisznyi eszméit, s nemcsak Erdélyi és Arany, hanem Salamon Ferenc és mások is.²⁴ Ám az 1865-ben megjelent *Palóc népköltemények* című kötetben²⁵ a gyűjtő és kiadó Pap Gyula Lisznyinak a nevét sem írja le, pedig csak két évvel vagyunk halála után. Amire viszont Pap hosszan hivatkozik, az Toldy Ferenc irodalomtörténete és pánpalóc felfogása, noha Pap már az első mondatában leszögezi a helymegjelölést: „Nógrádból a palócföldről egy csomó vadvirágot vesz e könyvben a t. közönség.”²⁶

Sajátos helyzethez jutottunk tehát: a népköltészet szakszerű felgyűjtésének időszakában kihullik ugyan egy, a romantikus őstörténeti koncepcióból táplálkozó, költészetnek is jelentéktelen életmű a tudományos érvek közül, sértetlenül megmarad viszont — egyelőre — az eszmei háttér. Tekintélyérv marad, s az anyag számbavétele nem kapcsolódik össze az elvek revíziójával.

Szilágyi Márton

Helyreigazítás

Az ITK 1987—88. évi 5—6. számában (635—641. l.) közölt „Az ember tragédiája újabb kiadásairól” című cikkbe — szerzője Horváth Károly — sajnálatos tévedés került. A Tragédia Szabó József-féle kiadását ugyanis, amely kilenc helyen visszaváltoztatta a végleges szöveget a kéziratira — nem a bukaresti Kritérion kiadása követte, Páskándi Géza utószavával, hanem a kolozsvári Dacia kiadó 1981-es kiadása, melyhez Kántor Lajos írt előszót. Egyébként a Szabó József-féle szöveget követte a Diákkönyvtár sorozata és a pozsonyi Madách könyvkiadó is. A tévedésért elnézést kér a bíráló szerzője.

H. K.

²³ Arany János összes művei. Szerk. KERESZTURY Dezső. XI. kötet. Bp. 1968. 326—342. (az idézet: 333.)

²⁴ Erre l.: SALAMON Ferenc, *Madarak pajtása*. 1856. In S. F.: *Irodalmi tanulmányok* II. kötet. Bp. 1889. 140—147.; valamint: GYULAI Pál, i. m. 182—185.

²⁵ *Palóc népköltemények*. Gyűjtötte és kiadta: PAP Gyula. Sárospatak, 1865.

²⁶ PAP Gyula, i. m. V.

Kőszeghy Péter

ELHÁRÍTVÁ

(Megjegyzések Horváth Iván *Egy vita elhárítása* című cikkéhez)

Mottó: „Akit megbírálsz, az megsértődik.”

Az IIK 1987/88. 5–6. számában Horváth Iván terjedelmes frásban hárítja el a vélem való vitát. Szerinte kettőnk nézetei alapvetően azonosak, s ezt én „kíméletlenül tárgyilagos” bírálatomban „mindössze néhány szónoklattani fogással” leplezem. Fogásaim alfajai között megkülönböztet — többek közt — TA (= Titkos Azonosság), L (= Magabiztos Lendület) és F (= Félreértés) típust.

Ez utóbbi, az ő definíciója szerint: „Az (...) ok nélkül nekem tulajdonított” tételek alapos megbírálása. Én kollégám frászában vélek hasonló fogásokat felfedezni. Horváth Iván könyvében számba veszi a Balassi fellépése előtti világi jellegű lírai alkotásokat, hogy ezekből következtetéseket vonjon le a vonatkozó időszak lírájáról. Eljárása során olyan szövegeket is említ, amelyeket nem tart hitelesnek. Hiányoltam, hogy ha két esetben veszi a fáradságot és megindokolja, miért rekesztendő ki a vizsgálódásból ezek az emlékek, miért nem vizsgálja a szakirodalomban virágénekek minősített s a vonatkozó időszakra datált többi szöveget. Ezt írtam: „Még lehet, az alábbi forrásokat ő nem tartja virágénekeknek (azok töredékeinek), vagy hitelességüket, datálásukat vonja kétségbe. Ehhez természetesen joga van, ámde ekkor ezen nézetét — mint tette ezt a Padovai ének és a 'Legyen Isten hozzád...' esetében — indokolnia kellett volna.” Döntse el az olvasó, hogy a fenti sorok egy szövegcsoporthoz tartozásának hiányát teszik-e szóvá, avagy azt állítják, hogy e szövegek hiteles virágénekek. Horváth Iván vitaelhárításában az utóbbi értelmezést teszi sajátjává, s diadalmasan bizonyítja be, hogy bizony ezek az énekek egytől egyig méltatlanok a tárgyalásra. Nos, éppen ezt a bizonyítást — bár némileg más hangszerelésben — hiányoltam könyvéből. Azonban ahogy tisztelt vitapartnerem eltakarítja útjából eme szövegeket, nem mulasztva el az olvasót teljes szakmai inkompetenciámról tájékoztatni, nos, ez az eljárás némi figyelmet érdemel. Mindenekelőtt leszögezi: „A Balassi fellépése előtti időkből mindössze kilenc, idevágó szöveget tudtam összeszedni és megvizsgálni. Kőszeghy további nyolcat (!) ajánl figyelmembe, ezekből ötöt barátságosabban, hármat 'számonkérő jelleggel'. Hány van helyén közülük? Vegyük először a 'számonkérő' csoportot.” Vegyük.

1. „Szüvem, lölköm, virágom, cinigém (...?)

Aranyom, gombom, ágom, levelem.”

(A Wespérmi-kódex két levele közé beragasztva)

„A kódex vizsgálata — írja Horváth Iván — nyomban eligazít.” Mivel a kódexnek ebben a részében a szenvedéstörténet olvasható, kézenfekvő, hogy „...az frásocska (...) Jézust szólítja meg.” Számomra ez — figyelmesen újraolvasva a kódex idevágó lapjait — kevésbé kézenfekvő (cinigém = Jézusom?), de legyen, ez legalábbis indokolás.

2. „Kincsbe nagyobb kincs nincs,
Kinek szive bánatba nincs.”

(Istvánffy-kódex)

„Kőszeghy 1560 és 1570 közé keltezi ezt a közismert, 17. században lejegyzett, keltezetlen énektöredéket, nem világos, hogy miért. (Változataival együtt kiadva: RMKT 17, II; 392.)” Nem Kőszeghy, Szabolcsi Bence,

akire vitairatomban is hivatkozom. Ezt bírálja felül Stoll Béla az idézett helyen. A datáláshoz más fogódzónk nincs, mint az írásképe és a helyesírás. E kettő alapján a szöveg legvalószínűbben a XVI. század közepe tájára, és nem a XVII. századra keltezendő, főleg nem azzal az *ex cathedra* biztonsággal, ahogy Horváth Iván „17. században lejegyzett”-nek minősíti.

3. Bogáti Énekek Éneke parafrázisa: értelmetlennek látom a vitát, miután kifejtett elképzelésemet, vitaelhárító partnerem szerint, az ő „kis ötlete” nyomán alakítottam ki, s miután tisztelt kollégám nem fogadja el azon nézetemet, mely szerint virágének teóriája kialakításához a szóban forgó helyen — s nem könyve egyéb passzusaiiban — kellett volna a kérdést tárgyalnia. (Érdekes, hogy alább — idézni fogom — mégis „idetartozónak” véli Bogáti művét...)

Vitacikkemben én mindössze a fenti három szöveg tárgyalását hiányoltam, most is úgy vélem, joggal. Azután említettem még Bogáti 45. zsoltárának nótajelzését: „Egy sfvó solymot most leltem...” Ezzel kapcsolatosan Horváth Iván kommentárjának a lényege egy zárójeles megjegyzés: „Köszeghy keltezése — „az 1580-as évek előtt” — magyarázat nélkül áll, és minden alapot nélkülöz. Nem írhatták pl. 1581-ben? Miért nem?” De, írhatták. Bogáti a zsoltárait — ha lehet hinni a szakirodalomnak (Kanyaró, Schiller, Dán) — 1582/83 táján írhatta, tehát nótajelzéseinek terminus ante quem-je 1582/83. Csak hát nótajelzésnek általában elterjedt, ismert szövegeket szoktak választani, az ismertté váláshoz pedig idő kell; ezért merészelt: a cikkemben az idézett módon fogalmazni. Késztelen pontosabb lett volna így: „kb. az 1580-as évek előtt”. De, mondjuk, Bogáti valamiért épp egy egészen frissen szerzett nótát választott, mondjuk egy 1582-ben vagy 1583-ban írottat. Akkor már ez — mint kiderül — automatikusan kirekesztetik a tárgyalásból, mert „Balassi fellépése” utáni. Na de mikor „lépett fel” Balassi? Kéziratban terjedő versei mikor kezdtek ismertté válni? Melyik évben? Honnan tudja Horváth Iván, hogy biztosan 1582/83 előtt? A Csereyné-kódexbe 1579-ben lejegyzett egy darab Balassi vers eldönti a kérdést? Én csak meglehetősen bizonytalansággal merném ezt az időszakot az 1570-es évek második felére tippelni, és hasonló — de nem nagyobb — bizonytalansággal vélem úgy, hogy kb. erre az időszakra tehető az idézett nótajelzés is.

A többi említett versről ezt írtam: „ugyancsak elfogadható a mellőzése néhány olyan éneknek, amelyről csak gyanítható, hogy Balassi fellépése előtti, s hogy szerelmi témájú”. S itt leckét kapunk az álvita és a kioktatás módszertanából: Horváth Iván egyrészt leszögezi, hogy az említett énekek vagy nem bizonyosan Balassi előtti, vagy nem bizonyosan tartoznak a szerelmi lírába, másrészt felhívja rá olvasói figyelmét, hogy könyve más helyein ő ezekkel a versekkel is részletesen foglalkozott, sőt a szövegeket is csak az ő könyvéből ismerem. „Arra, hogy három hiányolt tétel (3, 5, 8), ha talán későbbi is, ide tartozik, könyvem irányította rá tisztelt bírálóm figyelmét. Kettőről pedig (1, 2) jobb lenne gyorsan megfeledezni” — ismerteti a végeredményt. Nézzük csak: tehát, ha nem is olvastam mást a régi magyar irodalomból, csak mesterem könyvét, három hiányolt tétel Horváth Iván szerint idetartozik. Negyediként a 2. vers (amelyről „jobb lenne gyorsan megfeledezni”) is figyelembe veendő, hiszen ez, a rendelkezésünkre álló információk alapján a XVI. század közepe tájára datálható. Ne is vizsgáljuk a többi: ahhoz képest, hogy mindössze három vers elhagyásának az indokolását hiányoltam, ez nem is rossz eredmény. Végül hadd fejezzem ki szívből jövő egyetértésemet Horváth Iván egy ide kapcsolódó megállapításával: „Nem lehet így vitatkozni.”

Katolikus vagy felekezeti? — ez a címe annak az alfejezetnek, amelyben vitaelhárító partnerem folytatja a Balassi vallásosságának mikéntjéről köztünk kialakult vitát. Azt, amit e cím esetleg sugall, hogy Balassi úgy általában katolikus lett volna, én soha sehol nem állítottam. Vitairatomban is, másutt is úgy vélekedtem, hogy élete különböző szakaszaiban más-más felekezet hitelveit vallotta, felekezeti-fölöttiséget nem láttam-látom bizonyíthatónak. Vitáknak ezt az aspektusát egyszerűen azért tartom értelmetlennek, mert úgy látszik, mindketten mást értünk szuprakonfessionálison. „...Balassi titkos protestantizmusából eredő felekezeti-fölöttisége...” olvasom Horváth Iván vitaelhárításában, s ha van ilyen, ha van titkos protestantizmusból eredő felekezeti-fölöttiség, akkor valóban én vagyok az, aki nincs tisztában e fogalom jelentésével. Sőt azt sem tudom, hogy mit kell „protestáns eszmiségű katolikus istenes ének”-en érteni. Amiért e kérdéskört mégis említtem, az egy etikai kérdés. Horváth Iván idézi társszerzőként írt, 1986-os kiadású, népszerűsítő kiadványunk egy részletét, majd így folytatja: „Ne essék félreértés, nem varrom az elemzést mostani vitapartnerem, akkori

szerzőtársam nyakába. Ezt a részletet én írtam. Azzal sem érvelek, hogy akkoriban, amikor közös könyvünket papírra vetettük — nem is olyan régen — Köszegehy még általa is vállalhatóan, aláírhatóan minősítette idevágó nézeteimet.” Ne akadjunk fenn azon az ősi retorikai fogáson, hogy amit az ember nem varrt a szerzőtárs nyakába, amivel nem érvel — az természetesen negáció nélkül értendő, mint a jelen mondatban is. De azon engedjessék meg legalábbis csodálkoznom, s ez most bevallottan független minden szakmai kérdéstől, hogy egykori szerzőtársam, jelenlegi vitapartnerem ilyennyire szelektív memóriával rendelkezik. A kérdésről ugyanis már az időben is igen heves vitákat folytattunk! A könyvecske nyomdába adásának idején külföldön voltam, majd többek közt épp a Balassi-portré miatt, szó is volt arról, hogy nem járulok hozzá nevem feltüntetéséhez a kiadványon. Végül, az értelmetlen botrányt kerülendő, s mivel az frottak aránylag pontosan oszlottak meg közöttünk, elálltam eme szándékomtól. Úgy véltem: a szerzőtársaság nem feltétlenül jelenti a szerzőtárs nézeteivel való teljes azonosulást. Meglehet, hibáztam. De hogy vitaelhárító partnerem éppen erre a kiadványra hivatkozva jelenti ki egy nézetéről, hogy ezt korábban én vállalhatóan tartottam, holott már két évvel ezelőtt is körömszakadtáig küzdöttem ellene, nos, ez ugyancsak meglepő. Hiszen Horváth Iván így vall magáról: „Számomra másodlagos fontosságú, hogy igazam volt-e, vagy tévedtem. Elsődleges fontosságú viszont az, hogy mi az igazság.” Másutt még szebben: „A részrehajlásmentes tudásvágy kell, hogy vezéreljen. Vizsgálódásainkat ezért nem szabad úgy irányítanunk, hogy igazunk legyen.”

Mivel tisztelt kollégám írásának mintegy a fele, 31 gépelt oldal foglalkozik a „megkomponált verskötet”-nek s ezzel összefüggésben az istenes versek elhelyezésének és a „más könyv”-nek a kérdésével, és mivel vitaelhárító partnerem itt valósággal brillíroz (gondoljunk csak a talált tárgyak osztályán játszódó remek kis történetre!), kénytelen vagyok néhány megjegyzést fűzni gondolatmenetéhez. Először is Horváth Iván a nekem tulajdonított tételt, szokott kreativitásával, egyrészt vitacikkemből, másrészt egy korábbi írásomból kompilálja. Az eredmény egy egészen sajátos, nemcsak hogy általam nem vallott, de néhány ponton — mi tagadás — nem is értett koncepció.

Balassi létrehozott egy jórészt világi versekből álló versgyűjteményt, a fennmaradt Balassi-kódex egyik őseit, az ún. *Maga kezével írt könyvet* (A). Ezen kívül volt egy másik, kizárólag istenes énekeket tartalmazó gyűjteménye, az ún. *Más könyv* (M), erről a Balassi-kódex megőrizte bejegyzés tudósít.

Az Akadémiai Kézírvnyben található a Gerézdi—Klaniczay szerzőpáros teóriája, amely szerint „Balassi is egy háromszor 33 költeményből, egy verses prológussal együtt pedig kereken 100 versből álló kötetet óhajtott a jelek szerint kiadni”. Az első 33 verssel nincs is különösebb probléma, a második 33-as ciklus azonban csak úgy kerekedik ki, ha a Balassi-kódexben lévő, a 61. ének után található istenes versekről, továbbá a Török bejtekről feltételezzük, hogy a költő szándékától eltérően ékelődtek a ciklusba. Utal erre az Akadémiai Irodalomtörténet is: „A meglévő vallásos költemények egy részét valaki befírta azután Balassi „maga kezével frott könyvé”-be, megzavarva ezzel az 1589 nyarán írt világi versek sorrendjét.” A harmadik 33-as vessorozatnak pedig nincs nyoma.

A fenti alapötletre, vitaelhárító partnerem kifejezésével a „Gerézdi—Klaniczay sejtés”-re épít Horváth Iván is, én is. Az eltérés közöttünk az, hogy az általa a „sejtés”-hez adott, szerinte „filológiai” bizonyítást én nem fogadom el, s helyette más utat javaslok. Szintén különbözik véleményünk az istenes versek elhelyezésének kérdésében. Antagonisztikus ellentét — igaza van vitaelhárító partneremnek — tehát valóban nincs közöttünk, ezt én sem állítottam, ezért talán fölösleges volt e véleményt nekem tulajdonítani, főleg azok után, hogy cikkemet mindannak a felsorolásával kezdtem, amiben egyetértek Horváth Ivánnal. Íme tehát a „titkos nézetazonosság” (amelyet én „szónoklattani fogásokkal” leplezek) nem más, mint a Gerézdi—Klaniczay sejtés.

Vitaelhárító irata vonatkozó részében Horváth Iván így ír: „Vitánk tehát ezúttal sincs. Annak, hogy állításomat (kiemelés tőlem, K. P.) új módon próbálta bizonyítani, nem úgy mint én, hanem 'filológiai' alag is megalapozottan”, csakis örülnöm kellett volna.” Talán nem szükségtelen leszögezni: én *Gerézdi Rabán állítását* próbáltam 'új módon' bizonyítani, mint ahogy 'a régi módon' Horváth Iván is erre törekedett. Hogy egy állítás Gerézditől származik-e avagy Horváth Ivántól, annak azt hiszem, ebben a vitában van jelentősége.

Innentől már elválnak útjaink. A Rimay-coniecturával történő érvelést azért nem tudtam és tudom elfogadni, mivel a Balassi-kódex megőrizte vessorrend-hagyomány és Rimay tervezett Balassi kiadásának előszava között korrelációt nem látok, ellentmondást annál többet. Vitaelhárító partnerem kétféleképp érvel: egyrészt, magyarázni próbálja az ellentmondásokat, másrészt kijelenti: mivel e kérdésben Rimayn kívül nincs más forrásunk

— tetszik, nem tetszik —, rá kell hallgatni. Vitáikomban a Rimay által vázolt kötetterv és a „Maga kezével írt könyv” hagyományának összehasonlíthatatlanságára próbáltam meg rámutatni. Mint a vitaelhárításból kiderül, ebbéli szorgoskodásom teljesen fölösleges volt, hiszen Horváth Iván nem állítja, hogy „Rimayhoz érkezett egy, a mi Balassi-kódexünkkel, pontosabban az abból helyreállítható ósmásolattal a legkisebb részletekig teljesen azonos szerkezettű gyűjtemény”. Most már értem. Van két forrásunk, ezek ugyan nemigen hasonlítanak egymásra, viszont tény, hogy egy adott szempont szerint is különböznek. E megfigyeléssel, a Rimay-coniecturával, „filológiaiilag utóltűrtük a Gerézdi—Klaniczay sejtésében szereplő kétszer harminchármas Maga kezével írt könyve, a »lfrai önéletrajz« posztulátumát”. (Könyv, 45) Engedtessek meg, hogy ezt az önértékes kijelentést továbbra is némi kétségekkel fogadjam. Horváth Iván „filológiai utóltérésével” szemben én — mint vitaelhárító partnerem több helyen hangsúlyozza — a „források teljes csendjét” választom, a „hiteltelen tanúságot, a Rimayét egy — történetesen ugyanazt mondó, ám végre — hitelt érdemlő tanúsággal” cserélem fel, „a Rimayével”, méghozzá „fáradtságot nem kímélve”. Meglehet. Ám most hadd kíméljem magamat is, az olvasót is; nem kívánom harmadszor (1985, 1988) közzétenni állításaimat. Mindössze vitaelhárító partnerem kritikájának néhány kitételére reagálok. A „Rimay helyett Rimay” annyit tesz, hogy a legalábbis roppant csekély információs értékkel rendelkező Rimay-előszó helyett a rendezett és rendezetlen kiadásokban egyaránt egy többen hagyományozódó istenes verscsoport tényét (= „a források teljes csendje”) használjuk fel bizonyításunkban. Mivel a rendezetlen kiadások más stemmán hagyományozódnak, mint az ósmásolattal kapcsolatba hozható rendezettek, nyilván az előbbi forráscsoportban található 10 vers tanúsága lehet perdöntő. Csak-hogy, mondja Horváth Iván elhárítása, itt nem 10, hanem 13 vers található egy többen, s utal 1985-ös cikkemre, keményen megbírálván azt. Sajnos, kritikusom figyelmét elkerülte, hogy 1985-ös frásom vonatkozó alfejezetének címe: „Az ún. rendezetlen óskiadás forrásairól”, tehát ott azokról a kéziratokról próbáltam meg valamit mondani, amelyekből az első nyomtatott, rendezetlen kiadást összeállították. Mint az olvasó ellenőrizheti, gondolatmenetem a következő volt: a korábbi kutatási eredményekre támaszkodva megpróbáltam kikövetkeztetni, hogy Balassi „Másik könyve” mely verseket tartalmazhatta. (ItK 1985. 76–79.) Ehhez a rendezetlen kiadásokból semmilyen információt nem használtam fel. Majd rámutattam arra, hogy az így rekonstruált, lehetséges tartalomjegyzékek egyike a rendezetlen kiadásokban fellelhető (uo. 79.). A Balassi-kódex zavaros helyének értelmezése, annak a megállapítása, hogy a kritikus 9 istenes vers a szerző szándékától függetlenül jegyeztetett le a 61. ének után, mindössze ezen az észrevételen alapszik. Az, hogy a versek előtt után a rendezetlen kiadásokban milyen énekek vannak, a fenti szempontból tökéletesen lényegtelen. (E csoport 11, és nem 10 verset tartalmaz, de mivel a Dicsőült helyeken mennyei paradicsomban ugyanúgy a 148. zsoltár parafrázisa, mint az előtte álló Mennyei seregek kezdetű Balassi-vers, az előbbi nyilván a tematikai rokonság miatt került elő, bizonyítható, hogy az óskiadásban még nem szerepelt; ezt Horváth Iván is elfogadja.) Vitáikomban tehát nem is foglalkoztam a szóban forgó verseket megelőző két énekekkel, ezekről csak 1985-ös frásomban esik szó, egy másik szempont, a rendezetlen kiadások kéziratok forrásai kapcsán. Annál inkább érdeklik eme versek tisztelt vitaelhárító partneremet. Mindenekelőtt hosszan olvashatunk arról, hogy az általam vizsgált kérdés, a „Más könyv dolga” mennyire lényegtelen. Ám ő mégsem siklik át a probléma fölött. A tömb előtt lévő két vers közül az első, mint írja, „már nem ily könnyű kiemelni”. „Köszeghy (1985, 81) határozott kézzel nyúl a dologhoz: azt mondja, hogy az óskiadásban nem volt meg ez az ének. Akkor viszont hogy van meg a bécsiben és a bártfaiban is? A nehézséget úgy oldja meg, hogy habozás nélkül bevezet még egy elveszett kiadást.” Hm. A habozás nélküli magatartáson és a határozott kézen kívül valóban semmi más eszközöm nem lenne? Engedtessek meg az önidézéstől eltekinteni, eljárásom részletes indokolását az olvasó az ItK 1985-ös évfolyamának 81. lapján megtalálja.

Érdekelne, hogy módszeremmel szemben Horváth Ivánnak — a retorikán kívül — milyen érdemi, filológiai kifogásai vannak? De a legnagyobb vétket — kritikusom szerint — még csak ezután követem el. Jobb híján a petitio principii műveletéhez folyamodom, s hogy logikailag tökéletesen hibás érvelésem megvilágosodjék az olvasó előtt, Horváth Iván nem rest egy példázatot is rögtönözni. Bűnöm, hogy az Oh, én kegyelmes Istenem kezdetű éneket, mivel bizonyosan 1589 után keletkezett, nem sorolom az 1589-es Más Könyv versei közé. Bírálómnak nem tűnik fel, hogy 1985-ös frásomban én a „Más Könyvet” nem a nyomtatott források alapján rekonstruálom, hanem egy már korábban kikövetkeztetett verscsoportot szembesítek a rendezetlen nyomtatott kiadásokkal, azok kéziratok forrásainak felderítése, a vershagyomány különböző kiadások során

végbemenő alakulásának vizsgálata céljából. Megállapítom, hogy a vonatkozó részben az őskiadáshoz képest két verssel (*Leleknek hozzád való, Dicsőült helyeken*) a kiadások bővültek, azaz az őskiadás használta kéziratban valószínűleg 11 vers volt. Mindennek azonban csak kritikusom — általam nem mindig követhető — gondolatmenetében van köze ahhoz, hogy a minket érdeklő 10 vers (két stemmaágon) egy tömbben hagyományozódik, s ez a tény a 61. ének után a Balassi-kódexbe beírt istenes versek „idegen test” voltát bizonyítja.

Nagyon röviden arról, amit többszöri figyelmes elolvasás után sem értettem. Horváth Iván idézi pár soromat, majd — kétségtelenül jóindulatúan — így helyesbíti: „Azt hiszem, ez a fogalmazásmód bírálóm szándéka ellenére némileg megtévesztő. Az utolsó szavak épp az ellenkezőjét jelentik annak, amit jelenteni akarnak; „nincs köztük” helyett érzésem szerint „nem hiányzik közülük” olvasandó. Ebből mindből pedig kiviláglik a következő (...)” Nos, lehet, hogy kiviláglik, de én pontosan azt akartam írni, amit írtam. Bírálomat valahogy megcsalta az érzése. Úgy vélem, ha semmi másra, arra jó a fenti példa, hogy ékesen illusztrálja: milyen pontosan értjük egymást vitaelhátrító partneremmel...

Az istenes versek kötetbeli elhelyezéséről csak annyit: ha Balassi megírta volna a harmadik 33-as ciklust, s ha az valóban istenes versekből állt volna — én bizony nem tudom, azt hová helyezte volna. Belső érvekkel próbáltam meg bizonyítani, hogy nem a világibb versek elé, mint — ha jól értem — Horváth Iván véli. Az általam javasolt kötetbeosztás, amelyet vitacikkemben „filológiaiilag megalapozottnak” véltem, az istenes verseket sem (közvetlenül) a 2x33-as ciklus elé, sem (közvetlenül) mögé nem helyezi, mivel erről nincs információ; a világibbak — a 2x33-as ciklus, a Török bejtek, a Célia-énekek, a Saját-kezdő versfüzér — után javaslom közölni őket, hiszen a másolótól úgy tudom, hogy ezek egy „más könyvben” voltak. Kétségtelen, vitacikkemben is írtam, hogy ez fantáziaszegény módszer, főleg ha a harmadik 33-as, el nem készült ciklust az istenes versekben felismerni védő s helyüket is tudni védő koncepcióhoz hasonlítjuk; azonban engedessék meg egy XVI. századi, soha meg nem valósult költői szándék filológiai rekonstrukciója iránt némi kétségeket táplálnom. Az istenes versek elhelyezésének kérdése azért lényeges kérdés, legalábbis szerintem, mert míg az „újvidéki típusú” kiadványok a XX. századi irodalomtörténész — bizonyíthatatlan, ám látványos — koncepcióját tükrözik, addig ez a vitapartnerem által bírált „Köszeghy—Szabó-féle” kiadást legalábbis kevésbé jellemzi.

A „Köszeghy—Szabó-féle” kiadvány — sok baja van ezzel vitapartneremnek. Ha már a csizmát az asztalra helyezte, két fő kifogását hadd válaszoljam meg. Az egyik valami plágium-vádféle; bírálónk részletesen bizonyítja, hogy az általa sajtó alá rendezett újvidéki opusz és a mi kiadásunk — a vesszorrend szempontjából — egy törőfő fakad. Tökéletesen igaz. A megfelelések oka: egyrészt mindkét kiadvány kamatoztatja a „Gerézdi—Klaniczay-féle sejtést”, másrészt — mivel más nincs — mindkét kiadás ugyanazokat a forrásokat használja. Nem hiszem, hogy akár az Akadémiai Irodalomtörténetben kifejtettek, akár a Balassi-kódex, akár a XVII. századi nyomtatott források copy right-ja Horváth Iván tulajdonában lenne. Sajnos el kell, hogy keserfsem: valószínűleg minden leendő Balassi-kiadás számos ponton plagizálni fogja az „újvidéki”, legalábbis ha a forrásokat követi, s ha a „sejtés” talaján áll. Mindez persze nem változtat ama senki által kisebbsíteni nem akart dicsőségen, hogy az első ilyen jellegű kiadás, a sejtés első gyakorlati megvalósítása Horváth Iván nevéhez fűződik. (Ezt immár negyedszer szögeztem le nyomtatásban, előzőleg vitacikkemben sem mulasztottam el hangsúlyozni.) A két kiadástípus közötti különbséget régebben Horváth Iván is pontosan érzekelte, hiszen ennek alapján minősítette — szóban — az újabb kiadást „visszalépés”-nek.

Megbocsáthatatlan tehát, hogy nem hivatkozunk az „újvidéki” kiadásra. Mint vitaelhátrító partnerem írja: „A könyvben bő helyet kapott az olvasót eligazítani hivatott, gazdag tudományos apparátus (261–318), s benne egy 74 tételt számláló szakirodalmi jegyzék. Ott szerepel a sajtó alá rendezők által használt valamennyi korábbi Balassi-kiadás, így Szilády Áron 1879-es és Dézsi Lajos mára talán részben elavult, de csakugyan még mindig ötletadó vállalkozásai is, ám nem szerepel ott az „újvidéki”. Így az a látszat keletkezik, mintha ez lett volna az egyetlen olyan nevezetesebb Balassi-kiadás, amelyből Köszeghyék egyáltalában nem tudtak ihletet meríteni.” Az olvasó talán már a fentiek alapján is gyanakszik: vajh nem csupán a kritikai kiadásokat (Szilády—Dézsi—Eckhardt) vettük fel bibliográfiánkba? Bizony így történt, a számos egyéb kiadást, még a „nevezetesebb” Horváth Iván-félét is, mellőztük. Ez utóbbit már csak azért is teljes joggal megtehettük, mert — ez talán elkerülte bírálónk figyelmét — hivatkoztunk viszont könyvére; arra a könyvre, amelynek első fejezete az „újvidéki” kiadvány koncepciójának részletes indoklását tartalmazza, közzétéve annak tartalomjegyzékét.

Az „újvidékiben” egy gondolatszálánkkal nincs több vagy más, mint az idéztük könyvben. Miért kellett volna kétszer, vagy ha az ITK-beli közlést (1976) is figyelembe veszem, háromszor hivatkozni?

Az érzékenység másutt is sajátja tisztelt vitaelhárító partneremnek. Könyvének a versformákról szóló részét én ilyen rosszindulatúan méltattam: „Mivel a munka a 'felsorolás teljességének igényével’ (139., kiemelés Horváth Ivántól) készült, jogosultnak vélem az alábbi kiegészítések és korrekciók közreadását. Semmiképp sem kívánom azonban kétségbe vonni Horváth Iván összeállításának értékét, és azt sem hiszem, hogy bárki más a szerzőnél lényegesen jobban, pontosabban végezte volna el a XVI. századi magyar versek nyilvánításának és metrikai besorolásának nem csekély feladatát.” A fent idézett szöveg a „szónokias fogás” kategóriájába tartozik, mert „az ilyen idézési mód még olyankor sem kedvez a tisztánlátásnak, amikor a bíráló teljesen jogos” — véli Horváth Iván. Szerinte nem szabadott volna ezt a részt: „a munka a felsorolás teljességének igényével (139., kiemelés Horváth Ivántól)” csak így, önmagában idéznem, mivel ezt ő azért írta és kurziváltatta, hogy „a kifejezést aztán egy egész lapon keresztül” értelmezze. Tehát még egy egész lapot idéznem kellett volna; hogy egyszerűen megállapítottam: más se igen csinálta volna meg jobban, ez torzítás. Sajnálom: a vitapartnerem által kurziválással is hangsúlyozott teljességigény késztetett a kiegészítésekre, és ha valahol, hát ezen a ponton nem akartam bántani Horváth Iván érzékenységét. Miután ő négy Balassi-verset is rossz helyre sorolt, azt hiszem, a dicsérettel sem voltam szűkmarkú. Torzítani pedig nem én torzítok. A versformák listájához adott kiegészítések, mint Horváth Iván írja, „ugyan részben kéziratos, sőt részben a fenn nem is maradt, csak nótajelzésekből ismert művekre vonatkoznak (melyeknek gyűjtését, ismeretes módon akkor nem tartottam feladatommak), de annál jobb; gratulálok!” A gratulációt — mindenekelőtt Szabó Géza barátomnak, a lista fő összeállítójának nevében — köszönöm. A torzításnak is csak eufemizmussal nevezhető állításokat pedig visszautasítom. A közöltem lista, erre fölöttébb vigyáztam, kizárólag (!) vagy a XVI. században nyomtatásban megjelent, vagy olyan kéziratos műveket tartalmaz, melyeket vitaelhárító partnerem is idéz, csak rossz helyre sorol be. Az RMNy számok a közlés sorrendjében:

1. Unszol minket Dávid RMNy 222: 93, 264: 62, 276: 64, 353 II: 80b, 429: 60, 513: 121a, 640: 70 (Int most minket), 713: 235
2. Emlékezzünk mi nagy RMNy 613
3. Gyakran hallottatok RMNy 499, 500
4. Jóllehet nagy sokat RMNy 429: 181, 513, 253b, 640: 97, 713: 208
5. Ki hallott Sándornál RMNy 593, 683
6. Nem régen lőtt dolgot RMNy 383
7. Sok csudák közül RMNy 109: 12a, 351: (216)
8. Józsefnek megmondom RMNy 463, 513: 270a
9. Ország-világ járni RMNy 661 (2), 699 (2)
10. Sokat szoltam immár RMNy 265, 381, 438, 610
11. Új dolgot beszélék RMNy 858
12. Én mostan beszéllem RMNy 499, 509
13. Emlékezzél mi történik RMNy 108: y4b, 353 II: 13a, 513: 63a, 582: 244, 640: 267, 713: 326
14. Pogán krónikákból RMNy 499, 509
15. Tisztessége, híre (Castríota V., az RMNy incipitmutatójából hiányzik) RMNy 459, 593, 683
16. Mostan emlékezem RMNy 338 (példány a XVI. századból nem maradt fenn)

A fentiekén kívül csupán a Balassi-versek besorolásához fűztem megjegyzéseket. Nos, így fest, ha vitaelhárító partnerem elismeri a vitapartner igazát, sőt még gratulál is hozzá.

Vitacikkem egy részét Horváth Iván atcpirítónak nevezi. Azt kértem, hogy terjessze elő azokat a bizonyítékait, amelyek alapján a Zsigmond-korra keltez kódexeket. És ezzel valóban egy álvita vette kezdetét. Természetesen feltételezem Horváth Ivánról, hogy tudja: ezek a kéziratok 16. századiak. És készséggel beismerem, hogy szerencsésebben is megfogalmazhattam volna nézetemet, mely szerint önmagának ellentmondó képtelenség az, amit állít, olyan képtelenség, mint a kódexeknek a 15. század első negyedére keltezése. De hát miről is van szó voltaképp?

Mondjuk Petőfi verseit 1988-ban újra kiadják. Kérdés, hogy következik-e ebből, hogy Petőfi versei 1988-ban ismertek? Szerintem igen. Még akkor is, ha maguk a versek természetesen jóval régebben fródtak. Nos, ilyen egyszerű: ha ez a gondolatmenet helytelen, Horváth Ivánnak igaza van. De csak akkor.

A Horváth-kódex (1522) és Nagyszombati-kódex (1512/13) az udvari költészetre utaló sorokat tartalmaz. (Vitaelhárító partnerem könyve szerint is.) Ebből én azt a következtetést vonom le, hogy ez időben ismert lehetett az udvari típusú költészet. Horváth Iván ugyanezen tényt úgy kommentálja, hogy esetleg voltak Zsigmond-kori trubadúrok. E megállapítás hatása alatt bátorkodtam a figyelmébe ajánlani, hogy akkor talán a kódexeket is a Zsigmond-korra kellene datálni... Nem vitatom, hogy a szóban forgó kódexek feltehetőleg többszörös másolatok, az sem kizárt, hogy eredetijük a Zsigmond-korban keletkezett. De ha egyszer a XVI. század elején volt értelme újrámásolni például azt az intelmet, hogy „Éneklésedben te szódat udvarló módra ne tördeljed”, akkor a figyelmeztetésnek nyilván a másolás időszakában is volt aktualitása. E gondolatmenet cáfolatát vártam tisztelt vitaelhárító partneremtől, s nem annak a felháborodott bizonygatását, hogy ő aztán tudja, mikoriki a kódexek... A konklúzió képtelenségét a premisszáik képtelenségével illusztrálni — ma is így vélem — nem tartozik a bűnös módszerek közé.

Ki az ageb? — teszi fel a kérdést Horváth Iván egyik alfejezete címként, ismételten a magabiztos lendület vétkében marasztalva el. Én három mondatot szántam az 'ageb'-re, vitaelhárító partnerem egy egész alfejezetet. De még három mondat erejéig sem jutott volna eszembe szóvá tenni ezt az apróságot, ha a szerző könyvében nem Gerézdi Rabánnak róná fel, hogy kizárólag vénasszonyra érti a szöveget (258.); azaz nem olyanvalakivel szemben fejtené ki — szerintem — téves nézetét, akivel könyvében másutt, sokkalta lényegesebb tézisekben is vitatkozik. Úgy véltem, hogy egy olyan műben, amely több fejezetében is Gerézdi kontra Horváth vitának tekinthető, helyi értéke van azoknak az önmagukban apróságnak tekinthető kérdéseknek, amelyekben a szerző elmarasztalja Gerézdi Rabánt. (Ugyanakkor nem vitás, hogy Horváth Iván számos vonatkozásban Gerézdi követőjének, tanai továbbfejlesztőjének tekinthető.)

Az ismert sor — „Az aggnőnek s az agebnek, annak mind egy ára” — az én (Gerézdit követő) értelmezésemben (vén)asszonysúfoló, Horváth Iván szerint, mivel úgy véli, hogy az ageb jelentése 'vén ember', 'vén kujon', (vén)asszony- és vénembercsúfoló.

Ha az ageb szó olyan általános becsmerítő terminus, amelyet mind nőre, mind férfira alkalmaztak, tisztelt kollégám értelmezése az adott kontextusban több mint vitatható. Ha viszont csak férfiakra vonatkozó példánk vannak, bizony elképzelhető, hogy az eredetileg — mint vitaelhárító partnerem helyesen írja — 'vén kutya' jelentésű szót idővel csak az erősebb nemre értették, s lassan szinte kizárólagossá vált a 'vén kujon' jelentése. (Ha csak ez is jelentette, az, ugye, elég gyöngye érv...)

Vitapartnerem látványosan, számos példát idézve bizonyítja be, hogy mily sokszor értették az agebet férfira. Erről nyilván meg is győzi olvasót, lévén, hogy ebben teljesen igaza van. Jöhet a költői kérdés: „Vajon az „ageb”, mint Kőszeghy Péter 'világossá tette', főnévként használva csakugyan nem jelölhetett 'a régiségben' olyan (öreg)embert, akit a beszélő szidalmazni óhajtott?” Fájdalom, de állításomat nem az cáfolná, ha vitaelhárító partneremnek szorgos munkával még több hímnemű agebet sikerülne összevadásznia, hanem az, ha nem lenne bizonyítható: az ageb nemektől független gyalázkodás.

Érdekes módon Horváth Iván is idéz olyan forrásokat, amelyek nemigen látszanak igazát bizonyítani. Itt van mindjárt a Szabó T. Attila Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárából citált példa: „...Lakatos Péterné az utcán megyen volt, azonba kiszökellett elejbe Lakatos Lőrinc, és mond, hogy: te hitván lator, hitván eb koffa (?) ageb, ha valamit nem néznék, úgy csapnálak arcul, hogy mennyé fogad, mind szádba romlana... Eredj, eredj, csorba ageb, mond neki az asszony, te kurvafi ageb, tehén gyakó Mikós (...)” Szerintem a szövegből csak az a megállapítás szűrhető le, hogy a (különnemű) veszekedő felek, gyalázkodó kedvükben, kölcsönösen agebnek szólengatják egymást. Horváth Iván azonban óvatosságra intő megfigyelést tesz: „A jó néhány tucat általánosan ismert előfordulás között egyetlen női agebet ismerek, de itt sajátos jelzőhasználatlalt (!Kiemelés tőlem. K. P.) találkozunk (egyazon szövegben „koffa ageb”, ill. „csorba ageb”) ...” Én ugyan semmi sajátosat nem látok a „jelzőhasználatban”, de meglehet, valami elkerüli figyelmemet. De ha van sajátos, ha nincs, mit változtat ez azon, hogy egy szövegen belül férfi s nő egyaránt agebnek minősítetik? Említi vitapartnerem az „Adhortatio mulierum” 62. sorát is, mint írja, itt: „...arra látunk példát, hogy egy, felesége erkölcselenségét eltűrő férfiút feleségével együtt neveznek „két ageb”-nek (RMKT, IV, 80); ez is valami”. Igen, a szarkasztikus, elimináló szándékú odavetés ellenére: ez is valami; az illusztris sor — „Engömet mondnak: két ageb egyiknek” — az adott kontextusban világosan bizonyítja, hogy az ageb egyaránt vonatkozhatott férje s feleségére.

Mindezek az általa is ismert szövegek nem készítetik vitaelhárító partneremet nézeteinek korrekciójára. De hát van olyan adat, ahol egyértelműen csak nőre alkalmazzák az agebet, s ez valahogy elkerülte Horváth Iván figyelmét. Egy általában a XVI. század végére keltezett (én inkább a XVII. század első felére datálnám) versnek („Az Deákné vászna”) utolsó előtti, 38. versszakában emígy panaszkodik Máté diák likó asszonyra: „Nem látodé, kurva leánya, ki vagyok? // Hírt háloltál rám, agg eb, pengő lant vagyok!” (Ha valaki úgy vélné, hogy az „agg eb” nem közbevetés, hanem ugyanarra a személyre vonatkozik, mint a „pengő lant”, annak a tágabb szövegkörnyezetet ajánlom figyelmébe.) Ebből ismét csak azt a következtetést bátorodom levonni, hogy az ageb egy általános, a férfinemhez egyértelműen nem köthető gyalázkodás volt; a konkrét szövegben pedig nőre (vénasszonyra) értendő, akárcsak az idézett versben.

Elismerem, hogy a vitairatomban felhozott példa téves. Mentség nincs, fejből idéztem, ami megengedhetetlen. Úgy rémlett, hogy a Gonosz asszonyi embereknek erkölcsökről való éneken előfordul — nőre vonatkoztatva — az ageb, de nem, csak az ebagnó, nyilván evvel kevertem.

Végezetül még egy — az előbbinél jóval súlyosabb — tévedésemet kell bevallanom. Vitairatomban úgy vélekedtem, hogy bár sok mindenben nem értek egyet Horváth Ivánnal, bizonyítva van olyan kérdés, ahol nincs közöttünk véleménykülönbség: „a vita nemcsak a visszhangtalanságnál, de a tiszteletkörüknél is sokkal hasznosabb”. Ezt a felelőtlen és teljességgel megalapozatlan állítást természetesen visszavonom: a Horváth Ivánnal folytatott vitánál a tiszteletkörök sokkal hasznosabbak, a visszhangtalanság pedig egyenest vágyott állapot.

Jolsvai András

„ÍROK AKADEMIÁJA”: A MEGALAPÍTÁSTÓL A MEGALAKULÁSIG

1.

„1825. november 3-án kerületi ülést tartottak a Karok és Rendek. A nemzeti nyelv előmozdítására szolgáló eszközökről volt szó... Már egy napig tartott a vita, anélkül, hogy valami gyakorlati eredményre vezetett volna; egyik pazarabbul bánt a szép szavakkal, mint a másik, de tovább egy se ment. Akkor felkelt Nagy Pál, erőteljes vonásokban rajzolta, mit köszönhet a nemzet irodalmának, s hogy a süllýedő nemzetiség egyetlen mentő horgonya a nemzeti nyelv kultúrája. Emelkedő lelkesültséggel szólt aztán azon férfiakról, kik az utóbbi évek alatt magános kamrában, nyomorúságos lámpa világa mellett éhezve és fázva dolgoztak, hogyan áldozták fel életüknek minden boldogságát, minden reményét, hogy szívök vérével a nemzetnek e drága kincsét megmentsék; az ország dús mágnsain van most a sor — mondá — hogy tegyenek valamit, mert ahhoz, mint Montecuccoli mondta, pénz, pénz és ismét pénz kell! Halotti csend uralkodott a teremben. Némán süttötték le az urak szemeiket, mintegy meggörnyedve e szemrehányás súlya alatt, de erélytelen arra, hogy tettekkel megcáfolják. Akkor felállt egy huszártiszt, ki mint egyszerű hallgató ült Nagy Pál széke mögött, s nyugodt, kimért hangon következőleg szólt: „Nekem itt szavam nincs, az ország nagyja nem vagyok, de birtokos vagyok, s ha fel áll oly intézet, mely a magyar nyelvet kifejti, mely azzal segíti honosainknak magyar neveltetését, jószágomnak egy évi jövedelmét feláldozom.”

Suttogás támadt a teremben. „Mennyi lehet az?” — kérde egyik a másikat, s a mint ez lón a felelet: „60000 forint” végtelen éljenzés tört ki. Széchenyi azonban, a mindig practikus Széchenyi, rögtön hozzátéve: „Érett megfontolással cselekszem ezt, azért célszerű felügyelést kívánok, hogy a nemzetnek felajált summa haszontalan el ne pazaroltassék. Ennyiből állt Széchenyi első parlamenti beszéde, s ez teljesen jellemzi őt... S miből szándékozik ez alatt az év alatt élni, gróf úr? — kérde egy kotyveles ifjonc. „Nos, remélem barátaim eltartanak ez idő alatt!” — viszonzá Széchenyi mosolyogva.”¹

Eddig a Magyar Tudományos Akadémia megalapításának *legendája*, egyik legszebb, legkifejtettebb változatában. E legenda egyes elemei feltűnedeznek már az események szemtanúinak beszámolóiban is,² a későbbi visszaemlékezések³ tovább színezték, kerekítették a történetet, amely a nagy alapító halála után nyerte el végső, kikristályosított, már-már meszeszerű formáját. Így került be az iskoláskönyvekbe, regényekbe; így ábrázolta Holló Barnabás a múlt század végén azon a domborművön, amely ma is látható az Akadémia székházának oldalán. Így él a nemzeti tudatban.

Legendák ellen harcolni fölösleges dolog. 1825. november 3-án Széchenyi nem *alapította meg* a Magyar Tudományos Akadémiát; azon a napon annyit tett „csupán”, hogy felajánlott egy jelentős összeget a magyar nyelv terjesztését segítő *valamely intézmény* felállítására. Nem ő volt az első, aki ezt tette: már évtizedekkel előbb

¹FALK Miksa, *Széchenyi István gróf és kora*. (Fordították ÁLDOR Imre és VÉRTESSY Arnold.) Pest, 1868. 35–36.

²PONORI Thewrewk József, ... *Vay Ábrahám... életrajza*. Pozsony, 1830. DÖBRENTÉI Gábor, *Magyar Tudós Társaság története, a nyelv országos régibb állapotjának rövid előadásával*. In *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei* I. 1–66.; *Szoboszlai Pap István eredeti levelei*. Közli RÉVÉSZ Imre. (In *Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből* VI. 6. 1876.) Az akadémia alapítására vonatkozó legrészletesebb munka: SZÁSZ Károly, *Gróf Széchenyi István és az Akadémia megalapítása*, Bp. 1880.

³Vö. SZÁSZ, i. m. 249–251.

történtek ilyen felajánlások,⁴ az akadémia ügye azonban tapodtat sem mozdult előbbre. Sem ő, sem a kerületi ülés résztvevői nem sejtették akkor, hogy éppen ez az ajánlat fog fordulópontot jelenteni. Ami pedig a történet részleteit illeti: Nagy Pál mágnásellenes beszéde nemigen rázhatta meg az arisztokratákat, hiszen közülük alig néhányan voltak csak jelen — mivel ez a középnemesi többségű alsótábla kerületi ülésén történt; Széchenyi nem ült — főrendként itt nem foghatott széket —, hanem állt (Vay Ábrahám mögött); nem ez volt első parlamenti beszéde — október 12-én szólt először a felsőtáblán, mégpedig, nagy feltűnést keltve, s mindjárt divatot csinálva, magyarul;⁵ s bár e második beszédének hiteles szövegét nem ismerjük,⁶ annyi bizonyos, hogy csupán egy esztendei jövedelméről szólt, a pontos összeget csak később jelölte ki.⁷ S ha akadott volna is Pozsonyban oly kényes ifjanc, ki ezen ajánlat után aggódni kezd a gróf megélhetése miatt, s teljes tájékozatlanságot árul el a korabeli adományozási szokásokban, Széchenyi nem felelhetett volna másképp, mint hogy itt valójában a jövedelem évi kamatáról van szó, tehát továbbra sem kell baráti adományokból tengődnie.

1825. november 3. jelentős mérföldkő azon az úton, mely a Magyar Tudományos Akadémia megalakulásáig vezetett. Utólag tűnhet akár a legjelentősebbnek is. Akkor azonban a legoptimistábbak reménykedtek csupán. Széchenyi mindenestre nem tartozott közéjük. E napon csak egyetlen mondatot jegyzett naplójába: „A kerületi ülésen beszéltem; minden honfitársamat ellenséggemmé tettem.”⁸

2.

Széchenyi egyszer már felajánlotta egy esztendei jövedelmét; csaknem tíz esztendővel a pozsonyi ülés előtt, Pesten, egy állóhíd céljaira.⁹ Akkor azonban nem sikerült felráznia hallgatóságát; tette feledésbe merült. Másodszor már nem bízta a sikert a véletlenre — a november 3-i fellépés (legalább fő vonalaiban) kimunkált „forgatókönyv” alapján történt.

Néhány évvel később Nagy Pál, az alsótábla vezérszónoka egy Széchenyihez frott levelében magának tulajdonította az Akadémia alapításának dicsőségét, azt állítván, hogy gyűjtő hatású szózata bírta a grófot és társait az adakozásra. Széchenyi ingerült hangon válaszolt: „...már számos esztendő előtt, még mikor se Országgyűlés, se Circulusról szó sem volt, mindig érzettem magamban azon vágyot: hazám elősegítése végett, melyet csak Concentratio által hiszek eszközölhetők — tetemes áldozatokat tenni... Országgyűlés előtt jó idővel számos barátaimmal azon tanácskoztunk, *min* kellene kezdeni? Pályafutás, rókavadászat stb. — mind az egyesítés végett történt — de végre abban egyeztünk meg, hogy semmi által nem emelkedhetik honnunk nagyobb méltóságra, mint a *Nemzetiség* nemes és hathatós kifejlése — s így az anyai nyelv csinosítása által. Eltökéltett szándékom volt tehát, még minek előtte az Országgyűlésre mennék — egy magyar tudós Társaságot projectumba hozni, s ahhoz tetemesen áldozni. — S azt, kedves Barátom, akár az Országgyűlésen lettél volna, akár nem, hidd el, minden esetre mozgásba indítottam volna.”¹⁰

E levélváltásból biztosan megállapíthatjuk: ha volt is határozott terve Széchenyinek hozzájárulni az Akadémia fundusához, ezt akkor Nagy Pállal nem közölte. *Ha volt ilyen terv*; mert a naplók erről, sajnos, hallgatnak. Amit elárulnak: Széchenyi ekkorra határozza el magát végleg, hogy szakít a katonasággal, s közpályára lép.

⁴ Gróf Sándor István végrendeletében 10 000 Ft-ot hagyott egy majdan felállítandó Akadémiára. Az intézet 1831-ben meg is kapta ezt az összeget. (Vö.: MTA Kéziratár. RAL 1831)

⁵ „Országos gyűlés a felsőtáblán. Én magyarul beszéltem. Oly nagy izgalomban, hogy szívesebben mennék a bitóra. Vajon fogok-e valaha is hidegvérrel beszélni tudni?” SZÉCHENYI István, *Napló*. (Fordította JÉKELY Zoltán.) Bp. 1978. 410. (A továbbiakban: SZ. N.)

⁶ SZÁSZ (i. m. 111–112.) négy szemtanú tollából közli a beszédet, négy variációban, anélkül természetesen, hogy bármelyiket egyedül hitelesnek fogadná el.

⁷ 1825. december 3-án.

⁸ SZ. N. 420.

⁹ Vö. *Széchenyi István levelezése*. (A továbbiakban SzéchLev) Összegyűjtötte MAJLÁTH Béla, Bp. 1889. I. 140.

¹⁰ *Id.*

Reformelképzeléseinek többsége — csírájában — megjelenik már felfjegyzéseiben, gondolataiban fel-felsejlenek azok az intézmények, amelyeket a következő évtizedekben rendre meg is valósított. Az akadémia azonban nem szerepel közöttük. Az országgyűlésre minden bizonnyal úgy érkezik, hogy már elhatározta: *valamire* fel fog ajánlani egy jelentős összeget, olyan bizalmat és népszerűséget szerezve ezzel követőitársai között, amelyet a későbbiekben, reformterveit keresztülvívi, kamatoztathat. Ott, a diéta első ülésein figyel fel arra, milyen fontos a követek számára a magyar nyelv ügye, mennyire összefonódik ez egyéb politikai kérdésekkel — s ekkor dönthet véglegesen a megvalósítás sorrendjét illetően.¹¹ A szeptember 18-án megnyitott országgyűlés két táblája viszonylag hamar, egy hónap alatt elkészítette a legfontosabb sérelmeket tartalmazó fölíratot, melyet október 22-én már fel is küldtek a királyhoz. Ekkor az országgyűlés — a királyi válasz megérkezéig — hivatalosan szünetet tartott, eközben az alsó tábla — a hagyományoknak megfelelően¹² — kerületi üléseken vitatta meg a még felmerülő kérdéseket — ezúttal a „másodlagos” sérelmeket. Ezek között kapott helyet a magyar nyelv és a közoktatás ügye, melynek tárgyalását november 2-ára s 3-ra tűzték ki. Szorosan véve e két tárgy egyikéből sem következett, hogy az akadémia kérdése e viták során szóba kerül, annál inkább nem, mert az *lényegében már az elsődleges sérelmek között szerepelt*. A királyhoz küldött felíratban helyet kapott ugyanis az a kérés, hogy vizsgálja meg az országgyűlés az 1791-ben kiküldött deputációk javaslatait; ezekben pedig ott volt az akadémia felállítására vonatkozó terv is. Ennek részletes tárgyalása tehát a királyi válasz megérkezése után lett volna esedékes.

A nevelésre s nyelvre vonatkozó tanácskozások a múlt század első évtizedeiben mindig nagy népszerűségnek örvendtek, s jelentős tömegeket vonzottak. Ilyenkor nyílt tér tüzes, felázó beszédekre, a nemzetietlen elemek kemény megleckéztetésére, az udvari praktikák leleplezésére s hervadhatatlan szónoki babérok szerzésére. A küldöttek lelkesen lícitáltak egymásra a sérelmek és kívánságok felsorolásában, megcsillagoltva retorikai képességeiket, s dörgő, hosszas tapsokat aratva. Ilyenkor udvarpártiak és ellenzékiek, katolikusok és reformáltak kipirulva ünnepelték egymást, valóságos vitának nyoma sem volt, a tárgyalások inkább ünnepségekhez hasonlítottak.

Igy volt ez 1825. november másodikán is. Ekkor a napirend szerint a nevelés kérdése került volna szőnyegre, ám egyetlen régi sérelem kivételével (mely a külföldi, főként német protestáns egyetemek látogatására vonatkozott),¹³ már e napon is minden az anyanyelv további térhódítása körül forgott. Kolosváry Miklós,¹⁴ Győr vármegye követe a leánynevelő intézetekben kívánta kötelezővé tenni a magyar nyelvet, Bezerédy György, Veszprém küldötte a Ludoviceum magyartanítását szorgalmazta, Perényi Zsigmond az alsófokú oktatás nemzetivé tételét kívánta. Sztojka Imre a diéta, az úriszék, a kamara ügyviteli nyelvének javasolta a magyart, Péchy Imre a közoktatás és közigazgatás teljesen magyarrá tételével vélte elérhetőnek a nemzet egybeforrasztását. Platthy Mihály, Bars megye ellenzéki szellemű írássairól híres követe, a kerületi ülés jegyzője, a „vita” végeztével tizenegy pontban foglalta össze a nevelésre vonatkozó kívánságokat,¹⁵ melyek között a pesti egyetem függetlenné tétele, a Theresianum Pestre helyezése, a Ludovika-Akadémia felállítása mellett még az is szerepelt, hogy „A trónörökös a jövőben Magyarországon neveltesse, mert (Máriássy gömöri követ szerint) Magyarország a korona gyémántja.”¹⁶ A határozat utolsó pontja, amely az az ország általános nyelvéné a magyart kívánta tenni, tíz

¹¹ Döbrentei, aki Széchenyi információi alapján dolgozott, így ír erről (i. m. 46.): „oly szándékkal ment ezen országgyűlésre gróf Széchenyi István, ... hogy a közjóra áldozni fog. Mindjárt az ülések kezdetekor a nyelvre fordult fő figyelmé, s várt időt és alkalmat melylyel a legszebb vágy kimondása más rokon lelkeket is melegen megragadó tennet szüljön, s sok lassú készletből már tovább és valahára feljebb is emelje.”

¹² A kerületi ülések hagyományosan a különböző álláspontok ismertetésére szolgáltak: a hagyományoktól azonban éppen az 1825-ös országgyűlés tért el azzal, hogy a kerületek egyszerre, összevontan üléseztek. Ugyanakkor az ülések elnökeit, jegyzőit még a földrajzi kerületek szerint jelölték ki; ezért volt két elnök és két jegyző minden ülésen.

¹³ Platthy Mihály az ülés határozatát pontokba foglalta. A harmadik pont szerint: „A külföldi egyetemek látogatása engedessék meg mindenkinek, különösen azonban a protestánsoknak.” (Vö. VISZOTA Gyula, *Gróf Széchenyi István élete és működése 1820–1825 közt*, Bp. 1926. 67.)

¹⁴ A november 2-i és 3-i tanácskozás menetét részletesen ismerteti SZÁSZ, i. m. 60–93.

¹⁵ Ld. VISZOTA, i. m. 67–68.

¹⁶ Uo.

alponban sorolta föl ennek eszközeit; ezek között, hetedikként, helyet kapott az a kívánság, hogy „magyar tudományos egyesületek létesíttessenek”.

Így folyt a szó november másodikán a „nevelésről”; nem csoda, hogy harmadikán délelőtt, midőn végre az anyanyelv ügye tárgyalatott, zsűfólásig megtelt a pozsonyi vármegyeház nagyterme — becslésünk szerint mintegy másfél száz ember lehetett szemtanúja az eseményeknek.

A szálában három hosszúkás, zöld posztóval letakart asztal állott, ezeket ülték körül a követek; az érdeklődők, megfigyelők mögöttük, a falak mellett kaptak helyet. Az egyik oldalsó asztal végén ült egymás mellett Nagy Pál, Sopron megye és Vay Ábrahám, Borsod megye követe. (A két politikust régi, meghitt barátság fűzte össze.) Az asztal másik oldalán, szemben velük, a Torna megyét képviselő Andrassy György gróf ült. Vayék mögött, a fal mentén, alig két lépésnyire a követek asztalától állt Széchenyi, barátai: gróf Károlyi György, báró Wesselényi Miklós és gróf Esterházy Mihály társaságában.¹⁷ Valamennyien a főrendi tábla tagjai, itt tehát csak megfigyelőként lehettek jelen, beleszólási joguk nem volt. Ezeken az üléseken azonban nem volt olyan szigorú fegyelem, amely a közbeszólást lehetlenné tette volna. A követek gyakran egymás szavába vágtak, nemegyszer derűt keltő közbeszólásokkal szórakoztatták egymást. A felszólalásokat nem korlátozta semmi, a beszédre jelentkezők helyükön állva mondták el szavaikat, s ha később új ideák támadtak, ismét engedelmet nyerhettek az elnöktől (ezen a napon Máriássy István és Szegedy Ferenc töltötte be ezt a tiszte)¹⁸ a felszólalásra. A teremben egyébként is nagy volt a mozgás, követek és megfigyelők érkeztek-távoztak folyamatosan.

Az „édes tárgy” ezúttal is hamar lángra gyújtotta a szíveket. A felszólalók lényegében megismételték a tegnap is elmondottakat, noha most elsősorban a közigazgatás és törvénykezés magyarosítása mellett kardoskodtak, de szó esett természetesen a nevelésről is. Már az első szónok, Takács Gáspár megpendítte azt a gondolatot, hogy a nyelvtörvénybe egy, a magyar nyelvművelő társaságot szorgalmazó passzus is kerüljön. A tárgyalás azonban más mederbe terelődött, s csak órákkal később bukkant fel ismét a gondolat Nagy Pál (immár harmadik) beszédében.

Bár e nagy hatású, dörgő szónoklat leírását több, egymással nagyon egybehangzó variációban is bírjuk,¹⁹ rekonstruálásakor mégis óvatosan kell eljárunk. Bizonyos, hogy az orátor éles hangon bírálta az arisztokráciát (jószerivel minden beszédében megette ezt),²⁰ szorgalmazta a Tudós Társaság felállítását is, valamint az anyanyelvi nevelés megerősítését; s kijelentette: erre az ügyre pedig pénz, pénz és megint csak pénz szükséges!.

Ez volt a megfelelő lélektani pillanat. Nagy, látjuk, tökéletesen — noha akaratán kívül — végszavazott a grófnak. Széchenyi egy percig sem tévovázott, felismerte, hogy ezt az alkalmat nem szalaszthatja el. Beszéde alig egy percig tarthatott. Nyomában hosszan tartó, heves éljenzés, taps, tetszésnyilvánítás következett. A vihar elültével azonban felállott egy követ — a nevét nem jegyezték fel a krónikák —, és mintha mi sem történt volna, hozzákezdett az anyanyelv pallérozására vonatkozó nézeteinek kifejtéséhez. Már-már megtört tehát a varázs, szertefoszlani látszott az adakozás pillanatának nagyszerű ünnepélyessége; ám ekkor Vay Ábrahám, felrúgva a kerületi ülések laza szokásrendjét is, beléfojtotta a szót az ünnepontló követbe. Elcsukló hangon, szinte sírva dicsőítette Széchenyi nagyszerű tettet, majd csatlakozva a cenki grófhhoz, nyolcezer forintot adományozott. Ismét visszatért a lelkesedés, Andrassy György gróf emelkedett szólásra, s tízezer pengős hozzájárulást ígért, majd Károlyi György ajánlotta fel jószágainak félesztendei jövedelmét a nemes célra.²¹

¹⁷ PONORI THEWREWK, i. m. 9.

¹⁸ SZÁSZ, i. m. 83.

¹⁹ Vö. SZÁSZ, i. m. 143.; FALK, i. m. 35.; VISZOTA, i. m. 143.; R. VÁRKONYI Ágnes, *A Magyar Tudományos Akadémia megalapítása 1825–1831. In A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975*. Bp. 1975. 11.

²⁰ Nagy Pál ezúttal úgy lett követ, hogy Sopron megye főispánja, Esterházy Miklós herceg a megyegyűlésen mindent megtett a megbuktatására. Nem csoda, hogy Nagy minden beszédében felemlegette az arisztokrácia magyarellenségét. Így tett november 3-i első beszédében is. (Vö. SZÁSZ, i. m. 85.)

²¹ SZÁSZ, i. m. 114. Károlyi csak jóval később pontosította ezt az összeget 40 000 Ft-ban.

Eddig követik a krónikák a november 3-i eseményeket. Nem tudjuk, vajon így, dörgő tapsok közepette ért véget az ülés, vagy nevenincs követünk végre szót kaphatott, esetleg mások is beszéltek még, s ha igen, miről.²² A szemtanúk mindezekre sajnáltak szót vesztegetni. Valamennyiük tollát az adományozás nagyszerű gestusa ragadta magával, úgyannyira, hogy rövid időn belül az egész ország értesült a dicső tetről. Széchenyi szinte egyik napról a másikra óriási népszerűséget szerzett magának.

Pedig — szoltunk már róla — nem ő volt az első, aki hozzájárult az Akadémia tőkéjéhez. Arisztokrata körökben ezekben az évtizedekben egyébként is egymást érték a különböző, jótékony és hazafias célú felajánlások. Tudunk olyanról is, amely összegében messze meghaladta Széchenyiét. (Gróf Buttler János 136 666 forintot ajánlott fel a Ludoviceum javára.) Ezek az adományok azonban korántsem keltettek ekkora visszhangot. Az „akadémiaalapítás” páratlan sikeréhez alapvetően járult hozzá a helynek és az időnek minden addiginál kedvezőbb megválasztása, s az események gondos előkészítése.

Magától Széchenyitől tudjuk, hogy barátait beavatta az alapítás tervébe. Károlyi és Andrássy, valamint Wesselényi és Esterházy Mihály minden bizonnyal tudott a készülő tetről. Ekkor mind a négyen legszűkebb köréhez tartoztak, a három gróf fenntartás nélkül, mindenben követte idősebb barátját s a Wesselényivel való kapcsolat is, amely két ellérő természetű, egymást viták során megismerő egyenrangú ember viszonya volt, ekkoriban látszott a legszorosabbnak. Nincs azonban adatunk arról, milyen mértékben ismerte a tervet Vay Ábrahám, aki pedig a közhangulat kialakításában, láttuk, kulcsszerepet játszott. Széchenyi és Vay között — e novemberi ülés előtt — korántsem volt oly szoros a viszony, hogy beavatottságát biztosan feltételezhettünk. A Borsod megyei követ szavai is inkább spontán meghatódottságra vallanak. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy Vay, aki a következő napok főszereplőjévé vált, *tudatos tervekkel készült* az akadémia megalapítására. Mindezek alapján nem tartjuk lehetetlennek, hogy ha csak körvonalaiban is, ismerte Széchenyi terveit.

3.

Az akadémiát négy fiatal arisztokrata alapította meg.²³ Ekkor még egyikük sem viselt jelentős közhivatali, személyüket a közvélemény nemigen ismerte. Az általuk felajánlott összeg — bármilyen jelentős is volt az adakozók szempontjából — édeskevesnek bizonyult ahhoz, hogy valóban alapját képezhesse egy mégoly szerény tudományos intézetnek. Kulcskérdés volt tehát, hogy míg tart a lelkesedés, újabb híveket és adakozókat szerezzenek, s megnyerjék a kormánykörök bizalmát is.

A nehézségek azonban már november 5-én jelentkeztek.

A Tekintetes Karok és Rendek ugyanis egyszerűen nemigen tudták, mitévők legyenek. Elhangzott az országgyűlés *nem hivatalos* ülésén négy *szóbeli* ígéret — elvileg létezett egy összeg tudományos társaság létesítésére, de ki rendelkezzeik fölötté? Széchenyiék ugyan az országgyűlésen tették ajánlatukat, de nem az országgyűlésnek. Nem volt világos az sem, az alapítóknak miféle jogaik lehetnek. Egyszerűen át kell adniuk majd az összeget az erre illetékeseknek[?], vagy beleszólhatnak az intézmény felállításának módjába is? Egyáltalán, mi készül itt? Az országgyűlés tudtával, de néhány főnemes által létrehozott *magánintézmény*, vagy a diéta szülte, de magánadományokból gyarapodó *nemzeti* intézet? Hiába, a Corpus Juris nem adott receptet, hogyan kell Magyarországon Tudományos Akadémiát alapítani.

Fokozta a zavart, hogy a főrendek (akik közül sokan megsértődtek, mivel a kérdés olyan ülésen vetteti fel, ahol nekik nem volt joguk a felszólalásra) korántsem képviseltek egységes véleményt a magyar nyelv ügyében. Nagy részük nem is tudott magyarul, s kormányhű hivatalnokként nem akart egy olyan intézményt támogatni, amellyel szemben az udvar már számos esetben kifejezésre juttatta ellenérzését. Az öregek között sokan fiatalos

²²Viszota Gyula úgy tudja, hogy az ülés a feljelentések, besúgások elleni állásfoglalásokkal folytatódott. (*Censurái különösségek a XIX. század második negyedében*. In *Adatok a Magyar Tudományos Akadémia és a XIX. század első felének történetéhez*. Bp. 1926. 61.) Más források azonban nem támogatják Viszotát.

²³Az alapításkor Széchenyi 34, Vay 36, Andrássy 28, Károlyi 23 éves; az „ötödik alapító”, Esterházy Mihály 31. Egyikük sem visel még hivatalt. Széchenyi, Károlyi és Esterházy aktív katonatiszt. (Rövidesen mindhármán megválnak a hadseregtől.) Vay Ábrahám még nem arisztokrata, a grófi rangot csak 1830-ban kapja meg.

tülbuzgóságnak tartották az akadémia-alapítást.²⁴ Azon kevesek pedig, akik szívesen áldoztak volna a nyelv ügyére, inkább Szepessy Ignác erdélyi püspök tervét támogatták. Szepessy szerint elsősorban a nemzetiségi területek alapfokú képzésében kell a magyar nyelv terjesztését megkezdeni; ebből a célból nyelvtankönyvek kiadását kívánta, és a tanítóképzés megreformálására tett javaslatot. Négy tanítóképző intézetet akart felállítani (Szombathelyen, Komáromban, Szegeden és Miskolcon) a hosszú távú magyarosítási törekvések bázisaiként. Az akció költségeit a rendek önkéntes adományai fedezték. A befolyó összegek kamataiból egy *nyelvtérjesztő társaság állíttatna fel*, amely irányítaná, szervezné és ellenőrizné a terv végrehajtását.²⁵

Nem csodálható, hogy az első napokban-hetekben sokak számára az sem volt világos, hogy itt voltaképpen két eltérő tervről van szó; a nehezebb felfogását regalisták csak annyit értettek a dologból, hogy az országgyűlés *gyűjtést indított az anyanyelv ügyében* — s persze, megértették azt is, hogy a közhangulat lecsendesítésére és megnyugtatótásra jobb, ha minél előbb megnyitják pénztárcájukat. El is hangzottak a főrendi táblán lelkes beszédek az ügy mellett, mágnásaink többsége azonban megmaradt az ígéretekénél. December 6-ig mindössze öten csatlakoznak az első alapítókhoz (Széchenyi Pál, Esterházy Mihály, Batthyány János, Károlyi István, Károlyi Lajos), de az általuk megajánlott összeg együttvéve sem teszi ki a felét a november 3-án adottnak.²⁶

A november 5-i kerületi ülésen mindenekelőtt elhatározták, „Hogy a tegnapielőtti szép ajánlások a magyar nyelvre, fölvetésének a diáriumba s az ezen szent célra... projectált adakozási aláírás mind itt, mind a mágnások tábláján nyitassék meg.”²⁷ Rögtön ezután ki is robbant az első vita, mi legyen most már az alapítvány sorsa. Az egyik tábor az országgyűlésre akarta bízni a további teendőket (vagyis az intézet felállítására vonatkozó terv kidolgozását), a másik e jogot az alapítókna nyújtotta volna. (Maguk az alapítók sem voltak egységesek e téren: Vay az előbbi, Andrassy az utóbbi álláspontot támogatta,²⁸ Széchenyi és Károlyi, akik nem voltak megyei követek, nem szólalhattak fel a vitában.) Nyilvánvaló, hogy mindkét tábor azonos cél vezette: születessék meg végre az évtizedek óta tervezett intézet, s az is nyilvánvaló, hogy mindkét megoldás kínált bizonyos előnyöket. Az országgyűlés valamiféle *védeutséget* biztosíthat számára, nemzeti kérdésként kezelheti, s átmentheti későbbi időkre akkor is, ha rövid távon nem sikerül létrehozni. Ugyanakkor lelassíthatja, gátolhatja is a megvalósítást: az országgyűlésen megvitandó kérdés, akta lesz belőle, bizottságok elé utalhatják, elaltathatják, „érlelhetik”. Ha viszont maguk az alapítók veszik kézbe a kivitelezés ügyét, mint magánkezdeményezést nem támogatja a diéta tekintélye, tehát az udvar minden további nélkül és véglegesen elutasíthatja — ugyanakkor fennáll a lehetségsége annak is, hogy viszonylag gyorsan és zökkenőmentesen megkapják a szükséges engedélyeket.

Széchenyiek megtalálják a legjobb megoldást: *egyszerre választják mindkét utat.*

November 8-án, miközben a követek között tizenöt, egymásnak ellentmondó terv olvastatik fel az összeg hovaforrását illetően (javaslatok hangzanak el szótár készítésére, a műszaki tudományok ápolására, írói művek jutalmazására, nyelvfejlesztésre), a négy alapító a *nádorhoz és az ország rendeihez* egyidejűleg nyújtja be (Vay Ábrahám által írott) alapítványlevelét.²⁹ Rámutatnak arra, hogy „midőn nemzetünk nemzetiségében erősödik, általa mind a közönséges jóédes anya a Haza boldogul, mind az ezzel elválaszthatatlan egyesületben lévő Királyi szék fundamentuma mígnem rendíthetetlen erősséget nyer”, majd kijelentik, hogy ennek érdekében „egy Nemzeti tudományos intézetnek” tesszik le alapját, amelyet egy tizenhárom tagú igazgatóság irányítson, a nádor oltalma alatt. „Esedezünk annak okáért — fejeződik be az alapítólevél — Cs. kir. Fő Hercegséged, a nagyméltóságú főrendek és tekintetes Státusok előtt, hazafiúi ajánlásainknak édes atyai kegyességgel elfogadni, oltalmok alá venni, egy országos deputatiót kirendelni, amely vélünk egyetértve az intézetnek alkotó statutumait a törvényeit kidolgozza, végre pedig hazánk jó atyjának Felséges Királyunknak ajánlani, hogy ennek lételét articulussal megerősíttetni megengedni, s kegyesen ápolgatni méltóztasson, méltóztassanak.”

²⁴Vö. *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790–1848*. Szerkesztette és a történeti bevezető tanulmányt írta SZEKFÜ Gyula. Bp. 1926. 128. (A továbbiakban: Szekfű)

²⁵Uo. 125.

²⁶Sz. N. 433.

²⁷SZÁSZ, i. m. 117.

²⁸VISZOTA, i. m. 147.

²⁹Az alapítványlevelet közli SZÁSZ, i. m. 237–239.

Ezzel az alapítólevéllel a fundátorok több legyet ütöttek egy csapásra. Egyszerre ajánlották az országgyűlés és (a nádor megnyerésével) az udvar védelmébe ügyüket, s határozottan kijelölték a leendő intézmény célját. Az elkövetkezendő országgyűlési tárgyalásokat illetően messzemenő kezdeményezői jogkört kötöttek ki maguknak („amely vélünk egyetértve”), ugyanakkor — zseniális intuícióktól vezetettve — már itt megpróbálták az akadémia ügyét leválasztani a diéta nyelvi sérelmi feliratától (külön törvényt kérve). Remélték, hogy így a deputáció munkái felgyorsulnak — ebben tévedtek —, s azt is, hogy ha a nyelvi törvény hajótörést szenvedne a király ellenállásán, ez az egy (mint különálló) talán mégis megerősítést nyerhet — ebben tökéletesen igazuk lett.

Az országgyűlés azonban egyelőre nem küldte ki az alapítványlevélben javasolt deputációt. Néhány nap múlva megérkezett a mereven elutasító királyi válasz az elsődleges sérelmek ügyében — a Karok és Rende az erre fogalmazandó válaszfelirattal voltak elfoglalva.

Széchenyi és Vay azonban nem tétenkedett. A cenki gróf a Károlyi Györggyel közösen bérelt Erdődy-házban, melynek néhány földszinti termét „casino”-nak rendezte be, az esti összejöveteleken igyekezett a főrendeket adakozásra csábítani, sőt Metternichet is — akinek ekkor több memorandumot küldött, s akinél két ízben is volt kihallgatáson — szerette volna megnyerni. Vay pedig — alig két hét alatt — elkészítette „alapítói tervét”, amely kiindulópontja lett a későbbi — országgyűlési és azon kívüli — tárgyalásoknak, s amely ezek során — mint látni fogjuk — lényegét tekintve nem sokat változott, így végül is eldöntötte, milyen lesz a Magyar Tudományos Akadémia. Erdemes hát részletesen megismerkednünk vele.³⁰

A terv, mely először nevezi a létrehozandó intézetet Magyar Tudós Társaságnak — ez lesz az akadémia hivatalos neve másfél évtizedig — tudatosan hangsúlyozott történeti bevezetővel indul: már 1790-től élénken élt ez az eszme a nemzeti köztudatban (nem újdonság tehát, nem kell idegenkedni tőle, tehetünk hozzá). Most végre megvalósulhat „derék Révaink” álma. A célokat illetően Vay, éppen úgy, mint elődeinek többsége, meglehetősen homályosan fogalmaz. A társaság a tudomány, a nemzetiség és a nyelv tökéletesítésén fog fáradozni, s ezzel igyekszik elérni, hogy a nemzet minden lakosára szétáradjon a tudományok fénye.

Jóval konkrétabb a szerző a társaság foglalatosságait illetően. Első helyen a nyelvművelést és szótárkészítést említi, másodiknak a „tudós munkák készítését”. Nézete szerint a társaságnak minden tudománnyal foglalkoznia kell a teológiát kivéve, de mivel főlegleges minden tudománynak külön osztályt nyitni, legyen ezért az osztályokból négy: egy a filológia, egy a filozófia, egy a matézis, egy pedig a fizika művelői számára. Az elsőbe tartoznának még a zenészek, képzőművészek, a másodikba a jogászok, a negyedikbe az orvosok, közgazdászok és természettudósok is. (Látható, hogy a tudományok elhatárolása ekkor még éppúgy esetleges, mint a különböző osztályokba való besorolásuk. Ám míg az előbbi a korszak általános tudományképét tükrözi — a tudományok és szépmesterségek korántsem különültek el szigorúan egymástól —, az utóbbiban az intézet feladatkörének tisztázatlansága jelentkezik. Egy tudományos egyesületben, úgy látszik, feltétlenül lenniük kell osztályoknak, de hogy ezeknek valójában mi legyen a szerepük, teljesen bizonytalan. Ez a probléma — látni fogjuk — sokáig megoldhatatlan lesz a már működő intézmény tagjainak is.) A foglalatosságok között harmadikként a „kijött munkák megrostálgatása” szerepel, majd a hasznos kéziratok (azaz régiségek) felkutatása, bejelentése és közreadása következik. Végül a társaság feladata lenne különböző jutalomkérdések kitűzése, és a beérkezett pályamunkák elbírálása.

Az akadémia szerkezetét Vay a következőképpen képzei el: az intézmény élén a pártfogó (Protektor) áll, József nádor. Mint ilyennek, feladatköre nincs meghatározva, noha teljesen világos, hogy ezúttal is azt kell tennie, amit — közjogi és családi állásából következően — tesz már évtizedek óta: befelé ellenőrizni és bírálni, kifelé védeni az intézményt. A tagokat a szerző három csoportba osztaná: a *direktorok* (őket először az országgyűlés választaná meg), akik a tőke kezelése mellett az intézmény eszmei irányítását is kezükben tartanák, ők választanák az első rendes tagokat, az üléseken szavazati joguk lenne, s évente tudóstanák a vármegyéket a pénzügyekről. A

³⁰ *Plánuma a felállítandó Magyar Nemzeti Tudós Társaságnak* (MTAK Kéziratár, RAL Vegyes Iratok 1824–1830/12.).

rendes tagok fizetést kapnának munkájukért, ennek fejében valamennyi felsorolt feladathól kötelesek volnának kivenni részüket. Vay szerint először mindössze tizenkét tagot kellene e csoportba választani. (A rendes tagok számának meghatározásáról esik majd leg többször szó a felállítás munkálatai során. Látni fogjuk, hogy bár a számok állandóan változnak, az elképzeléseket sohasem elvek irányítják — tehát mondjuk, nem azt mérlegelik, hogy Magyarországon hány tudós volna érdemes e társaság tagságára, vagy hogy mekkora az optimális létszáma egy ilyen, kooperációra, kollektív munkára építő intézménynek —, a javaslatok alapvető szempontja az, *ennyi pénz van*. Vay kiszámolta, hogy egy általa feltételezett tőke kamataiból 12 rendes tag fizetésére telik; s bár végül majdnem kétszer ennyien lesznek tagokká, az első években valóban csak tizenketten kapnak fizetési közülük!) Végül külön csoportot képeznek Vaynál a *becsületből való tagok*, akik fizetést nem húznak, viszont szavazati joggal rendelkeznek, s később — munkájuk elismeréseképpen — közülük választják majd a rendes tagokat. Számukat nem határozza meg.

A terv az intézmény székhelyét Pestet jelöli ki. Évi egy nagygyűlést javasol (mégpedig augusztus 10-re, a pesti országos vásár napjára, midőn a nagyforgalmú kereskedővárost sokan keresik fel, így bizonyára nagy lesz az érdeklődés az akadémia ülése iránt is; de az időpont azért is alkalmas, mert ekkor a távol élő társasági tagok, végezvén az aratással, odahagyhatják birtokaikat néhány hétre), valamint heti egy munka-ülést. Végül rendelkezik a cselédség számáról és a meglévő tőke évenkénti felosztásáról.

A vayi akadémia, deklarált céljait tekintve, teljesen felvilágosodás kori intézmény. Az aufklárizmus töretlen optimizmusával hirdeti, hogy a tudományok elterjesztése boldogságot, fényt és jólétet hoz az országra; s hogy ez természetesen csak magyar nyelven történhet, kétséget nem szenved. Szerkezetének és működésének tervében azonban mélyen gyökerezik a korabeli rendi társadalomba: a társaság, amely egyként alá van rendelve az országgyűlésnek és a vármegyéknek, *teljes egészében mágnausi vezetés, irányítás alatt áll*. A „munkás” tagok kizárólag az igazgatók által kijelölt úton haladhatnak, működhetnek, ugyanakkor tudományos és nyelvi kérdésekben maguk is *hatalmi szervként* léphetnek fel. Az intézménynek, „mint intézménynek”, joga van kritikát gyakorolni, nyelvi ügyekben döntőbíróként fellépni, egyszer s mindenkorra meghatározni, mi helyes, mi helytelen, mi *hivatalos*. Hogy mindegyik egy tudósokból álló gyülekezet képes is, hajlandó is, s hogy ennek miféle következményei lehetnek — erre vonatkozóan ekkor még nem merülnek fel kérdések.

Vay Ábrahám tervét — amelyet Széchenyi, Andrássy és Károlyi is ismert és jóváhagyott — az alapítók november 21-én nyújtják be a nádornak és az országgyűlésnek. Vay boldogan írja barátjának, Döbrentei Gábornak 29-én kelt levelében: „A Magyar Nemzeti Tudós Társaság, mellyel a közönséges jó édesanya, a Haza még 1790-ben terhebe esett, 35 esztendeig viselvén méhében hasznos gyermekét, szent András hava 3-ikán kerületbeli ülésein megzülelt. Én pólyáit, ahogyan lehetett, egybekészítgettem. Minden órán meglesz nagy keresztelése is.”³¹ A „keresztelésre” azonban még évekig várni kellett.

3.

Vay Ábrahám terve természetesen kompiláció. Nem is várhatni el, hogy ily rövid idő alatt a hagyományoktól elszakadó, egészen újfajta, a körülményeknek megfelelő plánumot dolgozzon ki. Még akkor sem, ha feltételezzük, a borsodi követ jó előre készült erre a feladatra. (És ez akkor is lehetséges, ha Vay nem tudott Széchenyi tervezett kezdeményezéséről. Hiszen annak a Vay Józsefnek a fia volt ő, aki az országgyűlés rendszeres bizottsági munkálataiban több mint három évtizeddel előbb főszerepet játszott egy akadémiai terv kidolgozásában.³² Ábrahám otthonról hozhatta tehát az eszme iránti fogékonyságát. Érdekes itt megjegyeznünk, hogy nem ő volt az egyetlen azok között, akik az akadémiaért buzgólkodván apák kezdeményezését folytatták. Széchenyi Ferenc, Prónay Gábor, Ürményi József, Teleki László — a sort még folytathatnánk — a századforduló táján valamennyien sokat tettek a tudós társaságért, s fme, most fiaiknak nyílt erre lehetősége. Az akadémiai eszme már több, mint egy emberöltő óta foglalkoztatta a hazai tudósokat, politikusokat.)

³¹ Idézi BARTFAI Szabó László, *Adatok a Magyar Tudományos Akadémia történetéhez 1825–1849-ig*. (In *Adatok a Magyar Tudományos Akadémia és a XIX. század első felének történetéhez*, Bp. 1926. 19.)

³² KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp. 1980. 570.

Nincs konkrét bizonyítékunk arra nézve, milyen korábbi terveket dolgozott fel Vay Ábrahám, ő — láttuk — csupán Révai nevét említi meg dolgozatában, nem nehéz azonban rekonstruálnunk, miféle előzményekből merített.

A Magyar Tudományos Akadémia őstörténetéről egy Mátyás-kori humanista társaságban, Celtes Konrád „Sodalitas litteraria Ungarorum”-jában vélük felfedezni.³³ Ennek azonban természetesen semmilyen hatása nem volt a 19. század elején létrejött akadémiára; mint ahogy azoknak a 17–18. századi terveknek és irodalmi társaságoknak sem, amelyek szinte megszületésük pillanatában feledésbe merültek, s csak a 19–20. század történetéről bűvárkodásának köszönhetik napfényre jutásukat.³⁴ Az első terv, amely már döntő befolyást gyakorolt a megalakult akadémiára, Bessenyei György híres röpirata, az Egy Magyar Társaság iránt való Jámbor Szándék³⁵ volt. Bessenyei, aki egész tudományszervezői munkássága középpontjába egy tudományos társaság létrehozását állította, már korábbi röpirataiban, a Magyar...-ban és a Holmi-ban is érintette ezt az eszmét, itt azonban már részletes, kidolgozott s az előbbiektől több tekintetben eltérő tervvel állt elő.

„Az ország boldogságának egyik legfőbb eszköze a tudomány. Ez mentől közönségesebb a lakosok között, az ország is annál boldogabb.

A tudományok kulcsa a nyelv, mégpedig a számosabb részre nézve, amelynek sok nyelvek tanulásában módja nincs, minden országnak született nyelve. Ennek tehetősségre való vitele tehát legelső dolga legyen annak a nemzetnek, amely a maga lakosai között a tudományokat terjeszteni s ezek által amazoknak boldogságokat munkálkodni kívánja.”³⁶ Íme az okok, miért van szükség akadémiára. A levezetés szinte szó szerint megegyezik azzal, amit negyvennégy évvel később Vay ír. Ez nem meglepő: Bessenyei kiinduló gondolatmenete (amely, persze külföldi forrásokon nyugszik) minden további nyelvművelő terv *axiómája* lesz. Csakhogy e tétel, miközben évtizedeken át unos-untalan ismételve közhellyé kopik az új meg új tervkövácok tollán, s formájában szinte „megesontosodik”, lényegét tekintve komolyan módosul. Bessenyei ugyanis, még a felvilágosodás hívős racionalizmusával kezelve a kérdést, egyszerűen egy logikai művelet eredményeként mondja ki, hogy ha a tudományokat széles körben terjeszteni akarjuk (mert úgy véljük, ez a nemzet boldogságának kulcsa), és ha a felvilágosítandó tömegek csak az anyanyelvükön (ez esetben magyarul) értenek, akkor célunk eléréséhez természetesen e nyelvet kell tökéletesítenünk.

Bessenyei a nyelvet tehát egyszerűen eszköznek tekintí, s ha találna módot másképpen érhetni el célját, nem ragaszkodna hozzá. („Megengedem, hogy a kevesebb rész az idegen nyelvnek tanulásával együtt a tudományokban is teheti magát tehetőssé, ha szintén az ő született nyelve műveletlen is”³⁷ — mondja alább.) Az ő számára az anyanyelv *önmagában* még nem érték, s főképpen nem a nemzet fennmaradásának, önállóságának szimbóluma, kifejezője. Követőinél azonban igen hamar azzá válik; *politikai* kérdéssé tehát. Olyan politikai kérdéssé ráadásul, amelyet jobb nem hirdetni nyíltan; amelyet helyesebb e felvilágosodott eszmerendszer — elvileg mindenki által helyeselhető — burkába rejteni. (Végre is Vay nem írhatta bele tervezetbe: a Magyar Tudós Társaság célja, hogy a magyar nyelv általánossá tételéért az Udvarral folytatott harcban a rendeket segítse s minden módon terjessze e nyelvet az ország nemzetiségi területein — pedig legalább annyira közel járt volna az igazsághoz, mint így, midőn csak Bessenyei tételét ismételte meg.)

Bessenyeitől öröklí Vay a rendes és „becsületbeli” tagok elkülönítését, a feladatok között a lexikon- és szótárkészítést, a jutalomosztást, és a legfőbb, eldöntő kritikára való jogot. (Ismeretes, hogy a bécsi testőrőr a Richelieu által 1637-ben létrehozott francia akadémiát tekintette követendő példának terve készítésekor. A kizárólag nyelvbővítő és szépirodalmi intézmény éppen arról híresült el, hogy a bíboros határozott kívánságára röpirataiban bélyegezte meg Cornelle Cid-jét. Az „intézményes kritika” tehát ott nem vált be igazán; mindez azonban, úgy látszik, nem riasztotta vissza Bessenyeit és követőit.)

³³ DÖBRENTÉI, i. m. 1.; TOLDY Ferenc, *Az academiái eszme Magyarországon Bessenyei előtt*. In *Összegyűjtött munkái* VII. 354–394.

³⁴ Ismertetésüket ld. KOSÁRY, i. m. 562–571.

³⁵ BESSENYEI György, *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék*. In *Bessenyei György válogatott művei*, Bp. 1987. 594–614.

³⁶ Uo. 594.

³⁷ Uo. 595.

„...ez a társaság legegyszerűsebben ugyan a magyar nyelvnek, de következésképpen a tudományoknak előmenetelére is célozna...”³⁸ — írja Bessenyei, s ezt a kettős, de inkább csak *kettősnek látszó* célt mindenki átveszi majd tőle, anélkül, hogy bárki észrevenné az eszmei tisztázatlanságot, anélkül, hogy bárki megfogalmazná, mit jelent ez gyakorlatilag az egyes tudományzjakokat illetően? Világos: az intézmény *alapvetően nyelvművelő* jellegű, ezenkívül azonban fejlesztenie kell a tudományokat is. Bessenyei még úgy véli, e kettő egymásból következik. A Tudós Társaság gyakorlata megmutatja majd: korántsem. A nyelv műveléséből — amely természetesen nem végezhető önmagában — még nem következik a tudományok *fejlődése* (nem számítva magát a nyelvtudományt), csupán magyarrá tétele. E fejlődéshez másra volna szükség. Ezek az akadémiai tervek (Bessenyeitől Vayig) azonban sem keretet, eszközöket nem biztosítanak a különböző tudományok (elsősorban a reáliák) művelői számára, sem olyan feladatokat nem tűznek ki, amelyeket valóban együttesen, intézményi keretek között kellene és lehetne megoldaniuk. Nem csoda, hogy az akadémia „mostohagyerekei”, a matematikusok és természettudósok néhány esztendővel az indulás után már világosan felismerik, e keretek között számukra nemigen nyílik tér. Ők lesznek azok, akik szívesen harcot folytatnak egy olyan reform érdekében, mely ezt a nyelvművelő társaságot valóban tudományos társasággá alakítja át. Célt azonban csak akkor fognak érni, amikor a magyar nyelvért folytatott politikai küzdelem az országgyűléseken — győzedelmesen — befejeződik, s így az akadémia feladata is módosulhat.

Hogy Magyarországon a nyelvművelő akadémia eszméje kaphatott — ha nehezen is — lábra, annak természetesen társadalmi, politikai okai voltak. Nyugat-Európában az ily jellegű intézmények évszázadokkal előbb létesültek, s már régen átadták a helyüket a modern értelemben vett tudományos társulatoknak. E tekintetben tehát alaposan megkésített kezdemény a magyar már Bessenyeinél is — hát még fél századdal később, amikor — lényegében a *nyelvújítás befejezése után* — megvalósul. Semmiképpen nem funkciótlán azonban; igaz, eredetileg kitűzött feladatait *akkor már* néhány év alatt megoldhatja — s rövidesen új feladatokat keres magának.

E nyelvközpontú tudós társasági terveket kivétel nélkül szépirodák vagy irodalombarát politikusok írták — nem csoda, ha e célkijelölésben nem vették észre az ellentmondást. Természetesen születtek ebben az időben (sőt, korábban is) természettudósok által készített tervek is, de ezeknek politikai „töltetük” nem lévén, semmi esélyük sem volt a megvalósulásra.

Már Bessenyei terve világosan kimondja, hogy a tudós társaság kizárólag a főrendek adományaiból létesülhet, ugyanakkor sokkal kevesebb jogot ad még („cserebe”) a mágnásoknak, mint később Vay: csupán annyit, hogy kiválaszthatják (beküldött dolgozataik alapján!) azokat a tudósokat, akik a társaság első rendes tagjai lesznek. A középnevelési származású tudós nem szeretné dilettáns mágnások kezébe tenni a vezetést — nem ő lesz az egyetlen, aki igyekszik elhárítani ezt a lehetőséget.

A Jámbor szándék gondolatai oly mélyen beivódtak a köztudatba, hogy minden további terv Bessenyei röpíratából indult ki. Ez elsősorban Révai Miklósnak³⁹ köszönhető. Ő adta ki az időközben visszavonult egykori testőr kéziratát (Görög Demeterék költségén) 1790-ben, a példányait lelkesen osztogatta a budai országgyűlésre összerereglett követek között. Révai már évek óta lankadatlanul agitált — levelekben, magánbeszélgetésekben, újságcikkekben — az akadémiai eszme mellett, sőt 1784-ben személyes kihallgatáson járt II. Józsefnél, egy tudós társasági tervet nyújtva át a császárnak. Próbálkozásai azonban eredménytelenek maradtak. Az 1790-es változások hatására azonban ismét reménykedni kezdett, s nagy erővel fogott hozzá a szervezéshez. A Jámbor szándék kiadása után levelekben értesítette tudós társait tervéről, majd Esterházy József gróf segítségével igyekezett Sándor Lipótfőherceget, a leendő nádort, megnyerni ügyének. A kedvező választ követően be is nyújtott egy rövid tervezetet a Helytartótanácsnak. Július 3-án Zichy Károly gróf jóakarátú válaszában arra kéri Révait, fejtsse ki elképzeléseit részletesebben. E felszólításra írja meg Révai átfogó és részletes akadémiai tervét, a *Planum erigendae Eruditae Societatis Hungaricae*-t;⁴⁰ minden hazai terv között a legnagyobb igénnyel készültet.

Az okokat, célokat és feladatokat átveszi Bessenyeitől, mindössze annyit tesz hozzá — a régiségbúvár nyelvészre jellemzően —, hogy a nyelvemlékek, régiségek gyűjtése is legyen a társaság feladata. Az akadémia

³⁸Uo. 606.

³⁹Révai akadémiai törekvéseit, a Jámbor szándék kiadásának körülményeit részletesen ismerteti BÁNÓCZI József, *Révai Miklós élete és munkái*, Bp. 1979. 205–232.

⁴⁰CSAPLÁR Benedek, *Révai „Planum”-a*, Figyelő, 1884. 343–360.

felépítését illetően négy osztályt javasol: nyelvészetit, filológiai, matematikai, fizikai. (Aztán ezek „alá” besorolja a festést, a rajzot, a zenét, a pedagógiát, a jogot, a földrajzot, az esztétikát is.) Látjuk: a szerkezetet szinte szó szerint Révától kölcsönzi Vay.

Révai négy csoportját különbözteti meg a tagoknak: tiszteletbeliek, rendesek, rendkívüliek és „gyakornokok” vagy „tanonokok”. Csupán a rendes tagok számát szabja meg, harminchatban. (S habár az ókori akadémiákra emlékeztető rokonszenves ötlete, hogy fiatal, tudásszomjas emberek is jelen lehessenek a társaságban, nem valósult meg, az akadémia Révai hármas tagfelosztását honosította meg.)

Révai független, önálló intézményként képzei el az akadémiát, sőt színházat, nyomdát, könyvkereskedést rendelne hozzá. Természetesen külön épületet kér, amelyben — többek között — lakása volna a titkárnak s az osztályelnököknek. A költségek megállapításában is a reá jellemző nagyvonalúsággal jár el. Mindenekelőtt: az összeg egyik részét a tanulmányi alapból — azaz állami költségvetésből — kéri, más részét a társaság kiadványaival szerzett pénzből véli előteremteni. (Nem zárja ugyan ki a közadakozást sem, de azt csak ráadásnak szánja.) Mindent összevetve a társaság költségeit évi 27 000 forintban szabja meg. (Összehasonlításként: az Akadémia működésének első évében kiadott 7089 forint 12 krajcárt,⁴¹ s többet nem is igen adhatott ki, mert — leszámítva a tőkésítendő részösszeget — ennyi pénze volt! Az összehasonlításkor vegyük figyelembe, hogy időközben kétszer is jelentős mérvű pénzdevaluáció történt Magyarországon.)

Révai elképzelése nem szűkölködött az anyagilag megvalósíthatatlan részletekben. Az önállóságra és az önálló nyomtatási jogra (tehát a királyi cenzúra alóli fölmentésre) vonatkozó gondolatai azonban nem finánciális okból buktak meg.

Révai ugyan nem a törvényhozó, hanem a végrehajtó hatalomra bízta terve engedélyezését és kivitelezését, ugyanakkor mindent meglett azért, hogy a diéta támogatását is megnyerje. Az országgyűlésen volt is egy kisebbség, amely szívesen felkarolta volna az ügyet. Széchényi Ferenc össze is hív egy tanácskozást október 3-án, amelyen írók és politikusok próbálnak közös nevezőre jutni e tárgyban;⁴² mindazonáltal az év végére már látszik: gyors sikerre nemigen lehet számítani. Mert noha itt, az 1790–91-es országgyűlésen már számos jelét tapasztalhatni az anyanyelv iránti buzgalomnak, nyelv és nemzetiség újfajta összefonódásának, ez az eszme ekkor még nem válik általánossá, áttűzővé. Mélyen jellemző, hogy a német nyelv elleni küzdelem során a megyék nem csekély része követeli: újra „ősi hivatali nyelvünk”, a *latin* legyen törvényessé!⁴³

A király ellenezte, a Helytartótanács halasztotta, az országgyűlés nemigen támogatta: nem csoda, hogy a terv nem valósulhatott meg. A kormányzati szervek nem utasították vissza ugyan, egyszerűen elaltatták. Áttutalták annak az országgyűlési bizottságnak a feladatkörébe, amely az oktatásügy és tudomány kérdéseit volt hivatva kidolgozni — egy *következő országgyűlésig*. Akkor persze nem volt előre látható, hogy a bizottságok iratai évtizedekig porosodnak majd levéltári polcokon; s hogy az akadémia aktáját sem lehet majd sokáig kiszabadítani onnan. (Pedig erre többször is történik kísérlet, ám ilyenkor a király — már I. Ferenc — mindig „visszautalja” az ügyet az oktatási bizottság „hatáskörébe”, noha akkor a bizottságnak már régen nincs „hatásköre”).

Az 1791-es országgyűlés bezárása után az akadémia „előtörténete” két ágra szakadt. Az elkövetkező harmincegy esztendőben egyfelől állandó témája marad a (rapszodikus időszakokként összehívott) országgyűléseknek. Hol az anyanyelvvel, hol az oktatással kapcsolatban merül fel, néha önállóan is. Rövidesen egyike lesz a szaporodó sérelmi tárgyaknak, amelyet a gyakorlati megvalósíthatás legkisebb esélye nélkül ugyan, mégis jólesik ismételtetni a rendeknek. Másfelől tudósok, lírátorok rőpiratainak, beadványainak, leveleinek kedvelt témája lesz. Ők azok, akik bár nélkülöztek a tudós társaság felállításához szükséges eszközöket, arra azonban képesek voltak, hogy az eszmét e hosszú időszak során mindvégig ébren tartsák a közvéleményben és a politikai testületekben. 1804-ben Kultsár István, a Hazai Tudósítások frókiadója, a magyar nyelv lelkes harcosa, lapjában jutalomkérdéseket tűzött ki, amelyek a magyar nyelv további „kiműveltetésének” eszközeit firtatták. Jellemző a megváltozott viszonyokra és közhangulatra, hogy a győztes pályamunka, Kis Jánosnak, a későbbi szuperintendensnek és tudós társasági rendes tagnak műve, bár megjegyzi, hogy a „tudományok előmenetele, nyelvnek

⁴¹Pénztári kimutatás 1831–1881. In *Vázlatok a Magyar Tudományos Akadémia félszázados történetéből 1831–1881*. Bp. 1881.

⁴²VÁCZY János, *Kazinczy Ferenc és kora*, Bp. 1915. 328.

⁴³SZEKFI, i. m. 33.

virágzása s nemzet dicsősége megkívánna egy jó plánumon épülő és az ország védelme alatt levő Tudós Társaságot”,⁴⁴ megvalósítását azonban az idő szerint lehetetlennek tartja.

A felhívásra írta meg, noha „versenyen kívül” gróf Teleki László „A magyar nyelv előmozdításáról buzgó eszdeklése”-it, s adta ki 1806-ban. A mű érdekessége, hogy a „főszövegben” csupán egyetlen mellékponthoz említi az akadémia szükségességét (figyelme pedig kiterjed az oktatás reformjától a mecénátsági rendszer kimunkálásán és a cenzúra lazításán át a magyar verselés leghelyesebb módjáig); könyvéhez azonban egy *Toldalékot* csatol, amelyben már részletes akadémiai tervet ad. A Toldalék azért született meg — mint maga megvallja —, mert művének megírása után az 1805-i országgyűlés törvényt hozott a magyar nyelv ügyében,⁴⁵ s ez a tény újra bizakodással töltheti el az akadémiai eszme híveit. (Látjuk tehát, hogy az akadémia felé vezető két út korántsem független egymástól!) Teleki, minden bizakodása ellenére, bizony már csak nagyon szerény kereteket remél a leendő társaság számára. Az alaptökvét már nem is meri kiszámítani, annyit mond csupán, hogy „a fundust is csak akkor lehetne tökéletesen megállapítani, mikor az egész társaság belső elrendelése meghatározhatótnék, közönségesen nagy fundus nem kívántatnék; legalább, valóban ne olyan nagy, amely egy olyan Statutból, és Országától mint a Hazánk, ki ne telne”.⁴⁶ A terv egyébként fő vonalaiban Révai nyomán halad. Van azonban két olyan eleme, amely itt bukkan fel először, s a későbbi terveknek is lényeges részét képezi.

„...szükségesnek ítélem — írja Teleki —, hogy ezen Társaság Fő fejének, vagyis protectorának, nem egy csupa privatus ember, hanem a Palatinusunk Ő Királyi Hercegsége installatnék, aki nemcsak Hazánkat Nemzetünket szereti, hanem annak igaz Valóságos Javát tudja és akarja is előmozdítani. Ez által az állandó ágot kapna; és minden további Dicasteriális Inspectiótól menté tétettének.”⁴⁷ Nyílt beszéd ez: ha már az akadémia semmiképpen nem lehet meg valamilyen felügyelet nélkül, még mindig jobb, ha a jóindulatú nádor pártfogása alatt áll, mint ha a hivatalok packázásának volna kitéve. Nem véletlen persze, hogy ez az ötlet — mondhatni: *mentőötlet* — éppen gróf Telekinek, a Helytartótanács magas rangú hivatalnokának, a nádor közvetlen beosztotyjának jut eszébe; mint ahogy jogosan feltételezhetjük, hogy a lepdőkség ellen a palatinusnak sem volt kifogása. Nemigen lepdődhett meg tehát, amikor 1825. november 8-án Széchenyiék hivatalosan is felkérték a védnökségre. Éppen *húsz esztendeje volt e „hivatal” várományosa*.

Teleki másik újítása a többiekétől elkülönített igazgató tagok megjelenése. „Ami tehát (a társaság) tagjait illeti, azok lehetnének felosztva a Dirigens, a munkás és a becsületbeli tagok közé. Az első a Directiót folytatná, a másodikak tartoznának dolgozni, a harmadikak pedig a becsület mellett, ha akarnának, dolgozhatnának. A Tagoknak nem kellene csupa olyan tudósoknak lenni, akiknek egyedül csak a tudomány a mestersége; hanem a Haza elékelő, és elsőbbségben lévő olyan polgári is, akik a tudomány szeretetének s becsülésének világos jeleit adták, tagoknak felvételtethetnének...”⁴⁸ A *jómódú dilettánsoknak* tehát Teleki szán először aktív szerepet a társaságban, ámbar ő még nem kizárólag rájuk bízna az igazgatást.

Teleki — csekélynek érezvén saját fáradozásait — könyve megjelentetése után maga is kitűzött két pályadíjat, ezáltal kizárólag a Tudós Társaság lehetséges felállítására vonatkozó feleleteket várva.

A pályázat első díját (13 versenyző között) Fejér Györgynek, akkor Nagykovácsi plébánosának, később az Egyetemi Könyvtár őrének munkája nyerte el.⁴⁹

Fejér terve egyetlen szempontból érdemel figyelmet. Az egyébként minden részletre kiterjedő tervezet egy megváltozott, reménytelenül lehangoló társadalmi helyzet megrázó dokumentuma. A célok és feladatok nála is ugyanazok, mint elődeinél, ám a szükséges eszközöket illetően immár a minimálisnál kevesebbel is beérné. És egyáltalán, mindennel hajlandó volna kiegyezni, mindenbe beletörődné, csak végre, *bármí áron talpra állhasson*

⁴⁴ Idézi SZÁSZ, i. m. 28.

⁴⁵ Az 1805. IV. törvénycikk kimondta, hogy ezentúl az országgyűlési és kancelláriai iratok magyar és latin nyelven szerkesztendők, a Helytartótanács a magyarul felírt törvényhatóságoknak magyarul válaszol, a bíróságok magyarul is hozhatnak ítéletet.

⁴⁶ *A magyar nyelv előmozdításáról buzgó eszdekléseig. Teleki Lászlónak*, Pest, 1806. 283.

⁴⁷ Uo. 278.

⁴⁸ Uo. 282.

⁴⁹ *Jutalomra érdemesített értekezés egy Magyar Tudós Társaság legkönnyebben s leghelyesebb felállításáról*. Írta FEJÉR György a Pesti Universitásnál Királyi Oktató. Pest, 1809.

az intézeti Fejér nemcsak a nádornak rendelné alá a társaságot, hanem a Helytartótanácsnak és a Kancelláriának is, nem követel már külön épületet, az ő akadémája a pesti egyetem egyetlen termében húzná meg magát, külön könyvnyomtató műhelyre se lenne szükség, az akadémia kiadványait kezelhetnék a pesti és budai nyomdák is. Nála a tagok (akiket ő is különböző osztályokba sorol) sem kapnának fizetést, mindannyian csupán hazafiúságból buzgólkodnának, kivéve a titkokot (titkárt), de még itt is megjegyzi, hogy „akadna is dicső Nemzetünkől oly, ki ezen legfontosabb hivatalnak terhét... magára vállalná ingyen is”.⁵⁰ Így aztán Fejér a szükséges összeget sem reméli a központi kormányhivataloktól elnyerni — ő is közadakozásra számít. Az egész munka hangulatát pontosan érzékelteti az a kis vers, melyet a szerző, berekesztésül, könyve végén közöl:

Pislog ezen kis mécs; meg lévén béle emészve,
Élete várja kegyes Gondviselője kezét.
E kiháló kis mécs — megvallyam? — mi anya-nyelvünk,
Hiv segedelmet vár a Haza Nagyjaitól.⁵¹

Valamivel azért Fejér is hozzájárult Vay tervéhez. Ő volt az, aki a társaság székhelyéül egyértelműen Pestet jelölte meg.

Tervkészítésben nem szűkölködtek az elkövetkezendő esztendőök sem; a következőkben fellépő alkotók azonban semmi lényegeset nem tudtak hozzátenni az eddigiekhez.

Íme, Vay Ábrahám terve 1825-ből. A célok és okok meghatározása Bessenyeitől, miként a feladat kijelölés nagy része is, a szerkezet Révai Miklóstól származik, Teleki László apró, de nem jelentéktelen módosításával, a székhely Fejértől. Vay lényegében csak egyetlen ponton fejlesztette tovább elődei munkáját. Ő — Teleki László kezdeményezését követve — már egyértelműen politikusi (főrendi) vezetés alatt képzelte el az intézményt, az *igazgatótanács tagjainak minden addiginál nagyobb, jelentősebb, meghatározó szerepet biztosítva.*

6.

Térjünk most vissza az 1825-ös országgyűlés eseményeihez, s kövessük nyomon, hogyan haladt a november 3-i kezdemény a megvalósulás felé. Emlékezzünk: az alapítólevélben Széchenyiék arra kérték az országgyűlést, küldjön ki egy bizottságot a kérdés részletes kidolgozására. Ugyanakkor — zseniális taktikai húzással — Vayék nem várták be a bizottság létrehozását, hanem maguk készítették tervet, elérve ezzel — mint majd látni fogjuk —, hogy a deputáció az ő gondolatmenetük nyomán haladjon a tárgyalások során.

Ám ezt megelőzőleg még történt néhány, semmiképpen sem mellőzhető esemény. Az alapítólevelet az országgyűlés ugyan csak 1826. február 26-án iktatja aktái közé (ezzel maga is hivatalos kérésse emelve az ügyet), de a követi tábla már január 28-án felvette a főrendekhez küldendő s az elsődleges sérelmeket tárgyaló felirattervezetbe — melynek fontos részét képezték a magyar nyelvre vonatkozó tételek — az akadémia alapításának „történetét”. Ebben a Tudós Társaságra vonatkozó külön törvénycikk megalkotását várják a Felségtől. Tehát már az alsótábla első üzenetében benne rejlik a megvalósítás kettős lehetősége: vagy az egész nyelvi törvényjavaslat részeként, vagy ha ez nem sikerülne, akkor „különálló” követelésként fogadtatni el az akadémiai törvényt.

A felsőtábla február 16-án tárgyalja a tervezetet, s — legalábbis, ami a magyar nyelv ügyének előmozdítását illeti — lelkes örömmel üdvözlük a kezdeményezést, gyönyörű latin beszédekben éltetik az anyanyelvet, végül a legtehetősebb mágánok sokasága ígéri meg hozzájárulását.⁵² Véltető: az akadémiai eszme lelkes felkarolásának dokumentuma a követi táblához másnap eljuttatott üzenetük. Valójában: *ellentámadás.*

A főrendek többségének ugyanis esze ágában sem volt valóban adakozni az akadémia; egyszerűen a pozsonyi közhangulatot akarták állásfoglalásukkal lecsendesíteni. Ez lett volna azonban a kisebb baj. Ám azok,

⁵⁰ FEJÉR, i. m. 21–22.

⁵¹ Uo. 94.

⁵² SZEKFÜ, i. m. 128.

akik tényleg áldozni akartak, valójában nem az akadémia, hanem Szepessy püspök „alsó-iskolai” tervét támogatták — mint ez a következő napokban világosan kiderült. S kiderült az is: a rendelkezésre álló anyagi eszközök *csak az egyik terv* megvalósítására elegendőek.

Ugyanezen a napon a nádor — a két tábla javaslatai alapján — kinevezi az „akadémiai” bizottság tagjait. A huszonnégy tagú elegyes bizottság — amely esténként hol Széchenyi, hol Vay szállásán, leggyakrabban azonban a nádornál ülésezett — nem volt könnyű helyzetben. Két, teljesen eltérő tervet kellett (volna) összehangba hoznia, vagy a kettő között választania. Nem csoda, hogy éles vitákra, komoly veszekedésekre került sor. Nagy Pál erőteljesen harcolt — Szepessy terve mellett! Ha nem tesszük fel, hogy néhány hónap alatt megváltoztatta álláspontját, talán helyes úgy értelmeznünk november harmadiki beszédét, hogy abban a nyelvfejlesztés ügyét nem kötötte oly szorosan össze az akadémia alapításával, mint ahogy a beszámoló állította. Vay viszont egyáltalán nem akart hallani ellentétéről, minduntalan megsértődött, időnként úgy kellett őt visszacsalogatni a bizottsági ülésekre. Széchenyi *nem zárkózna el egyik tervtől sem(!)*, sőt, egy ízben arról ír naplójában, hogy a nemzetiség ügye a Nagy—Szepessy-féle terv lábraállításakor *többet nyerne*, úgy véli azonban, Bécs mindenképpen meggátolná a kivitelezést. Végül ő az, aki keresztülviszi, hogy a bizottság *mindkét tervet beterjessze az országgyűlésnek!*

A deputáció bizonyos helyeken módosította Vay tervét, noha sehol sem változtatott a lényegen, inkább bizonyos pontokat részletezett. A feladatok közé felvette a „nemzeti szíznészet felvirágoztatása iránti gondoskodást”, az igazgató tagok számát huszonötre emelte, s kimondta, hogy *a négy alapító tag joga lesz* maguk mellé választani 21 direktoriát. (Bár Széchenyi naplójából is egyértelműen kiderült, hogy a bizottsági üléseken nemigen történetelt más, mint amit ők akartak; ez a változtatás azonban még élesebb fényt vet az erőviszonyokra. Hiszen ez nem egyszerűen a bizottság udvarias gesztusa volt, hanem annak a ténynek a deklarálása, hogy továbbra is Széchenyiek maradhatnak a kezdeményezők az ügyben.) Jellemző, hogy március nyolcadikán, amikor a bizottság ülései még javában tartanak, amikor tehát hivatalosan még semmi sem dőlt el, Széchenyi — Károlyi és Vay társaságában — már felkeresi a nádort, és javaslatot tesz az igazgatóság tagjaira.⁵³ Habár ez a javaslat még nem hivatalos, s mint látni fogjuk, nem is végleges, mindenesetre rámutat: miközben Széchenyiek úgy tesznek, mintha az országgyűlés kezébe tették volna le alapítványuk sorsát, voltaképpen soha, egyetlen pillanatra sem engedik ki a magukéból.

A bizottság részletezi a költségvetést is. Az évi kiadásokat összesen 22 517 forintban állapítják meg,⁵⁴ ami igen optimista számítás, hiszen az eddig tett felajánlások *megnégyszereződésére* számít — mint rövidesen kiderül, alaptalanul.

Már a bizottsági ülésen kieleződik az az ellentét, amely aztán az akadémia „gyermekéveit” is végigkíséri: a vallási szembenállásról van szó. „Bartal etc. úgy vélik, hogy én Vaynak és a többi kálvinistának az eszköze vagyok” — írja Széchenyi február 27-én naplójába,⁵⁵ s bár így folytatja: „a vallásnak ebben semmi szerepe”, másutt, de szintén a bizottsági ülésekkel kapcsolatban, szintén megjegyzi: „Nagy szerencsétlenség Magyarországon a reformátusok és katolikusok közti egyenetlenség.”⁵⁶

Hazánkban ekkor már több mint negyven éve megszűnt a bevett vallások közötti megítélés különbsége, a hit, a vallásosság megrendülésének, visszaszorulásának kora ez, mégis eleven a felekezeti különbségek tudata. Ha hivatalos megnyilatkozásokban nem is mondják ki, az emberek számon tartják, és megítéléseik alapjává teszik e tényt. Katolikusok és reformátusok gyanakodva és bizalmatlanul fürkészik egymást, ahol lehet, saját hítsorsosaikat részesítik előnyben; a vallási összetartozás tudata gyakran egymással homlokegyenest ellenkező véleményt vallókat „kényszeríti” közös platformra, csak azért, mert az ellentábor más valláson van. Természetes: rendeletekkel nem lehet évszázados ellentéteket megszüntetni, különösen akkor nem, ha ezek nem csupán vallásiak, hanem — a hazai fejlődés sajátosságaiból következően — összefonódtak kulturális, művelődési, sőt földrajzi különbségekkel is.

⁵³SZ. N. 458.

⁵⁴SZÁSZ, i. m. 124.

⁵⁵SZ. N. 456.

⁵⁶Uo. 458.

Magyarországon mély hagyománya volt annak a nézetnek, miszerint az egész akadémiai mozgalom valamiféle *protestáns praktika*.⁵⁷ Nyilván nem alaptalanul. A reformált vallások sokkal inkább és sokkal hamarabb összeforrtak az anyanyelv művelésével, mint a szakrális nyelveként a latint megtartó katolikus vallás. Természetes az is, hogy a — bizonyos értelemben — szabadabb, a vizsgálódást, kutatást inkább lehetővé tevő protestánsok között „könnyebb” volt tudóssá válni. A reformáltak évszázadok alatt kiterelbényesedett külföldi tudományos kapcsolatai, a német és németalföldi egyetemek látogatása csak felerősítik ezt a jelenséget. S mindezekkel összefüggésben növelte a különbséget az is, hogy hazánkban a városi lakosok többsége — különösen a Felvidéken — valamelyik reformált valláson volt; a városi lét pedig, szükségképpen, inkább kedvezett a tudósi életforma kialakításának, mint a gazdálkodó (közép)nemesé.

Hazánkban tehát — a 18. század utolsó harmadáig — valóban többséget alkottak azon protestáns tudósok, akiknek munkájára a nyelvművelő akadémia számíthatott volna. Az erőviszonyok azonban a következő évtizedekben kezdenek megváltozni. Ez időben a katolikus szerzők művelte magyar nyelvű irodalom, tudományosság is felvirágzik. E „katolikus” irányzatnak különösen kedvez a nemzetiségi érzés felerősödése, a nacionalizmus eszmerendszerének kibontakozása, a magyarnyelvűségnek újfajta, a régihez, az ősihez visszanyúló, azt felhasználó ágát hozva létre. S bár a két művelődési-nyelvi irányzat 1825-re már közelített egymáshoz, sok tekintetben össze is fonódott, nagyon is eleven még a szembenállás tudata. Az akadémia — még megalakulása után is évekig — az udvar szemében „kálvinista klub”, „szabadkőműves banda” marad, s bár az irányítók mindent megtesznek majd, hogy elejét vegyék a gyanúnak, ez nemigen sikerül. Ráadásul az akadémia tagjai között is elevenen él majd vallási hovatartozásuk tudata.

Az egyébként is pártokra szakadt testületben e tudat nagyon gyakran jelentős hatóerőként működik, befolyásolva a munkák megítélését, meghatározva a voksok számát, nem csekély mértékben megnehezítve a közös munkát.

A vallási és személyes ellentétekkel megküzdni nemigen tudó bizottság tehát — Széchenyi javaslatára — mindkét tervet (Vayét kiegészítve, Szepessyt eredeti formájában) benyújtotta az alsótáblának, mely azokat április 1-jel ülésében tárgyalta.⁵⁸ A főrendekhez küldött újabb üzenet csupán egyetlen jelentős változtatást javasolt: azt tudniillik, hogy az akadémia ne négy, hanem *hat osztályból álljon*. Az eddigiek mellett külön osztályt javasolt a *történelem és a jogtudomány* művelői számára. Jellegzetesen áruklódó javaslat! Önmagában teljesen értelmetlen, hiszen e változtatásnak az akadémia kezdeti működésére semmilyen befolyása nem lehet: a historikusok és a jogászok már Vay társaságában is helyet kaptak, igaz, nem külön osztály tagjaiként; de mivel az osztályoknak itt sem szántak önálló feladatokat, meg ott sem, teljesen lényegtelen szinte, melyik tudomány művelői hova tartoznak. (Az első rendes tagok kinevezésekor ez feketén-fehéren ki is derül majd.) Az alsótábla mindennek ellenére fontosnak tartja a változtatást, elvégre a *két legmagyarabb* tudomány csak nem nyöghet más tudományok „járma alatt”! A Karok és Rendeik nagy jelentőségű, mély belátásról tanúskodó változtatási javaslata át is megy minden fórumon, az akadémia hat osztállyal alakul meg — csak tudjon vele mit kezdeni.

A főrendek most már nem gördítenek akadályt a javaslat elé, amely az 1826. április 17-i sérelmi fölíratban, a magyar nyelvre vonatkozó törvényjavaslat (némileg elkülönített) részeként végre elindul Bécs felé.

7.

Mivel Ófelsége ezúttal nem kapkodta el a legkegyelmesebb királyi választ — csaknem egy évig érlelte, fontolgatta —, itt az ideje, hogy a várakozás hónapjait kihasználva, körülnézzünk a két hazában: hogyan fogadták azok, akiket leginkább illet, a magyar frók, tudósok, az akadémia-alapítás gondolatát?

Mindenekelőtt: cseppet sem érte őket váratlanul. Már 1824-ben, amikor elterjedt a híre, hogy jövőre országgyűlés lesz, általánossá vált az a nézet, hogy *akkor* az akadémiát is megalapítják. Egyáltalán optimista volt

⁵⁷ Már 1771-ben azzal utasítja el Mária Terézia az egyik első akadémiai tervet, hogy Magyarországon nincs elég katolikus tudós, a protestánsok képviselte szellem pedig — melyet külföldi egyetemeken szívtak magukba — nem mindig egyeztethető össze a „monarchia állam elveivel”. (KOSÁRY, i. m. 563.)

⁵⁸ SZÁSZ, i. m. 126.

a közvélemény a leendő országgyűlést illetően; a többség azt remélte, ezen a diétán a király az összes (1791 óta „felhalmozott”) sérelmeket orvosolni fogja — innen érthető meg az országgyűlés utáni, általános kiábrándulás.

Nem mondhatjuk azonban, hogy a hazai tudósársadalom egyhangú örömmel fogadta volna az akadémia megalapításának tervét. Sokan voltak természetesen, akik fenntartások nélkül lelkesedtek az ügyért. Közéjük tartozott a fiatal Vörösmarty is. Stettner Györgyhez írott levele azért is figyelmet érdemel, mert belőle fogalmat alkothattunk, hogyan torzulnak el — terjedés közben — a Pozsonyból érkezett hírek: „Hallottál az országgyűlésről valami? Nem úgy-é? mert hiszen nagyon szegény tájék lehet az a tied (de ne haragudjál!) fine hallj tehát, és örülj vagy örvendezz amint jobbnak gondold:

Nagy Pál említette beszédében, hogy sem Académiánk sem tudós társaságunk, s ezen hátramaradásnak nem egyéb, mint a Mágánások hidegsége, oka. Erre Gr. Szécsényi Györgynek méltó fia, azt mondotta, hogy ő csak az alkalmat várta, s az említett végre egy esztendei jövedelmét (330 000 fr.) ajánlá, hozzá vetvén, hogy nőtelen létére addig baráti emberségéből is eléi; Ezen nemes szívűséget megdicsérte, és követte Vay 20 000 fr-tal. Károlyi 25 000 fr. s némely föltételek alatt fele jövedelmével, úgy hogy néhány pillanat alatt 2 000 000-ra ment az ajánlás: Eszerént városaink, törvényhatóságaink, minden, még az Uradalmi hivatalok is, Papjaink, katonáink, még korona Örökösünk is, magyarok tartoznának a hozandó törvény szerint lenni... Melly igen üdeje, hogy ezt is előhozták!”⁵⁹

Voltak azonban az írók között, nem is kevesen, akik elleneztek az akadémia felállítását. Ezt az álláspontot leghatározottabban Fáy András képviselte. Fáy, mint Pest megyei táblabíró, 1825 őszén emlékiratot készített, amelyben felsorolta azokat a reformokat, melyeket szerinte a megyei követnek támogatnia kellene majd az országgyűlésen.⁶⁰ Az emlékirat leszögezi: bár mindent meg kell tenni azért, hogy hazánkban a magyar legyen a hivatalos nyelv, *most még nincs szükség sem nyelvművelő társaságra, sem más tudományos egyesületre*, mert a magyar tudósok, írók közötti ellentétek jelenleg lehetetlenné tennék az ilyen egyesületek működését. (Ez az emlékirat megmagyarázhatja, miért nem kerül be Fáy az akadémia első rendes tagjai közé; mindamellett a veszélyek, amelyekre felhívja a figyelmet, valóságosak. Jellemző az is, hogy ezt a kérépet, amely nyilvánvalóan minden érdekelt előtt ismert volt, az (ekkor még) irodalmi pártokon kívül álló Fáy hajlandó egyedül nyilvánossá tenni; az a Fáy egyébiránt, aki néhány esztendő múlva az akadémia „balszárnának” egyik legaktívabb tagja lesz, s maga is alaposan kiveszi a részét a pártharcokból.)

De idegenkedett a tudós társaság eszméjétől a korszak legjelentősebb irodalmi szervezője, Kazinczy Ferenc is. „Túl a Duna (vagyis az orthológusok) arról gondolkodik — írja 1824. október 23-i levelében Szemere Pálnak —, hogy ha diéta lesz — „académie Hongrise”-t fog alkotni. Az udvar nem ad, s minek volna az! Mihelyt azt a hírt megpendítik, *én egyenesen vágok közéjük*. Azt hiszik-e ők, hogy az „académie Hongrise” mellett is elhallgatnak a nyelvtörők (vagyis nyelvújítók)! Nem azok, soha!”⁶¹ Kazinczy tehát, aki minden ellenkező értelmű nyilatkozata ellenére egész életében tartózkodóan viselkedett az akadémiai törekvésekkel szemben, ez idő tájt még úgy véli: a felállítandó akadémiában ellenfelei lennének többségben. A széphalmi mester, érdekes módon mindhaláláig alábecsülte az általa vezetett irodalmi-nyelvi irányzat súlyát; hiába bizonygatták neki tanítványai már a tízes évek végén az ellenkezőjét. Az akadémiára vonatkozóan is tévedett: a megalakuló intézetnek már nem kell győzelemre vinnie a neológia elveit (ez már megtörtént), csupán kodifikálnia kell a végeredményt.

Volt még egy ok, amely az irodalmárok egy részét elkedvetlenítette az akadémiától, de ez persze már csak az országgyűlés idején került felszínre: az, hogy az intézmény alapszabályairól, a tagok választásáról nem ők, hanem a követek döntenek. Bajza József, aki Földváry alispán kísérvőjeként a helyszínen értesülhet az eseményekről, s aki novemberben még lelkes hangon ünnepelte az alapítást, 1826. április 7-én már eléggé keserű levelet küld Kazinczynak: „..... egyéb nem volna hátra, mint hogy a dolgot ahoz érők rendelnék-el, de az nem történí, mert azon célra egy Deputáció neveztetett ki, melly annyit ért — s kívánni nem is lehet, hogy többet értsen — a dologhoz, mint a belvederi palota-seprő a Raffaelek, Fügerek műveihez, melyeket ő mindennap lát, de becsoket nem érti. A Deputáció foglalatosságának resultátumát már elő is adta, azon hiányokkal, melyeket előre lehet látni, s a

⁵⁹ Vörösmarty Mihály összes művei. 17. Levelezés I. Sajtó alá rendezte BRISITS Frigyes. Bp. 1965. 102.

⁶⁰ BADICS Ferenc, Fáy András életrajza, Bp. 1890. 248.

⁶¹ Idézi BADICS, i. m. 263.

mellyek bizonyosan az Ország Rendei discussiója által sem fognak kijavíthatni: mert az mindig való marad, hogy a hol semmi sincsen, onnét valamit venni nem lehet, s a lehetetlenség kizár minden kényszerítést.⁶² Nem csoda, hogy Bajza ezek után a Szepessy-féle nyelvterjesztő tervet támogatná, mondván, sokkal többet érne, ha az országban a magyarul olvasók száma szaporodnék. Így nyilatkozik válaszelevelében Kazinczy is, s így — Dessewffy Józsefnek írván — az „ortológia” egyik vezéralakja, Kisfaludy Sándor.⁶³ De az események alakulásán még Guzmics Izidor is, a magyar irodalmárok legszelidebbje, aki nemcsak a hazai literátorokat, hanem az összes vallásokat is egyesíteni akarta, kifakad egyszer: „Az Akadémia nincs feledve; de tizenkét Direktori E valóban sok; egy egész nemzet igazgatására is sok volna.”⁶⁴

Íróink tehát jól látták azokat a veszélyeket, amelyek a leendő akadémiára leselkednek. De nyilatkozzanak bár dicsérőleg vagy elmarasztalóan, természetesen mindannyiuknak hő vágya volt elsőik között bekerülni az akadémikusok közé. Elindulnak tehát az első kérelemlevelek és javaslatok Pozsony felé, aki teheti, maga is felrándul oda ismerkedni, híreket és pártfogókat keresni. S igen korán elkezdődnek a találgatások is: vajon kik fognak először székelt? Atz ifjú Schedel (később Toldy), aki ekkor már az irodalmárok pesti hírközpontja, 1826. június 23-án engedi szárnyára információit. „Privát hírt azt rebesgeti — írja Kazinczynak —, hogy a fizetett tagok ezek lesznek: Döbrentei (talán praeses), Kazinczy, Vitkovics (cassae perceptor), Horvát István (secretarius), Szemere, Kisfaludy, Kölcsény; becsületbeliek Kisfaludy Sándor és Vörösmarty Mennyi hiteles e hírből, nem tudhatni.”⁶⁵ Schedel sokat tud, de azt, úgy látszik, ő sem tudja, hogy Kazinczy ezúttal nem vár privát hírekre. Már hónapokkal előbb írt Teleki Józsefnek, támogatását kérve a titoknoki állás elnyerésére. Teleki — aki ekkor még semmilyen szerepet nem játszik az akadémia körül, noha a jólétesültek már sejtetik, hogy előbb-utóbb fog — a reá jellemző udvariassággal hártja el a kérést: „.....leveléből örömmel érttem, hogy a felállítandó magyar tudós társaság örökös titoknokságát örömmel felvállalná. Az első tagok és így a titoknok kinevezésére is melly befolyásom lessz, nem tudom, minden esetre a Tettes Tábla Bíró Urat céljának elérésében csekély tehetségem szerint elősegíteni kötelességemnek tartván, azt ha nem tehetném is, legalább gátolni nem fogom.”⁶⁶ Pedig ezek még csak a bemelegítő mozdulatok; az igazi versenyfutás csak ezután kezdődik...

8.

1827. április 11-én megérkezett Pozsonyba a mereven elutasító királyi válasz, amely a rendi felirat kívánságait az újonnan kiküldendő rendszeres bizottságok elé utalta. Ide került Szepessy püspök nyelvterjesztő terve is; ezúttal tehát ezt érte az a sors, amely egykor az akadémiai tervezetet. A válasz egyetlen pontban engedett az országgyűlés kérésének. „Öfelsége kegyelmesen megengedni méltóztatott, hogy Tudós Társaság állíttassék fel, és ezen intézetnek felállításáról törvénycikk is szerkesztessék.”⁶⁷

Nem tudhatni, végül is mi okozta a királyi engedékenységet. Igaz, az akadémia felállítása (most már) egy fillérjébe sem került az udvarnak, az intézmény nem jelentett, nem jelenthetett (közvetlen) politikai veszélyt sem — éppen elég féket építettek bele a tervekbe; s tudjuk, József nádor és Reviczky Ádám kancellár minden tőlük telhetőt megtettek a javaslat támogatására⁶⁸ — mindez azonban nem lett volna elegendő. Úgy véljük, az akadémiai terv iránti királyi engedékenységet elsősorban azzal magyarázhatjuk, hogy Bécs — ha már összehívta tizenhárom évi abszolútórikus kormányzás után az országgyűlést — nem akarta üres kézzel hazaengedni a követeket. A diéta

⁶² KazLev XX. 6.

⁶³ Kisfaludy Sándor minden munkái. Kiadja ANGYAL Dávid, Bp. 1893. VIII. 429–435.

⁶⁴ KazLev XX. 48. (Mivel a levél 1826. jún. 29-én kelt, Guzmics információi már elavultak, ekkor már eldöntött kérdés, hogy az akadémiának huszonöt igazgatója lesz.)

⁶⁵ Kazinczy Ferenc levelezése Kisfaludy Károllyal s ennek körével. Kiadta KAZINCZY Gábor. Pest, 1860. 44.

⁶⁶ KazLev XX. 16.

⁶⁷ Idézi SZÁSZ, i. m. 133.

⁶⁸ Reviczkynek az akadémia ügyében játszott pozitív szerepét bemutatja BRISITS Frigyes, Vörösmarty Mihály és az Akadémia, (It Füz. 59.) Bp. 1937. 8–9.

kiábrándultságán az akadémia engedélyezésének ténye persze alapvetően nem változtatható, mégis, enyhe gyógyírt jelenthetett a csalódottságra. (És ha már valami „koncot” mindenképpen nyújtani kellett, akkor mégis inkább a tudományos egyesület jöhetett szóba, mint mondjuk a kormányhivatalok nyelvének magyarrá tétele!)

A királyi válasz kedvezően hatott az adakozókodvra is; most már az aulikus főurak is hajlandónak mutatkoztak az intézmény támogatására, sőt példaadásul maga József nádor járult 10 000 forinttal az alapítványhoz. A törvényjavaslat kidolgozásának sem voltak már lényeges akadályai. Igaz, egy ízben a leirat értelmezése körül némi vita robbant ki, a félreértéseket azonban hamar elsimították. Alig telt el négy hónap (közben e tárgyban az országgyűlés mindössze hét ülést tartott, s az irat megjárta az udvari kancelláriát is), a király máris szentesíthette az 1825–27-i XI. törvénycikkelyt „a honni nyelv kimívelésére felállítandó Tudós Társaságról, vagyis Magyar Akadémiáról”, amely kimondta, hogy „az önként és szabad adakozással összeszedett tőke vagyonból tudós Társaság vagy is magyar akadémia álltassék fel, mennél rövidebb idő alatt, s annak állandó széke, szabad királyi Pest városában leend”.⁶⁹

9.

A törvénytervezet kidolgozása során minduntalan felmerült, hogy az akadémiai terv, habár minden fórum elfogadta, mégsem eléggé részletes, mégsem eléggé kidolgozott ahhoz, hogy annak alapján ténylegesen meg lehetne kezdeni a Tudós Társaság munkáját. Ezért többen egy új országgyűlési bizottság kiküldését tartották célszerűnek, ennek keresztülvitelét azonban Andrássy György az egyik kerületi ülésen — az alapítók jogaira hivatkozva — megvétózta.⁷⁰ Ekkor javasolta a nádor, hogy egy tudósokból álló bizottságot hozzanak létre; elvégre ők tudhatják legjobban, milyen keretekre lenne szükségük az akadémiában. E proposíciót mindenki magáévá tette, be is került a törvény 2. paragrafusába, azzal a kiegészítéssel, hogy a tudósok által részletezett tervnek ismét az (elkövetkező) országgyűlés, illetve a király elé kell kerülnie jóváhagyás végett.

Nagyon szűk tér adatott e bizottságnak, hiszen csak az előre kijelölt úton haladhattak, elsősorban stílusosan finomíthattak az alapszabályokon, illetve saját maguknak kellett korlátozniuk lehetőségeiket azáltal, hogy megállapítják, ebből a pénzből mihez lehet kezdeni, s mi az, amit szükségképpen későbbre kell halasztani. Összehívása mégis mérföldkövet jelent a hazai tudománytörténetben, hiszen itt esett meg először, hogy a szegény sorsú papfiú és a nagyhatalmú főispán, a pénztelen kézműves-fi és a nádor jobbkeze, az államminiszter veje hivatalos küldöttség tagjaiként mint egyenrangú felek vitatták meg az eléjük kerülő kérdéseket; ahol a tudósi res publica, halvány előhírnökeként egy nem-csak-tudósinak, először valósult meg.

A nádor 1827. november 30-án nevezte ki a bizottság tagjait.⁷¹ (Ld. az 1. táblázatot). Az elnökségre gróf Teleki Józsefet, akkor csanádi főispánt, a Helytartótanácsban közvetlen munkatársát, kérte fel. A kinevezett huszonkét bizottsági tagon kívül meghívást kapott az ülésekre a négy alapító is.

Végigtekintve a nádori tudóslistán, feltűnik mindenekelőtt, mennyire öreg ez a bizottság! Jószerivel már húsz évvel előbb, mondjuk az 1805. évi országgyűlés idején is összehívható lett volna, de sokan voltak a tagok között, akik már az 1790–91-es eseményeket is felnőtt fejjel érték meg. A bizottsági tagok több mint harmada pap. Közöttük a nem nemesi származásúak vannak többségben. E nemzedékek tagjainak még elsősorban a papi pálya biztosította a kiemelkedést, a tudományos karriert. (A huszonkét bizottsági tagból egyébként tizen nem tagjai a nemesi rendnek. Budai és Horvát István is csupán a kismemesség legalsó rétegéből indultak.) Földrajzi és vallási megoszlásukat tekintve enyhe dunántúli-katolikus fölény mutatható ki, noha egyértelműen fölismerhető az a nádori törekvés, hogy a különböző felekezetek azonos súllyal legyenek jelen a bizottságban, s hogy minden jelentős hazai szellemi műhely képviselthesse magát. Annak ellenére, hogy ez a szándék tökéletesen nem valósítható meg, mégis feltűnő az erdélyiek hiánya. Még elgondolkodtatóbb a kép, ha azt vesszük szemügyre,

⁶⁹ Magyar Törvénytár, 1740–1835. évi törvénycikkek, Bp. 1901. 445.

⁷⁰ Szász, i. m. 135.

⁷¹ József nádor e tárgyban Telekihez küldött levele (MTAK Kézirattár RAL 1828/3) eredetileg csak húsz tudóst sorol fel, s a sor végére, más kézírással, került Bartal György és Kövy Sándor neve.

milyen tudományok képviselői gyűlhetnek össze a bizottságban. Tudjuk, hogy csoportosításunk sok tekintetben esetleges, bizonyos tendenciákat azért mégis jelezhetünk vele. Olyan tendenciákat ráadásul, amelyek nemcsak a bizottságban érvényesülnek, hanem majd a működő akadémiában is. Láthatjuk: a deputációba egyetlen („félállású”) matematikus, s szintén csak egy orvos került. A tagok többsége szépfő és/vagy jogász.

A bizottságot az elnök 1828. március 11-ére hívta össze Pestre.⁷² Jellemző a korabeli állapotokra, a mindennapi viszonyokra, hogy a tagok közül nagyon sokan ekkor látták egymást először. Hírből, levelekből természetesen valamennyien tudtak már egymásról. Itt találkozott az elmúlt évtizedek irodalmi harcainak két vezére, az egymással hol nyilvánosan, hol „magánúton” oly sok csatát vívott Kazinczy Ferenc és Kisfaludy Sándor. De a „rettenetes kálvinista” debreceniek és a még nemigen ismert Bitnitz is itt mutatkoztak be személyesen az irodalmi életet ekkor már irányító pestieknek: Vitkovicsnak, Fejérnek, Horvátnak, Jankovichnak és Szemerének. Ők voltak — elsősorban a jóléti és végkedélyű, házárt mindenkinek megnyitó Vitkovics — a távolról érkezettek befogadói, házigazdái; ők mutatták meg a főváros nevezetességeit. Az első napokban a bizottsági tagok sorra látogatták egymást, s tisztelegtek Rudnay hercegprímásnál, Teleki Józsefnél, Széchenyinnél és a nádornál is.⁷³

Vége március 15-én megkezdődött a bizottsági munka. A tagok Teleki javaslatait elfogadva három tervet készítettek. Kidolgozták az alapszabályokat (amely a célokat és feladatokat rögzíti, illetve a szervezeti kereteket írja le), a rendszabásokat (melyben a működés rendje állapíttatik meg), valamint egy „Javallat”-ot, „Miként lehet a Magyar Tudós Társaságot mostani jóvelméhez képest mingyárt felállítani”. A bizottság — megegyezve, hogy a jegyzőkönyvet magyar nyelven fogják vezetni, s jegyzőnek megválasztván Horvát Istvánt⁷⁴ — e három feladathoz három albizottságot rendelt. Az albizottságok — melyekben vegyesen voltak ortológusok és neológusok, dunántúliak és dunáninneniek — aztán jól elvitatkoztak egy-egy szó, kifejezés, fordulat helyes vagy helytelen voltán. Vége a huszonegyedik ülésen, április 17-én befejeződtek a munkálatok. A bizottság nem léphetett fel alternatív tervekkel, s nem állt jogában felülbírálni az országgyűlés és a király által már jóváhagyott alapelveket, csupán kiegészíteni és pontosítani kellett azokat (valamint meghatározni a kezdeti munkálkodás lehetőségeit). A tervbe mégis sikerült „becsempészni” néhány olyan változtatást, amely egyértelműen a munkálkodó tagok érdekeit szolgálta. Ezek közül a legfontosabb, hogy az igazgató tagok a heti üléseken és a nagygyűléseken nem bírnak szavazati joggal, bár a végső döntés — változatlanul az ő kezükben marad. Itt választják szét véglegesen a *tiszteleti*, *rendes* és *levelező* tagok kategóriáit. A harmadikba tartozhatók számát nem korlátozzák, a rendes tagokét viszont 42-ben, a tiszteletiekét 24-ben állapítják meg. (Ez a szám, emlékezzünk, az összes eddigi terv-variánsokban alacsonyabb volt; úgyannyira, hogy azokban több igazgatója volt az akadémiának, mint ahány dolgozó tagja!) A rendes tagok az alapszabályok szerint fizetést élveznek. Ez a bizottság dolgozza ki véglegesen az akadémia működési rendjét is. Eszerint a társaság hetente egy kisgyűlést (heti ülést), évi egy nagygyűlést tart. Az utóbbit több ülésben; ezek közül egy, amely a nagyközönség előtt zajló dísz-összejevetel szerepét tölti be, a *közülés*. Külön üléseken tárgyal az igazgató tanács; szükség esetén *egykes ülés* hívható össze az igazgatók és a „többiek” együttes bevonásával.

A célok és feladatok e bizottság kezén sem változnak, csupán végső megfogalmazást nyernek. A legnevezetesebb a Rendszabások 1. paragrafusa, amely — több variáció után — a következő alakban véglegesült: „A magyar tudós társaság a tudományok és a szépművészetek minden nemeiben a nemzeti nyelv kimíveltetésén igyekszik egyedül.” A bizottság nyilván nem sejtette, mennyi félreértést, félremagyarázást, tudatos ferdtést okoz majd ez a mondat, miféle támadások és ellentámadások robbannak majd ki értelmezése ürügyén!

A bizottsági üléseken a legnagyobb vitát az a kérdés váltotta ki, hogy vajon milyen legyen a társaságban a pesti és vidéki tagok aránya. Hogy ezt az arányt egyáltalán meg kell állapítani, hogy tehát a tagok kiválasztásában egy ilyen, tudományosnak semmiképpen nem nevezhető szempontnak is érvényesülnie kellett, egyszerűen a korabeli életviszonyok magyarázzák. A nehézkes és lassú utazás, a hivatallal és (főként) a gazdálkodással járó

⁷² SZÁSZ, i. m. 147.

⁷³ A bizottságban történektől részletes tájékoztatást ad Bitnitz Lajos naplója (közli VISZOTA, Gróf Széchenyi István naplói III. 730–736.).

⁷⁴ A bizottság jegyzőkönyve Horvát István kézírásával az MTAK Kézirattár RAL Vegyes Iratok 1824–1830/9 alatt található.

elfoglaltságok és kötelezettségek lehetetlenné tették, hogy a fővárostól távol élő akadémiai tag minden héten részt vegyen a munkáüléseken, hogy ugyanolyan mértékben kivegye részét a közös munkából, mint pesti társai. Ezt a megváltozhatatlan tényt vette figyelembe a bizottság, amikor úgy határozott, hogy a rendes tagok közül *úzenynolcnak* a fővárosban és környékén kell laknia. (A pesti bizottsági tagok eredetileg ennél magasabb számot javasoltak, ám a bizottságban többségben lévő vidékiek leszavazták őket.)⁷⁵

Nyilván a „Javallat”-ot készítették összehívott tudósaink a legnehezebb szívvel. Éppen nekik kellett megállapítaniuk, hogy az induláshoz *rendelkezésre álló pénzből nem lehet* a maguk által kitűzött *feladatokat végrehajtani*. Az önálló székház felépítése természetesen nem kerülhetett komolyan szóba (ez az álom csak harminchat év múlva valósulhatott meg, az alapszabály-bizottság tagjai közül csupán két alapító, Andrassy és Károlyi érthette meg), mindössze néhány terem bérletére futotta a pénzből, s rendkívül csekély összeget javasolhattak külföldi utazásra, jutalmazásra, könyvkiadásra is. De elsősorban a „személyes kiadások” megkurtításával lehetett takarékoskodni; a bizottság — mi mást tehetett? — kimondta hát, hogy egyelőre csak *huszonhét* tag nevezessék ki (osztályonként két fővárosi és két vidéki, kivéve a nyelvtudományi osztályt mint legfontosabbat; itt a teljes létszám — három pesti, négy vidéki — betöltését javasolták), ám ezek közül is egyelőre csak *úzenkét tag* (hat pesti, hat vidéki) *kapjon fizetést!* (Kerülő úton eljutottak tehát Vay eredeti javaslatához.)⁷⁶

Általánosan elterjedt vélemény volt, hogy az alapszabály-készítő bizottsági tagság biztos belépőt jelent majd az akadémiába is. Nem alaptalanul: akik megérték, azok Fejér György kivételével valamennyien tagjai lettek a társaságnak. Akik megérték; mert a következő három év alatt elhunyt Kövy és Vitkovics Mihály, s még a bizottsági ülések alatt meghalt az akadémiai eszme lelkes harcosa, Kultsár István; utolsó útjára elkísérték a bizottság tagjai is. De akik életben maradtak, azok sem játszottak már döntő szerepet az akadémia munkájában. Túlságosan öregek voltak már ehhez. Az ő nemzedékük — amely egy életen át harcolt az akadémia létrehozásáért — az alapszabályok kidolgozásával lényegében befejezte munkálkodását. A munka már egy új generációra várt.

10.

Április 17-én Teleki József átadta a nádornak az elkészült dokumentumokat, aki augusztus 18-án (váloztatások nélkül) továbbküldötte azokat a királyhoz.⁷⁷ Őfelsége pedig — aki már eddig is oly sokszor kimutatta, mennyire szívén viseli a társaság megalakulását — *alig több, mint két esztendeig várt a válasszal*.

A tervezetek egyik példánya Sedlnitzky rendőrminiszterhez vándorolt. Mivel a rendőrminiszter úr nem beszélt jól magyarul, kénytelen volt továbbküldeni azt egyik ágenséhez, Steinbach Ferenc ügyvédhez. Steinbach 1829. október 12-én jelenti főnökének, hogy a tervek latin és magyar szövegét összehasonlította, és rendben találta; a rendőri szervek beavatkozására tehát nincs szükség.⁷⁸

Ugyanezen a nyelvészeti feladaton dolgozott ezalatt az Udvari Kancellária két munkatársa, Eötvös Ignác és Bartal György. (Bartal, ha megkésve is, így kapcsolódott be a munkába.) A Kancellária 1830. július 5-én a nádor úján értesíti az alapítókat, hogy a király csak akkor adhatja jóváhagyását, ha az alapszabályokat három helyen megváltoztatják.⁷⁹ Pontosabbá kívánja tenni a hivatal a Rendszabások II. pontját, amely az akadémia működéséből kizárja a politikával s a politikai tudományokkal való foglalkozást, az elnök megválasztását királyi jóváhagyáshoz óhajítja kötni, s a vármegyéknek való évenkénti beszámoltatást is ki akarja szélesíteni. E tárgyakban újabb huzavona kezdődik, üzenetek váltják egymást, végül az első két pontban érvényesül a királyi akarat, a harmadikban nem. Érdemes felfigyelnünk arra, hogy itt, az utolsó szakaszban már csak az alapítók és a király (a Kancellária) vesznek részt az események alakításában — a nádor és Teleki közvetítésével. Tehát mind az országgyűlés, mind az alapszabály-bizottság szerepe megszűnik.

⁷⁵ Széchenyi István naplói III. 732.

⁷⁶ Döbrentei Gábor levele Wesselényi Miklóshoz. Közli K. PAPP Miklós. Figyelő, 1876. 169–172.

⁷⁷ SZÁSZ, i. m. 182.

⁷⁸ BRISITS, i. m. 8.

⁷⁹ BARTFAISZABÓ, i. m. 23.

Nem csoda, hogy az így „elfolyó” két esztendőben a tudósok között — akik nem, vagy rosszul tájékozottak az ügy állásáról — mindegyre egymásnak ellentmondó hírek röppennek fel az akadémiáról. „A Tudós Társaság dolgában papirosra tett előrajzolatokat a Nádor és a Magyar Cancellária javallá, de elakasztotta Nádor Consiliárius. A Cabinetben tartóztatják fel” — írja Kazinczy Guzmicsnak. „De minden jót várhatunk. Törvénybe ment, s meg van ígérve, hogy meg lesz, és senkinek semmilyébe nem kerül, oda nem értvén az alkotókat. Miért ne lenne meg tehát.”⁸⁰ Cserey Miklós korántsem ennyire derűlátó: „Mire mentetek a Tudományos Társaság összealkotásában?” — kérdezi Kazinczytól — „én attól tartok, hogy annyi lesz belőle, mint a Ludivicianából. Hogyis lehetne egyebet gondolni? Mert ha azok, akik Urunkhoz legközelebb vannak, s akiknek a szava többet nyom, valóban akarnák a Magyar nyelvnek Tudományokra terjedését, s meg ditsőülését, régen felállott volna barátom a Tü Academiátok! — De — ha az embereket s az üdönket ismerjük, — hogyis képes feltennünk, hogy az Udvariak, kik között magyar kevés, de a ki van is, tsak alig beszéli a Nemzete nyelvét — és egészen más nyelvbe szokott, — Oszlopot kívánna emeltetni azoknak, akik nállánál jobban tudnak magyarul? — Így tehát én e részben keveset remélek, és tsak a gyermekeink v. Onokáink üdejében tartom azt a szép kívánságot végbe vihetőnek; sőt még akkor sem; mert ha most hamar lábra nem kap a Magyar Nyelv ereje, — más fogja felváltani.”⁸¹

Cserey pesszimizmusa érthető: egyike volt ő az Erdélyi Nyelvművelő Társaság újraalkotásáért legtöbbet fáradóknak; kérelmüket a király 1820-ban végleg visszautasította. A borúlátás azonban ezúttal már nem indokolt. Wesselényi 1829 februárjában, Bécsből visszatérvén, már országszerte híreszteli, hogy a királyi jóváhagyásnak mi sem áll útjában — ekkor azonban még korai az öröm.

Úgy látszik, Széchenyi is hiába írja leveleit a nádorhoz és Revitzky Ádám kancellárhoz, várni és várni kell. Amikor I. Ferenc 1830. szeptember 8-ra összehívja az országgyűlést, a politikában járatosak már sejtik, hogy az akadémia ügye ismét összekapcsolódik a diétával: oda fog megérkezni a királyi jóváhagyás. Valójában nem egészen így történik: a nádor júliusban értesíti ugyan az alapítókat, hogy *Öfelsége elvileg hozzájárult* az intézet működésének megkezdéséhez — de, mivel az alapszabályok néhány pontja még nem végleges, e döntés egyelőre nem hivatalos. Így aztán összeülhet Pozsonyban az akadémia igazgatósága 1830. november 17-én, hogy megválassza az első rendes tagokat. Harminchárom nappal később a király szentesíti az új törvényeket, közöttük a VIII. törvénycikket, amely kimondja, hogy a Helytartótanács ezentúl magyarul levelezzen a törvényhatóságokkal, a Királyi Kúria magyarul hozza ítéleteit, s hogy ezentúl senki sem viselhet közhivatalt, nem folytathat ügyvédi gyakorlatot, ha nem tud magyarul. Az akadémia és a magyar nyelv ügye, mely 1827-ben rövid időre elvált egymástól, most ismét összekapcsolódott.

S bár a hányatott előtörténetű intézmény 1830. november 17-től valóban megkezdte működését, s a következő év elején mára „rendes” munka is megkezdődik, az alapszabályok és az elnöki kinevezések végleges jóváhagyása csak 1831. január 28-án történt meg.⁸²

A Magyar Tudós Társaság hivatalosan is megszületett.

⁸⁰ KazLev. XXI. 31.

⁸¹ Uo. 20.

⁸² BRISITS, i. m. 9.

1. TÁBLÁZAT

Név	Életkor	Tudomány	Foglalkozás	Vallás	Születési hely	Lakóhely
Bartal György	43	jog	ítélőmester	katolikus		Bács
Bene Ferenc	53	orvos	orvos, egyetemi tanár	evangélikus	Mindszent	Pest
Budai Ézsás	62	történelem	a debreceni kollégium tanára, Tiszántúli superintendens	református	Peer	Debrecen
Bitnitz Lajos	38	matematika, nyelvészet	pap-tanár	katolikus	Ják	Szombathely
Dessewffy József	57	irodalom, nyelvészet	birtokos nemes	katolikus	Kriván	Olysó, Szentmihály
Döbrentei Gábor	43	irodalom, esztétika	másodtartományi biztos	evangélikus	Nagyszőlős	Buda
Ercsei Dániel	47	filozófia	a debreceni kollégium tanára	református	Mezőtúr	Debrecen
Fejér György	62	teológia, esztétika	az egyetemi könyvtár őre	katolikus	Keszthely	Pest
Guzmics Izidor	42	teológia, irodalom	a dogmatika tanára, pap	katolikus	Jánosfa	Pannonhalma
Horváth Endre (Pázmándi)	50	teológia, irodalom	plébános	katolikus	Pázmánd	Tét
Horvát István	44	történelem	a Széchenyi Könyvtár őre	katolikus	Székesfehérvár	Pest
Horváth János	59	teológia	püspök, helytartósági tanácsos	katolikus	Csicsó	Veszprém
Jankovich Miklós	56	numizmatika, történet-tudomány	birtokos nemes	katolikus	Pest	Pest
Kazinczy Ferenc	69	irodalom, esztétika, nyelvészet	birtokos nemes	református	Érsemlyén	Széphalom
Kiss János	58	irodalom, esztétika	pap, evangélikus superintendens	evangélikus	Rábaszentandrás	Sopron
Kisfaludy Sándor	56	költészet	birtokos nemes	katolikus	Sümeg	Sümeg
Kövy Sándor	66	jog	a Sárospataki kollégium tanára	református	Nádudvar	Sárospatak
Kultsár István	68	irodalom	szerkesztő	katolikus	Komárom	Pest
Mednyánszky Alajos	44	irodalom, jog	politikus	katolikus	Prekopa	Bács
Schedius Lajos	60	esztétika	egyetemi tanár	evangélikus	Győr	Pest
Szemere Pál	43	esztétika	Pest vármegye alügyésze	református	Pécel	Pest, Pécel
Vitkovics Mihály	50	jog, irodalom	ügyvéd	görögkeleti	Eger	Pest

MAGYAR ZENE — MAGYAR VERS

Kísérletek a nemzeti versritmus zenei értelmezésére a XIX. században

A versritmusnak a zenei ritmussal való kapcsolata a verselméleti gondolkodás megkerülhetetlen alapkérdése. Az *énekeltettség* szempontja a verstanban mindig is jelen volt: az énekelt szövegekre vonatkoztatott elméleti megfontolások (mint nálunk már Szilvás-Újfalvy, Szenci Molnáré, később Verseghyé, Földié, Horváth Ádámé) semmiképpen sem mellőzhetők. Több-kevesebb zenei mozzanattal a nemzeti verselés népköltészeti, valamint nyelvészeti alapozási elméleteiben is találkozunk. Fogarasi (és — őt követve — részben még Arany is) egyenesen a népdalok dallamritmusát tekintette irányadónak; a szöveghangzástól függetlenül, a zenei hangértékek sorrendjéből vont le verstani következtetéseket.¹ A nyelvi hangsúlyt elsődleges ritmikai elvnek tekintő Torkos László is zenei elemnek tartotta ütemes verselésünkben a különböző szótagszámú egységek (egyes, illetve kettős „verslábak”) időtartambeli egyenlőségét, sőt különbséget tett 4/8-os jellegű lassabb (trocheusi), valamint 3/8-os jellegű gyorsabb (daktilusi) ütemezés között.²

Kifejezetten zenei alapozású verstannak mégis inkább azokat az elméleti munkákat tekinthetjük, melyek magát a versben megnyilvánuló *szövegritmust* értelmezik elsődlegesen zenei módon, összemérhető időszakosok egyszerű számárányokkal leírható rendszereként. Ez a szemlélet nem feltétlenül és nem mindig közvetlenül zenetudományi eredetű. Itt vizsgált korszakunkban például Greguss Ágost általános ritmuselméleti, nyelvészeti megfontolásból, Szénfy Gusztáv részben népzenei, részben zeneelméleti és formális logikai alapon, Ponori Thewrewk Emil a zeneelméleti tájékozottság mellett főként a klasszika-filológia korabeli német szakirodalmára nyomán alakította ki verselméleti felfogását.

Greguss Ágost (1825–1882) írta a 19. század első — nem csupán oktatási igényeket szolgáló — teljes *Magyar verstanát* (1854). Munkája a nagyközönség számára, népszerűsítő céllal készült, a Pesti Napló szerkesztőjének felkérésére.³ Ennek megfelelően nem képvisel különösebben eredeti álláspontot: inkább összefoglaló, rendszerező jellegű. A bevezetésben megnevezett hazai elődök között Rájinis, Baróti Szabó, Verseghy, Papp Ignác, Csokonai mellett kiemelkedő helyet foglal el Fogarasi János, említetik Arany (az „asszonánccról” frott dolgozata kapcsán), valamint — közvetlen előzményként — két tankönyvszerző: Homokay Pál és Makáry György.

1. Szénfy Gusztáv verselmélete

Greguss 1854-es *Magyar verstanának* zenei szempontú bírálatával jelentkezett a nyilvánosság előtt a 19. századi magyar zene- és verselmélet egyik legkülönösebb alakja, Szénfy (Kohlmann) Gusztáv (1819–1875) nyíregyházi jogász, műkedvelő zeneszerző, zeneesztéta, népdalgyűjtő.

A Bécsben megjelenő *Magyar Sajtó* c. folyóirat 1855. aug. 2-i száma közölte Szénfy Gusztávnak Török Jánoshoz, a lap szerkesztőjéhez intézett, 1855. júl. 17-én kelt levelét.⁴ A levélből kiderül, hogy Szénfy már mintegy 10 éve készülődött a magyar versre és zenére vonatkozó nézeteinek kifejtésére. Miután Török Jánosnál a közlést illetően támogatásra talált, az első rendszeres magyar verstan, Greguss 1854-ben kiadott könyve

¹FOGARASI János, *Kísérlet a magyar népdalok- és zenékben uralkodó versmértékek kifürkészésére. — A magyar nyelv szelleme. Első kötet. Művelt magyar nyelvtan elemi része.* Pest, 1843. 366–387. ARANY János: *A magyar nemzeti vers-idomról.* 1856. — AJÖM X, Bp. 1962. 218–258.

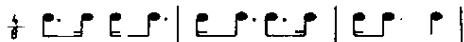
²TORKOS László, *A magyar verselés alapelvei.* Új Korszak 1865. 25. 399; Körültekintés a magyar verstani Babelben. Az Országos Középtanodai Tanáregylet Közlönye X. 1877. 536.

³GREGUSS Ágost, *Magyar verstan.* Kiadja a „Pesti Napló” szerkesztője. Pest, 1854. 90. Előszőr folytatásokban: Pesti Napló (szerk. TÖRÖK János) 1854, 1290–1417. sz. Az 1437. számban (1854. dec. 23.) már a megjelent könyvet hirdeti a Magyar Könyvészet c. rovat.

⁴SZÉNFY Gusztáv, *Török János úrhoz.* Nyíregyháza, 1855. júl. 17. Magyar Sajtó I, 28. Bécs, 1855. aug. 2. 1–3.

bírálatával nyitotta meg közleményeinek sorát. „Azt hiszem, hogy tisztában vagyok a magyar nemzeti zene rendszerével” — állítja Szénfy, aki a témában a szerkesztő kissé reklámfű megjegyzése szerint is „a legavatottabb s legjelesebb hazai szakértő”.

Maga a bírálat — Greguss Ágost „Magyar verstan”-a zenészeti szempontból — folytatásokban jelent meg a *Magyar Sajtó* 1855-ös, első évfolyamában.⁵ Szénfy alaptétele az, hogy „költészet s zenészet rokonok”, a „mértékten” alapjait tehát minden népnek a maga nemzeti zenéjében kell keresnie. A német verselésben a szótagok jellegzetes zenei aránya 1/2, a magyarban viszont 1/3. Ennek megfelelően a magyar népzene 2/4 ütemű (tact), a német pedig 3/4. A magyar népdal zenei üteme:

A német verselésnek megfelelő pontozás nélküli leírás tehát a magyar zenére vonatkoztatva hibás:

E megfontolás zenei (és mennyiségianti) valóságalapja az, hogy a 4/8-os ütemű, pontozásos magyar dallamritmusban a rövid szótag időtartama (1/16) egyharmada a hosszúnak (3/16), míg a 6/8-os ütemű német dallamritmusban ugyanez az arány 1/8:1/4 = 1/2. Ez az összefüggés azonban Szénfy túlbonyolított fejtegetéseiből nem derül ki világosan. A némettől való megkülönböztetés szándékával „sajátságos magyar lábmértékeket” mutat be, „szegletesfejű régi római hangjegyekkel” érzékeltetve a harmadoló rendszer időviszonyait. E rendszerben a „szegletesfejű” értéke 1/12 versiani jele a szokásos: f ; a f értéke 1/6, jele a nagyobb alak: U , a f ; 1/4 értéket képvisel a f 1/3-ot, mindkettőnek jele a szokásos —. A „magyar lábmértékek” eszerint így alakulnak:

1. —	f	Nyug (csonkálób)
2. —	f f	Áltó (lépő)
3. — U	f f	Bájos (lejt)
4. U U —	f f f	Andalgó (lebegő)
5. U — U	f f f	Magános (köröndi)
6. U U U U	f f f f	Három a tánc (lengedező)
7. U U U U	f f f f	Csatázási (toborzéki)

Szénfy dolgozata csak látszólag könyvbírálat, valójában inkább előzetes híradás saját, *A magyar zene rendszere* című, készülő művéről. Greguss néhány megállapítása csak alkalmat adott rá, hogy kifejtse nézeteit nemzeti zenének ritmikájáról. Verstanról kevés szó esik a cikkben, az is inkább a szövegek énekelhetősége kapcsán. Szénfy szerint például a „positiok” által, „mesterkél” módon létrehozott hosszú szótagokat nem lehet összeegyeztetni „a természetes magyar euphoniával”. Indokolás: a „lant” helyett nem lehet „lánt”-ot énekelni. Greguss-sal vitatkozva azt is kijelenti, hogy „felütés (Auftact) nincs a magyarnál”, valamint hogy daktilusi versláb „az igazi magyar népdalban soha elő nem fordulhat”.⁷

A versbeli szótagmértékek zenei lejegyzését — Schmitthenner nyomán — Fogarasi János már 1843-ban megkísérelte.⁸ Ő azonban tapasztalati úton indult („talán száznál több népdal zenéjével” megismerkedvén), csakis dallamritmussal foglalkozott, nem adott zeneileg teljes értékű leírást, és nem törekedett a magyar zenei és költői ritmus átfogó rendszerének kidolgozására. Szénfy viszont bevallottan magasabb igénnyel lépett fel: elméleti megfontolásból, a szöveg metrikáját is figyelembe véve, zárt ütemrendben gondolkodva a magyar ritmika egészéről.

⁵ SZÉNFY Gusztáv, *Greguss Ágost „Magyar verstan”-a zenészeti szempontból*. *Magyar Sajtó* I, 34., 37., 39., 41. 1855. aug. 9–18.

⁶ SZÉNFY, 1855. 34, 2–3.

⁷ Uo. 39, 2.

⁸ FOGARASI, 1843. 368–369.

Erdélyi János, aki annak idején Fogarasi kísérletét is egyetértő elismeréssel fogadta,⁹ kezdetből fogva hajlott rá, hogy — népköltészeti alapon — az éneklésben lássa a versritmus eredetét, és az énekelhetőség szempontját tartsa a verstan alapkérdésének.¹⁰ Ennek tulajdonítható, hogy 1856-os Arany-bírálatában — Arany verselméleti tanulmányát még nem ismerve — lelkes szavakkal hivatkozott Szénfy Gusztávra, „a mi igen tisztelt zenetudósunkra”, aki „a magyar üteny titkát a „Magyar Sajtó”-ban (1855. 39. szám) fölfedezte, s a lábák szerét, módját kimagyarázta”.¹¹

Erdélyi nem foglalt állást a Szénfy-tanulmány részletkérdéseiben, nem vizsgálta meg a zenei alapon, elméletileg kikövetkeztetett „7 magyar láb mérték” verstani érvényességét. Fölfigyelt viszont arra az új mozzanatra, amelyet Fogarasi még nem fogalmazott meg világosan: a magyar ütemek időbeli egyenlőségének tanára. Szerinte Szénfy „megtanította bennünket arra: miképpen ad ki most két, majd négy szótag egy magyar ütenyt, azaz ... hogy verslábaink ... különböző számú tagok mellett is ugyanazon egy időt töltenek be”.¹²

Szénfy elmélete megerősítette Erdélyit abban a meggyőződésében, hogy „a népköltészet a legszabadabb költészet a világon”, valamint hogy az Arany költészetében megvalósuló népi forma „a világ legszabadabb, legmozamosb versidoma” (mozam = ritmus).¹³ A magyar verselés korábbi magyarázataiban a kötött és szabályosan ismétlődő szótagszám volt a meghatározó szempont, ez azonban csak „nyugati pontosság és kimértég vala költészetünkben”, nem magyar nemzeti sajátosság. Szénfy felfogása szerint „a magyar ütenyben az idő egysége uralkodik a szótagok felett”, így aztán „a sorok egyenlő szótagúsága nem fődolog”.

Arany úgy írta meg Erdélyinek szóló nevezetes válaszát (1856. szept. 4),¹⁴ hogy Szénfy tanulmányát még nem olvasta. Arra azonban Erdélyi közvetítése nyomán is ráértett, hogy a verslábakat zenei taktusokká átértelmező leírás önkényes elemeket tartalmaz.¹⁵ Elismerte viszont azt a Szénfytól eredő tételt, hogy „a magyar verssorban bizonyos idők uralkodnak a szótagok száma felett”.¹⁶

Szénfy megérezte Erdélyi érdeklődő rokonszenvét, és mikor tudomást szerzett Arany nagykorúsi értekezéséről, levélben tudatta pártfogójával, hogy e tárgyhöz „kissé tüzetesebben” kíván hozzászólni, úgy mint Greguss *Magyar verstan*-hoz (1856. nov. 30.).¹⁷ Már ebben a levélben jelzi, hogy személyesen is szeretett volna Arannyal találkozni, de ez nem sikerült.

Szénfy Gusztávnak a magyar zene (és ezen belül a magyar ritmus) rendszerét tárgyaló nagyszabású munkája a fennmaradt közlések és dokumentumok szerint elkészült ugyan, de teljes szövegét nem ismerjük. Egyes részletei kéziratban, mások korabeli folyóiratokban (főképp a *Magyar Színházi Lapban* és a *Zenészet* *Lapokban*) hozzáférhetők, de nem zárhatjuk ki azt a feltételezést, hogy a kiadásra többször is felkínált és mindannyiszor elutasított munka véglegesenek szánt kéziratát a szerző megsemmisítette.¹⁸

Az MTA Könyvtárának Kézirattárában található az a beadvány, melyet Szénfy Gusztáv 1857. ápr. 12-i keltessel juttatott el gróf Dessewffy Emilnek, az Akadémia akkori elnökének.¹⁹ Ebben Szénfy pénzbeli

⁹ ERDÉLYI János, *A magyar népdalok*, 1846. — *Kisebb Prózai I.*, 1863. 132. Első közlése: *Magyar népdalok és mondák* II. Pest, 1847.

¹⁰ ERDÉLYI János, *Népköltészet*ről, 1842. — *Kisebb Prózai I.*, 1863. 13.

¹¹ ERDÉLYI János, *Arany János. Bírálat Arany János Kisebb költeményeiről*, 1856. — *Pályák és pálmák*. 1886. 419.

¹² Uo. 420.

¹³ Uo. 424.

¹⁴ ARANY János levele Erdélyi Jánosnak, 1856. szept. 4. — *Erdélyi János Levelezése* II. 134–138. (Ua. jelölési hibákkal: AJÖM XVI, 751–757.)

¹⁵ A „kis kacs” sorrás zenei lejegyzésében Szénfy, Erdélyi és Arany között többszörös félreértés okozott zűrzavart. Ezt a későbbi szövegkiadások sajtóhibái tovább fokozták.

¹⁶ ARANY levele (I. a 14. sz. jegyzetben!), 137.

¹⁷ SZÉNFI Gusztáv levele Erdélyi Jánosnak. Nyíregyháza, 1856. nov. 30. — *Erdélyi János Levelezése* II. 141–142.

¹⁸ L. erről: *Erdélyi János Levelezése* II. Bp. 1962. a 434. sz. levélhez fűzött jegyzetben: 453–454.

¹⁹ SZÉNFI Gusztáv, *Elmélkedés a „jövő zenéjé”-ről*. Beadvány az akadémia elnökének. Nyíregyháza, 1857. ápr. 12. MTA Kézirattár, RAL 32/1857. 30. kéziratoldal.

támogatást kér zenetudományi kutatásainak folytatásához, elsősorban tervezett erdélyi, moldvai és palócöldi gyűjtőútjaihoz. Mintegy mutatóványként mellékeli készülő munkájának előzetes kivonatát is *Elmélkedés a „jövő zenéjéről”*-ről címmel, 30 nagy alakú kéziratlapon.

A Szénfy által idézőjellebe tett kifejezés végső soron Richard Wagnerre utal (1813–1883), akinek munkásságáról a magyar zenekedvelők körében is viták folytak. Wagnernak *Das Kunstwerk der Zukunft* c. elméleti írása 1850 elején jelent meg Zürichben.²⁰ Egy később, 1860-ban közreadott irodalmi levele viseli „a jövő zenéje” („*Zukunftsmusik*”) címet (idézőjel az eredetiben!). E kifejezésről maga a szerző így írt: „igyekeztem elképzelni azt a műalkotást, amelyben az összes művészi ágak a maguk legteljesebb tökéletességében egyesüljenek”. Ezt az eszményt nevezte (1849-ben) „a jövő műremekének” (vagy „műalkotásának”) és „e címnek köszönhetjük a »jövő zenéje« kísértetének felbukkanását, amely olyan népszerű módon kísért a francia műbírálatokban is és amely ... félreértésből támadt”. Kritikusai ugyanis ezt a megjelölést az „érthetetlen zenei képtelenségek” megbélyegzésére alkalmazták.²¹

Szénfy Gusztáv 1857-ben készült beadványa többször is utal (idézőjelleben) a „jövő zenéjére”-nek „újabbban fölmerült eszméjére”. A zenét és a költészetet egyaránt a *beszéd* legősibb formájára vezeti vissza. Szerinte a legújabb kor zenéje már elvesztette nemzeti jellegét, a művelt világ befolyásától elzárt népek vagy néprétegek azonban még őrzik a közös zenei alapot. „A zene lelke a mérték (Rhythmus)” lévén, a magyar mértékant nem lehet „egyedül a nyugat zenéinek mértékére” alapozni. Valamely nép-nemzet *nyelve* meghatározza saját *költői és zenei mértékét*. A nem indogermán nyelvű népek zenéjében nem uralkodhatnak indogermán eredetű mértékek.²²

Szénfy néhány évvel később megjelent írásaiból derül csak ki, hogy „a jövő zenéjének” az a nem kifejezetten wagneri, de nem is divatosan Wagner-csúfoló értelmezése, mely a beadvány címében és szövegében megnyilvánul, közvetlenül Adolf Bernhard Marx (1795–1866) német zenetörténészről származik. A nevezetes — Szénfynél később is többször felbukkanó — mondat: „Das Volkslied ist die Unsterblichkeit der Musik; es ist die eigentliche Zukunftsmusik” (1856).²³

A Wagner-kérdés — és „a jövő zenéje” — egyébként Szénfytől függetlenül is napirendre került a korabeli magyar szaksajtóban. A *Zenészet*i Lapok 1861-es évfolyama például több folytatásban közölte ifj. Bertha Sándor *A beszéd dallama* c. zenei-nyelvészeti-verstani tanulmányát a „nemzeti nyelv” és a „nemzeti dallam” kapcsolatáról. A szerző szerint Wagner tudatosan „a nyelvnek dallamában kereste a zene s költészet valódi kapcsát”.²⁴ A magyar versmértéket Fogarasi fedezte fel a népdalokban, 1860-as cikkében azt is tisztázta, hogy „a hangsúly teszi a magyar hangmértéknek alapelvét”. A magyar beszéd dallamához, „a zene és birtokához: a szavak szelleméhez” azonban még ezután, Wagner tanítását követve kell visszatérnünk.²⁵

A Szénfy 1857-es beadványához csatolt „*Elmélkedés*” lényegi megállapításai megegyeznek az 1855-ös Greguss-bírálat tételivel. A magyar zene harmadoló rendszerű, „sajátoság nemzeti ütőnyem (Tactart)” 2/4, ♩ ♩ ♩ ♩ és ♩ ♩ ♩ ♩ alapformákkal. Sajnálatos viszont — tartja Szénfy —, hogy „a mai zöngtán tégyszólván mit sem hajta a költészeti mértéknek a zeneivel való összeegyeztetésével, — holott e kettőnek karöltve kell járnia s egész összhangzásban lennie”.²⁶

Szénfy szerint „a nép-nemzetek zenéinek” alapját a népdaloknak kell képezniük.²⁷ Kivonatott tanulmányából azonban nem nyilvánvaló, mennyi szerep jut ebben az alapozásban a dallam, illetve a szöveg ritmusának. Ugyanígy nem derül ki, szükséges-e egyáltalán a zenétől független *költői* metrika.

²⁰ Richard WAGNER, *Das Kunstwerk der Zukunft*, 1849. Herbst, Zürich, 1850.

²¹ R. WAGNER, „A jövő zenéje”. *Levél egy francia barátomhoz* (Villothoz). Párizs, 1860. — *Művészet és forradalom*. 1914. 79–145. Az idézetek helye: 99. és 118.

²² SZÉNFI, 1857. (kézirát), 22.

²³ A. B. MARX, „A népdal a zene halhatatlansága; valójában ez a jövő zenéje.” *Neue Berliner Musik-Zeitung* Nr. 52, 1856. Szénfynél: *Természet- s műzene*. Magyar Színházi Lap 1860. 218; *Keleti zene s zenészet*. *Zenészet*i Lapok II. 1862. 281.

²⁴ Ifj. BERTHA Sándor, *A beszéd dallama*. *Zenészet*i Lapok II. 1861. 12: 90.

²⁵ Uo. 17: 134–135.

²⁶ SZÉNFI, 1857. (kézirát), 25.

²⁷ Uo. 30.

Az Akadémia — feltehetőleg Dessewffy Emil elnök szándékával ellentétben — makacs elutasítással kezelte a zeneileg dilettánsnak tekintett Szénfy ajánlatait. Fennmaradt Szabó Dávid nyíregyházi főorvosnak 1857. jún. 13-án Erdélyi Jánoshoz írott levele, melyben Erdélyi pártfogását kérte Szénfy számára. Ő úgy tudta, hogy Fogarasi János, Brassai Sámuel és Mátray Gábor lesz a három bíráló, s mindegyikük részéről elutasítás várható.²⁸ Az elutasító határozat meg is született, Brassai és Mátray mellett Jakab István szakvéleménye alapján. Ez utóbbi szerint „A magyar zene titkának megfejtésével Szénfy jó szolgálatot tenne, de benyújtott munkája erre nem ad biztosítékot.”²⁹ Az összesített határozat fő érve pedig: „számos — és nem is a muzsika címére vonatkozó — állításait semmi bizonyítvánnyal nem nyomósította a szerző”.³⁰

A zenész szaktekintélyektől nem méltányolt Szénfy ezután az irodalmi élet néhány kiemelkedő alakjával keresett kapcsolatot. Erdélyi számára „megfejtette” Tinódi *Cronica*-jának dallamait, csatolva személyes véleményét: „Nem koldus nóták azok, — de pompás magyar nemzeti dallamok” (1858).³¹

1858. július 7-i kelettel Szénfy — *Hazafiúi kérelem* címmel — azonos szövegű levelet juttatott el Erdélyinek, Tompának és Aranyanak.³² Bár Fogarasi óta „többen törekedtek a »magyar« verstan mysteriumába behatolni” — írta nekik —, egyelőre valóban »magyar« verstan nem létezik. A hiány fő oka szerinte az, hogy „a kísérlet-tevők nem voltak eléggé jártasak a zenében”. (Arany tanulmányáról itt nem esik szó, bár tény, hogy Szénfy tudott róla.)³³

1855-ös Greguss-bírálatára hivatkozva Szénfy kijelenti, hogy 3 éves munkával sikerült neki „az úgy nevezett »népdalok« alapján bizonyos rendszert fölláttatni s meghatározni”, mely „oly szilárd alapon fekszik, hogy alkalmasint megdönthetetlen”. Terve: egy nagyszabású „Magyar zenekönyv” elkészítése, ennek *A magyar zene rendszere* c. része fogja tárgyalni a magyar verstant. A „hazafiúi kérelem” lényege: ez utóbbi fejezet (tehát a „magyar verstan”) kéziratát szeretné megmutatni a levél címzettjeinek, véleményüket kérve, egy általa megadott helyen és időben.³⁴

Szénfynek azonban a költőkben is csalódnia kellett: a találkozó elmaradt. Arany így vélekedett az ügyről, Tompának írott levelében (1858. aug. 25.): „utoljára is az egész egy kovács sem ér: van már magyar rhythmus, vannak népdal schemák; az ember maga kifütyöli, hova kell hosszú, hova rövid szótag; s hajt rá csak egy is a cseperedő nemzedék közül? Hisz ezt következetesen kivinni, a zene kívánalmait pontosan megtartani, még nehezebb volna, mint a jambus, vagy trochaeus, melyről a nagy reményű ifjak háta nem azért borsószik, mert idegen, mert a mi zenénkkel össze nem vág, hanem: mert — mérték! ... mind úgy ír, mintha süket volna.”³⁵

Arany szerint tehát Szénfy *zenei* verstana túlzó követelményeket támaszt, hiszen költőink az ismert, kevésbé szabályozott formákat sem követik. Azt, hogy a „magyar rhythmus”-nak nemcsak élő gyakorlata, hanem — épp az ő jóvoltából — tényekre alapozott, nyelvi és népköltészeti megfigyelésekre épített elmélete is van — levelében nem említi.

A sorozatos kudarcok után Szénfynek egyetlen lehetősége maradt: a „Magyar zenekönyv” kiadásának lehetőségéről lemondva, részletekben közzétenni munkájának fontosabb fejezeteit. Nem is tudjuk pontosan, mennyi készült el a tervezett műből, mennyi maradt megíratlan, és — mennyit semmisített meg. Az alábbiakban csupán arra van módunk, hogy a megjelent „mutatványok” alapján áttekintsük a „Magyar zenekönyv” költészeti,

²⁸ SZABÓ Dávid levele Erdélyi Jánosnak. Nyíregyháza, 1857. jún. 13. — *Erdélyi János Levelezése* II. 160–161.

²⁹ JAKAB István bírálatja Szénfy Gusztáv beadványáról: Buda, 1857. jún. 21. MTA Kézirattár, RAL 33/1857.

³⁰ Elutasító bírálat Szénfy Gusztáv beadványáról: MTA Kézirattár, RAL 34/1857.

³¹ SZÉNFY Gusztáv levele Erdélyi Jánosnak. Nyíregyháza, 1858. ápr. 16. — *Erdélyi János Levelezése*. II. 189. A 16. századi dallamokat végül mégis Szénfy szakmai ellenlábasa, Mátray Gábor adta ki.

³² SZÉNFY Gusztáv, „*Hazafiúi kérelem*” *Erdélyi Jánoshoz, Tompa Mihályhoz, Arany Jánoshoz*, Nyíregyháza, 1858. júl. 7. — *Erdélyi János Levelezése* II. Bp. 1962. 197–198.

³³ SZÉNFY Gusztáv levele Erdélyi Jánosnak (l. a 17. sz. jegyzetben!), 141.

³⁴ A Szénfy által javasolt találkozó időpontja 1858. aug. 15-e lett volna, helyszíné az „angol királynéhoz” címzett pesti fogadó.

³⁵ ARANY János levele Tompa Mihálynak, Nagykovács, 1858. aug. 25. — *A.J. levelezése író-barátaival* I, Bp. 1888. 446.

versetani vonatkozásait. (Az frások nagyobb hányadának értékelésére a magyar zenetudomány történetének feldolgozása nyújthatna alkalmat.)

Szénfy az Egressy Gábor szerkesztette *Magyar Színházi Lapban* közölte tanulmányának *Eszmétörédek a magyar zenei mértékről és a versidomról* című, első részét (1860).³⁶ A magyar nemzeti versidom mibenlétét fűrkésző „sejtlem” érdemét Fogarasinak, Gregussnak és Erdélyinek tulajdonítja, míg Arany érdeme a sejtelmet tudássá emelő „nagyszerű kezdeményezés”. Egyikük sem mondta ki azonban, hogy „a mértéknek egynek kell lennie költészetünk- s zenénkben”. Pedig — állítja Szénfy — „a magyar szellem... üterének lüktetése zenénkben sokkal hűvebben őrzött meg, mint költészetünkben”.³⁷ A zenei mérték egyben „ellenőrije” is a nemzeti versidomnak: segítségével ki lehet szűrni költészetünkben az idegen elemeket. Fogarasi és Greguss ezt még nem vette figyelembe.

A „zöngelem” (dallam) és a vers ritmusának egybevetéséhez Szénfy Kisfaludy Károly *Zuárd* című költeményét veszi alapul (1829-ből): Nyargal Zuárd az éjben / Tajtékzó paripán...stb.

A hét tagú sorok „fölfelzésében” zeneileg három változatot különböztet meg:

- a. $\begin{array}{ccccccc} - & v & v & - & / & v & v & - \\ v & - & - & v & / & & & \end{array}$ (a legszokásosabb)
  - b. $\begin{array}{ccccccc} - & v & v & - & / & - & - & / & - \end{array}$ (csak „szaporább gördületű” sorokkal vegyítve)
  - c. $\begin{array}{ccccccc} - & - & / & - & - & / & v & v & - \end{array}$ („felette gyéren” használt mérték)
- Ugyanez a hat tagú sorok esetében:
- d. $\begin{array}{ccccccc} - & v & v & - & / & - & - \end{array}$ (a legszokottabb)
  - e. $\begin{array}{ccccccc} - & - & / & v & v & - & / & - \end{array}$ (ritkán, vegyítve)
  - f. $\begin{array}{ccccccc} v & v & - & / & v & v & - \end{array}$ (A „g” — bizonyára figyelmetlenségből — kimaradt a szövegből.)
  - h. $\begin{array}{ccccccc} - & v & v & / & - & v & v \end{array}$

A két utóbbi — f) és h) alatti — ritmus „ellenkezik a magyar mértékian alapelveivel”, ezért idegenszerű. (A Kisfaludy-vers néhány sora mégis csak így ritmizálható. A szöveg jambusi időmértékét Szénfy meg sem említi.)

A „magyar versfajok” fő neme ugyanis a *lengedező* $\begin{array}{ccccccc} - & v & v & - \end{array}$ (ezt többnyire a *lépő* (spondeus) helyettesíti, „felette gyéren” pedig a *lejtő* (trocheus). A *lebegő* (anapesztus) láb csak a főmértékhez kapcsolt „segédlábként” fordul elő; sorkezdeten, önálló soralkotóként csak idegen eredetű, például „magyarhoni szláv zöngelmekben” (Szeretnék szántani, Nem anyától lettél, Azt mondják, nem adnak engem galambomnak stb.). Idegen a *lengedi* (daktilusi) láb is, magyar dallamban alig fordul elő.³⁸

Szénfy — mint előtte már Fogarasi is — nem lelni, hanem zenei ihletésre *tökéletesíteni* kívánta a magyar költői ritmust. Kifogásolta, hogy míg költőink „értenek az idegen mértékekhez”, egyikük sem igazolta a zenéből felismert magyar mértékben való jártasságát. Arany is hiába írta „páratlan művét”, ha a költők nem tanulmányozták és nem követik.

Szénfy javaslata szerint lírai költeményekben az alábbiakra kell ügyelni:

- a) tagszámra az egyes sorokban,
- b) a sorok fölfelzésére (ütemezésére),
- c) az egyes ízek (ütemek) minőségére,
- d) az ütemek tagjainak hosszú vagy rövid voltára,
- e) az egész versezet arányos képzésére.

³⁶ SZÉNFY Gusztáv, *Eszmétörédek a magyar zenei mértékről és a versidomról*. Magyar Színházi Lap (szerk. EGRESSY Gábor) I. 1860. 9–10. 17, 138–139.

³⁷ Uo. 9.

³⁸ Uo. 17.

Fontos még, hogy lehetőleg az Arany által ismertetett »szógóc« (nyelvi hangsúly?) is alkalmazkodjék a képlethez. Igaz viszont, hogy az így értelmezett „magyar mértékben” írni nem éppen könnyű dolog.³⁹

Egressy lapjának megszűnte után Szénfy az Ábrányi Kornél szerkesztette *Zenészeti Lapok*ban közölt további „mutatványokat”. Ezek nagyobb része kifejezetten zenei témáját, helyenként verstani vonatkozásokkal. A *Keleti zene s zenészet* c. fejezet (1862) alaptétele az, hogy „a kelet zenéje már létalapjában elűt a nyugattól. Szénfy szerint rokonság mutatkozik viszont a magyar és az arab zene között. (A rokonítással már Fogarasi is próbálkozott).⁴⁰ A „reml” (mai átirásunk szerint *ramal*) forma képlete pl. a két koriambusból álló „nagy lengedező”-éhez hasonlít.⁴¹

A „jövő zenéje” — írja Szénfy A. B. Marxra hivatkozva — nem nélkülözheti a népek eredeti dalainak „sajátságos zenemértékét” (ritmusát).⁴²

A közleményhez csatolt szerkesztői jegyzetében Ábrányi Kornél elmarasztalja az Akadémiát, amiért — Desseswffy elnök támogatása ellenére — korszerűtlennek ítélte Szénfy elméletét, művének kiadását pedig túl költségesnek találta.

Elgondolkodtató, hogy egyértelműen Szénfy védelmében foglalt állást az ismert zeneszerző, Mosonyi Mihály (1815–1870), a *Zenészeti Lapok* főmunkatársa. „Van egy érdemdús fia hazánknak — írta 1863-ban —, ki élte feladatának tűzte ki a magyar dal s zene lényegét, sajátosságait alaposan tanulmányozni, s biztos, elvont szabályokba fektetni. Nagybecsű műve rég készen van, s méltó, hogy a nemzet tulajdona legyen. De ki törődik vele?”⁴³ Ugyanő nagyra értékelte Szénfy zongorára írt népdalfeldolgozásait is, kifejezve reményét, hogy a népdalok idővel nálunk is nagyobb elismeréshez jutnak, sőt bevonulhatnak a zeneoktatás tantárgyai közé.⁴⁴

Verstani szempontból legjelentősebb Szénfy munkájának *Zenészeti s költészeti magyar mértéktan* c. fejezete, mely a *Zenészeti Lapok* IV., majd VI. évfolyamában jelent meg (1863–1866 között) folytatásokban.⁴⁵

Szénfy szerint az alapkérdés az, hogy „költészetünk mértékana nem halad egy ösvényen a zenészetivel... Költészetünk termékei ugyanis vagy idegen mérték után vagy minden mérték nélkül készültek; míg ellenben zenénk bizonyos mértéket mindenkoron megtartott.” Korábbi „zenejártas fürkészők” nyomán ő azt kívánja igazolni, hogy „a voltaképpeni, sajátos magyar mértéket a magyar zenében kell keresni”.⁴⁶

A magyar zenében — írja Szénfy, mintegy Greguss „törvényét” is előlegezve — a „páros részek által létrehozott arányosság” érvényesül. Kivételek vannak ugyan, de a lábak, a sorok („szakok”), a strófák („versezetek”) és az egész „műtermék” fölépítésében is az alaplennység többnyire páros szám, leggyakrabban a négy. Sorainkban uralkodó versláb a 4 szótagú lengedező (vagy helyettesse, a toborzéki). A három fő magyar versnem a nyolcas (2x4), a tizenkettes (3x4) és a tizenhatos (4x4). Minden „szak” (azaz verssor) csak „lengedezővel (ill. toborzéki) vagy „lépővel” (spondeussal) kezdődik. Az „ugrati” (daktilus) idegenszerű versláb, a lengedező (koriambus) „eltörpülése”.⁴⁷

A „zöngelemből” (dallamból) elvont „magyar versnemek” két alapformája a „nagy lengedező” (— v v — / — v v —) és a „kis lengedező” (— v v — / v v —). Más versne-

³⁹Uo. 139.

⁴⁰FOGARASI, 1843, 386.

⁴¹A *ramal* és a „nagy lengedező” rokonságából csak a négy szótagú egységek ismétlődése igaz, az ütemek belső kiképzése más, l. SZEPES—SZERDAHELYI, *Verstan*. 1981. 339.!

⁴²SZÉNFI Gusztáv, *Mutatvány a MAGYAR ZENEKÖNYV című munka elméleti részéből: Keleti zene s zenészet*. *Zenészeti Lapok* (szerk. ÁBRÁNYI Kornél) II, 1862, 36: 281–284, 37: 290–293, 38: 298–301, 39: 306–309. Az A. B. Marx idézet helye: 36: 281.

⁴³MOSONYI Mihály, *Népdal*. *Zenészeti Lapok* III, 15, 1863. jan. 8.

⁴⁴MOSONYI Mihály zenekritikája: *Miskolci emlék*. Hat magyar népdal, zongorára átirta: Szénfy Gusztáv. *Zenészeti Lapok* IV, 1863. 7: 51–54. Követendő példaként L. Köhler német zenepedagógust említi.

⁴⁵SZÉNFI Gusztáv, *Mutatvány a MAGYAR ZENEKÖNYV című műből: Elméleti s gyakorlati magyar zenekönyv*. III. rész. *Zenészeti s költészeti magyar mértéktan*. *Zenészeti Lapok* (szerk. ÁBRÁNYI Kornél) IV, 1863, 2: 9–12, 3: 17–21; folytatása. *Zenészeti Lapok* VI, 1866. 29, 30, 31.

⁴⁶Uo. IV. 2: 9.

⁴⁷Uo. 11.

mek ezekből rövidítéssel vagy bővítéssel állíthatók elő. Képletekkel azonosított verspéldáit az általa ismert dalgyűjteményekből vette Szénfy. A mértékek leírását tudatosan *zenei* alapon végezte, mondván, hogy „a versnemek képleteit csakis a zöngelem után lehet kipuhatolni, annál fogva valamely kételevy esetében mindig a zenei elem, a zöngelem szokott határozni, nem pedig a — gyakran csak ráfogott — verszet”.⁴⁸

Szénfy még a *Zenészeti Lapok* „Tárca” rovatát is fölhasználta elméletének terjesztésére. „Bodoki Zsán” álnéven írt folytatásos „naplójában” meglevenőt egy baráti beszélgetést a költészet és a zene viszonyáról, adatszerű hivatkozással a *Magyar Színházi Lapban* megjelent értekezésére. Egyik szereplője szerint „a magyar lírában kettőn áll a vásár: a szöveg trójiának ösmernie kell a népdalokban lappangó magyar zenemértékelést csak úgy, mint a dalszerzőnek”.⁴⁹ (Ponori Thewrewk Emil „kongruencia”-elvének egyenes előzménye ez a megnyilatkozás.) Kár, hogy költőink olyan keveset ügyelnek sajátosságos zene- s versmértékünkre, „pedig mennyi gyönyörű, változatos képlet rejlik népdalainkban!”⁵⁰

Szénfy Gusztáv zenészeti művének csak részletei jelentek meg nyomtatásban, felfogása azonban így is heves ellenállásba ütközött. Ellenfelei egyfelől a zenei kifejezőmód *nemzeti jellegét* vonták kétségbe, másfelől a dallamritmusnak a szövegritmussal szembeni *elsődlegességét*. A Szana Tamás szerkesztette *Figyelő* hasábjain például Harrach József zenetörténész azt a meglehetősen szélsőséges nézetet kockáztatta meg, hogy „a művészetben nincs nemzetiség”. A hazai viszonyokra vonatkoztatva e tételből az következik, hogy „a magasb műfajoknak megfelelő magyar zenébe nem szükséges erőszakkal bevinni a nemzeti elemet”. A magyar zene jellegzetes ritmusának vizsgálata „nem visz túl a népzene határain” (1872).⁵¹

Szénfy elméletének aligha védhető tűzása, hogy bár vallotta a nyelv és a zene szoros kapcsolatát, ajánlott verstani képleteit mégis egyoldalúan a *dallamritmusból* eredeztette, és nem tisztázta egyértelműen szövegbeli, nyelvi megvalósulásuk feltételeit. Erre az ellentmondásra elsőként Stettner Gyula, a felsőlővői evangélikus tanintézetek igazgatója hívta fel a figyelmet az általa kiadott *Tanodai Értesítő* hasábjain (1872).⁵²

Stettner korábban a *zenei prozódia* kérdéseinek tüzetes elemzésével váltott ki élénk szakmai érdeklődést. A *Zenészeti Lapok* 1863-as évfolyamában részletes „bírálati tanulmányt” tett közzé Egressy Béni dalairól.⁵³ Ő — Szénfyvel ellentétben — nem a verselés törvényeit kívánta a zenéből levezetni, hanem épp az ének törvényeit alapozta a *szavalás* törvényeire, ezeket pedig a „közönséges kiejtés” szabályaira. Szerinte „az ének a szavalás törvényeinek nem megrontója, hanem fokozója és eszményítője szintűgy, amint a szavalás nem változtatja meg a közönséges kiejtés szabályait, hanem azokat megtartva, nemesíti s eszményíti”.⁵⁴

Stettner Gyulának A *nemzeti elemről a magyar zenében* c. tanulmánya (1872) szembefordult azzal a felfogással, mely a *Zenészeti Lapok* ilyen témájú közleményeiben, elsősorban Szénfy Gusztáv írásában éveken át érvényesült. Stettner így véli, „bármely nemzeti zenének alapelveit ... a nemzet *nyelvéből* kell származtatnunk”. A mértéktan meghatározásakor Szénfy mégis a *zenéből* indult ki. Nem képleteket kell kutatnunk — így Stettner —, hanem a *törvényt, az elvet*, mely szerint a magyar dal magyarrá lett. Ezt a törvényt Szénfy nem találta meg a magyar zenében, megtalálta viszont Torkos László a magyar nyelv *hangsúlytörvényeiben*.⁵⁵

⁴⁸ Uo. IV, 3: 21.

⁴⁹ SZÉNYF Gusztáv, *Egy műutazás. Bodoki Zsán naplójából*. A *Zenészeti Lapok* „Tárca” rovatában. *Zenészeti Lapok* IV. 1864. (jún. 23.) 39: 307.

⁵⁰ Uo. 309–310. P. Thewrewk Emil kongruencia-elvéről l. a 100. sz. jegyzetet!

⁵¹ HARRACH József, *A nemzetiség a zenében*. *Figyelő* (Szana) II. 1872. 48: 567. SZÉNYF Gusztáv csaknem azonos címmel korábbi írása: *Nemzetiség a zenében*. *Zenészeti Lapok* III. 1863. (szept. 10.), 50: 396–398.

⁵² STETTNER Gyula, *A nemzeti elemről a magyar zenében*, *Programm der öffentlichen evangelischen Schulanstalten zu Oberschützen für das Schuljahr 1871–1872* (Felsőlővői Tanodai Értesítő), 1872. 1–18. (Német kivonat: uo. 18–19.)

⁵³ STETTNER Gyula, *Bírálati tanulmány. Egressy Béni dalainak elemzése*. *Zenészeti Lapok* III. 1863. 15, 16, 22, 26, 27, 38, 39, 48, 49, uo. V. 1864. 10. ZIMAY László vitacikke: uo. III. 36; HAJDÚ László vitacikke: uo. III. 37.

⁵⁴ STETTNER, 1863. 48: 385.

⁵⁵ STETTNER, 1872. 13. Utalása: TORKOS László, *Költészetten*. 1865. 90. és kk.

Stettner tehát lényegében nyelvészeti, *hangtani* síkra tereli át a „nemzeti versalak” vitáját, rámutatva, hogy a magyarban „a hangsúly teljesen független a hosszúságtól”. Verselésünkben *négyféle elemet* kell megkülönböztetnünk (hangsúlyos rövid, hangsúlyos hosszú, hangsúlytalan rövid, hangsúlytalan hosszú). Míg „a classicusok choriambusa” („elhal a szó”), addig a „magyar lengedező” helyesen („Hull a levél”).⁵⁶

A magyar versalak fő törvénye — írja Torkos nyomán Stettner — „a 4 elem arányos váltakozása”. Torkos „új utat tört”, de indokolatlanul háttérbe szorította az időtartam szerepét. Szénfy viszont „a népdal formáinak szűk korlátai” közé kényszerítette a költőket. A helyes megoldás: mind a költők, mind a zenészek felszabadítása a szoros kötöttségek alól, a *nemzeti nyelv* szellemében. A költészetnek és a dalszerzésnek is ez az alaptörvénye. Ugyanakkor „a tiszta hangszerzene a nemzeti különbségeken felülemelkedik”.⁵⁷

Stettner Gyula nehezen hozzáférhető felsőlövői értekezését „Rövid szemle” formájában ismertette a Szana-féle *Figyelő* 1872. júl. 21-i száma.⁵⁸ A cikkíró kiemeli, hogy Stettner dolgozata — a dallamritmusra alapozott verstani elméletekkel ellentétben — a magyar zenében is „az eddig egészen ignorált hangsúlyos és súlytalan elemekre irányozza a figyelmet”.

Stettner bírálatát követően a Szénfy-vita nem folytatódott. A kiadatlanul maradt — bármennyire is műkedvelő fogantatású — „Magyar zenekönyv” tárgyilagos értékelését mindmáig nem végezte el sem a zenészet sem a versészet tudomány.

2. Ponori Thewrewk Emil verselméleti munkássága

Szénfy elhallgatását — a személyes és csoportérdekek ütközésén túl — az is elősegítette, hogy 1866-ban olyan kutató tűnt föl a zene-, a nyelv- és az irodalomtudomány határmezsgyéjén, akinek fölkészültsége és rendteremtő eredetisége új irányt szabott a metrikai-ritmikai gondolkodásnak. Ponori Thewrewk Emil klasszika-filológusról van szó, aki egyrészt frásaival, másrészt (és főképp) egyetemi előadásaival mintegy fél évszázadon keresztül alakította a magyar verselméleti gondolkodás irányát, tartalmát, fogalomkészletét.

Ponori Thewrewk Emil (1838–1917) Pesten, Grazban és Bécsben tanult, majd Budán (illetve Budapesten) tanított. 1874-től 1911-ig a klasszika-filológia tanára volt a budapesti egyetemen. Szakirodalmi tájékozottsága lehetővé tette, hogy friss külföldi tudományos elméleteket vonjon be a hazai irodalmi és zenei közgondolkodásba. Helmholtz élettani alapo zású zeneelméletét ugyan Szénfy is megemlíttette egy 1865-ös cikkében,¹ eredményeit azonban Thewrewk Emil hasznosította először. Az i. e. 4. századbeli Arisztótenosz elveire alapozott nagyszabású tudományos rendszer, melyet a klasszikus ókor zenéjének és költészetének metrikájáról-ritmikájáról A. Rossbach, R. Westphal és H. Gleditsch dolgozott ki a 19. század második felében, szintén az ő közvetítésével vált nálunk is szakmai közkinccsé. Verselméletünk történetében ő volt az első, aki pontos hivatkozásokkal és részletes irodalomjegyzékkel látta el tanulmányait. Hatása viszont erősen a személyéhez kötődött: tervezett munkáinak csak egy töredéke készült el, összefoglaló metrikai művét nem írta meg, egyetemi előadásainak sokszorosított jegyzetei eltűntek a szakmai érdeklődés látóköréből. Pedig csaknem minden gondolat, amit közvetlen és közvetett tanítványai később — látszólag tőle függetlenül — papírra vetettek, csírájában már nála is fölbukkant (vagy épp az ő nézeteivel felelt).

Thewrewk Emil még középiskolai tanárként, 1866 júniusában olvasta föl első jelentős értekezését *A hang mint műanyag* címmel.² (A „műanyag” itt természetesen a művészi alkotás anyagára vonatkozik.) A hazai tudományos

⁵⁶ STETTNER 1872. 14.

⁵⁷ Uo. 16–17.

⁵⁸ RÖVID SZEMLE. „A nemzeti elemről a magyar zenében”. (Stettner Gyula értekezéséről). *Figyelő* (Szana) II, 1872. (júl. 21.). 29: 347–348.

¹ SZÉNFY Gusztáv, *Természet- és műzene*. *Zenészeti Lapok* V. 1865. 26: 202.

² PONORI THEWREWK Emil, *A hang mint műanyag. Költészeti-zenészeti értekezés a magyar zene eredeti magyar voltának bebizonyításával*, Pest, 1866. 31.

gondolkodás számára új szempontot jelentett a nyelvi és a zenei műalkotások *hangzástényezőinek* vizsgálata, Helmholtz elmélete nyomán.³ Eszerint „a physiologus a hangban három lényeges tulajdonságot lát”, úgymint a hangerőt (Schallkraft), a hangfokot (Tonhöhe) és a hangszínt (Klangfarbe). „A művészetben ezekhez még egy negyedik is járul, a „hanghúzás (Geltung)”.⁴

Thewrewk egy régi (állítólag Leibniz 1704-es „definições táblájából” elterjedt) tévedést kíván eloszlatni az „accentus” fogalmát illetően. Ez ugyanis nem „elevatio” (vagyis hangemelés, mint még Fogarasi 1860-as tanulmánya szerint is),⁵ hanem megnövekedett „intensitas”, hangerő. A hangerő soha nem hagyja el a magyar szavak elejét, a magasabb hangfok viszont elhagyhatja (pl. kérdésben).

A *ritmus* — tanítja Thewrewk August Rossbach *Görög ritmikája* nyomán⁶ — *időbeli rend*. A művészetben a beszéd, a zene és a testmozdulat ritmusa érvényesülhet. A ritmusban „az egymásra következő időszakaszok egyenlőségét” az „ictus által való kiemelés” biztosítja. Az ictust a hangnak vagy „intensiv” vagy „extensiv” mivolta teremti (hangerő, ill. hanghúzás). A költészetben megnyilvánuló *metrum*, „a rhythmusnak nyelvi anyagban való előállítása” (Rossbach és Westphal szerint). Az egyes nyelvek eltérő tulajdonságainak megfelelően *négyszéle metrika* létezik: 1) egyszerű szótagolvasó, 2) hangsúlyozó, 3) „szótaghúzási”, valamint 4) prózai. (Ez utóbbiban nem az egyes szótagok, hanem „egész beszédszakaszok képezik az időmértéket”).⁷

Rudolf Westphalnak az antik ritmikai rendszerről írott könyve alapján tárgyalja Thewrewk a „rhythmusi sor” felépítését.⁸ Mind a költészet, mind a zene ritmusában „hangdagály”, és „hangapály” váltakozik egymással. Két különböző „ritmusfaj” létezik: a *párosrészű* (pl. 2/2-es és 4/4-es taktus, „dactylus”) és a *páratlanrészű* (3/4-es taktus, trocheus v. jambus).⁹

Mint a dolgozat második részéből kiderül, Thewrewk a legfrissebb német szakirodalom eredményeit egy nagyon is időszertű *hazai* vitában kívánta hasznosítani. Nemzeti zenénk *cigány* vagy *magyar* eredetének kérdése — Liszt Ferenc könyve nyomán — több éven át újra és újra napirendre került a korabeli sajtóban. Liszt romantikus eszmefuttatása 1859-ben jelent meg először franciául, 1861-ben pedig Pesten, magyarul is. Brassai Sámuel már 1860-ban vitába szállt állításaival, és e „szerencsétlen eszme” tudományos cáfolatára készülődött a magyar hangsúlyról értekező Fogarasi János is.¹⁰

Ponori Thewrewk Emil — akárcsak 1860-ban Brassai meg Fogarasi — arra alapozza zenénk cigány jellegének tagadását, hogy a zene mindenütt, így nálunk is „a nyelv szolgálatában, a dalban veszi kezdetét”, a nemzeti zene sajátosságai a nemzeti nyelvben gyökereznek. „Valamint a magyar nyelv, úgy a magyar zene is egyesegyedül ereszkedő rhythmusú, azaz se nyelvünk, se zenénk ütemelőzőit, »Auftakt«-ot nem ismer. A magyar szó accentussal kezdődik, s a magyar nótá is mindig erős taktus-résszel veszi kezdetét.”¹¹

Nyelvünk jellegzetes vonása — mutat rá Thewrewk —, hogy benne „a hangsúlyos szótag bátran rövid lehet, s röviden, de kellő intenzitással ejtjük”. Ugyancsak nemzeti vonás, hogy „a magyar rhythmusfaj egyesegyedül a páros részű, az úgynevezett spondaicus”

(♩ ♩ ♩ ♩ ♩ ♩)¹² A metrikusok és a zenészek által is

³H. L. F. von HELMHOLTZ, *Die Lehre von den Tonempfindungen als physiologische Grundlage für die Theorie der Musik*. Braunschweig, 1865² (1863), 19.

⁴P. THEWREWK, 1866, 5.

⁵FOGARASI János, *A hangsúlyról, vagyis nyomatékról a magyar nyelvben*, Akadémiai Értesítő 1860. 82–83.

⁶August ROSSBACH, *Griechische Rhythmik*, Leipzig, 1854. L. P. THEWREWK, 1866. 27.!

⁷P. THEWREWK, 1866. 9–10.

⁸Rudolf WESTPHAL, *System der antiken Rhythmik*. Breslau, 1865. 195.

⁹THEWREWK, 1866. 11.

¹⁰F. LISZT, *Des bohémiens et de leur musique en Hongrie*, 1859; Magyarul: *A cigányokról és a cigány zenéről Magyarországon*. Pest, 1861. 328; BRASSAI Sámuel, *Magyar vagy cigány zene? Elmesuttatás Liszt Ferenc „Cigányokról” írt könyve felett*. Kolozsvár, 1860. 56; FOGARASI János, *A hangsúlyról ...* 1860, 81.

¹¹P. THEWREWK, 1866. 22.

¹²Uo. 23.

„magyar rhythmusnak” tekintett „choriambus” hangzását megfigyelve azt vehetjük észre, hogy benne „az ictus az első meg a harmadik” tagra esik.¹³

A „magyar zene eredeti magyar voltát” bizonyító tanulmány végső nyomatékát egy 51 tételből álló „jegyzetes függelék”, azaz szakirodalmi címjegyzék adja, főleg német szerzők, közöttük Ernst Brücke, Paul Wilhelm Corssen, Hermann Ludwig von Helmholtz, August Rossbach, Rudolf Westphal műveivel.

A kortárs német klasszika-filológusokat követve Thewrewk sem választotta külön a zenei és a költői ritmika kérdéseit. Nézetei azonban főképp a magyar *verstan* művelői körében találtak visszhangra. Erre az adott alkalmat, hogy az Országos Középtanodai Tanáregylet nyelvészeti szakosztályának 1871 augusztusában rendezett ülésén Thewrewk előadást tartott „A magyar rhythmusról”, és ebben „polemikus hangon” tárgyalta tanár-kollegájának, Torkos Lászlónak *Verstani vezéreszmék* című, akkoriban megjelent értekezését. A nagy sikerű előadás szövegét ugyan nem tették közzé, de hírt adott róla előbb a *Pesti Napló*, majd a Szana-féle *Figyelő* is.¹⁴

Károly Gy. Hugó *Figyelő*-beli ismertetéséből (1871) megtudhatjuk, hogy Thewrewk szerint a hang négy tulajdonsága közül „a magyar rhythmusban két tényezővel kell számítani: a hangerővel és a hanghuzammal”. A magyar nyelvben „etymologiai” hangsúly érvényesül, mindig a szavak első szótagján, míg pl. a latinban a „phonetikai” hangsúly helye változó. Az előadó egyetértett Torkossal abban, hogy „a magyar versben a hangsúly egyszersmind ictussá lett”, de kifogásolta, hogy erre hivatkozva „sokan annullálják a metrumot”, azaz nem vesznek tudomást a szótagok időmértékéről. Az ülésen szóbeli eszmecsere zajlott le az előadó és az érintett Torkos László között.

A vitára mindig kész Torkos, hiába remélvén Thewrewk „vádjainak” írásbeli közzétételét, 1872-ben végül az előadásra és kettejük szópárbájára visszautalva fejtette ki álláspontját a *Figyelő*-ben (*Egy kis Thewrewk-háború. A magyar rhythmus ügyében*).¹⁵ Egyetértéssel fogadta a taktusok (ütemek) egyenlő időtartamára vonatkozó nézetet, de kifogásolta, hogy Thewrewk szerint az egyenlő időszakaszok egyes részei „szintén szigorúan meghatározott időmennyiséggel bírnak”. Ez a régi, klasszikus időmértékes szabályok „felmelegítése”, mely a magyar versritmust illetőleg „tarthatatlan”. Thewrewknél a hosszú és a rövid szótagok időbeli aránya hozza létre az ütemet, míg Torkosnál a hosszúság és a rövidség egymáshoz való viszonya épp fordítva, „teljesen az ütemek összeállításától függ”. Ő is ad ugyan zenei leírást az ütemekről, de ebben különféle hangértékek szerepelnek a tizenhatodtól a pontozott negyedig.¹⁶

Torkos furcsállja, hogy bár Thewrewk is szükségesnek tartja „az ictusnak a szavak hangsúlyával való találkozását”, végül mégis pusztán az időmennyiségre alapozta ütemelméletét. Pedig a magyar verselésben a hangsúly szolgál „rhythmikus elv” gyanánt.

Torkos szerint ezt az ellentmondást a verslábak *esésének* figyelembevételével lehet feloldani. A magyar ritmust nem a verslábak szótagszáma, nem is az egyes szótagok időmennyisége határozza meg igazán, hanem az *esés*, mivel „lehetetlen, hogy bármely sor egyszerre le- és felmenő is legyen”.¹⁷ Észrevette ezt Thewrewk is, de ő az ictus helyzete alapján „dactylusi anapaestusokról” beszél, kétféle szempontot keverve. Torkos javaslata: a súlyos és a súlytalan szótagok sorrendjét figyelembe véve beszéljünk inkább *hangsúlyos* trocheusról vagy daktilusról, a szótagok időmennyiségének alakulásától függetlenül.¹⁸

¹³ E megfigyelés mögött talán már Torkos László 1865-ben közzétett programértekezésének hatását is sejtethetjük. (Vö. TORKOS László, *A magyar verselés alapelvei*. Új Korszak 1865, 401.!) Ugyanígy értelmezte a „magyar lengedezőt” néhány évvel később, 1872-ben a Szénfyt bíráló Stettner Gyula is. (L. STETTNER, 1872. 14.)

¹⁴ TORKOS László, *Verstani vezéreszmék*. Az Országos Középtanodai Tanáregylet Közlönye IV. 1871. 8. 451–467, 555–571., PONORI THEWREWKE Emil előadása „A magyar rhythmusról”, 1871 augusztusában. L. erről: Pesti Napló 1871, 182. sz., valamint KÁROLY Gy. Hugó, *Ismét a magyar verstan ügyében*. Figyelő (Szana) I. 1871. (dec. 24.), 48: 565–566.

¹⁵ TORKOS László, *Egy kis Thewrewk-háború. (A magyar rhythmus ügyében.)* Figyelő (Szana) II. 1872. 42: 495–496, 43: 508–509, 44: 521–523.

¹⁶ Uo. 42: 497.

¹⁷ Uo. 43: 509.

¹⁸ Uo. 44: 521.

Marad még egy vitás kérdés: a magyar „alexandrinus”. Ennek szerkezetét Thewrewk a páros részű zenei *spondeus* változataival írta le, pl. - U U / - U U / U U U U / - U . Torkos szerint az ilyen „feszes chablonokat” a költészet gyakorlata nem igazolja, mert a „magyar alexandrinusnak ... trochaei rhythmusa van s a két dactylusféle láb három trochaeus helyett áll”. (A „dactylus” kifejezésen persze itt hangsúlyos daktilust, azaz három szótagú hangsúlyos ütemet kell érteni.) Ugyanakkor azért az időmennyiségnek is van némi befolyása a verselésre, hiszen a két „dactylusi ütem” egyúttal „három időmértékes trochaeust” alkothat, mint pl. Aranyánál:¹⁹

H a l lanám / d ü börgő // h a n g jait / s z a vának

Hal la ná m dü / börgő // hangja it sza / vának.

Torkos cikkéből nem kerekedett „háború”, Ponori Thewrewk Emil viszont hamarosan, 1873. márc. 3-án megtartotta akadémiai székfoglaló előadását *A magyar zene rhythmusa* címmel. A *Figyelő* helyszíni tudósítása szerint „fölolvasása az éljeneket megérdemelte”.²⁰ A székfoglaló szövege úgy jelent meg a *Nyelvtudományi Közleményekben* (1873) mint *A magyar rhythmus rendezése* c. nagyszabású tudományos munka „első része”.²¹ A folytatás azonban elmaradt.

A magyar zene ritmusáról szóló tanulmány — antik görög és modern német mintáinak megfelelően — nemcsak zenei, hanem *verstani* alapvetés is. Anisztozenosz és követői nyomán állítja Thewrewk, hogy „a vers törvényét a zenei rhythmus ismerete nélkül meg nem fejtheti”.²² „Dal, zene és tánc eredetileg elváhatatlan” — idézi Ludwig Geigertől.²³ A nemzeti ritmust a zene őrzi a legökéletesebben, ezért „a rhythmusi törvények földerítése végett ... a zenéhez kell fordulnunk”.²⁴

A magyar zenéről Thewrewk kijelenti, hogy „nemzeti dalaink ütem-előzőt nem ismernek”,²⁵ az ütemben „a lüktető erő” mindig az első hangra esik. „Valamint nyelvünkben az accentus mindig a szó elején van, ... úgy a magyar zenében is az ütem erős része rövid hangon csendülhet.” Négyféle „quantitás” van tehát a magyarban: 1. lüktető hosszú, 2. lüktető rövid, 3. gyöngye hosszú, 4. gyöngye rövid.²⁶

Fogarasihoz hasonlóan Thewrewk is úgy vélte, hogy a magyar zene jellemző ütemformája a „lejtiszökö” (koriambus) és — jóval ritkábban — a „szökölejt” (antispastus). Használ azonban a magyar zene amphibrachyst, sőt még 3/4-es ütemű „ionicus a minore”-t is ((♪ ♪ ♪ ♪)).²⁷ Greguss párosság-elvére hivatkozva sorolja föl Thewrewk a leggyakoribb magyar *dipodiákat*:²⁸

1. lebegő - lengedi	♪ ♪ ♪ / ♪ ♪ ♪
2. lebegő - körösdi	♪ ♪ ♪ / ♪ ♪ ♪
3. körösdi - lépő	♪ ♪ ♪ / ♪ ♪ ♪
4. futamodi - körösdi	♪ ♪ ♪ ♪ / ♪ ♪ ♪
5. futamodi - lebegő	♪ ♪ ♪ ♪ / ♪ ♪ ♪
6. futamodi - lépő	♪ ♪ ♪ ♪ / ♪ ♪ ♪
7. lejtiszökö - lépő	♪ ♪ ♪ ♪ / ♪ ♪ ♪

¹⁹Uo. 44: 523.

²⁰PONORI THEWREWK Emil, *A magyar zene rhythmusa*. Akadémiai székfoglaló 1873. márc. 3-án. *Figyelő* (Szana) III. 1873. 10, 118.

²¹PONORI THEWREWK Emil, *A magyar rhythmus rendezése*. Első rész. *A magyar zene rhythmusa*. (Akadémiai székfoglaló.) *Nyelvtudományi Közlemények* X. 1873. 366—390.

²²P. THEWREWK, 1873. 367.

²³Ludwig GEIGER, *Der Ursprung der Sprache*, Stuttgart, 1869. II. 244.

²⁴P. THEWREWK, 1873. 369.

²⁵Uo. 372. L. erről korábban SZÉNYF, 1855. 39: 2 („felütés [Aufact] nincs a magyarnál”).

²⁶THEWREWK, 1873. 377.

²⁷Uo. 378—379.

²⁸Uo. 383.

Előfordulnak azonban változatos felépítésű *tripodiák* is, pl. ♩ ♩ ♩ ♩ / ♩ ♩ / ♩ ♩ / futamodí, lépő, lépő.²⁹ Mindezek a vonások hasonlóak a magyar és a finn zenében.

A *magyar zene rhythmusának* második, javított kiadása (1881) három ponton különbözik észrevehetően az elsőől. Főcíme már nem ígér „második” részt, kiegészült *A rhythmus* c. elméleti fejezet, a végén pedig nagyobb teret kap az „összehasonlító zenészet”, észt dalok bemutatásával.³⁰ Nemzeti zenénk ritmusáról megállapítatik, hogy sajátossága „nem az időrészek számában, hanem azoknak sajátos *elaprózásában* s lüktető erejében áll”. Dalainkban „az ictus, az accentus sokkal érezhetőbben lüktet, mint egyéb idegen zenékben”.³¹ A második kiadást bíráló Pecz Vilmos „menthetetlen mulasztással” vádolta a szerzőt, amiért „kutatásainak eredményeit mindeddig a magyar verstanra nézve még nem értékesítette”.³²

Ponori Thewrewk Emil ritmustani munkái között még egy akadémiai felolvasás szövege található: *A magyar zene tudományos tárgyalása* (1890).³³ E dolgozat azt kívánja igazolni, hogy „a minő rhythmusi képletekkel mutatnak szavaink, ép olyanokat találunk zenénkben is”. Nyelvünk hangsúlyozási törvényeivel magyarítható az is, hogy népdalainkban nincs felütés.³⁴ Igaz, hogy „nincs a világon nyelv, mely a régi classicus versformákat oly remekül tudná utánozni, mint a magyar”, de ezeket a versidomokat „a magyar *nemzeti* versformával semmi szín alatt sem szabad összetéveszteni”. Thewrewk elrettentő példája: valaki Vörösmarty *Szózatát* is „magyar hangsúlyos tactusokra szabadalta”.

A század utolsó évtizedében Ponori Thewrewk Emil már elismert szaktekintélynek számított, annak ellenére, hogy *A magyar zene rhythmusát* nem követte (később sem) „A magyar költészet rhythmusa”. Négyesy Lászlónak a Kisfaludy Társaságban 1886. okt. 27-én elfogadott tanulmánya (*A magyar verselmélet kritikai története*) a kortársak közül Greguss és Torkos mellett neki is önálló fejezetet szentelt, megállapítva, hogy „nála nyer a magyar ritmika tudományos formát és módszert s lép kapcsolatba az általános ritmikai munkálatokkal”.³⁵ A Thewrewk által képviselt nézetek közül Négyesy az alábbiakat emeli ki:

- a) a ritmus „absztrakt törvény,” mely elkülönítendő a hordozó anyagtól;
- b) a ritmus (Arisztoxenosz szerint) „időbeli rend”;
- c) a hang mint ritmushordozó „műanyag” négy fizikai tulajdonsága az „erősség”, a „húzzam”, a „hangfok” (magasság) és a „hangszín”. A magyar verset „a hangerő és a hanghúzzam” képezi;
- d) „a vers törvényét a zenei ritmus ismerete nélkül meg nem fejthetni”;
- e) „nemzeti dalaink ütemelőzőt (Auftakt) nem ismernek”;
- f) a magyar zenében „az ütem erős része rövid hangon csendülhet”;
- g) a magyar zenében változatos (páros és páratlan részű) ütemformák érvényesülnek.

Négyesy végkövetkeztetése: „Thewrewk a tudományos zenetan magaslátán áll s nem is kellene verselméletünknek egyebet tenni, mint csatlakozni az ő elméletéhez”.³⁶

Ez a „csatlakozás” többé-kevésbé kinyilvánított formában megtörtént, magánál Négyesynél és az őt követő nemzedéknél is. A századvég tankönyveiben, kézikönyveiben észrevehető nyomot hagyott Thewrewk munkássága. Hofecker Imre *A magyar zene költészettana* c. munkájában (1894) pl. teljesen Thewrewk szellemében ír „A

²⁹Uo. 385.

³⁰PONORI THEWREWK Emil, *A magyar zene rhythmusa*. Második, javított kiadás. Bp. 1881² (1873), 5.

³¹Uo. 26–27.

³²PECZ Vilmos, „A magyar zene rhythmusa”. Írta Ponori Thewrewk Emil. EphK. V. 1881. 563–567.

³³PONORI THEWREWK Emil, *A magyar zene tudományos tárgyalása*. Bp. 1890. 24. (Értekezések az MTA Nyelv- és Széptudományok Osztálya köréből XV. 7.) Felolvasva 1889. dec. 3-án.

³⁴Uo. 21.

³⁵NÉGYESY László, *A magyar verselmélet kritikai története*. A Kisfaludy-Társaság Évlapjai. Új folyam XXI. 1887. 353.

³⁶NÉGYESY, 1887. 357.

magyar zene rhythmusáról".³⁷ Beksits Ignác *Magyar verstan* (1897)³⁸ figyelemre méltó kísérlet Arany, Thewrewk és Négyesy legfontosabb tételeinek összeegyeztetésére az ismétlődés, az arányosság és az ellentét esztétikai alapfogalmai segítségével.

Ponori Thewrewk Emil tudománytörténeti hatásának valódi méreteiről azonban csak kéziratok feljegyzései és az egyetemi előadásairól készített, kis példányszámban sokszorosított jegyzetek alapján alkothatunk fogalmat. Ezek ismeretében bízást állíthatjuk, hogy munkássága jóval nagyobb hatással volt verstanunk 20. századi alakulására, mint korábban feltételeztük.

Thewrewk *verstani feljegyzései* az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában találhatók.³⁹ Érdemes áttekintenünk a 31 füzet címfeliratait, feljegyzett vagy kikövetkeztetett évszámait, tartalmuk lényegét, a kéziratári fólió-számozás sorrendjében.

I.	Rhythmikai stb. jegyzetek	1889	1-78.
II.	A nyelv mint rhythmikai műanyag. Budapest, 1903. jún. 3.		79-86.
III.	Egyetem. Rhythmus	1902	87-106.
IV.	Rhythm. és metr. jegyzetek	1908	107-127.
V.	Vers. Oldaljegyzetek (Benne: „A magyar népköltészetre vonatkozó jegyzetek”)	1907-1908	128-156.
VI.	Rhythmus. Gyermekdalok gyerekkoromban	1897	157-177.
VII.	Rhythm. előadások II.	1902-1903	178-188.
VIII.	Dipodia és tetrapodia		189-210.
IX.	Irod. Saturnius. Rhythm.	1887	211-232.
X.	Rhythmika II.	1898	233-306.
XI.	Monopodia stb. Szótagolvasó		307-324.
XII.	Orthographia (nem verstan, csaknem üres füzet)		325-338.
XIII.	Hexameter I.		339-361.
XIV.	Hexameter II.		362-382.
XV.	Pentameter. Disztichon		383-403.
XVI.	Jambus. Rím		404-414.
XVII.	Ismétlés	1873	415-434.
XVIII.	Ismétlés		435-454.
XIX.	Rím. Barlangligeten, 1903. júl. 9.		455-475.
XX.	Rím. Jambicus		476-495.
XXI.	Rím (erősen szakadozott füzet)		496-513.
XXII.	Syncope. Caesura. Arany. Rím. Zenevilág		514-527.
XXIII.	I. Prosodia. II. Pongyolaság.	1903	528-547.
XXIV.	Láb (nem verstan, szócsalád-vizsgálat)		548-575.
XXV.	Az összes versidomok. Szabatosság		576-596.
XXVI.	Caesura	1903	597-617.
XXVII.	Rhythmuscseré	1903	618-636.
XXVIII.	Verstan. Rhythmika. Metrika	1903	637-672.
XXIX.	Accentus	1902-1903	673-690.
XXX.	Horatius versmértékei	1903	691-711.
XXXI.	Rhythm. metr. jegyzetek		712-716.

³⁷ HÖFECKER Imre, *A magyar zene költészettana*, Bp. 1894. 22-24.

³⁸ BEKSITS Ignác, *Magyar verstan*. A középiskolák IV-VIII. osztálya számára. Bp. 1897. 118.

³⁹ PONORI THEWREWK Emil verstani jegyzetei az Országos Széchényi Könyvtár Kéziratárában: Quart. Hung. 2529. A katalógus szerint 29 füzet, 1889-1898 közötti keltezéssel. Valójában 31 füzet, az 1873-1908 közötti évekből, 716 f.

Az anyag sűrűsödési pontjai arra vallanak, hogy Thewrewk ritmikai-metrikai felfogása kb. 1902–1903-ra kristályosodott átfogó tudományos rendszerré. Sajnos azonban, a kéziratok anyagnak csak csekély töredéke jelent meg nyomtatásban (a könyvnyomtatás terjesztését is beleértve). Ráadásul a szövegek személyes használatra szánt, néhol hevenyészett megfogalmazása az utólagos közzétételt is kétségessé teszi.

Arról, hogy milyen szellemi folyamatok zajlottak Thewrewk professzor műhelyében, már a jegyzetekben előforduló szakirodalmi hivatkozások mennyisége és jellege is árulkodik. A klasszika-filológia régi nagyjai és akkori, legmodernebb (főleg német) művelői egyaránt jelen vannak ebben a névsorban, a magyarok közül pedig a verstan csaknem minden 19. századbeli kutatója, sőt még a majdan híressé váló tanítványok is (Kodály Zoltán, Förster Aurél, Horváth János). A kéziratokból és az egyetemi jegyzetektől kirajzolódó szakirodalmi névsor:

Külföldiek: J. A. Apel, Arisztótenosz, R. Bentley, K. Beyer, Th. Billroth, F. W. Blass, A. Boeckh, E. Brücke, K. Bücher, W. Christ, P. W. Corssen, G. Curtius, Dionysius Halicarnassus, Eberhardus Bethuniensis, L. Geiger, G. Gerber, H. Gleditsch, L. Havet, H. L. F. Helmholtz, G. Hermann, A. Kiessling, R. Klotz, V. Knoll, L. Köhler, E. L. Leutsch, L. Müller, H. Paul, J. W. Reiz, A. Rossbach, F. Saran, H. Schmidt, E. Sievers, H. Steinthal, E. Wechsler, R. Westphal;

Magyarok: Arany János, Babics Kálmán, Balassa József, Ballagi Mór, Beksits Ignác, Brassai Sámuel, Dengi János, Döbrentei Gábor, Erdélyi János, Erődi Dániel, Fabó Bertalan, Fogarasi János, Förster Aurél, Greguss Ágost, Gyulai Pál, P. Horváth Ádám, Horváth János, Hóman Ottó, Kacziány Géza, Károly György Hugó, Kodály Zoltán, Krajcsócs Soma, Kulcsár Endre, Lehr Vilmos, Maczke Valér, Madzsar Gusztáv, Makáry György, Molnár Géza, Négyesy László, Pecz Vilmos, Pekár Károly, Raics Izidor, Rónay István, Szász Károly, Szinyei József, Toldy Ferenc, Torkos László, Verseghy Ferenc, Virág Benedek.

A kéziratok feljegyzések első füzet (1889) betűrendes szójegyzék, a fogalmak értelmezésével és a tanítás során felhasználható kiegészítő megjegyzésekkel. (Ez utóbbiak némelyike későbbi betoldás.)

A *cadentia* értelmezéséhez például Thewrewk hozzáfűzi: „*emelkedő, ereszkedő* rhythmus az én elnevezésem, Greguss, Négyesy stb. is elfogadták”.⁴⁰

A *pausa* kapcsán Torkos és Négyesy alexandrinus-felfogásával állítja szembe a magáét⁴¹

Torkos: U U U U / U U >> // U U U U / U U >> /

Thewrewk: U U U U / — — // U U U U / — — /

A *spondeus* címszónál Arany Jánosra vonatkozó adalékkal találkozunk: „A népmesebeli medve mondja:

Tányér talpam, — — / — —

Lompos farkam: — — / — —

Szép lány mátkám: — — / — —

Nyiss ajtót! — — / — —

Igy Arany János 1873. márt. 8-iki nekem adott jegyzetében.”⁴²

Az *ütemelőzről* Thewrewk kijelenti: „az én szavam. Négyesy elfogadta. A többiek felütést mondanak, péld. Arany, Torkos.”⁴³

Az V. füzetbe helyezett külön fven érdekes táblázatot találhatunk a verslábak Wilhelm Christ-féle klasszikus metrikai, valamint a magyar zenében érvényesülő „rhythmikai” értelmezésének különbségeiről.⁴⁴

metrikai		rhythmikai
ú u	=	ú u
— u	=	— u
u —	≠	ú —
— —	=	— —

⁴⁰ THEWREWKE Emil jegyzetei, 14. f.

⁴¹ Uo. 46. f.

⁴² Uo. 53. f.

⁴³ Uo. 60. f.

⁴⁴ Uo. 135. f.

$$\begin{array}{rcl}
 3/8 \quad \dot{U} \quad U \quad U & = & 2/8 \quad \dot{U} \quad U \quad U \quad \text{"de: triol!"} \\
 & & \text{karika gyűrű} \\
 & & (\text{♪} \text{♪} \text{♪} \text{♪} \text{♪}) \\
 \text{—} \quad U \quad U & = & \text{—} \quad U \quad U \\
 \text{emelkedő } U \quad U \quad \text{—} & \text{Z} & \text{ereszkedő } \dot{U} \quad U \quad \text{—} \\
 U \quad \text{—} \quad U & \text{Z} & \dot{U} \quad \text{—} \quad U
 \end{array}$$

Ugyancsak a hangsúly és az időmérték viszonyára vonatkozó megállapítása: „Amely nyelvben az accentus egybeesik a hosszúsággal, ott a prozódiai követeléseknek meg lehet felelni, ahol nem, ott vagy az accentust vagy quantitást kénytelen az ember elhanyagolni. A kettő közt azt kell választani, amely kevesebb bajt okoz.”⁴⁵

A Fabó Bertalan-féle dalgyűjtemény 156. lapjához fűzött megjegyzés Thewrewk 1901–1902-ben közölt cikksorozatának témájához szolgáltat adalékot: „Amit P. Horváth Ádám mond a congruentiára nézve, ugyanazt mondja Arany János, csak más szavakkal”.⁴⁶

A VII. füzetben (1902) a hang fizikai tulajdonságainak vizsgálata kapcsán az emberi fül hangfelfogó képességéről is szó esik, és V. Knoll kutatásaira hivatkozva fölbukkan a kísérleti hangtan és a műszeres ritmuselemzés egy majdani alapkérdése, a magánhangzók speciális hangzósága (ti. hogy az a „hangosabb”, mint a többi magánhangzó).⁴⁷

A IX. füzetben található a saturniusról szóló 1887-es előadássorozat anyaga. Itt az *accentuáló verselésről* ezt olvashatjuk: „lényeg a gramm(atikai) accentus szabatos elhelyezkedése, de a quantitas mindamelllett *nem közömbös*, mint külföldön egyáltalában, nálunk egészen addig mondogatták, míg előadásaimon tüzetesen e hibára nem figyelmeztettem”.⁴⁸

A X. füzetben (1898) Thewrewk szembeállítja saját elvont, *zenei* ritmusfelfogását Aranyéval (és részben Négyesyével is): „Azok a mondatok (és mondatrészek), melyekben a legtokéletesebb gondolatrhythmust találjuk, csakis akkor válnak verssé, ha a vers rhythmusi idomához szabják magukat.”⁴⁹

Babics Kálmánnak a szóhangsúlyról frott 1875-ös cikke⁵⁰ adott alkalmat Thewrewknek, hogy kinyilvánítsa: ellenzi a Fogarasi, Erdélyi, Arany és Négyesy nyomán elterjedt „choriambus-elmélet” kiterjesztését. „Lelkiismeretes, pontos kutatás nélkül nem lehet tudományt csinálni” — írja. Márpedig tény, hogy „száz meg száz szebbnél szebb magyar népdalban nincs choriambus”.⁵¹

A magyar szimultán verselés későbbi elméletét érintő utalást találunk a XVI. füzet *jambusról* szóló részében: „kétféle rhythm(ikai) tényező!

az egyik elv szerint a metr(um) a másik elv szerint az accent(us)

Ugyanaz a vers így is úgy is járja.” Példája Petőfi egy sora: „Tied vagyok, tied hazám”, mely a jambusi metrum mellett hangsúly szerint is ütemezhető.⁵²

A XIX–XXII. füzetek anyagából egy átfogó magyar *rímelmélet* körvonalai bontakoznak ki, gazdag példákra alapozva. Thewrewk szerint a magyar rím „akkor jó, ha a szótagok rhythmikailag is, metrikailag is egybevágnak”,⁵³ tehát hangsúlyrendjük és időmértékük is megfelel egymásnak. Figyelembe kell vennünk, hogy

⁴⁵Uo. 147. f.

⁴⁶Uo. 149. f. Vö. FABÓ Bertalan, *A magyar népdal zenei fejlődése. Ezer kótapéldával...* Bp. 1908. 608. A 156. lapon olvasható idézet Pálóczi Horváth Ádám 1789. okt. 29-én Kazinczynak írott leveléből: „Tsak arra vigyázz, hogy az énektaktussal a quantitásnak maradjon egy kis concordantiája...”

⁴⁷P. THEWREWK Emil jegyzetei, 179. f. A „hangzóság” témakörének későbbi szakirodalmából I. FÓNAGY Iván, *Über die Schallfülle der ungarischen Vokale*. Acta Linguistica IV. 1954. 383–425. és KECSKÉS András, *Hangzóság és nyomaték*, Nyelvtudományi Közlemények 81. 1979. I. 89–111!

⁴⁸P. THEWREWK Emil jegyzetei. 217. f.

⁴⁹Uo. 248. f.

⁵⁰BABICS Kálmán, *A magyar szóhangsúly kérdéséhez*. Az Országos Középtanodai Tanáregylet Közleménye VIII, 1874–75. 16: 558–563, 17: 583–589.

⁵¹P. THEWREWK Emil jegyzetei, 262. f.

⁵²Uo. 407. f.

⁵³Uo. 466. f.

nálunk nem elég a nyugati versformák rímelését átvenni, mivel „nekünk nemzeti rhythm(ikái) verselésünk is van, s itt a rím olyan sajátosságokat is mutat, melyeknek a nyugati nyelvekben még nyomát sem találni”.⁵⁴

Az 1903-as kezdetű füzetekben több bejegyzés foglalkozik a verses szöveg és a zenei dallam összeegyeztethetőségének kérdésével. Megállapítja például Thewrewk, hogy a klasszikus „—: U = 2:1 nem a szótagmértékre, hanem a zenére nézve van megállapítva, mégpedig helyesen. A beszéd rhythmusában nincs meg ez a szigorú arány.”⁵⁵

Valószínűnek tarthatjuk, hogy az „idegen rhythmusú” magyar versek megzenésíthetlenségének eszméje Kodály tudatában is Thewrewk professzor hatására erősödött meg. Az 1903-as kezdetű XXVII. füzetben pl. ez áll: „Magyar rhythmusban író költőink is sok olyan szabadságot engednek meg maguknak, amihez a magyar zene nem alkalmazkodhatik. Ez az oka, hogy sok szép lyrai versünk dallam nélkül marad. Idegen rhythmusú versekre nem lehet magyar szabású dallamot írni, s ha mégis írunk, az csak a szöveg elcsigázásával történhetik meg... A jambikus és anapestikus versek csakis idegen zenére valók. Ilyen teszem a Bánk bán operabeli borsal.”⁵⁶

A *ritmuscseré* (metabolé) jelenségének külön füzetet szentelt Thewrewk.⁵⁷ A jelenség antik, klasszikus változatát Christ és Westphal nyomán tárgyalja. Ennek lényege, hogy „a rhythmusi compositio hol a könnyű, hol a nehéz ütemrésszel kezdődik”.⁵⁸ A magyar zenében és a népköltészetben ilyen nincs, a műköltészetben azonban előfordul, hogy a vers „az ereszkedő rhythmusból emelkedőbe csap át”.⁵⁹ Ez a keveredés „a szép szavalást éppenséggel nem akadályozza, de a zeneköltőt vagy egészen elriasztja, vagy erőszakoskodásra kényszeríti”.⁶⁰

Ponori Thewrewk Emil egyetemi előadásainak anyagát előbb Dánczer Béla, majd Harsányi Pál nevű hallgatóinak lejegyzése alapján sokszorosították. Az első, *Metrika* című kiadvány az 1895–96-os tanévre készült.⁶¹ Jegyzetében az újabb külföldi (főleg német) szakirodalom tételes felsorolása után magyar előzményként Négyesy László verstantörténetét említi Thewrewk (1888).⁶² Négyesy — az ő tanítványaként — „eleinte a zenének figyelembe vételét is követeli, később csak a szövegre alapítja a rhythmust”.

Az 1895–96-os egyetemi jegyzet több olyan részletet tartalmaz, amely Thewrewk korábbi tanulmányaiból már ismert, ugyanakkor bepillantást enged a megíratlan *költészeti metrika* anyagába is.

A forrásmunkák áttekintéséből megtudhatjuk, hogy „a taktusegyenlőség elvét” J. A. Apel (1814) terjesztette ki az ókori költészetre, majd elgondolását W. Christ (1879) is követte. A metrikusok figyelmét A. Boeckh Pindaros-kiadása (1811) irányította Arisztószra. Gottfried Hermann „első és korszakalkotó munkája” (1816) után főképp A. Rossbach és R. Westphal munkássága eredményezte az ókori ritmika rekonstrukcióját.

A művészetekben csak a zenei hang, a beszéd és a testmozdulat lehet ritmushordozó (ritmizomenon). Ebből következik, hogy „Arany János *gondolati rhythmusa* ... nem vehető rhythmusnak”.⁶³ A *ritmus* „időbeli rend”, mértéke a legkisebb időrész $\chi\rho\nu\nu\nu\tau\omicron\varsigma$ (kronosz prótosz = latin *mora*, zeneileg $1/8 = \text{♪}$). A ritmusban „minden lüktető részre következik egy gyenge rész. Ahány lüktetés, annyi időszakasz.” Az erős ütemrészt R. Bentley óta nevezik arisztnak, a gyengét pedig tézisnek. (Dionysius Halicarnassusnál még fordítva volt.)⁶⁴

A *Verselés* c. fejezet tartalmaz néhány, korábbi közlésből nem ismert mozzanatot is. Maga a verselés — Thewrewk elvont zenei meghatározása szerint — „a tactus mintának szótagokkal való kitöltése” vagy a

⁵⁴Uo. 525. f.

⁵⁵Uo. 533. f.

⁵⁶Uo. 622. f.

⁵⁷Uo. XXVII, 1903. 618–636. f.

⁵⁸R. WESTPHAL: *System der antiken Rhythmik*. Breslau, 1865. 132.

⁵⁹P. THEWREWK *Emil jegyzetei*, 619. f.

⁶⁰Uo. 623. f.

⁶¹PONORI THEWREWK Emil, *Metrika*. Ponori Thewrewk Emil ny. r. egyet. tanár előadásai után kiadja DÁNCZER Béla, 1895–1896. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Fol Hung. 1740/1. ff. 1–44. 88 számozott oldal. Részletes szakbibliográfiával.

⁶²NÉGYESY László, *A magyar verselmélet kritikai története*. A Kisfaludy-Társaság Évlapjai, Új folyam XXI. 1887. 293–362. Különlenyomata: Bp. 1888. 74.

⁶³P. THEWREWK, 1895–96. 16.

⁶⁴Uo. 18.

„quantitáló elv” szerint (*metrikai* verselés) vagy az „accentuáló elv” szerint (*rhythmikai* verselés), esetleg a két elv vegyülésével („accentuálólág quantitáló”, illetve „quantitálólág accentuáló” verselés).⁶⁵

A klasszikus verslábak közül „soknak nincs rhythmikai értéke, hanem csak szótypusi, prosodiai”. (Pl. egy szónak lehet „molossusi formája”).⁶⁶ „A láb és taktus között az a különbség, hogy a taktus csak az időquantumokat jelöli meg, ... míg a láb meghatározott taktusforma.”⁶⁷

A kétféle klasszikus metszet közül a caesura (τομή. vágás) verslábba metsz, a diérezisz (διαίρεσις, szétválasztás) viszont inkább „magyar értelemben vett caesura, amennyiben itt a szó és a caesura nem vágja ketté a taktust, sem a taktus a szót”.⁶⁸

A „dimeter iambicus” tárgyalása kapcsán a Szózat kezdősorának elemzése világít rá, hogyan értelmezte Thewrewk a *hangsúly* szerepét a magyar időmértékes verselésben:

U - - - / U - U -

Hozádnak ren / dületlenül!

„Ebben a sorban a második láb spondeus, amit a görög nem engedne meg. Azonban ez magyar fülnek nem hangzik rosszul, nem zavarja a rhythmus élvezetét, mert a »ren-« accentuált hosszú szótag és így ez képezi az arsis, szemben a »nak-« szótaggal, melynek semmi hangsúlya sincs és így a thesis szerepét veszi fel.”

A 3/8-os zenei ütemezésű külföldi jambusoktól Thewrewk megkülönbözteti a „tösgyökeres magyar rhythmusi” jambust, melynek értéke $4/8 = U - U - =$. A „magyar lábmértékek” 4/8-os zenei ütemezését már Szénfy Gusztáv is szembeállította a 3/4-es német ütemezéssel, bár nem éppen a jambusra vonatkoztatva.⁷⁰

A *sapphói* strófáról szólva Thewrewk ugyancsak a szimultán jellegre vonatkozó tapasztalati megfigyelését közli: „A sapphói strófa magyar fülnek magyarosan hangzik, így:

- U U / - - / U U U U / - -

Essem a / Grönland / örökös ha / vára

Ép úgy, mint: Szép szeme / csillog, / szerelmesen / villog. ...

Ebből láthatjuk egyszersmind azt is, hogy a magyar verselésben a quantitás nem közömbös, mert a nélkül nem érezhetjük tökéletesen a magyar vers rhythmusát.”⁷¹

Ponori Thewrewk Emil verstani nézeteinek viszonylag legteljesebb (közvetett) kifejtését abban a két könyvatos jegyzetben találhatjuk meg, melyeket 1902–3-as keletkezéssel Harsányi Pál tett közzé (*Rhythmika, Metrika*).⁷² Az OSZK Kézirattárában hozzáférhető mindkét füzet bizonyíthatóan a professzor saját tulajdona volt. A *Rhythmika* címlapján névalírás és Budapest, 1902. nov. 15-i dátum szerepel, s mindkét füzetben több utólagos, kézírással bejegyzés található, egyes szám első személyben.

A *Rhythmika* bevezető része a ritmus fogalmával és magyar megnevezéseivel foglalkozik (hangarány, hangidom, idomzat, idom, hanglejttem, lejttem). Az arsis (Hebung) és a thesis (Senkung) magyar megfelelőjeként a *lücktető* és a *csökkenő* ajánlja. Elveti azt a verstani gyakorlatot, mely szótagokkal méri az időt. Nem elég az *ütemet* („rhythmikai verstaktust”) megállapítani, mert maga a taktus is „meghatározott idomú” részekre oszlik.⁷³

Arisztoksenosz „szembeszállt a régibb theoretikusokkal, kik nem az időt, hanem a szótagot állították volt fel a költői beszéd mértékének”. A ritmus „törvénye” minden művészeti ágban (zene, költészet, tánc) azonos, csak az

⁶⁵Uo. 38–40.

⁶⁶Uo. 50.

⁶⁷Uo. 51.

⁶⁸Uo. 61.

⁶⁹Uo. 76–77.

⁷⁰SZÉNIFY, 1855. 2–3.

⁷¹P. THEWREWK, 1895–96. 88.

⁷²PONORI THEWREWK Emil, *Rhythmika*. Méltóságos Dr. Ponori Thewrewk Emil egyetemi tanár úr előadásai után jegyezte és kiadta HARSÁNYI Pál. Bp. 1902–3. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Fol. Hung. 1740/1, ff. 71–103. 63; Uő: *Metrika*, 1903. OSZK Fol. Hung. 1740/1, ff. 45–70. 50.

⁷³*Rhythmika* 1902–3. 15.

anyag („a rhythmizomenon”) különbözik. Az ütem nem lehet „csonka”: az „üres idő” (χρονοζ κενοζ) is hozzá tartozik. („Rhythmikailag a pentameter is hexameter.”)⁷⁴

Thewrewk — Hermann Paulra hivatkozva — egyértelműen állítja, hogy a „csakis elmondásra és elolvasásra” szánt költői termékek ritmusát is „az ének szolgáltatta”. Ha tudjuk, hogy dalról van szó, „rhythmus ösztönünk” működésre lép és a szöveget „dallamból vett rhythmus szerint” fogjuk olvasni.

Példája: „Csász leszek én / a nyáron”. (Prózában ugyanez: „Csász leszek én/à nyáron.”)

Thewrewk ugyanakkor a fordított irányú meghatározottságot sem zárja ki, anélkül, hogy meggyugtatóan feloldaná a kétféle felfogás ellentmondását: „A rhythmus érverése az accentus. A magyar zene hangsúlybeli törvénye u. az, ami a magyar nyelv.”⁷⁵

A *hang mint műanyag* c. fejezet itteni változatához Thewrewk felhasználta Theodor Billroth zenei lélektanát (*Wer ist musikalisch?*).⁷⁶ A hangsúly (accentus) kérdéseinek tárgyalásához F. Saran, E. Wechsler és W. Corsen művei szolgáltak alapul. Ezekhez viszonyítva — vélte Thewrewk — sem Fogarasi, sem Brassai elmélete „nem tudományos” értékű.⁷⁷

Egy utólagos kéziratos bejegyzés szerint a magyar beszéd „rhythmus hajlandósága” néhol „mellékhangsúlyokat is éreztet”. Az ezzel kapcsolatos hivatkozás Molnár Géza magyar zeneelméletére utal (1904). A már-már klasszikus szópélda: *boldogtalansága*.⁷⁸

Arany János gondolatritmus-elméletéről tartózkodó véleményt hangoztatott Thewrewk. Szerinte Arany értekezése „rendkívül becses, de nem mint tudományos mű, hanem mint practicus útmutató... Arany igazi nagy költő, de nem tudós. A külföldi tudomány eredményeit nem is ismerte s így tudományos módszerre sem tett szert.” Másból pedig: „A gondolatritmus *belső* forma, a versidom *külső*. A gondolatritmus tárgyalása a stilisztikába való.” ... A versidomra nézve „nem a gondolat formája, hanem a szóanyag formája a döntő”.⁷⁹

Thewrewk szerint ugyan a prózának is van ritmusa, de a ritmusos beszéd csak akkor válik *verssé*, ha „akár stabilis, akár variabilis idomú, de azért egyenlő mértékű ütemekre oszlik”. Ezt az antik görög, latin és héber metrika kutatói egybehangzón állítják (G. Gerber, L. Havet, F. Blass, E. Sievers).⁸⁰

A *verselés* fogalmának meghatározása Thewrewknél szélsőségesen elvont, *zenei* jellegű: „a tactusoknak szókkal való kitöltése, vagy egy már meglevő dallamütemnek vagy annak az érzésünkben lappangó rhythmusformának szótagokkal való kitöltése, ami a gondolataink megtestesülésénél eszünkbe ötlő szónak a hullámzását legjobban megközelíti”.⁸¹

A magyar „rhythmikai verselés” törvényeit illetően Thewrewk vitába száll Négyesy Lászlónak az iskolai verstanokba is bekerült állításaival. Szerinte pl. félrevezető azt tanítani, hogy „minden verselésben van accentus és mérték”. Valójában az számít, hogy az *arsist* a „quantitas” jelzi-e.⁸² Ugyancsak hibás és zeneileg indokolatlan „az ütemharmadolás törvénye” — tanította Thewrewk. A „szálad a kákas, kápj a férget” típusú szövegekből nem 3/8-os magyar ütemekre kell következtetni, hanem az ütem első felében érvényesülő „triol”-ra: . A „magyar trocheus” a „magyar jambus” alakú. Példán szemléltetve.

„görög iambus : U — = a' ház 3/8

magyar iambus : Ú — = főház 2/4

⁷⁴ Uo. 17–23.

⁷⁵ Uo. 27.

⁷⁶ Theodor BILLROTH, *Wer ist musikalisch?* Berlin, 1895. 245. (Ua. 1896². 1912⁴.)

⁷⁷ *Rhythmika*. 1902–3. 35.

⁷⁸ Uo. 39–40. Utalás: MOLNÁR Géza, *A magyar zene elmélete*. Bp. 1904. 48.

⁷⁹ *Rhythmika*, 1902–3. 47–49.

⁸⁰ Gustav GERBER, *Die Sprache als Kunst*, 1–2. Brenberg, 1871–74. (Ua. Berlin, 1885²); Louis HAVET, *Cours élémentaire de métrique grecque et latine*. Paris, 1873. (Ua. 1893³); Friedrich Wilhelm BLASS, *Die Rhythmen der antiken Kunstprosa: Isokrates — Demosthenes — Platon*. Leipzig, 1901. 199.; Eduard SIEVERS, *Metrische Studien zur hebräischen Metrik*. Leipzig, 1901.

⁸¹ *Rhythmika* 1902–3. 53.

⁸² Uo. 54.

Különvéleménye van Thewrewknek a „choriambus”-ról is. Ez nálunk „a régi görögtől rhythmikailag lényegesen eltér. ... A choriambusról azt állítani, hogy ősi magyar zenei ütem, nagy hiba, mert sem a legrégibb zemenmaradványokban, sem a gyermekdalokban semmi nyoma.” Valószínűbb, hogy „a kuruc világban kezdett lábra kapni”.⁸³

Bár Thewrewk ritmikai rendszere elsődlegesen zenei alapozású, elméletében helyet kapott a zenei ritmus nyelvi meghatározottságának tétele is, hogy ti. „nemcsak a zene hatott a költészetre, hanem viszont a beszédütemek is a zeneütemekre. S ennek következtében a nemzeti zene a nemzeti nyelv rhythmusi típusát mutatja.”⁸⁴ A németben például „quantitáló elv és accentuáló elv tökéletesen egybeolvad. — A magyarban mind a kettő külön-külön van meg.” Ugyanakkor „a quantitáló és accentuáló elv el is vegyülhet egymással. — Így keletkezik azután az olyan metrikai verselés, mely a szóaccentus is, és olyan rhythmikai verselés, mely az ütemek metrikai szabását is figyelembe veszi.” Egy utólagos, kéziratos bejegyzés szerint „jelenleg csak a magyarban van külön rhythmikai és külön metrikai verselés”.⁸⁵

Érdekes mozzanata a jegyzetnek a „σχημα απο κοινου” (szkéma apo koinou) avagy „közösségbeli alakzat” (Horváth János későbbi kifejezésével a „közölés” tárgyalása. Görög, latin és magyar példákon mutatja be a vissza és előre is utaló sorvégeket (b ← a → c). Utólagos bejegyzése figyelmeztet, hogy nyomtatásban is írt erről: „Én: Zenevilág II, 1901/2. 478. lap”, de még későbbről, piros tintával írva, ott van a Horváth Jánosra való hivatkozása is (1909).⁸⁶

A Harsányi Pál által lejegyzett másik kiadvány a *Metrika* (1903).⁸⁷ Az általános elméleti vonatkozásokban gazdagabb *Rhythmikával* szemben ez inkább leíró, gyakorlati jellegű, a magyar költészetben fellelhető versformák bemutatása. A címlap belső oldalán található utólagos bejegyzés hitelesen érzékelteti Thewrewk versfelfogásának lényegét: „Minden versnek kétféle taglaltsága van:

1) ütem szerint: péld. Este van, / este van, / kiki nyuga / lomba

2) a rhythmizomenon mozaikja szerint: / kiki / nyugalomba /

A rhythmika úgy viszonylik a verstermékekhez, mint a krystallographia a kristályokhoz.”

A *caesura* magyar verselésbeli szerepét vizsgálva Thewrewk — korábbi megnyilvánulásaitól eltérően — szükségtelennek ítéli τονη (tomé) és a διαρροη (dierézisz) megkülönböztetését. Felsorolja a *caesura* magyar szakirodalmi megfelelőit (Baróti Szabó: vágaték, Fabchich: vágány, Makáry: vágat, Kazinczy: szelés, Erdélyi: nyug v. pihenés, Arany: metszet, Kacziány: szelet, Horváth Ádám: középmegszakítás). Utal rá, hogy Arany a metszeten — pontatlanul — ütemet és verslábát is értett.

A hagyományos magyar verselést így jellemzi Thewrewk: „Mint hogy nemzeti rhythmusunkban a versláb mindig arissal kezdődik, mint hogy a magyar szó mindig az első tagján viseli a hangsúlyt s mint hogy a hangsúly képezi az ictust, a tökéletes magyar nemzeti vers következésképpen szólabakra, szóütemekre oszlik. Ez, csakis ez az oka, hogy a magyar nemzeti versidomban minden ütem vagy üteny pár végével a szó is véget ér.”⁸⁸

A klasszika-filológia egyetemi tanára úgy véli, „csak üres beszéd”, hogy a művelt magyar közönség ne tudná élvezni a klasszikus versformákat.⁸⁹ Az is igaz viszont, hogy a magyar költők nem a „német tankönyvekből merített” elmélet szerint, hanem „magyar rhythmusérzékkel” skandálták a klasszikus verssorokat.⁹⁰ Már Toldy

⁸³Uo. 58–60.

⁸⁴Uo. 61. Erről korábban ugyanő: A hang mint műanyag. 1866. 21–24.

⁸⁵Uo. 62–63.

⁸⁶Uo. 52. A bejegyzés szövege: „HORVÁTH János, Egy magyar versbeli mondatképletről, Nyelvtud. Közlem. 1909. XXXIX. 128–162.”

⁸⁷PONORI THEWREW E. Emil, *Metrika*. Mélt. Dr. Ponori Thewrewk E. egyetemi tanár úr előadásai nyomán. Jegyezte és kiadta HARSÁNYI Pál. 1903. OSZK Kézirattára, Fol. Hung. 1740/1. ff. 45–70. 50.

⁸⁸*Metrika* 1903. 4–6. Utalás: „Erdélyi: Népd. II. 173.” ERDÉLYI János, *Népdalköltészetünkről*. — *Népdalok és mondák* II. 1847. 473.

⁸⁹*Metrika*. 1903. 40.

⁹⁰Uo. 37. Utalás: „Vö. Makáry, Magyar verstan 30. lap”. MAKÁRY György, *Magyar verstan*, Eger, 1842. 30.

Ferenc sem vette figyelembe, hogy „ami a németben helyes, az a magyarban képtelenség”. A mi magyar ritmusérzékünket „korántsem bántja, ha az ictus és accentus nem esik össze”.⁹¹

Egyetemi előadásait arra is felhasználta Thewrewk, hogy hazai kortársaival (akár saját tanítványaival is) vitatkozzék. A *hexameterről* szólva pl. Förster Aurél 1899-es disszertációjának állításaival fordul szembe. Lehr Vilmos nyomán tárgyalja Petőfi 4 soros szakaszokba tördelt leoninusait (*Játszik öreg földünk...*).

A „magyar alexandrin” elnevezést Thewrewk helyteleníti, „mert csakis szótagszámban egyez meg a francia verssel”. Pekár Károly *Nyelvőr*-beli javaslata (1902) nyomán ő a Zrínyi-sor megnevezést használja.⁹² Példával világítja meg a különbséget:

alexandrin: Borúnak éjjelén, // derűnek hajnalán

9/8 ♩ / ♩ ♩ ♩ ♩ ♩ ♩ ♩ / ♩ ♩ ♩ ♩ ♩ ♩ >

Zrínyi-sor: Ez az én / szeretőm // ez a pici / barna

2/4 ♩ ♩ ♩ / ♩ ♩ ♩ // ♩ ♩ ♩ ♩ / ♩ ♩ ♩

A magyar költők klasszikus mértékű verseiben Thewrewk szerint „rhythmikai accentuáció” érvényesül. Berzsenyi pl. ilyennek érezhette a „sapphói hendecasyllabust”:⁹³

— u u / — — // ú u — u / — u

Láttalak fényes hadi öltözetben

A jegyzet egyik önálló fejezete *A sapphói strophá a magyar irodalomban* címet viseli. Kacziány Géza tanulmánya nyomán (1891)⁹⁴ ismertet a legrégibb hazai előfordulásokat (Péchy Ferencét 1529-ből, Baranyai Pálét 1545-ből), megállapítva, hogy „költőink a class(icus) versformákat mindenkor a maguk magyar rhythmus-érzékével olvasták”. Egészen friss példákat is idéz a korabeli sajtóból.⁹⁵

A *rhythmikus versek* c. fejezet⁹⁶ arról tanúskodik, hogy Thewrewk előadásaiiban a magyar költészet minden versformáját igyekezett besorolni a zenei metrika egységes rendszerébe, csupán *fokozati* különbséget érzékelve a „szótagolvasó”, a „rhythmikai” és a „metrikai” verselés egyes típusai között.

Berzsenyi költészetében például — véli Thewrewk — a rímes versek szótagolvasó elvet követnek, így aztán a sorok ritmikai alkata különböző. Pedig a szótagszám önmagában „semmi módon sem tájékoztat” a sor valódi ritmusáról. A magyar ötös verssor változatai zenei lefrással:⁹⁷

4 + 1	Szívem alig vár	♩ ♩ ♩ ♩ / ♩ ♩
2 + 3	Csárdás buzogány	♩ ♩ / ♩ ♩ ♩
3 + 2	Kis kacsá fürdik	♩ ♩ ♩ / ♩ ♩
2 + 3	Által karolja	
	Kedves babáját	♩ ♩ / ♩ ♩ ♩
3 + 2	Picinke csillag	♩ ♩ ♩ / ♩ ♩

A verstechnika fokozatos fejlődése Thewrewk szerint a szótagolvasó metrikától a zenei rhythmusok felé vezet. „Művészetté válik a vers, ha a versütemeket szóütemekkel töltjük ki. A magyar nyelv természeténél fogva ilyenkor

⁹¹ *Metrika*. 1903. 19.

⁹² PEKÁR Károly, *Magyar ritmus, magyar szó! — Verselméleti elnevezések magyarosítása* — *Magyar Nyelvőr* 31. 1902. IX. 15: 505.

⁹³ *Metrika* 1903. 38.

⁹⁴ KACZIÁNY Géza, *A magyar versalakok Erdősiig*. ItK 1891. 17–18.

⁹⁵ ERDŐS Renée, *Sapphó éneke*, Budapesti Napló 1901. jan. 15.; ZEMPLÉNI Árpád, *Áldomás*, Hazánk 1903. máj. 9.; MARKOS Ferenc, *Onphale*, Pesti Napló 1903. márc. 6.

⁹⁶ *Metrika* 1903. 42–50.

⁹⁷ Uo. 42.

önmagától áll elő az *ictus* és *accentus* megegyezése: Kis kacs / fürdik, fekete / tóba". A pusztán „szótagolvasó” verselő eljárás eltérő szabású verssorokat eredményez, amelyekre lehetetlen „egységes dallamot ... írni”.⁹⁸

A magyar tizenkettes sorokat például az jellemzi, hogy bennük „a sormetszet mindvégig megvan”, de egy-egy félsorban a „4+2 helyett 3+3 is állhat”. Ilyen váltakozás „csak szavalatra szánt dalban lehetséges, az énekben bajt okoz”. A bajon legfeljebb az segít, ha a 3+3 „trochaicusan végződik”. Berzsenyi-példa: vidám álom / cája — hamvadó szik / rája.⁹⁹

A Ponori Thewrewk Emil verstani munkásságáról alkotott képhez hozzátartozik pályájának a 20. századba átnyúló szakasza is. A magyar énekszövegek prozódiajának kérdéseit tárgyaló (befejezetlenül maradt) cikksorozata 1901–1902-ben jelent meg a *Zenevilág* hasábjain *A dallam és szöveg kongruenciája* címmel.¹⁰⁰ A téma (és az egybehangzást, összeillést, egybevághóságot jelentő latin kifejezés) egy önmagában jelentéktelen sajtóvitából származik. A *Zenevilág* egy korábbi számában a dr. Győző Modeszt álnéven író Kereszty István — egy új magyar dalmű fogyatékosságait bírálva — indulatos megjegyzésre ragadtatta magát: „Valóságos csapás, hogy nálunk... még a leggyakorlottabb, sőt híressé lett verselők sem tudják azt a szabályt, ... hogy a rímelő szók hangsúlyának egybe kell esnie.”¹⁰¹ Pedig mind a zeneszerzőnek, mind a szövegírónak, sőt „összes zeneoktatóinknak” is ügyelniük kellene „a zene és a nyelv kongruenciájára”.¹⁰² A bírálathoz Prozódia álnéven hozzászóló Aggházy Károly szerint „a szó hangsúlya a dallamhoz képest másodrangú szerepet játszik”.¹⁰³ Viszontválaszában Kereszty így összegezte álláspontját: „Ezt tanulják meg verselőink: a hosszú szótag egyszersmind hangsúlyos legyen, a rövid pedig egyszersmind hangsúlytalan! Akkor majd lehet az ő jambusaikra is — nem-magyar zenét írni. A magyar zene ellenben elsősorban a hangsúlyra épít; azért szabad akár hosszú, akár rövid szótaggal kezdeni vagy végezni akármelyik ütemet.”¹⁰⁴

Thewrewknek a kongruencia-vitához kapcsolódó cikksorozata 1901 karácsonyán indult a *Zenevilág*-ban. Egyetértéssel idézi Kereszty véleményét, hogy ti. „vers-akcentusnak és dallam-akcentusnak egybe kell esnie”, ugyanakkor „a kongruencia törvényét” az időmértékre, „a kvantitásra” is kiterjeszti.¹⁰⁵

Az európai kultúra történetében megfigyelhető versrendszerek számbavétele után Thewrewk leszögezi, hogy „a jelenkori összes európai nyelvek közt csakis a magyarban van külön időmértékes és külön hangsúlyos verselés”. A dallam- és a szövegrítmus „tökéletes kongruenciája” esetén „nemcsak az iktus és akcentusnak, hanem a kóta- és szótagmértéknek is egybe kell vágnia”.

Íde kapcsolódik egy személyes utalása: „sok bajom volt Gregussal, míg meg tudtam győzni arról, hogy igazán művészi vers nem lehet el metrikai típus nélkül”.¹⁰⁶

Ugyanakkor „különbséget kell tennünk szavalati és énekrítmus között”.¹⁰⁷ Arany egy verssora („A hegedű száraz fája”) pl. szavalatban 4/4, énekben 4/3/1 szerkezettű.¹⁰⁸ Az énekben az ütemrészek időbeli terjedelme is meghatározott, a „pausa” a rítmus része. A szavalt költészetben viszont „megelégszünk, ha a periódus bizonyos számú iktust éreztet velünk”. Olyan licenciák is előfordulhatnak itt, „melyek a zenével való kongruenciát lehetetlenné teszik” (pl. enjambement).¹⁰⁹

⁹⁸ Uo. 44–45.

⁹⁹ Uo. 47–48.

¹⁰⁰ PONORI THEWREWK Emil, *A dallam és szöveg kongruenciája*, *Zenevilág* II. 1901–1902. 18–19: 163–165, 22: 211–214, 27: 274–277, 34: 357–359, 36: 379–380, 40: 423–425, 41: 437–438, 45–46: 478–479.

¹⁰¹ Dr. GYŐZŐ MODESZT (=KERESZTY István), *Egy új magyar dalmű*, *Zenevilág* II. 1901. (okt. 1.) 5: 31.

¹⁰² Uo. 33.

¹⁰³ „PROZÓDIA” (= dr. AGGHÁZY Károly), *Két levél*, *Zenevilág* II. 1901. (okt. 8.) 6: 43.

¹⁰⁴ AGGHÁZY Károly — Dr. GYŐZŐ MODESZT (KERESZTY István), *Prozódiai vitánkhoz*, *Zenevilág* II. 1901. (okt. 15.) 7: 53.

¹⁰⁵ P. THEWREWK Emil, *Zenevilág*, II. 1901. 18–19: 162.

¹⁰⁶ Uo. 22: 211–213.

¹⁰⁷ Uo. 34: 357.

¹⁰⁸ Uo. 27: 275.

¹⁰⁹ Uo. 34: 358–359.

A kongruencia kérdéskörébe a *rímelést* is bevonja Thewrewk. Alaptétele: „A jó rím nemcsak hangbeli megegyezést, hanem rhythmusbeli helyességet is kíván.”¹¹⁰ Szerinte a rím��zők közötti megfelelés lehet

- 1) rhythmikai és metrikai, azaz teljes, pl. *csillog, villog*;
- 2) csak rhythmikai, metrikai nélkül, pl. *asszon, haszon*;
- 3) csak metrikai, rhythmikai nélkül, pl. *no lám, gondolám*;
- 4) rhythmikai és metrikai kongruencia nélkül, pl. *az az ég, bepíllanthatnék*.

Egytagú (arzsísbeli) rímhez páratlan szótagszámú megfelelés kell, pl. „Három alma meg egy fél, / Kérettelek, nem jöttél”.¹¹¹

A folytatás nélkül maradt VII. rész közlése után évekkel később jelent meg a *Magyar Nyelvőrben* Thewrewk *Syncope* c. zenei-verstani írása, melyről feltételezhetjük, hogy kapcsolódott a *Zenevilág*-beli ciklushoz. Ebben — Hermann Paul nyomán — a „thesis-elfojtás” („unterdrückte Thesis”) jelenségkörét (pl. hangbetoldás, hangkiesés) vizsgálta nyelvtani, verstani és zenei szempontból.¹¹²

Ponori Thewrewk Emil munkásságával elérte — sőt, túl is lépte — lehetősége határait a magyar verselmélet fejlődésének zenei alapozású 19. századi irányzata. Az a feltételezés, hogy nemzeti zenénkben és verselésünkben közös eredetű, sajátosan magyar ritmusképletek érvényesülnek, először a népdalok dallamritmusát elemző Fogarasi Jánosnál bukkant fel. Ezt az elgondolást Greguss Ágost lélektani és nyelvészeti alapon támogatta, Szénfy Gusztáv pedig — Wagner követőinek zenetudományi írásaitól is ösztönözve — kiterjesztette a magyar költészet egészére. Ő volt az első, aki a *zenei ütem* fogalmát következetesen alkalmazta a magyar *versritmus* értelmezésében. Nála fogalmazódott meg a versütemek időbeli egyenlőségének tétele is, bár ez — kimondatlanul — a zenével kapcsolatot tartó minden korábbi értelmezésben is jelen volt.

A magyar *versütem* fogalmáról Ponori Thewrewk Emil adott elméletileg alátámasztott tudományos értelmezést. Joggal írhatta róla — még életében — Pekár Károly, hogy „ritmikánk eredetének, mívoltának igazi tudományos vizsgálatát” ő indította meg.¹¹³ Épp e kérdés Pekár-féle tárgyalása mutatja viszont azt a szélsőséges torzulást, mely a ritmus *nemzeti* jellegének túlhangsúlyozásával bekövetkezett. Nála már „a magyar génusz esztétikájáról” van szó, melyben mindenféle magyar művészeti ág lelke „sajátos faji ritmikánk, ütemezésmdunk”.¹¹⁴

Amint 19. századi verselméletünk *nyelvészeti* irányának köszönhetjük a magyar *hangsúlyrend* versbeli szerepének felvetését és sokoldalú megvilágítását, úgy a magyar *versütem* mibenlétéről — Arany után — kétségtelenül a zenei irány képviselői írtak és mondtak először érdemlegeset. Ugyancsak az ő tevékenységükben került ismét a figyelem középpontjába az *énekkelhetőség* — tágabb értelemben az ütemen belüli időviszonyok — kérdése. A „taktusokkal megegyező mértékek”¹¹⁵ vizsgálatának és leírásának jellegzetesen *zenészeti* módszerei Pálóczi Horváth Ádámól Szénfyn és Thewrewken keresztül vezetnek egyfelől a magyar versek megzenésíthetőségéről oly sok fenntartással nyilatkozó Kodály Zoltánhoz,¹¹⁶ másfelől a versütemet a „terv szerinti időmérés” ideális, ismétlődő egységének tekintő Horváth Jánoshoz.¹¹⁷

¹¹⁰ Uo. 40: 424.

¹¹¹ Uo. 41: 437–438.

¹¹² PONORI THEWREWK Emil, *Syncope*. Magyar Nyelvőr XL. 1912. 107–112.

¹¹³ PEKÁR Károly, *A magyar nemzeti szépről. — A magyar génusz esztétikája*. Bp. 1906. XI. A magyar tánc, a magyar zene és a magyar nótá, 317–392. Az idézet helye: 322.

¹¹⁴ PEKÁR 1906. 321.

¹¹⁵ PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám az énekkelhetőség kérdéséről: Magyar Műsa XLVII. 1787. 388.

¹¹⁶ „Jámbust lehetetlen magyarul megzenésíteni”. — *Így láttuk Kodályt*. Bp. 1979. 93. L. még KECSKÉS András, *Kodály verstani feljegyzései egy József Attila-kötet kapcsán* 1980. 3. 788–807.

¹¹⁷ HORVÁTH János, *A magyar vers*. Bp. 1948. 130–137.

A DUALIZMUS KORA

I.

A kiegyezéssel kezdődő ötvenegy év alatt vált Magyarország modern európai állammá. Ha egy korszak nagysága annak építészeti tevékenysége; hidak, gyárak, kórházak, bankok létesítése s vasúthálózatának hossza meg sűrűsége alapján volna lemérhető, úgy ez a kor a legeredményesebbek egyike lenne az egész európai fejlődésben. E hosszú békekorszak nemzedékeit valóban félre is vezették a föllendülés, a korábban nem is álmódott anyagi fejlődés külső jelenségei. A magyarság felelős politikusai és vezető rétegei egyre fokozódó mértékben vetették alá magukat, félőképpességüket ez egyensúly illúziójának.

II.

A kiegyezés megalkotói azonban még komolyan törődtek az országban élő más nyelvű nemzetiségek kérdésével. Deák Ferenc és Eötvös József kidolgozta az 1868: XLIV. tv.-cikket, a „nemzetiségi kiegyezés” törvényét. Ennek betűje humanus és nemes felfogást sugároz, méltót alkotóinak szelleméhez. A szentkorona országainak minden lakója együtt — úgy mond a törvény — a magyar „politikai nemzet”. A fogalom logikus továbbfejlesztése a szentkorona tagjai — *membra sacrae coronae* — régi tételének. Az sem kötötte a nemzetiségeket nyelvhez vagy nemzetiséghez. Következésképp a „politikai nemzet” sem jelent nyelvi és még sokkal kevésbé faji egységet.

A magyar állam minden polgára sejtje a politikai nemzetnek. A törvény kimondja, hogy ez állampolgárok — egyenként vagy összesen — nyelvük, kultúrájuk, hagyományaik és vallásuk szabad gyakorlásában nem korlátozhatók. Minden állampolgár, akár a magyart, akár más idiómát vall anyanyelvének, egyenjogú tagja az egység magyar „politikai náció”-nak. Egyik vagy másik népcsoporthoz vagy nyelvi egységhez való tartozása sem képez számára hátrányt hivatali méltóság vagy tiszttség elnyerésében. Ún. politikai vagy nem politikai állások közti különbséget a törvény nem tesz; a magyar nemzetiség számára semmiféle előnyt vagy előjogot nem biztosít. Minthogy azonban az ország egységes közigazgatása az egész számára egy nyelvnek mint hivatalos nyelvnek gyakorlatát követeli meg, s minthogy ez az ország eredetében, történelmében, szervezetében és műveltségében magyar volt és magyar ma is, a törvényhozás, a hivatalos érintkezés és az állam szervei nyelveként a magyart jelöli meg. Ám a magyar országgyűlés valamennyi törvényét az országban használatos minden egyéb nyelvre is lefordítják és a lakosok számára hozzáférhetővé teszik.

E „kiegyezés” megalkotói a magyar állam egységének veszélyeztetése nélkül valóban nem léphettek túl törvényük fent vázolt rendelkezésein. Az 1868: XLIV. tv. még ma is egy soknyelvű, de történeti egységként kialakult ország nemzetiségi kérdései megoldásának ideális kánona. A hiba, amit megalkotói, szövegezői és elfogadói elkövettek, nem a törvény betűjében, hanem mind létrehozóinak, mind a 67-es Magyarország vezető rétegeinek egy optikai csalódásában rejlik.

Minden kiegyezés két vagy több érdekelt fél megállapodása. E követelménynek az uralkodóval kötött közjogi kiegyezés esetében alkotói meg is feleltek. A nemzetiségi kiegyezés azonban mindössze egy Magyarország és parlamentje részéről följajlott kiegyezés-tervezet volt, amit a kisebbségek soha, csupán az országgyűlés tagjai fogadtak el. Meglepő, hogy egy Deák Ferenc belátásával, tapasztalatával és bölcsességével rendelkező jogász s egy Eötvös József humanista filozófiájával és műveltségével bíró gondolkodó nem vette észre ezt a hiányt. Bármint volt is, bizonyos, hogy éppen ezen mulasztás következtében a 67-es magyar állam súlyos sebbel lépett életbe s ez a sérülés az évek folyamán gyógyíthatatlannak bizonyult.

Szinte egyidejűleg váltak az ország vezető rétegei egy sajátságos illúzió rabjává. A törvény csak fokónként megnyilvánuló elégtelensége már nem a törvényhozók, hanem a törvény végrehajtóinak számláját terheli. Ezek

ui. a kérdést most már minden időkre megoldottnak állították anélkül, hogy meggondolták volna, vajon a törvény szép meghatározásai az életbe áttölthetők-e vagy sem? Egyrészt nem akarták tudomásul venni, hogy a kisebbségek már 1848-ban meghirdetett területi igényeiket föl most sem adták; másrészt pedig, hogy még Deák és Eötvös programjának követelményei sem voltak, csupán részben és elégtelenül, áttölítve a nemzeti valóságba. A nemzetiségi kérdés — így gondolták — elvesztette aktualitását. Holott éppen a 80-as években vált igen határozottá és céltudatosná.

Így aztán az 1868. évi törvény, mint már idejélmúlt s így szükségtelen, feledésbe merült. Midőn 1895-ben a nemzetiségek a kormányt oly engedményekért ostromolták, amelyeket a törvény nagyrészt már előírt, ez nem volt hajlandó még azt sem engedélyezni, amit 1868-ban már megígért vagy kilátásba helyezett.¹

És mégis: a magyar politika a nemzetiségekkel szemben sem elnyomónak, sem erőszakkal beolvasztónak nem nevezhető. Elnyomó törekvések helyett az egész akkori vezető társadalmat a tuncság bűnében kell elmarasztalnunk. Az egyensúly ábrándjában élve alig-alig törődött a kisebbségek problémáival, s ha mégis, csak akkor, amidőn számára kényelmetlenné váltak. Ilyenkor hevesen reagált és nem gondolt a következményekkel. Ám éppen ezek a felületi, de meggondolatlan és sértő rendelkezések voltak azok, amelyek a magyarok s a legtöbb nemzetiség közötti viszonyt megmérgezték. A korszak végén már két határozott körvonallal bíró front állott egymással szemközt.

III.

Mindazonáltal az egész helyzet meghamisításával lenne egyértelmű, ha azt hinnék, hogy a Magyarországot kormányzó rétegek esetleg valaminő szociális elnyomást fejtettek ki a nemzetiségek alárendeltebb társadalmi helyzetben leledző rétegeivel szemben. A fejlődés vizsgálata más eredményhez vezet.

Csak igen későn lett meggondolás tárgyává, hogy az 1848. évi törvényhozás két nagy problémát figyelmen kívül hagyott. Ezek aztán az egész kiegyezési korszakot, mint pusztító kór, aknázták alá.

Íme az első mulasztás. Az 1848-as alkotmány mindenekelőtt azon parasztok helyzetét rendezte, akik egy telket — vagy legalább fél telket — mondhattak magukénak. Az agrárproletariátus kérdése viszont egyáltalában föl sem merült.

A második alapvető hiba pedig az volt, hogy a nagybirtok kérdése egyértelműleg nem rendeztetett. Egyrészt ugyan nem tagadható, hogy a nagybirtok olyan lehetőségekkel bír — tekintettel a nemzetgazdaság egészére is —, amikkel a kisbirtok nem rendelkezik. Másrészt viszont abszurdum egy agrárországban a megművelt föld 32%-át — 7 millió holdat — egy viszonylag igen vékony réteg kezében meghagyni, valamíg a törpebirtok az egész ország 37 millió holdra rúgó megművelhető földjéből csupán 2,155.168 holdat — 5,8%-ot — birtokol, holott a földbirtokosság 53%-a törpebirtokos.

Alakosság többségét latifundium és hitbizomány akadályozza fejlődésében és terjeszkedésében — vagy pedig egyáltalában nem képes ellátni magát, táplálni háza népét.²

IV.

Így veszi kezdetét a parasztság többségének végzetes proletarizálódása. Ebből az elszegényedési folyamatból kiveendő ugyan a nagyparaszt — a „zsíros” paraszt —, de a földműveltség ezen arisztokráciája 1848-ban nem rúgott csak 40 400 főre. Ha azonban a parasztság alsó és legalsó rétegeire tekintünk, akkor nyílik meg szemünk előtt a növekvő nyomor panorámája, s ennek a nyomornak az ország magyar és nem magyar lakosai egyformán áldozatai. 1851-ben Magyarországon 22 715 volt a törpebirtokok száma. 1895-ig számuk 1 278 000-re szökkent föl.

¹MISKOLCZY, A magy. nép tört., 269.

²MISKOLCZY, Ungarn etc., 120.

Kommentár ezeknek az adatoknak nincsen szükségük. Viszont — ki kell őket egészítenünk. 1870-ben egy földbirtokosra átlagban 6,78 hold esett; 1895-ben már csak 1,73 hold. 1870-ben a törpebirtokos még a megművelt föld 14,2%-át birtokolta; 1895-ben — láttuk — csak 5,8%-át.

Vessünk egy pillantást az agrárproletárra, a napszámosra is. 1881/2-ben átlagban napi 3–4 forintot keresett; 1884-ben csak 1,50–2 frt-ot. 1897-ben a napszám 1,20 frt-ra esett. S mindez azokban az években, amidőn Magyarország gabona-termelésük — az USA és Oroszország után; Argentína és Kanada még nem lépett fel a világpiacon — évi 46 millió mázsa gabonával a harmadik helyen állt s fölöslege számára könnyen talált kiviteli lehetőségeket!

V.

Érthető, hogy a szegénység, amely az országon belül a helyzet javulásában nem reménykedhetett, rosszabbodásáról viszont kétsége nem volt, a század második felében, amidőn Amerikát még a jövő országának tekintették, egyre növekvő számban hagyta el hazáját, hogy az Újvilágban jobb életlehetőségeket keressen a maga számára.

A kivándorlás 1871-ben indult meg 119 kivándorlóval. Számuk évről évre nőtt. 1907-ben 192982 emberrel tetőpontjára jutott. Ha még hozzávesszük, hogy a kivándorlók, néhány nagyon szegény tót vidék mellett, legfőképpen a Székelyföld s a Tiszántúl lakosaiból kerültek ki, oly vidékekről, ahol a magyarság zárt településben élt és századokon át dacolt minden veszéllyel, fogjuk csak megérteni, milyen katasztrofálisan érintették a kivándorlások a magyar nép egészét.

VI.

Az összképét még a magyar középosztály összeomlásának rajzával is ki kell egészítenünk. Ez — a régi köz- és középnemesség — a XIX. század első felében, rengeteg beléje rögzült hibája ellenére, még valóban a nemzet gerince volt.

A kártalanítást — amit az előjogaikat eltörölő 1848. évi törvény számukra előírta — s ami tőkegazdálkodásra való áttérésükhöz nélkülözhetetlen lett volna — a nemesség igen nagy késéssel vagy egyáltalában nem kapta meg. Az elnyomatás kori abszolútizmus kormányainak nem állt érdekében, hogy a régi Magyarország épp ezen legértékesebb és legmagyarabb részlegét támogassa. A vonatkozó ediktum csak 1853. március 3-án jelent meg. Előlegek a kártalanításra szorványosan és elégtelenül folyósítottak s a kérelmező politikai megbízhatóságától — *Gutgesinntheit* — tétettek függővé.

A gazdasági bizonytalanságban eltöltött évek aláaknázták az azelőtt sem tőkeerős *bene possessionati* anyagi egyensúlyát. A tőkegazdaság követelménye különben is oly modernizmus volt, ami természetüknek, hagyományaiknak nem felelt meg. A magyar állam összeomlásától újra-felépítéséig eltelt tizenhét esztendő azonban még más síkon is föltakarta sajátos helyzetük mélyebb geneziséit.

A magyar nemesség, ami csúcsjelenségeit illeti, soha nem volt nagyobb, mint 1825 és 1848 között, és mégis: mint rend már a széttöredezés állapotában leledzett. Belefáradt az egyéni és közösségi felelősség terhének huroklásába, amit száz év óta a nemzet sorsának intézése rótt rá. Szabadulni akart tőle. 1849 — ha megannyira annak tűnt is — a magyarság egésze szempontjából nem jelentett végzetes törést. Nem telt sok időbe, hogy újra talpra állt. Mikor aztán a magyar állam is új kezdeteibe lépett, egyszerre kitűnt, hogy nem volt vezető osztálya az épp imént levitézett nemességen kívül. A Ferenc József-i abszolútizmus egyszerűen elmulasztotta, hogy polgárból-parasztból új elitet neveljen. Így aztán az az ifjú paraszt, aki politikai tehetséget és hivatást érzett magában, részévé és részeseivé vált a régi nemesi társadalomnak akkor is, ha nem volt nemes s később sem szerzett magának nemesi oklevelet.

A XIX. század második felét nehéz manapság másként, mint a hagyomány és világa hanyatlási és feloszlási korának tekinteni, különösen ha a két összeomlás — 1918, 1945 — irányából nézzük. A visszatekintő előtti szükségszerűen lépnek előtérbe azok a jelenségek, amelyek a már közelről kísértő katasztrófára utalnak. Ezek a jelenségek pedig lényegi hasonlóságot látszanak felmutatni azokkal, amelyek középett a XV–XVI. század fordulójának nemessége élt.

Az analógiáról bölcsen kimondták már, hogy csak akkor érvényes, ha az összehasonlított alakzatok között „a funkció egyenértékűsége” áll fenn. Következésképpen Nagy Sándor és Julius Caesar vagy a mohácsi magyar s az alcázarquebiri portugál vereség közt vont párhuzamok értéktelenek, viszont a XV—XVI. század fordulójának és a XIX—XX. század fordulójának magyar nemessége közt vont párhuzam autentikus. A portugál katasztrófát nem követi a győzelmes muzlim inváziója, mint Mohács után a magyart. A magyar vezető osztály viszont az első világháború előtti évtizedekben maga ismeri föl — tudatosan és következetesen — „őseit”: rokonait a szerepben és a sorsban, a török előtti idők magyar nemességében.

A Mátyás halála s a mohácsi vész közti harminchat év alatt vált semmivé az ország központi hatalma; nőttek az országgyűlések a rajtuk fegyveresen fölvonuló nemesség borgőzös, hepciáskodó gyűldéivé; bennük a rendi tömeg merőben más célok felé törekedett, mint a nagyurak a királyt egészen kezükben tartó „udvari pártja”. Mindez együtt tragikomikus helyzetet idézett elő.

Töméntelen törvényt termelt ez a kor csak azért, hogy senki meg ne tartsa őket. Egy öngőgijébe részegedett retorika hivalgott ország-világ előtt a nemzeti büszkeség s az ősi dicsőség felhánytorgatásának oly kifejezéseivel, amelyek minden reális tartalom híjával szűkölködtek. E kísérteties bábjáték tömkelegéből azonban egy ember alakja magasodott föl, egy valóban genális jogtudósé és törvényalkotóé, ügyvédé és bíróé, sőt — ország nádoráé. Werbőczy Istvánról beszélünk. Fékelen becsvágy hajtotta politikus, megszállottja a hatalom ördögének, kapzsi vagyonszerző — így aztán minden kivételes tehetsége ellenére is, mint annak legjellemzőbb képviselője tartozik a hanyatló korhoz, amelyben élt.

A magyar jog és szokásjog hatalmas Hármaskönyvét Werbőczy szerkesztette. Benne századokra kiható érvénnyel foglalta össze mindazt, amit jogi téren a magyar középkor alkotott. Ám éppen e műve által öltöztette saját korának antiszociális, korlátozott törvényhozását abba az időfeletti formába, aminek véglegessé rögzítésével hazája egészséges továbbfejlődését századokra akasztotta meg.

Óriási művének ez a kettős arca egyidejűleg jellemzője saját lényé belső polarizációjának is.

Ez volt hát ez az ellentétei fényekben irizáló alak, akit a XIX—XX. század fordulóján „a jogász nemzet” képviselői mindannak, ami magyar, legfőbb kifejezéseként állítottak maguk elé, hogy utánohassák azt a „közjogi gondolkodást”, amit benne és művében láttak megtestesülve.

Az a harminc év, amely Rudolf trónörökös halálától (1889) az Osztrák—Magyar Monarchia összeomlásáig (1918) eltelt, a központi hatalomnak a fejedelem előregedése, az egyetértésnek közte s az új trónörökös, Ferenc Ferdinánd közt egyre feltűnőbb hiánya folytán, immár egy a hanyatlás látható jelei közt támolygó politikai alakzat története. A monarchia egysége és tekintélye egyre inkább csorbul az osztrákok magyargyűlölete és a magyarok osztrákgyűlölete következtében. A nagyhatalmi állás már csak a német birodalom támogatásával tartható fenn. A parlamentek — egyre lazulván a központi hatalom — mindinkább az állami apparátus voltaképpeni hatalmi tényezőjeként próbálnak fellépni. Belső rendjük azonban a XIX. század utolsó évtizedében megbomlik. Az egyre arrogánsabban fellépő ellenzékek állandó obstrukció segítségével megbénítják, s van úgy, hogy meg is hiúsítják a parlamentek munkáját. Az ellenzékek a kettős monarchia végérvényes fölszámolására törekednek. Magyarországon leghatalmasabb pártjuk, a 48-as függetlenségi párt, többségre jut. A kiegyezéssel dualizmus alapján álló régi szabadelvű kormányzópárt tehát kisebbségre szorul. Egy kisebbségi kormány, az ún. „darabontok”, a korona minden támogatása ellenére is megütsült kísérlete után a magát az ellenzéki pártok koalíciójának nevező többség ugyan kormányra kerül, de csak azért, hogy teljes tehetetlenségét bebizonyítsa. Arra, hogy a helyzetet uralja, épp oly kevésbé képes, mint annak idején Werbőczy István kérészélettű nádori kormánya. A még nagyhatalom kettős Monarchia s a magyar társadalom útjai egyre inkább elválnak egymásból. A fejlődés itt is tragikomikus helyzetbe torkollik.

Közben a külpolitikai látóhatár mindinkább elsötétül. A XX. század első tizenöt évében a jövő már előre sejthető. Ha egy véres összetűzésben a német császárság győzne, oldalán Ausztria szerepe alig lenne több egy

jókora csatlósállaménál. Ha azonban az orosz császárságé lenne a győzelem, ez — a pánszláv eszme jegyében — Ausztria—Magyarországot, amelyben oly nagyszámú a szláv népelem, egyszerűen darabokra szakítaná. Erre a nyugat és kelet felől egyszerre fenyegető veszedelemre azonban az ország vezetői oly nemzeti politikával felelnek, amely úgy tesz, mintha a magyar korona országaiban nem is élneek kisebbségek; mintha a fenyegető és mélyreható erjedés, amely a munkásság tömegeiben egyre inkább elharapózik, egyáltalán nem is létezne. Ezen problémák orvosolása helyett „közjogi” formulákkal játszanak s ezekért szállnak síkra.

Ez az illúziókergetés utolsó, kétségkívül dekadens megnyilvánulása a magyarság genuin romantizmusának. A reformkor kezdetén Széchenyi volt az, aki felismerte egy a valósággal szemben elfoglalt hasonló magatartás jelenvalóságát a magyarság színekében — és fölverte álmából nemzetét. Ám a különbség akkor és most közt lényegbe vág. Az alkonyuló XVIII. században a társadalmi struktúrák még csaknem érintetlenül álltak azon a helyen, amit a java középkorban elfoglaltak. Akkor — a preromantika, majd a romantika korában — a magyarság konzervativizmusa integráns része volt a maga korának; szemben a *fin de siècle* és a háborút megelőző évek erjedő kóroszával, amelyben minden egyensúly — ha nem is bomlott meg — legalább a bomlás veszélyében forgott. Benne minden emberi és közösségi kérdés nyitott sebbé vált. Az európai élet nagy új jelenségei — mint szocializmus és kommunizmus — már a kapukon dörömböltek.

Így hát a magyar felső osztályok *fin de siècle*-illuzionizmusa furcsa visszaesés. Ábrándjai első korszakából a XVIII. században kilépett már. Fölbredt s a reformkor idején nemcsak nagyot s emberhez méltót alkotott, hanem olyat, ami egészen az akkori idők magaslatán állt. A betegség éppen a visszaesésben mutatkozik meg. Most, soha nem remélt nemzeti, társadalmi és politikai lehetőségek idején — indokolatlan ez a visszacsúgyedés ábrándok álmaiba. Széchenyi István nem jön el másodszor. Mindazonáltal igaza van Szekfű Gyulának, midőn hangsúlyozza: „Ugyanaz a nemzeti alkotóerő, mely az első generáció — a reformkor — nemeseit a nagy fellendülés önzetlen munkájába állította, a késő unokákban elszánások és tettek helyett nemzeti illúziókat szül, de ez illúzióknak oly éles formákat és annyira magyaros tartalmat senki sem tud adni, mint ez az atavisztikusan politizáló, politikai érzékkel bíró nemesség.”³

IX.

Végérvényesen most válik uralkodóvá a magyar gentry típusa; hanyatló világát a századvég egyik legnagyobb frója, Mikszáth Kálmán örökíti meg. „Nagyúri” ambíciójú életformájához az örökölt „hétszilvafa” nem elegendő. A régi köz- és középnemesség fiai és unokái kilátástalan adósságokba verik magukat. Egyidejűleg azonban Tisza Kálmán miniszterelnök (1875–1890) nagy méretekben építi ki főleg a fővárosban összpontosított bürokráciája szervezetét. Megkezdődik a vidéki nemesség áradása a főváros felé, harca ottani, lehetőleg zsíros állások elnyeréséért. Az apák a megyénél még *nobile officium*-ként vállaltak hivatalt; a fiakból fizetett alkalmazottak lesznek. Elhagyják a vidéket s gyökereik-vesztetten élnek a most hatalmas fejlődésnek induló fővárosban. Sokan közülük eladják régi birtokaikat, csak hogy szabadulhassanak adósságaiktól. Fekvőségeiket azonban majdnem sohasem a nagyparaszt vásárolja föl, holott ez volna a fejlődés természetes egymásutánja.

A gentryk jelentékeny része azonban mégis a vidéken maradt, régi birtokain. Sokan közülük csak 1945-ben veszítették el udvarházaikat, ősi földjüket. Hanem ebben a rétegben a hanyatlás jelenségei még sokkal föltűnőbbek, mint nagyvárosi polgárokká vedlett atyjafiaiknál. A régi *bene possessionati*, eldugva, néha egész életükön át, egy kicsiny faluban, koruk műveltségének nvóján állottak. Nem szükséges nagy költőkre gondolnunk, a széphalmi Kazinczyra, a csekei és álmosdi Kölcseyre. Régi nemesi udvarházakban is, amelyeknek urai soha nem állottak nemzetük kultúrája vagy történelme vezető helyén, olyan könyvtárakra akadhattunk, amelyek az európai felvilágosodás vagy romantika egész kincsével voltak gazdagok. A múlt század második felében azonban, a törekvés, hogy a haladással lépést tartsanak, behamvad; a szellem dolgai iránti spontán érdeklődés ellanyhul, el is sorvad. A gentry „kutúrája” hovatovább lokálisá lesz, elprovinciálosodik. Mindinkább a pillanat divatjának irodalmára korlátozódik; néhol mindössze a hírlapokéra.

³ SZEKFI, Három nemzedék, 314.

X.

Vezető szerepét a régi nemzet-gerinc más téren is feladja a XX. század első évtizedéig. Az országot szinte egészében a főúri rend kormányozza s vele azok, akik — elsősorban anyagilag — életformájába bekapcsolódni képesek. A voltaképpeni gentry a legtöbb esetben kénytelen másodrendű hivatalokkal beérni. A kulturális irányítás már előbb kicsúszott a kezéből. Ez mindinkább a főváros: a fővárosi polgár kezébe kerül. Nemsokára Budapest lesz az egyetlen fórum, amelyen önálló, valóban európai kultúrtenyészet fejlődhet ki, valamint országszerte minden más kultúrközpont vagy tőle lesz függővé, vagy végképpen elprovinciálisodik. Ám Budapest kultúráját nem a *bene possessionati* utódai képviselik, hanem a pesti polgár: egy nagyon is hibrid összetételű társadalom, amely a XIX. század folyamán áll össze, hogy hamarosan meghatározza a műveltségi képet, jóllehet igazi, szerves vezető középosztállyá sohasem lesz.

A főváros igen sajátos demográfiai képződmény volt. Német nyelvű régi lakosai — néhány óbudai maradványuktól eltekintve — teljesen elmagyarosodtak. A társadalmilag vezető réteg viszont a legmagasabb hivatalok ellátóiból, nagyrészt jóhangzású nemesi nevek viselőiből került ki. Ezek a régi lakosság azon részét, amely vagyona és személyi kvalitásai révén velük lépést tarthatott, többnyire hátsó gondolat nélkül vették fel a maguk társaságába. A hivatalnok osztály azonban nemcsak ebből a *noblesse de robe*-ből áll. Hozzá számos megmagyarosodott idegen csatlakozik, fiai és unokái a cseh és osztrák hivatalnokseregnek, amit 1849 után az abszolutizmus hozott Magyarországra. Minthogy a *noblesse de robe* tagjaival egyugyanazon hivatalokban szolgálnak, elkerülhetetlen, hogy ezek velük társadalmi kapcsolatra ne lépjenek. Végül, mint legkésőbb belépő részleg és kezdetben csak hosszú vonakodások árán megtérve, majd fölve és baráti, sőt rokon kapcsolatra is méltatva, még a vagyonos és művelt zsidóság válik integráns alkatrészévé a főváros társadalmának. Így alakul ki a kiegyezési kor évtizedei alatt ez a heterogén társadalom, amelynek tagjai magukat úrnak nem, polgárnak még ritkábban, hanem egy nagyon sajátos kifejezéssel „úri emberek”-nek nevezik.

XI.

Bármennyire konzervatív és arisztokratikus volt is a régi Magyarország szociális rendje, nem hiányozhattak belőle az ezzel a renddel ellentétes erők sem. A vezető osztályok úgy néztek át a munkás osztályokon, mintha nem is léteztek volna, jóllehet 1918-ig Magyarországon 4241 iparvállalat már legalább félmillió munkást foglalkoztatott, akiknek java részét a szociáldemokrácia addigra már meg is szervezte. Az országos figyelem hasonló hiánya sújtotta az agrárszocialista rétegeket, holott 1890 óta gyakran jelentkeztek tömeges fellépések formájában. Ezek nem voltak mindig vértelenek és nemegyszer Budapesten is felütötték a fejüket. Fontosságukat mégsem ismerték föl, a bennük rejlő fenyegetést bagatellizálták s végül — néhány kivételtől eltekintve — szó nélkül tértek napirendre fölöttük.

XII.

Körülbelül egyidejűleg ment végbe a főváros művelt rétegeiben egy mélyreható szakadás, amely a folyton erősödő szocialista törekvések nélkül talán soha, de mindenesetre egészen másképp következett volna be. Főnállt egészen 1945-ig, s mindvégig a XX. századi magyar szellemi élet legjellemzőbb jelensége volt.

Miközben a hivatalos Magyarország és vezető osztályai vak felelőtlenséggel élték tovább *fin de siècle*-idilljüket, tudomást sem véve a szocializmus követeléseiről, egy kicsiny, de egyre növekvő intellektuális csoport csatlakozott a szocialista ideológiához. Hamarosan saját folyóiratuk termelt, írásaik számára kiadót találtak, sőt kiterjedt olvasótáborra tettek szert, amelynek fiatalabb része magáévá tette elveiket. Így hát a századfordulótól kezdve egy második rétegről, úgyszólván a főváros társadalmának egy *alsóbb* vonulatáról beszélhetünk, amely a hivatalos Magyarországgal szemben tudatos — ha nem is parlamenti — ellenzékét képezett.

Kezdetben ezt a második vonulatot ugyan diszkreditálta a hivatalos közvélemény szemében az a körülmény, hogy képviselőik, híveik egy igen jelentékeny része oly elemekből tevődött össze, amelyeket a felső osztályok

„szubverzív”-nek vagy egyszerűen társadalmilag elfogadhatatlannak tartottak. Csakhamar azonban nagy költők és írók tűntek fel ebben a vonulatban. 1906-ban Ady kiadta Új verseit; 1908-ban a megújult irodalom központi szellemi orgánuma, a „Nyugat” is megindult. Innen kezdve ezzel az új jelenléttel a magyarság színpékében mind szellemi, mind politikai szempontból számolni kellett.

A két vonulatban az a különös, hogy egyazon országban, sőt egyazon városban évtizedeken át éltek egymás mellett s mindkettőnek egymástól független saját fejlődése volt. Szociális-politikai, kulturális és szellemi síkon közösség közöttük nem állott fenn. Ilyesmi több kísérlet ellenére sem jött létre.

E feltűnő jelenség magyarázatával szolgál az a tény, hogy a szakadás láthatóvá ugyan csak a világháborút megelőző másfél-két évtized folyamán vált, előzményei mégis nagyon mélyre nyúlnak, egészen odáig, ahol — 1848/49-ben — a radikális szocialista gondolkodású Petőfi a nemesi hagyomány megköti Kossuthtal állt szemben.

A háború előtti tíz-tizenöt évben hamarosan megmutatkozott, kik azok az írók, akiknek művei a felső rétegek szalonjaiban polgárjogot nyernek, darabjai az állami színházakban előadhatók. Ezek — jóllehet vannak közöttük jelentékeny képességű emberek is — koruk problémáit nem érintik, s ha mégis, akkor úgy, hogy ábrázolásmódjuk senkit nyugodt álmában meg ne zavarjon. Műveikben a szerelem túlcukrozott érzélgős illű, darabjaikban a paraszt a hazának jó módá, igen színpadias megjelenésű hű fia, a történelmi „hős” pedig kardcsörtető, dübörgő pátoszd, pompózus barokk figura.

XIII.

A felső vonulatot — éles ellentétben az alsóval — nem is irodalmi alkotásai teszik jelentőssé a régi Magyarország utolsó évtizedeiben. Fontossága politikai-történelmi síkon lép előtérbe. Benne ui. a magyar génusz — még egyszer és utoljára a történelemben — mint világpolitikai tényező játszik szerepet. Képviselői egyedi, határozott körvonalakkal bíró, nagy formátumú államférfiúi típus megtestesítői. Ilyen idősb Andrássy Gyula, Kállay Béni, Tisza Kálmán, Széll Kálmán, Szilágyi Dezső, Justh Gyula, ifjabb Andrássy Gyula, Tisza István és mások. Minden esetben a közép-, nemegyszer a főnemesség tagjai. Ősi, még eleven hagyomány hordozói, akiket nagy politikai látókör és történelmi hivatás hívott. Bennük még egy, a török kor magyar politikusaire emlékeztető politikai nuda és kultúra él. Mindazonáltal életművük ellentmondástól nem ment. Nemcsak kései nagy formáját képviselik a magyar individualizmusnak, hanem részesei egy dekadens társadalom kétes örökségének és a régi életformák általános felbomlásának is. Idősb Andrássy Gyula szerepével ugyan még siker és nagy eredmények vannak összekötve. Ezek végzetes gyümölcse majd csak a távolabbi jövőben érik be. Az utolsó köztük, Tisza István, viszont kezdetektől fogva a legellentétesebb szerep hordozója mindnyájuk közt. Vele teljesedik be az ősi birodalom tragédiája, amelynek összeomlása őt magát is romjai alá fogja temetni.

Nemzeti reformátor — amire korának elsősorban lett volna szüksége — Tisza bizonyára nem volt. Még a reformkor nemzedéke sem másért lett azzá, hanem mivel belelátott a Nihilbe, amely benne és körülötte terpeszkedett. Széchenyi életműve, Vörösmarty költészete a tanúság emellett. S 1848-ig volt is rá remény, hogy kitörhetnek ebből a Nihilből új, életteljes távlatok irányában. Tisza azonban hetven évvel volt fiatalabb Széchenyiné. Két emberöltő folyamán a kitörés reménye elsorvadt; a Nihil tudomása — körülötte és mélyen benne — megfellebbezhetetlenné vált.

1899 újév napján — 37-édfél éves korában — ő üdvözli apja öreg pártya nevében Széll Kálmán miniszterelnököt. Az „üdvözlés” lényeges tartalma egy világégés-vízió. „Nem látják-e azon vészjeleket, melyeket a helyzet rejt méhében?... — kérdezi. — Ki áll jól róla, hogy nem áll-e be bármely pillanatban oly szituáció, amelyben a nemzet... egész erejére van szükség? Minő borzasztó következményekkel járna az, ha ... ebben a tehetetlen anarkiában találná a magyar nemzet alkotmányos szervezetét? Tisztelt barátaim! Damokles kardja függ ... minden felett, ami szent előttünk.”

Ha azonban ez volt a meggyőződése, joggal várhatnók, hogy legalább igyekezni fog a beteg mellékútra sodródó nemzeti sorsalakulás orvosságát megtalálni és alkalmazni. Erről azonban egész közéleti pályája alatt szó sincs. Amire törekszik, nem egyéb, mint a fejlődésnek — már akár beteg az, akár egészséges — megállítása: a mindent konzerválás, hiszen képzeletében akármiféle továbbhaladás csak az összeomláshoz visz közelebb.

Mindennek próbáját is bírjuk Tisza választóihoz intézett híres ugrai levele (1904. 9. 8.) kitételei- és következményeiben. A levél éles provokációval lőtt bele a közvélemény akkori viszonylagos nyugalmaiba. Ám éppen ez volt az, amit temperamentuma nem viselt el. „Meglehet — írja — hogy az önfenntartási ösztön egész szilajságával fogják utunkat állni azok az elemek, amelyek csak a botrányok és parlamenti anarkia napjaiban remélhetik érvényesülésüket s akiket saját jelentéktelen voltuk lesszállít az őket megillető szívfonalra...” Hanem — az ellenségválasztás ősi törvénye szerint — az, aki a kesztyűt a másik arcába vágja, ezzel a maga nivójára állítja a kihívottakat. Egyként áll rá, mint ellenfeleire: erős temperamentum, nagy ambíciók és potens karakter vergődése egy impotens szellem karmai közt. Egész emberi és államférfiúi attitűdje nem több egy a saját kietlen pusztaságát érző és ettől rettegő lélek gigantikus méretekre torzított rekompenzációjánál: álarc, tragikomédia, cyranóskodás.⁴

XIV.

A konzervatív államférfiak vezette, konzervatív társadalmi rendre felépült Monarchiának oly hatalom szövetségét kellett keresnie, amely a maga részéről ugyancsak hagyományos szociális rend alapján áll s az egyén — a másnyelvű egyén — államához való tartozását is ebben az értelemben fogja fel. Ez a meggondolás magyarázza meg a poroszoktól 1866-ban oly érzékeny vereséget szenvedett Ferenc József elhatározását, amivel a Monarchia külpolitikáját éppen a Poroszország uralta német birodalomhoz kötötte. Königrätz után, a politika szémszögéből nézve, Ausztria természetes szövetségese nem Német-, hanem Franciaország lett volna. 1870-ben még a gondolat, francia szövetségben támadni a poroszra, Ferenc Józsefhez igen közel állt. Andrassy tartotta vissza, aki föltételezett egy porosz—orosz titkos szerződést. Nem tévedett. Ha Ausztria Poroszországot, úgy az orosz császárság Ausztriát támadta volna hátba, azaz már 1870-ben kitört volna a világháború. A következő évben aztán — veresége következtében — megmutakozott Franciaország igazi helyzete is. Ott a monarchia nem volt a szociális szisztéma természetes következménye, csupán III. Napóleon politikai ügyességének eredménye. Bukása után a III. köztársaság oly szociális rendet valósított meg, amely a Habsburg Birodalomával diametrálisan ellentétes volt. Innen kezdve Ő-Európa vezető hatalma Bismarck Németországa s Ausztria—Magyarország nem csatlakozhat csak és kizárólag hozzá.

Eredetileg Oroszország is része volt egy ilyen politikai konstellációnak. *À la longue* mégsem maradhatott — a Monarchiánál is visszamaradottabb szociális berendezkedése ellenére sem — Ausztria—Magyarországgal egyazon hatalmi alakulatban. A pánszláv mozgalom vezetője volt, s mint ilyennek a szláv kisebbségektől nyüzsgő kettős Monarchiában természetes ellenségét kellett látnia.

A berlini kongresszuson 1878-ban Ausztria—Magyarországot, mint közös külügyminiszter, Andrassy képviselte. Mindkét központi hatalom közös érdekét ismerte fel Oroszország befolyásának a Balkánon való visszaszorításában. A török alól felszabadított délszláv és ortodox népeket a győztes cári hatalom megkísérelte orosz gyámkodás alá helyezni. Egy ilyen helyzetet megelőzendő védte meg Bismarck és Andrassy mind a török európai birtokait, mind Konstantinápolyt az oroszoktól. Szerbia megnagyobbodása folytán azonban Bosznia-Hercegovina földrajzi összeköttetése az oszmán birodalommal úgyszólván megszakadt. Alárendelték hát a két tartományt Ausztria—Magyarország katonai kormányzatának.

Jóllehet a kettős Monarchia Bosznia elfoglalásával oly civilizatórius feladatot is vállalt magára, mely ottani uralmának negyven éve alatt említésre méltó gyümölcsöket termett, mégsem tagadható, hogy e tartományok elfoglalása mind Ausztria, mind Magyarország vitális érdekeivel ellentétben állt. Ausztriában a németek sokkal kisebb számban volt képviselve, mint Magyarországon a magyarok. 1867-ben a szentkorona országai lakosságának 46%-a volt magyar. A következő években elérte a 48%-ot. Bosznia okkupációja azonban éppen a szláv nyelvű lakosok számának el semmivé válását eredményezte, melynek következtében a magyar népességének egyensúlyán felépülő kettős birodalomban.

⁴ Szerző, Tisza, Irod. Újság

Bosznia-Hercegovina megszállása következtében a Monarchia nagyhatalmi politikája — ahogy Bosznia kormányzója, Kállay Béni közös pénzügyminiszter, 1883-ban az Akadémia ülésén elmondott szellemes beszédében kifejtette — megint az Árpádok s az Anjouk birodalmi politikájának útjára lépett. A magyar, nyugati műveltség „keleti raj” van hivatva arra — vallotta a miniszter —, hogy a Balkán népei közt a nyugati civilizáció zászlóvivője legyen, hasonlóan a középkori magyar királyhoz, aki ez országokban, mint a nyugati egyház „főkapitánya”, mint *miles Christianus* lépett föl és járt el. Századokig tartó defenzív magatartás után Bosznia elfoglalása az első pozitív mozdulat egy új expanzió irányában.

Am ezek a gondolatok sem bizonyultak másnak, mint a kiegyezési korszak ábrándkergetése egyik kifejezésének. „A Balkán a Balkán-népeké!” — volt az új jelszó, „s ez nem jelentett kevesebbet — írja Hegedüs Lóránt —, mint azt, hogy a Bismarck—Andrássy nemzedéknek az az elképzelése, hogy Európa keleti részén a modern állami határok a földrajzi helyzetben, a gazdasági egymásrautaltságon s történelmi hagyományokon épüljenek fel Európa érdekében: — ez a világtrend megdőlt, s míg az ő korszakukban a nagy német és olasz faj követelte azt meg, hogy a nemzetiségeiv alapján egyesüljön..., — úgy most a Kelet kisebb fajai is ezt követelik és csak a nemzetiségi elvet ismerik el egyedüli államalkotó törvény gyanánt.”⁵

A politikus és publicista Hegedüs ezen szavai nemcsak a fölvilágosult abszolutizmus jóléti állama — mert onnan ered Bismarck és Andrássy nemzedékének fölfogása — és az új idők nyelvileg egységes nemzeti állama között tátonóg ellentétre vetnek világot, hanem rámutatnak egy Andrássy vagy egy Kállay politikai előre- és belátó képességének hatáira is. Mindketten tanúi voltak a német és az olasz egység létrejöttének. Mindkettő a nemzetiségi elv alapjára épült. Az ifjú Andrássy már 1848/49-ben szerepet játszott Kossuth oldalán. Tudta hát jól, mit jelentett a nemzetiségi kérdés — már akkor. Kállay viszont a balkáni kérdések elsőrangú szakembere volt, aki két kötetben írta meg az 1807/10. évi szerb felkelés történetét. Így mindenki másnál jobban ismerte a Szerbiában felgyűlő erőket s azt is, amit a Balkán népei szemében a felkelés jelentett. Hogyan rendelkeztek magukat alá — mindennek ellenére — egy barokk imperializmus elévült eszmekörének?

Ha erre a kérdésre keresünk választ, a kiegyezési mű archaikus, sőt, több ennél: archetipikus jellegére kell rámutatnunk. Alkotói — maga az uralkodó is — úgyszólván „egy szellemi kényszer igájában éltek, amely korlátozóan folyt be elhatározásaikra”. A *totum corpus sacrae coronae* képe s vele annak észak-balkáni extremitásai, amelyeket egykor az előretörő török hatalom metszett le róla, „egy ősképp erejével, mint az atya vagy az anya sorsmeghatározó képe, hatott minden művelt magyar ember lelki világára — mondta 1945-ben Kerényi Károly. — ... Mint általában az archetipusok, ez az ősképp is a lélek egy szervét alkotta, oly szervet, amely valaha megcsúszott s amely minden racionalisztikus megmondolása ellenére is ragaszkodott meggyógyulásához.”⁶ A Deák Ferenc és Andrássy Gyula nevéhez fűződő *restitutio Regni*,⁷ a „prózaí időszak”, az ún. „Gründungszeit”, az egyre szilajabb tempóban nekilendülő iparosodás és a kultúra elmaterializálódásának jelenségei középette nemcsak a barokk örökségét, hanem egyenesen középkori lelki és szellemi tartalmakat helyezett vissza ősi jogaikba.

XVI.

Egyedül az ősi dualizmus visszaállítása lehetett hivatva arra, hogy a magyar elképzelés és a külső világ között megzavart egyensúlyt újra helyre billentse. Benne, mihelyt a Habsburg Birodalom magyar és német alkotórészei, a Habsburg uralkodó által is, ennek a duális szisztémának egyenértékű tényezőiként ismertettek el, föléledt a legrégibb ősök öröke hagyta államkoncepció: a hajdani lovaspásztori birodalmak „eurázsiai szintézise”. Amit Attila birodalmában a lovaspásztori és a germán összetevő együttélése; amit Szent István királyságában az

⁵ HEGEDÜS, 360.

⁶ Die ungarische Wendung, Ein Gespräch, Karl KERÉNYI, *Wege und Weggenossen*, 2. München 1988. 400–401.

⁷ Újkor történelmünk a *restitutio Regni* gondolatára fölépítve: Szerző: Historia de Hungria.

advenae és a *hospites* a honszerzőkkel hovatovább egyenértékű országlakosokként való fölfogása; amit a török kor „királyi” Magyarországa és erdélyi fejedelemsége képviselt — a változott viszonyok közt változott jelentést keresve magának — s ami, végül, a reformkor küzdelmeit követő években jelszóvá vált: a *dualizmus*, egész újabb kori történetünkben a kiegyezésben nyerte el a maga legtudatosabb kifejezését. Ahogy a Ferenc József-i kor évtizedei idején Magyarország, a birodalmon belül, mindinkább előtérbe kerül,⁸ a dualizmus, mint politikai formáció, a Luxemburgi Zsigmond-féle birodalmi alakzathoz kezd hasonlítani. Benne az „eurázsiai szintézis” magyar—osztrák szimbiózissá vált. Egyedül a magyar királyság — ellentétben az osztrák örökös tartományokkal — rendelkezett az ehhez a szerephez szükséges archetipikus örökséggel: létezik egy nagy „mítosz” a középkori magyar *Archiregnum* észak-balkáni politikai és térítő feladatáról. Ez az, amit Szent István koronájával a Habsburg- király megörökölt. Ilyen vagy ehhez hasonló nagy „mítosz”-szal azonban az örökös tartományok nem rendelkeznek és nem is rendelkeztek sohasem. Ferenc József koronázása a magyar emlékezés ősi tartalmú rétegét mozgósította. Buda sziklája századok múltával megint magyar Akropolissá vált,⁹ úgy mint a középkorban. Voltak, akik azt is tudni vélték, hogy Andrássy azért reintegrálta Boszniát a magyar—osztrák birodalomba, mivel az 1867. évi koronázás alkalmával Ráma királyságának régi lobogóját, amit ott vittek a szentkorona országainak többi zászlajával együtt, megpillantotta a koronázási menetben. Tizenegy évvel később Bosznia királya birodalmának része volt.

Kerényi Károly nevezte el az egy őskép általi megragadottságnak ezt a válfaját „archetipikus elvakultság”-nak (archetypische Verblendung).¹⁰ S ez az, ami megmutatkozik a magyar *fin de siècle* újraéledt „birodalmi” politikájában. Jóllehet a dunai Monarchia az Árpádok s az Anjouk középkori *Archiregnum*-ához csak néhány külsőségében hasonlatos. Délkeleti expanziója, a Balkánnal szemben felvállalt civilizatórius rendteremtő hivatása jobbadára egy optikai csalódás jelenségei. Országá nem Hunyadi Mátyás föltámadt „imperiuma”, nem is az Árpádok birodalma. A valóságban — nem expanzív, hanem védekező állásban leledzik. Jellemzője: a Buda—Bécs—Prága háromszög, a Luxemburg birodalomával vág egybe, ez azonban a törökkel szemben már defenzív helyzetet foglalt el. Mint Zsigmond király országa és tartományhalmaza, úgy keres a Ferenc József-i „birodalom” is egy nyugati nagy országot, amire rátámaszkodhat. A pánszláv frontok kibontakozása azonban — háttérükben az orosz protektorral — expanziós kísérleteit Balkán-szerte pusztá epizódokká jelentéktelenfti. Következésképp Andrássy a történeti jövőt is munkáló tette sem áll Bosznia okkupációjában, hanem a német—osztrák—magyar szövetség gondos és előrelátó előkészítésében.

XVII.

Minden felelősségteljes politikusnak be kellett látnia, hogy a kettős Monarchiának a német szövetség egyetlen biztosítéka. Egyben az is világos volt, hogy Németország számára ez a szövetség csak akkor érdekes és értékes, ha a Monarchia nagy, erős és a legmodernebb fejlődés nívóján álló hadsereggel rendelkezik. Az uralkodó egész hosszú életében makacsul és határozottan védelmezte serege egységét. Joggal látta benne országai sértetlenségének és népei jövőjének zálogát. Az ellenzék azonban egyszer sem bírt felemelkedni erre a magaslatra. Az is igaz azonban, hogy az, aki *fent* van, igen gyakran nem látja meg a *lent* igazságtalanságait, visszaéléseit, kicsiny érdekeit és kicsinyes rosszakarátát. Magyar csak a nagyon korlátozott számú honvédség volt; a közös hedseregbe sorozott magyar legénység viszont leggyakrabban osztrák vagy cseh parancsnokok alatt szolgált, akik még szavukat sem értették.

A századvégtől kezdődően folyvást erősödő és egyre türelmetlenebbé meg követelőbbé váló ellenzék, a 48-as és függetlenségi párt, ahogy neve is mutatja, nem állt a 67-es kiegyezés alapján. Magyar vezénylett sereget, önálló vámtérületet, önálló magyar jegybankot követelt, azaz a dualizmust perszonális unió irányában akarta átfórnálni, magyarán: megszüntetni. Hogy ezen törekvések egyikével sem érthettek egyet sem az uralkodó, sem tanácsosai

⁸ MISKOLCZY, Ungarn etc., 173.

⁹ Szerző, A magyar Akropolisz, 10—15.

¹⁰ KERÉNYI, D. ung. Wend., 583.

és a közös miniszterek: a Monarchia voltaképpeni vezetői, kézenfekvő. Hiszen ezt az ellenzék is belátta. Ez azt is jelentette, hogy még abszolút többségi pártra emelkedése esetén sem lehet kormányképes. Kezdetből kétségbeesett helyzetben volt tehát. Ebből a kétségbeesésből magyarázható, ha nem is érthető meg teljesen, hogy ellenzéki volta hosszú évein keresztül folytonos obstrukciókkal zavarta meg, sőt tette lehetetlenné a törvényhozás munkájának békés menetét. A maga „archetipikus elvakultsága” az önálló, „ezeréves” határai közt megvalósítandó magyar nemzetállam, a harmincemillió magyar s egyéb, ezekhez hasonló lázalmokban nyilvánult meg. Ezek emberi és történeti értékében és súlyban még az Andrássy nemzedéke ősképeivel sem vehették föl a versenyt. Követelései végül értéktelen külsőségek hajszolására sorvadtak össze. Minden eszközt felhasználták, hogy a hadsereget, hazájuk s az össz-monarchia egyetlen védelmi eszközét, népszerűtlenné tegyék. Magyar vezényleti nyelvről az uralkodó megrendíthetetlen ellenállása következtében le kellett mondaniok, mire másodrendű, ún. „közjogi vívmányok” elérését tűzték maguk elé, mint aminő volt a hadsereg használta zászló, a címer kérdése s „Ausztria” meg „Magyarország” hivatalos címében az „és” szó. Sajnálatos, hogy soraikban nem egy jó szándékú, sőt tehetséges és nagy műveltségű ember örölte fel erőit, akikre bizony a nemzet életének más területén érdemesebb, s főleg: értelmesebb szerep várhatott volna. Így azonban csupán politikai vetületei voltak a középosztály általános hanyatlásának.

XVIII.

Ez általános hanyatlás láttán méltán vetődik fel eredetének kérdése. A magyarság ősképeinek, a nemzeti kollektív psziché „orgánumainak” érintettük megsérülése valóban hosszú prehistóriára tekinthet vissza. A „megbetegedést” kiváltó ok mindenekelőtt nemzeti elképzelés és nemzeti valóság összeütközésében nyilvánkozik meg, mégpedig a népi sors alakulásának azon pillanatában, amelyben a konfliktus megoldhatatlanságának tudata a nemzeti eszméledés részévé válik. Ez a momentum a török korszak vége. Azóta leng az igazi *regnum* követelménye légüres térben. A főúri összeesküvés (1670), Thököly felkelése (1679) és Rákóczi szabadságharca (1703) egymásra következő etapjai egy eseményornak, amelynek legvégén — hogy Vörösmarty formaadásával éljünk e helyen¹¹ — a „hírben ragyogott fejedelmek végivadéka”, a számfűzött Rákóczi, saját történeti szerepe és kudarca belső értelmének felismerése áll.

A XVIII. század legjobbjainak kedélyén a vég: a leáldozás hangulata ömlik el. A vele párhuzamosan fellépő kompenzáció a *regnum* követelményének a karolinust—heresianus rendi kompromisszumban megvalósuló igen szerény, igen korlátozott kifejezése. Mikor aztán az 1790/91. évi országgyűlés nagy reformterve is kudarcba fullad, már régóta készen áll, sőt dominálóná lett az „utolsó magyar” víziója. A gondolkozó magyar Széchenyi Ferencről Ady Endréig gyötörő bús kíséret semmit sem veszít kínzó jelenvalóságából, akkor sem, ha belátjuk — mint ahogy belátták ők is —, hogy a látomás a magyar képzeletet oly környezetben keríti hatalmába, amely semmiképpen sem mondható elhasznált erők rom-mezejének: „... nem magyar sors az ábrándos enyészet”.¹² A reformkor nemcsak kultúraformáló és megújódásra célzó erős akaratról ad hírt, hanem ez akarat képviselőinek meg nem esorult vitalitásáról is. Ám épp ez az ellentét a vég érzete és a vitális lendület közt vezet tragédiába. A „bírodalom” újjáalkotásának, azaz egy megújódott, de ősi értelmű Magyarország megalapításának ábrándja nélkül a reformműnek nem kellett volna feltétlenül összeomlásba torkolnia. A reformkori nemesség magatartásának vizsgálata leplezi le az egész korszak belső természetét. Ennek a vezető osztálynak nagy és fennkölt gesztusa ui. — a gesztus, amivel előjogairól lemondott — egyben a vezetésről való lemondásának gesztusa is.

Széchenyi mint Kossuth — mindenik a maga egyéni módján — az erjedést egy tovább már el nem viselhető forrpontig hevíté. Mídon ez nyilvánvalóvá vált, az igazi reform helyén nem maradt, csak a sápadt megoldás, — mélyebbről nézve: hasonlat —, a menekülés. A lemondás is futás: menekülés a felelősség elől, a történelem

¹¹ Szerző, *Mythos u. Schicksal*, 91—93. — *Uő: Hist. de Hung.*, 202—203.

¹² ADY, *Vall. és tanulm.*, 84.

élésének fojtogató tömkelegéből, még akkor is, ha — mint itt — a lemondás a legmagasabb eszményekre való hivatkozás formájában megy végbe.¹³

Ám csak az egyes egyének — a döblingi Széchenyinek, az emigrációs Kossuthnak — van lehetősége arra, hogy kitegye magát népe élő szervezetéből; a régi nemzetgerinc, a nemesség — ahogy láthattuk — 1849 után sem szakad ki a közösségből, amelyhez tartozik, sőt benne középponti helyzetét sem veszíti el.

Örökségük — a föld és az eszme — sem tűnik el, s mindkettőt továbbra is nekik kell gondozniuk. A reformkor „utolsó magyarjai” úgy gondolták, megoldhatják ezt a kérdést, ha beveszik az egész népet „az alkotmány sáncai közé”. Ha ez sikerül, visszalépésük valóban oly fejlődésnek ad helyt, amely a szó teljes értelmében népi-demokratikus irányban vezetett volna. Ez a lehetőség azonban a magyar állam újraalkotásának véres kudarcaival már 1849-ben megghiúsult.

Így hát az örökséget: az „utolsó magyarok” szellemi hagyatékát, átvették az „utolsó magyarok” fiai és unokái. Ezek a „fiak”, bár gondozták az örökséget, számára korszerű formát adni már nem voltak képesek. Egy megváltozott környezet követelményeihez sem tudták idomítani, holott éppen ez, az Európa változó körülményeihez való folytonos adaptálódás, volt az a képességük, amivel őseiknek a honfoglalástól egészen a nemzeti reform koráig minden egyes esetben sikerült fenntartaniuk a magyar álladalmat. A magyar történelem folyamán újra meg újra megbizonyosodott, hogy a nemzet *belső* egyensúlya — még nagy külső veszély vagy lényegbe vágó szellemi-lelki feszültség idején is — érintetlen maradt, valamíg az alapszövetét megtestesítő dualizmus valaminő formában megvalósulhatott. Viszont válságok, sőt katasztrófák azonnal fölléptek, amint a dolgok ezen duális rendje veszélybe került vagy megsérült.

Ebben a távlatban nyerik el aztán a hanyatlás jelenségei a maguk lélektani-történeti dimenzióját. Bennük jellemző szimptomája nyilvánul meg a régi nemesség utódai lelki állapotának, amely „ősképi elvakultságában” már felismerni sem képes a kiegyezés korának hazája számára egyetlenül kedvező pillanatát. Így talán magyarázható első odanézésre eszeveszettnek ható támadása a Habsburg-monarchia és a szentkorona országának dualisztikus felépítménye ellen, amidőn a jövőendő zálogát, a hadsereget, egy „sovén mánia” kedvéért aláásni kísérli meg.

1889-ben, a véderő-javaslat vitája kapcsán ez a tendencia már egészen világos. Tisza István, akkor 27-edfél éves ifjú képviselő, másodszor beszél a Házban. „Idestova tizenkét esztendeje annak — úgymond —, hogy hol közelebbi, hol távolabbi jövőben, de folytonosan kísért bennünket egy nagy európai háború veszélye és szelleme. Én azt hiszem, hogy a kormánynak nem lehet nagyobb érdeme, mint az, hogy ezen hosszú idő alatt — s most az ellenzék padosrai felé fordul — sokszor szemben az önk idegenkedésével meg tudta őrizni a nemzet érdekét és békéjét. ... Hogyha ez a háború kiüt, ... az nem lesz gyermekjáték sem a Monarchia sem a magyar nemzetre nézve s igen könnyen fejlődhetik élet-halál harccá a magyar nemzetre nézve.” Ahogy itt a Monarchiát s a maga nemzetét egy érdek szempontjából, úgy fogja a közös vámterületet s az Osztrák—Magyar Bankot is tekinteni, a dualisztikus rendszer ezen támpilléreit, amelyeket az ellenzék hasonlóképp egy „sovén mánia” jegyében igyekszik aláásni.

Így válik — legnemesebb politikai ellenfelével, az ifjabb Andrássy Gyulával együtt — a dualizmus: az idősb Andrássy és Deák értelmében vett kiegyezés, legjelentékenyebb védelmezőjévé s így — természetesen — magáévá teszi a Németországgal való szoros, nemcsak politikai-hadi együttműködés gondolatát is.

XIX.

Ennek a szoros politikai-gazdasági együttműködésnek jegyében áll első nagy vállalkozása: az Ipar és Kereskedelmi Bank. 1890-ben Georg Siemens, a német nehézipar legfőbb képviselője, Budapestre jön. A megfelelő vezetőt keresi egy a magyar ipar fejlesztését célzó részvénytársasághoz. Tiszával folytatott beszélgetései vezetnek a kívánt eredményhez. Az új vállalat Tiszát választja elnökévé. A Bank, akár imént az idősb Andrássy, diplomáciával s fegyverekkel, modernebb eszközökkel tör ugyanarra a célra. Megkísérli, hogy behatoljon a Balkánra. Ahogy Andrássy, Bosznia okkupációjával, úgy most a Bank egy nagyszabású pénzügyi manőverrel.

¹³ Szerző: A Magyar Néző, U M U, 1954-6.

Mire a vállalkozás összeomlik, a Bank már 20 millió korona tőkével van érdekelve „Európa egyik leggeniálisabb üzlete”, a romániai petroleummezők feltárásában. Oly üzlet volt ez, amely már kezdeténél is évi 2 és fél millió lej nyereséget hozott. Ezenkívül a Bank egész sereg magyar ipari vállalkozást ösztökölt, olyanokat, amelyek életrevalónak bizonyultak s később virágzó intézményekké nőttek ki magukat. A Bank mégis csődbe megy: a belpolitikailag különben sem szerencsés 1902. év folyamán hirtelen bizalmatlanság keríti hatalmába a közönséget. Visszaköveteli betéteit: a Bank elveszti fedezetét. Hogy mi áll tisztán politikai szempontból a magyar publikum ezen váratlan elbizalmatlanodása mögött, könnyen felderíthető, ha az ellenzék s az oláh érdekeltségek — egymástól különben teljesen független — áskálódására és aknamunkájára gondolunk. A Bank közgyűlésén Tisza megkísérli, hogy tisztázza a helyzetet. „Tisza maradjon, akkor visszatér a bizalom!” — kiáltják feléje a részvényesek. Tisza, hogy a vállalkozást s mindazt, ami hozzá van kötve, megmenthesse, még arra is kész, hogy letegyje parlamenti mandátumát. Erre azonban már nem kerül sor. Bécsbe utazik ugyan, hogy terveit a Wiener Bankverein főigazgatója elé terjessze. Úgy tetszik: elkésett. Berlin végét akarja vetni a zavaroknak, s a Bank megmentése nem érdekli már. Erre visszalép Bécs is. Így törik szét a legváratlanabb pillanatban Tisza kezében tevékenységének eszköze. A Bank programja túlságosan nagy, az alap túl széles, a tőke mégis elégtelen volt a nagyon is magasra tűzött célokkal szemben — ez a pénzügyi szakértő, Hegedüs Lóránt ítélete.¹⁴ A tervet csak egy egészen kivételesen hatalmas tőke képviselhette és valósíthatta volna meg. Az ember túl nagy, fantáziája túl élénk volt a lehetőségekhez képest, amelyek közé állították. Mozdulatai szétfeszítették a szűk keretet.

Tisza levonja a következtetéseket. Nem félíg teszi: a nemzetgazdaság területéről azonnal és végérvényesen visszavonul és lénye egész határozottságával a nagypolitika küzdőterére lép. Húsz hónap múltán ő a miniszterelnök.

XX.

Kineveztetése a király a hadsereg egységét — nyelvi egységét is — hangsúlyozó chlopy-i napiparancsa utáni hetekre esik. Nemsokára két front keresztüztüében fog állani. Az ellenzékkel szemben most is ő a kiegyezés tántoríthatatlan védelmezője. Ezzel kihívja maga ellen bősziült s mégis gyermekes benyomást keltő dühös gyűlöletét azon politika képviselőinek, akik Kossuth Lajos nevét tűzték zászlaikra, s akik a XX. század első évtizede folyamán a magyar függetlenség eszméjét majd mind a világ szemében kompromitálni fogják.

Az osztrák kormánnyal szemben viszont Tisza a nemzet jogai és szabadságai megvédelmezője. Körber, az osztrák miniszterelnök, kéréten beavatkozását országa belügyeibe mint egy „elökelő idegen” nemkívánatos dilettantizmusát utasítja vissza. Magatartásával azonban az „Egyesült Ausztria” (Gesamtösterreich) legutolsó képviselőjét, „a magyarellenés, szlávbarát” trónörökös, Ferenc Ferdinándot, egy életre ellenségévé teszi. „Der gottähnliche Tisza”, ahogy éppen Ferenc Ferdinánd nevezte, a „házzsabályrevízió” alkotmánysértő törvénybe iktatása ellenére, voltaképpen megbukott a parlamentben. A képviselőház rendőri felügyelet alá helyezése s az ellenzék erőszakos reakciója: az ülésterem összerombolása után, a parlament meg nem zabolázható többé. 1905. január 3-án Tisza „a nemzet akaratához” fellebbez. A király felosztatja az országgyűlést. Kifrják az új választásokat. Rajtuk azok döntenek, akik — megrészegítve az ellenzéki pártok frazeológiájától — „a törvényeket lábbal taposó” Tisza ellen szavaznak. Az új képviselőházban a régi kormánypárt kisebbséggé zsugorodik. Február 2-án Tisza visszaadja megbízatását a királynak.

Ezzel azonban Deák és Andrássy műve kisiklott tengelyéből: ami most az 1867-es minta alapján berendezett Magyarországon előállott, egy 48-as többségű parlament volt. Ferenc Ferdinánd s a magyar alkotmányosság ellenségei elérkezettnek látják a maguk idejét. A király a képviselőház kisebbségéből nevezi ki új kormányát. Ezek, az ún. „darabontok”, megkísérlik a már régóta esedékes választási reform útját egyengetni. A terv megthiúsul, jöllehet megvalósítása a magyar elem túlsúlyát nem ásta volna alá. Ellenkezőleg: a Kristóffy József — a darabont-kormány belügyére — közölte adatok szerint a választói reform a magyarság szavazásban való részvételét 56,2%-ról (1905) 56,5%-ra emelte volna. Transzlajtániában hát a névadó népelem nem szorult volna

¹⁴HEGEDÜS, 266–268.

kisebbségbe. Nem úgy Cislajtániában, ahol a választói reform megvalósult, ami az osztrák parlamentben a német nyelvű elem vezető szerepe és befolyása megcsönkulásával nagymértékben egyértelmű volt. A darabont-minisztérium azonban aligha vette komolyan a magyar választói reform megvalósítását, hiszen mindinkább egy abszolutisztikus fordulat előkészítésén fáradozott. A vármegyék ellenállása: az adófizetés megtagadása folytán az államháztartásban mutatkozó 100 milliós hiány, és a sorozás meghúsfításával a hadsereg magyar részében — akkori kifejezéssel — eluralkodó „züllött állapotok” még idejekorán arra indították a kiegyezési mű utolsó még életben lévő megalkotóját, a királyt, hogy a fordulatot ne az abszolutizmus, hanem az alkotmányos élet helyreállításának irányába telerje. A válság csúcspontján Ferenc József az ún. Kossuth-párt vezető politikusait magához rendelte, s midőn ezek a hadsereg egysége és a választási reform ügyében kompromisszumos hajlandóságot mutattak, belőlük nevezte ki új minisztériumát. A kompromisszum azonban azt jelentette, hogy a 48-asok 67-es alapon voltak kénytelenek kormányozni. Jobb módszert ki sem lehetett volna eszelni, hogy őket — nem máról holnapra, de — az évek folyamán teljes bizonyossággal — örökre diszkreditálja a magyar közvélemény szemében.

A gyökeresen megváltozott helyzet elé állítva Tisza igen sajátos módon, de magára mélyen jellemzően reagált. Azon a napon, 1906. április 10-én, amelyen az új minisztérium hivatalba lép, összehívja atyja egykor oly hatalmas pártját, a pártot, amely közel negyven éven át kormányozta Magyarországot, és — feloszlatta. Kemény kezében most másodszor pattan szilánkjaira tevékenységének eszköze. Ebben az esetben világosan felismerszik akciójának kettős ábrázata. A *génusz Tisza*, mint utolsó védőfala a töredező rendnek, áll egy hagyományossá lelkesült és bolondult társadalom közepette, amely elvakultságában már alig-alig tudja, mit cselekszik. A *démon Tisza* azonban teljesen maga sem ment ugyanettől az elvakultságtól. Épp csak hogy a *maga* módján és névján éli ki. A dolgoknak olyan ritmust és olyan irányt diktál, amit azok elviselni nem bírnak. A Bank teherbíró képessége nem bírta el, amit Tisza ráított, és összeomlott. A hív szolgálatban megöszült, puha és elkényeztetett Szabadalvó Párt sem viseli el az új feszültséget, hiszen az soha nem volt az ő, hanem Tisza István lényének belső feszültsége, és darabjaira szakad. Az ábrándjai részegségében támoigó nemzet nem képes arra, hogy meghódoljon ennek a dinamikának, ám azon a névön sem áll, hogy megharcoljon vele. Viszont — s erre még van ereje — izzó gyűlölettel utasítja vissza Tiszát. Tisza belátja ezt. Bír a nagysággal, hogy levonja — most is — a következtetéseket. Elhagyja a közélet terét. Éveken át, mint „bihari remete”, ősei birtokán tartózkodik. Ott történelmi és külpolitikai tanulmányokkal foglalkozik: tanul, könyvet ír, fölkelésűl újabb küzdelmeire. Ideiglenes elrejtésének évében lép föl az „alsó” vonulatból egyetlen *igazi* ellenlábas: Ady.

XXI.

Ady föllépésével nyerte el az „alsó” vonulat értelmét, tartalmát, irányát is. „Egy poéta-Széchenyi vágytam lenni” — mondja 1912-ben, s szavai megmutatják, mily mértékben volt benne tudatos igazi helyzete s a belőle folyó hivatás. Midőn az „Új versek”-ben a szerelem, a maga lelke, az ország sorsa, a magyar s az ember örök kérdéseit, sőt a következő kötetekben az istenkereső ember nyugtalanságait is először énekelte meg eladdig egészen ismeretlen módon — egy belső megújulás, azaz egy a népből támadó nagy igazi forradalom, mintha formát kezdett volna ölteni. Jelképes értékű, hogy Ady, maga is kelet-magyarországi, akár Tisza, s bár szegény, de ősrégi nemesi család sarja, a magyar törtélemből az ugyancsak kisnemes Dózsa György példáját ragadja ki — úgy, ahogy a mondai hagyományból a Csabáét, amit igazi forradalmi tartalommal sikerül megtöltenie. Föllépésének visszhangja akkora, hogy vele szemben most már a „fölső” vonulat képviselői sem maradhatnak közömbösek. Jellemző módon azonban ezek egyetlen reakciója Adyval szemben csupán egy nagyon heves és általános elutasítás. Annak ellenére, hogy Ady a magyar sorsról éneklő versei, ezek a mély és megrázó költemények, bizonyára a leglényegesebb kifejezésekhez tartoznak, amiket a magyar szellem az idők folyamán magamagáról kinyilatkoztatott, a „fölső” vonulat legnagyobb alakja, Tisza, ezekkel a megdondoltan sértő szavakkal löki el magától a poétát: „Ady állítólagos költészete a lelki anarchiának kínos takarója, a pöffeszkedő parvenü üres feltűnéshajhászása, mely joggal számít a félművelt tömeg fözlételenségére.” (Rusticus álnéven, Magyar Figyelő, 1912.)

„Dózsa György unokája”-ként Ady nem rekedt meg holmi forradalmi rajongásban. Kezdeti éveiben még lelkesítették egy „polgári demokrata forradalom” eszméi. Ám hamarosan eleven lesz benne a kérdés: „Érdemes-e küzdeni a polgári demokratikus forradalom győzelméért, amikor a polgárság reakciós, önző, ideáltaiban osztálylázó lett?”

Így nyílik meg útja a paraszt- s a munkásság felé. A szocialista munkásmozgalommal, amely budapesti központjából készül „beszervezni” a magyar munkást, hamarosan kapcsolatba kerül. Felismeri végeredményben kultúraellenes magatartását a semmi egyéb, csupán kényelmes élet iránt érdeklődő „úriemberek”-nek. Innen kezdve a kultúrával szemben még felvevőképes, a merész gondolkodásra még nem képtelen munkásság a reménye. A parasztságra nézve viszont ayugtalanítja, mint volna szervezhető, vezethető egy paraszti fölkelés. Ady nem romantikus népbárát, hanem — onnan kezdve, hogy magában ismeri fel az új magyar forradalom poéta előharcosát — lelkiismeretes keresője az útnak, amin ez a népi megdühödés győzelemhez segíthető. Mikor Békés megyében a „parasztkirály” Achim András személyében végre vezére támad a parasztnak, Ady azonnal fölveszi vele a személyes összeköttetést. Achim, a Független Magyar Szocialista Parasztpárt alapítója, 1905-ben képviselő lesz. Programja merész és világos. Követeli az ált. titkos választójogot, az egyházi nagybirtok felosztását, vele minden földbirtokét, amely tízezer holdat meghalad, továbbá lényegbe vágó választási és közigazgatási reformot stb. Achim a magyar vezető osztályok a parasztságból történő megújulásában reménykedett. Egy új, egyetemes érvényű jogrend előharcosa volt. Ennek segítségével vélte — a földművesre támaszkodva és az egyetemes földművesség országhatárokat semmibe vevő együttműködésének kiépítésével — elejét venni egy nagy imperialista háború lehetőségének. Beláthatjuk, ki mindenkinek állott útjában ez az ember. 1911. május 14-én kismemesi eredetű suhancok vérlázítóan aljas módon meggyilkolták.

A parasztkirály halála az egész magyarországi szocialista mozgalom fordulópontja: a forradalmár Ady számára pedig személyes szerencsétlenség. Számára, a nemességben gyökerező és mélyen patrióta magyar, a Byron és Nietzsche olvasásában nagyra nőtt individualista számára egy ilyen *individuum*, egy magyarul érző paraszt vezette forradalom lett volna az a mozgalom, amelyhez lényé belső megsérülése vagy megcsönkulása nélkül csatlakozhat. Most azonban napjaink tudatos, egy megújulást *belülről* sürgető emberének kutyaszorítójába kerül. Amit így fejez ki: „Búszkén s bátran vallom magamat a két meggyőződésű emberek közé e szerencsétlen országban... Követeljük a legteljesebb demokráciát, ordítjuk az ált. titkos és egyenlő választójog elvét..., holott századokkal nálunk előbbre-járó kultúrtársadalmak eredményei már elvették titokban minden guszztusunkat. ... Istent szagolunk mindenütt s... kénytelenek vagyunk itthon — ... szabadgondolkodó társaságokat szervezni — Isten nélkül. Hogy ezek a hazugok volnának hazugok, — ezt még a leggyűlölködőbb, legrettegőbb ellenfél se merheti állítani; ezek a magyar politikai valóság legvéremlázóbb alakjai”. Ebbe a „kettősségbe” merevedik bele hazája *Ős Ugarán*: „Az Isten, én és egy paraszti átok” — írja 1908-ban; 1913-ban pedig: „eljött hát végre a pusztánkba Isten szent küldötte: a Sátán”.

XXII.

Mély tárnák nyílnak meg itt — a magyar romantikus világképben régtől ismerősek. Az *Ős „paraszti átok”, Sátán a magyar ugaron* — ezek csupán más nevei az ősi magyarság s aztán Széchenyi meg a többi romantikus sötét istenének, Madách Luciferének.¹⁵

Ez árvult országban
Vén századok óta
gonoszak az istenek.

¹⁵ Szerző, *Dualismo en la Literatura húngara, Carnaval y Rev.*, 254–256.

Legnagyobbjait már első korszakában elébe varázsolta a képzelete. A Disznófejtű Nagyúr, Jó Csönd herceg látomását. Kétségtelen istenség az Ős Kaján, a romantika Ármányának, Az Ember tragédiája sötét ellen-istenének Ady teremtette reinkarnációja.

„Bíborpalástban jött Keletről a rímek ősi hajnalán.” Lovon, dalolva, lantját verve jött. Fölsimerte: tudta, hogy Apolló. Ott áll a versben. Azaz: ráismert egy egész évtizeddel a farkasmosolygású veji Apolló felfedezése, harminc évvel Kerényi Károly eredményei előtt, aki Apolló komor, kegyetlen oldalát először tette a tudományos eszmélkedés számára hozzáférhetővé. Fél évszázaddal azelőtt, hogy ezt az ellentmondásterhes Apolló-alakot a magyarral rokon ugor népek hagyatékában kimutatnom sikerült.¹⁶

Az Ős Kajánéhoz hasonló jelentőségű mítoszi látományban Adynak később egyszer sem volt része, mindazonáltal legreggibb ősök baljós istenségének jelenléte költészetének mindvégig integráns része marad. Lényének középpontjában, mint bizonyára leginkább tisztelt istenség Ady vallásában, saját Énje áll, az Én, amely „az egyén isteni fölsőbbiségét magyarul érezte”. Ezt a gondolatot egészíti ki az a jelentős mondat is, amelyben a modern emberről és kozmikus helyzetéről való felfogása szinte félelmetes erővel talál a maga számára kifejezést: „... a mai emberben benne van a legőrültebb fejlődési potencia, az elképzelhetetlen, az Isten mai konceptuságál jóval több”. „Aki él, az egy kicsit isten, ha tud merni meggondolatlanul akarni s ha tud és mer játszani életre-halálra.” Ez az a távlat, amelyből nézve magyarság-szemlélete voltaképpen értelmével szemben is igazságosak lehetünk:

Messziről és messzire megy ez élet
S csak: élet ez, summája ezreknek,
Örök, magyar határ-pör, meg nem szakadott.

Lényében ez az örök pör mint „ős állandóság vágat”:

Hunn, új legenda, mely zsarnokin életik.

XXIII.

Hunn legenda, mert teljes tudatossággal éli újjá benne Csaba „hagyását”. Messzemenőleg azonosítja magát Etele a halál országából haza remélt fiával.

Már 1908-ban „vörös jelek” világnak fel előtte a Hadak Útján. A mítoszi kép újra él: „Csoda esett. Földre esett. Benépesült a Hadak Útja.” Rajta egy nép közelg. A Csaba népe? A nép.

Ez az ország a mi országunk,
Itt most már a mi kezünk épít.
Tobzódjatok, tobzódjatok,
Éppen elég volt ezer évig.

Aki így beszél, a „békétlen Koppány, hunn ördögök fia”, a „hítségő Álmos fájából...”. Ami azonban 1908-ban még csak tapogatózó kísérletezés: szocialista tartalmakat egységgé szóni a Csaba-hagyománnyal, az 1912-ben, a „Csaba új népe” c. versben, már hatalmas program. „A Bakonyoknak Bakonyában” ... „Rontás-álomban, szertevetve — Aludtak a jó katonák.” Végre mégis ütött az óra. Föltámadtak a „hunok”: Ady népe.

Nem jöttünk égi Hadak-Útján,
Sorsunk vad ösvény, Föld s a por,

¹⁶ KERÉNYI, Apollon, 41–44. — Szerző: El paisaje mítico, En torno al pensar mítico, 54 ss. — Uő: Dualismo, 258–260.

De, ím, egy új Csaba-legenda
Lelkünkben lázasan dalol.

„Megtaláltuk az őseinket”: a sok „bús homlokú magyart”, „kinek azért kellett pusztulni, mert újat, emberit akart”. Most mindük együtt „a magyar Isten lovaga”.

Hogy a Bakonyok Bakonyából
Minden rest álom messze tűnt,

Most már nem jó, csak az ítélet:

Adjon a Sors belénk oly bosszút,
Amilyent Csabának hagyott.

1913, a következő év, a közeledő felkelést köszöntő énekei — „Rohanunk a forradalomba” és „Robogj föl Lázak ifjú serege” — már Csaba újjáéledt hadainak harsonája. 1914 azonban — a népek fölszabadulása és a magyarság megújrodása helyett — a „nagy Rémet” idézte föl: az első világháborút, amivel az emberhez méltó nagy forradalom, amely Ady reményeiben élt, mindörökké a megvalósíthatatlan álmok ködországába süllyedt.

XXIV.

1908. október 5-én a Monarchia külügyi kormánya többé jóvá nem tehető hibát követett el. Kimondta az 1878-ban elfoglalt Bosznia-Hercegovina bekebelezését. Ezzel a Monarchia minden ellenségének, aki Ausztriát a világ előtt imperialisztikus törekvésekkel akarta megvédelmi, alapot és anyagot adott. Ok nélkül fölingerelte a nagyhatalmakat s egyben semmivé tette a délszlávok egy majdani egyesülést célzó reményeit. Az ifjabb Andrássy a belügyminiszteri székéből jelentette ki: „Az annexió Törökország irányában minden jog híjával való erőszak.” Megtehetette, hiszen a közös külügyminisztérium az annexió kérdésében a magyar kormánnyal semminemű érintkezést sem vett föl s a nagyhatalmakat sem értesítette, csupán az önhatalmúlag végrehajtott tényről.

1909. március elsején Tisza — hosszú évekre terjedő hallgatása után — beszédet mond a főrendiházban. Megjárta hát ugyanazt az utat, mint ősei: 48 nemessége. Ő is lemondott, elment, helyét másoknak engedte át, éppen úgy, mint azok. Ám vele is az történt, mint azokkal: hiába adták át — helyüket nem vette át senki. Az ő helyét sem. A darabont-kormány? a koalíció minisztériuma? Vele való összehasonlításuk egyszerűen nevetséges. Visszatért hát. Egész múltjából, jelleméből következett, hogy — akár a régi nemesség — visszatért ugyan, de meg nem újult. Mint azok 1867-ben, ő ott folytatja, ahol 1906-ban abbahagyta. Kezdi azzal, hogy — a Balkánt illető Habsburg-elgondolás alapján állva — igenli az annexiót. Ez azt jelenti, hogy az akkor már nagyon bonyolult Balkán-kérdést — a maga aktualitásában — nem értette meg. 1914-ben majd maga fogja ezt illető „vastag tudatlanságát” bevallani. Most még nem tart itt, érzi azonban, hogy ideje eljött. Így is van. A 48-asok s a velük szövetséget kötött baloldali pártok kormányzásának tökéletes kudarca után az 1910. évi választások újra szabadelvű többségű képviselőházat eredményeznek. Ez a többség Nemzeti Munkapártnak nevezi magát. Az ellenzék — jelentős hányadában még mindig a 48-asok — folytatja régi obstrukciós politikáját, csak hogy ezen az úton is bénáthassa a parlament működését. Most veszi át Tisza a vezetést. Mint a képviselőház elnöke 1912. június 4-én végre elfogadtatja az oly régtől vajdú védő-javaslatot. Vele azonban megsérti az alkotmány egyes külső, formai követelményeit. Megismétlődik az 1904. évi helyzet. A fölabajgatott képviselőházban csak a rendőrség jelenléte biztosíthatja még az ülések rendjét.

A parlamenti alkotmány jogrendje valóban megsérült, a politikai pártok meglazultak, az általános hangulat több mint ingerült, a koronával és Ausztriával fennálló viszony alapjait meg van mérgezve. A kisebbségek ugrásra készen várják a fölbomlás első jeleit. A háború kitöréséig még két kurta év van hátra.

1913. július 10-én Tisza újra miniszterelnök s ezúttal uralja a belpolitikai helyzetet.

Most aztán szabad utat enged gyűlöletének a költő. Szemében Tisza a fejlődés akadálya, az antiszociális „úri” társadalom jelképe. Ő az, aki hazáját a romlás szélére viszi. Tiszának ajánlott verse, „Rengj csak, Föld”, nem egyéb átoknál és fenyegető jóvendőlésnél. „A bűjtő, új, kan Báthory Erzsébet” — ez a versben Tisza. „Lent vad örjögéssel ölték a népet, — Ezt a csúffá tett örök hajadont.” A kötetét bevezető költeményben Ady még világosabban és fékevesztettebben fordul szembe e „balog nádor úrral”: „Új, talmi nádort megölni is tudnék.” Így merül fel — öt évvel Tisza megöletése előtt — ellenlábasa tollán erőszakos halálának gondolata. Kötete megjelenése évében a parlamentben rálöttek Tiszára. A merénylet nem sikerült. Az azonban, aki nem is egy év múltán valóban orgyilkos golyó következtében hull el s elestével működésbe hozza a bomlás egész gépezetét, Tisza másik nagy ellenfele — a szociális-politikai felépítmény Adyval diametrálisan ellenkező sarkán: a trónörökös, Ferenc Ferdinánd.

XXV.

A főherceg legyilkolatlása utáni tizedik napon, július 8-án, Tisza a királyhoz intézett emlékirata higgadtan és határozottan foglal állást egy Szerbiát illető agresszió ellen. Kijelenti, ha mégis ily jellegű katonai akció határozatnákné el, ő ezért „a felelősséget nem vállalhatná”, azaz lemond. Július 15-én, a trónörökös halálának tizenhetedik napján, viszont a következőket mondja a bécsi német nagykövetnek: „Nehezen határoztam el magam arra, hogy a háborút ajánljam, de most szilárdan meg vagyok győződve szükségességéről és a Monarchia nagyságát minden erőmmel védelmezni fogom.” A fordulat éppen ennél a határozott, makacs, sőt konok embernél nemcsak meglepő, hanem egyenesen megdöbbentő. Ilyet azonban láttunk már egyszer: 1904 végén, amidőn hirtelen mindent kockára vetett, kiprovokálta a bukást s azután eltemetkezett geszti magányába. S még látni fogjuk — 1918 októberében, — ahogy egyszerre odadobja a gyepőt a megvadult lovak közé, hogy predesztinációs belenyugvással várja be a végét... a magáét és nemzetét.

1914. évi attitűdjének megítélésénél tekintetbe kell vennünk egy belátását és egy belátás-hiányát. Mindkettő a cselekvő személy világhelyzetének függvénye. Tisza Berlin—Bécs—Budapest dimenziójában élt s külpolitikai horizontját — Erdélyt és Boszniát illető gondolai miatt — a Balkánt fogta be, annak is csak északi felét. Ott azonban sohasem járt. S ha voltak is ismeretei — s bizonyára voltak — Francia-, Angol-, Oroszországról, közvetlen tapasztalatokkal ezekkel kapcsolatban sem rendelkezett. Belpolitikus volt Sadovától Sedánig c. könyve ellenére — s az egész világhelyzet főlmerésének hirtelen támadt szüksége az akkor már ötvenhárom éves embert oly problémákkal állította szembe, aminekkel addig soha életében nem foglalkozott.

Egyik, ez évben írt emlékiratának egy passzusa világítja meg, mi is az, amit a háborús világhelyzetből meglátott. Azt ti., ami szemében a világvégváró látomásait hozta az aktualitás közelségébe. Ha nem sikerül — úgymond — az orosz azonnal letelepni s az így felszabaduló csapatokat a szerb s az oláh ellen fordítani, akkor „a román hadsereg ellen harcoló seregünk oldalba és hátra lesz támadva. Ennek a hadseregnek egészen biztos veresége utat nyit az ellenségnek Budapest és Bécs felé és eldönti az egész hadjáratot.” Ezzel az alapakkord, amely ezt az életet kezdetől fogva uralta és megmérgezte, meg van ütve újra, hogy most már el se haligasson többé.

XXVI.

1916 novemberében meghalt Ferenc József. IV. Károly lépett trónra. Tisza kikényszeríti a maga számára Andrássy szerepét: mint egykor a „nagy szerencsés”, Andrássy Gyula, úgy koronázza meg most ő, a „nagy balszerencsés” a szentkoronával Magyarország utolsó királyát. Károly nem képes elviselni ennek a sziklasúlyú, sötét magyarnak reánehedő jelenlétét. 1917. február 6-án, a háború kellős közepén, elbocsátja. Tisza — ötvenhat éves ekkor — azonnal aktív frontszolgálatra jelentkezik.

Ott, Olaszországban, éri 1918. szeptember 5-én a király segélykiáltása. Károly Zágráb- és Szarajevóba küldi, hogy rendezze a délszláv kérdést. Tisza arra gondol még, hogy Boszniát mindenestül a magyar koronához fogja csatolni. Az új címer is ott van a mappájában. Azaz: korának ez a legértelmesebb, jellemét tekintve bizonyára első helyet elfoglaló magyarja még most, a háború utolsó hónapjaiban is annyira megszállottja ősei és osztálya „ősképi

elvakultságának", hogy — mintha a délszláv kérdés vagy száz év óta nem is létezne — arra gondol, a bosnyák problémát az Árpádok és az Anjouk hagyományának keretében fogja megoldhatni! E gondolattal járja be Horvát-, Dalmát- és Bosnyákországot. Szeptember 20-án érkezik Szarajevóba. Száz emberrel tárgyalt útja folyamán: indítványait száz ember utasította vissza. Mikor fokozatosan képet nyert a valódi helyzetről, mint egy felébredő fordult környezetéhez: „Wie ist denn das alles nur gekommen?”

Aztán, hogy Pestre visszatért, két horvát politikus látta sírni. „Tisza könnyezett — írja egyikük —, s lassan... szavakkal küzdve... kijelentette, el kell ismernie, hogy a magyar kormány horvát politikája teljesen elhibázott volt, tökéletesen belátja... az összes délszláv tartományok egy államban való egyesítésének föltétlen szükségességét.”

Még egy hónap van hátra, hogy a sorsfordulat után végére érjünk a tragédiának. Tisza eljut a felismerésig, hogy a Nihil, amit kezdettől fogva mélyen magában hordott, kifaradt a világra, az ő világára, és elpusztította. Október 17-én megjelenik a császári manifesztum, amely proklamálja Ausztria átalakulását föderatív állammá. A kettős monarchia többé nem létezik. A dualizmus korának vége. Az új helyzet legfeljebb a perszonális uniót teszi lehetővé az osztrák tartományokból alakult föderációval. Ezzel megsemmisül Ferenc József és Andrássy alap gondolata: az eszme, amely Tisza életének is legfőbb tartalma volt. Lénye belső polarizációja megdőlt; a magyar politikai felépítmény széttört. Mint a nagy magyar romantikusok esetében, itt is Tisza démona, fajtájának baljós istensége győz a rend s az egyensúly nemtője fölött — azzal a különbséggel mégis, hogy Tisza számára, ebben a mélységben, éles ellentétben Széchenyivel, Vörösmartyval, nincsen reménysugár. Őkle, mint valami „torló erő”, még egyszer lesújt. Az ütés rávall arra, aki adta. Föláll a parlamentben, hogy kimondja: „A háborút elvesztettük!” A már amúgy is megsérült egyensúly ezt az ütest nem viseli el. Anyámtól tudom, hogy a kijelentésnek irázatos hatása volt: akkor, általa omlott össze Magyarország. Vele lépett le színpadról a végső leáldozás utolsó bajnoka.

Két hét múlva ismeretlen katonák agyonlőtték. „Ennek így kellett történnie” — mondta a haldokló, híven önmagához, híven kalvinista hitéhez.

Önző, de szörnyű, tédret-fejet hajtván
Magamban látni omlóban a fajtám.

E két komor sor mottója lehetne Tisza István tragikus életének. Aki megfogalmazta, Ady Endre volt.

XXVII.

Az összeomlás heteiben Ady visszatért a maga „hunni, új legendájához”: még egyszer, utoljára, Csabához. A költő szemében a háború kitörése egyértelmű volt összes — mind nemzeti, mind egyetemes emberi — reménységének végérvényes összeomlásával.

Sohse volt még kisebb az ember,
Mint azon az éjszaka volt:

— írja a nagy költeményben, amelyben a kozmikus démonia általi megszállotságának, ami a háború kitörésének napjaiban eluralkodott a világon, állított emléket. Nemzeti lírája innen kezdve a legkietlenebb dezoláció kifejezésévé lesz.

Az Égből dühödött angyal dobolt
Riadót a szomorú földre...

Azelőtt panaszkolt, most örül rajta, hogy gyermektelen, azaz nemcsak jelképes értelemben, hanem valóban ő az „utolsó magyar”.¹⁷

S gyermeket nem fogok hagyni
Romlás és pusztulás helyén.

¹⁷ „... valami csodából megmaradtam utolsó magyarnak. Én vagyok itt magyar, egyedül, én...” ADY, id. helyen.

Hiszen

Minden Leendő összeomlott.

A csatarekről azonban eközben nagy győzelmekről jönnek a hírek s nagy vereségekről szólnak a krónikák: a korszakú magyarság körülveszi a sírt, amit legjobb fiai százazreinek testére domboltak, akik elesetek egy háborúban, amiben nemzetüknek nyernivalója nem, csupán mindent elveszteni valója volt s amibe urai ezt a népet legvitálisabb érdekei felcsúfolásával kényszerítették bele.

Ezzel a „hunok” utolsó harca is elveszett. „A halottak élén” c. költeményében már históriából-életből „kikényszerültek” Ady hunjai. Az új Csaba, mégis, igazi csapatjára csak most talált rá. De már nem jövődó forradalom népe ez, hanem „levitézlettei” az értelmetlen harcnak. Kísértetek — hisz’ „halottakként ébredők”. S Csaba így köszönti híveit:

Be szép kísértetes világ,
Be jó nekem, be szép nekem:
Most az igazi halaványak
Táborában vezérkedem...

Csaba megtéréről, népe győzedelmes fölvonulásáról, még a nagy bosszúállásról sem esik szó többé. Halottak — távolról van csak mosolyuk még az Élet számára. S e kísértetsereg szellemfejedelme a maga szemében is egyre valószerűtlenebbé válik:

Élünk? — ugy-e nem élünk? —
Valakinek rossz álma,
Lidérc-seregre válva —
Csak rossz álom vagyunk mink?

Még látnia kell, amint

népét Hadúr is szétszórja,
szigorúbb istenek ezt így szokták.

Még csak halottai sem tartanak ki mellette: ez a Csaba, utolsó, legszomorúbb képviselője fajtájának, magára marad.

Vak üggetését hallani
Eltévedt hajdani lovasnak,
Volt erdők és ó-nádasok
Láncolt lelkei riadoznak.
[...] Hajdani, eltévedt utas
Vág neki új hináru útnak,
De nincsen fény, nincs lámpa-láng
És híruk sincsen a faluknak.

Az eltévedt lovas látománya az „utolsó magyar” utolsó metamorfózisa, a mélypont. Hozzá nincs semmi fogható. A katasztrófa bekövetkezett és teljes volt a maga kilátás nélküli vigasztalanságában. A katarzis elmaradt.

Babonáink megfakultak,
Csodáink elesteledtek,
Jövőink eleve múltak,
Csak szégyeljük ezt a vén gyászt bevallani.
[...] Valahol utat vesztettünk,
Várat, tüzet, bizodalmat,
Valamiben késlegettünk
S most harcolunk kedvet vallva kedvetlenül.

1918 nem azért lett a katasztrófa évévé, mert benne Ausztria—Magyarország, „ez a kis kozmosz, egy egyesült Európa akaratlan előképe”, tönkrement. A Habsburgok birodalma, elvénhedten és telve problémákkal, amelyek aligha voltak megoldhatók, Európa újrendezésének így vagy amúgy áldozatául kellett esnie. „Kulturális szempontból tekintve, kétségkívül nagyértékű formáció volt, amely latin nyelvekkel — mint az olasz meg a román — szláv nyelveket — lengyelt, csehet, tótot, ukránt, horvátot — s végül még a magyart meg a németet foglalta egységbe...”¹⁸ Ezen kívül még valami más is volt: az európai egyensúly mérlegének nyelve. Európa az első világháborút követő új határrendezésénél senki sem gondolt arra, hogy itt, földrészünk közepén — ahol egyetlen nagy nemzeti egység sem bírt kibontakozni, ahol azonban a germán elem a szlávval érintkezik —, ha már egy nagyhatalom nem lehetséges, így mégis egy jókora ütköző-államra van szükség, hogy egymásra-rohantában föltartóztassa a germán meg a szláv nagyhatalmat. Mint egy iskolapéldán azonnal megmutatkoztak a kettős monarchia kiesésének következményei: először Hitler foglalta el egymás után a megszállás könnyűségével a Monarchia egykori területeit, hogy a maga céljai érdekében fel- és kihasználja őket; azután pedig Sztálin járt el hasonlóképpen. Jellemző, hogy azóta európai egyensúlyról többé nem esik szó.

1918 nem lett katasztrófává még azáltal sem, hogy benne tört darabokra a magyar szentkorona országainak integritása. Jóllehet alig kiheverhető veszteség volt, hogy Magyarország szétdarabolása következtében területe 2/3 részéről, lakossága 65%-áról s vele 3 333 000 magyarról volt kénytelen lemondani. Az ún. Csonka-Magyarország meglepő gyorsasággal épült ki rettenő sebeitől — töretlen életerejéről nyújtván ékesen szóló tanúbizonyságot.

Katasztrófává lett azonban 1918 egy reménység meghiúsulása következtében. Magyarország legkiválóbb szellemi joggal reménykedtek abban, hogy népük a magas árért, amit egy nagyhatalom előnye, a maga területi integritása, magyar nyelvű lakossága egy jelentékeny részének elvesztésével fizetett — gazdasági-anyagi természetű veszteségeiről ezúttal nem is szólva —, emberi-belső felszabadulását és szociális meg szellemi megújódását nyeri majd cserébe. 1918-ban ez a reménység *igazi* — igazi és nem mondva csinált — népi köztársaság létesítésére irányult, amely hivatott lett volna — revolucionárius vagy evolucionárius úton: mindegy — a már régóta esedékes reformokat megvalósítani. E sorok frójának atyja, aki évtizedeken át reménykedett ebben a fordulatban, így hát bekövetkezték szerepet is vállalt benne — ahogy „Az ellenszegülő” című könyvében olvasható —, mélyen csalódva várakozásaiban hamarosan distancírozta magát Károlyi Mihálytól, akinek kormánykodása az országot mind bel-, mind külpolitikai téren csőd szélére sodorta. A Károlyi kormányára következő magyar tanácsköztársaságot aztán az *entente* győztes hatalmai — főleg katonai téren megnyilvánuló előretörését megakadályozandó, de egyben tartva attól is, hogy a kommunizmus Magyarország irányából Közép-Európa többi államára is áttérjedhet — román csapatok behívásával döntötték meg. A Szegeden alakuló ellenforradalom mindazonáltal csak akkor vehette át a hatalmat a maradék ország és a főváros felett, amikor az *entente* a románokat újra kivezényelte. Az ellenforradalom mind személyi összetételében, mind ezen személyek politikai és szociális magatartásában nemcsak jogutódja volt a régi Magyarország „fölső” vonulatának, hanem maga volt a régi Magyarország.

Mind az 1848 utáni nemesség uralmon maradása, mind Tisza István bihari remeteségéből való visszatérése esetében, itt is — még egyszer — nyilvánvalóvá lett minden szociális és agrárreform eleve való meghiúsulása magyar talajon, azon egyszerű oknál fogva, hogy *szervezett* képviselői — akár 67-ben, akár a századfordulón — most sem voltak sehol. Az 1919 őszén visszatérők azonban — akár a 67-es nemesség, akár az 1909 utáni Tisza — meg tudták szervezni magukat, következésképp megszervezték a kezükre jutott országcsonkot is. Persze: Kis-Magyarországon a régi Magyarország rendjét állították vissza — a megnyírbált ország a réginiél hasonlíthatatlanul szűkebb keretei közt. Egyben a régi társadalom is jogaiba lépett s vele a hajdani Monarchia életformái is. Ezekben — hiányozván a Monarchia nagyhatalmi állása, gazdagsága és tekintélye — jobbra csak a régi berendezkedés hátrányai váltak restaurálhatókká, előnyei nem vagy alig. E keretekben tenyészett ez a társadalom látszólag kiegyensúlyozott körülmények között még huszonnégy éven át. Az esedékes szociális kérdéseket ez sem

¹⁸ Ungarn und unsere geistige Welt, Karl KERÉNYI, *Wege und Weggenossen*, 2. München, 1988. 416.

oldotta meg — a nemzetiségi kérdés a 90%-ában magyar csonka-országban magától kiesett —, amíg aztán a második világháborút követő újabb összeomlás látszat-világukkal végleg föl nem számolt.

XXIX.

Hogy ekként történt: hogy 1920 után Csonka-Magyarországon a háború előtti társadalom előregedett struktúrái — az Ady ostorozta „reakciós, önző, ideáltalan osztály” — még egy utolsó restaurációt élhettek meg, nem kizárólagosan magyar jelenség s így nem is speciálisan magyar hiba. Az elévült polgári osztály a győztes országokban is vezető és kormányzó réteg maradt, ámbar népeiknek egy korábban ismeretlen méretű és pusztító erejű háborúba való belchajszolásával nem halmozott fejére kevesebb vádat és felelősséget, mint a legyőzött országok vezető rétegei.

Az első világháború antihistorikus, sőt értelemellenes vállalkozás volt: Európa számára nem jelentett megújítást, Magyarország számára sem jelenthette idegen célok szolgálatában ok nélkül mészárszékre vonzolt népe szociális felemelését és szellemi felszabadulását.

A győztes bevonulását hazája megalázott fővárosába a költő már nem érte meg. Nem sokkal halála előtt még egy utolsó verset kényszerítettek ki a nagybeteg Adyból.¹⁹ Ami létrejött, keserű és keserves gúnyba torzuló parafrázisa a fiatal Tisza 1899 újév napján elmondott beszédének — ugyancsak egy „üdvözet”-nek, mint ahogy Ady verse is az. Ahogy az felidézte a közelebbi végveszély vízióját, ez, feleselő társa a magyar fenyéren, egy véres látomásban vonta le a már betelt végzet tanulságait. Verse valóban a „rég” Magyarország hattyúdala:

Bal-jóslatú, bús nép a magyar,
Forradalomban élt s ránk-hozták
Gyógyfőtnak a Háborút, a Rémet,
Sírjukban is megátkozott gazok.

Tompán zúgnak a kaszárnyáink,
Óh, mennyi vérrel emlékezők,
Óh, szörnyű, gyászoló kripták,
Ravatal előttetek, ravatal.

Mi voltunk a földnek bolondja,
Elhasznált, szegény magyarok,
És most jöjjetek, győztesek:
Üdvözet a győzőnek.

¹⁹ Ugyanebből a „hangulatkörből” már 1914 januárjában: *Nincs itt ország:*

...Városok, mezők elpusztulnak itten
s lélekbeli s való vetéseinken
Zsebrák-láb vagy a kozák ló-pata
Taposnivalót egyként nem talál majd.

...

Már csak vonaglás a mi lázadásunk...
... az én népem már rút halálba tart
... régen és másként lett volna itt: ország.

- A kiadás helye csak abban az esetben jelöljük, ha az *nem* Budapest.
- Ady E. Összes versei (1930).
- Ady E. Vallomások és tanulmányok, 1944.
- A M. Tudom. Akadémia történettudományi intézete: Magyarország története, II., 1964.
- Balla A. (szerk.) A magyar országgyűlés története 1867–1927., 1927.
- Bekics G., I. Ferenc József és kora; Szilágyi S.: A magy. nemzet tört., X. 1898.
- Ferdinandy Gejza naplói, önéletrajza (kézirat), 1. Az ellensz.
- Ferdinandy Gyula önéletrajza (kézirat), 1. Az ellenszegülők.
- Ferdinandy Mihály, A magyar Akropolisz, Új magyar Út, IV. 4., Washington, 1953.
- Ferdinandy M., A Magyar Néző, Új Magyar Út, VI–VII. Washington, 1954/56.
- Ferdinandy M., En torno al pensar mítico, Berlin, 1961.
- Ferdinandy M., Historia de Hungría, Madrid, 1967.
- Ferdinandy M., Mythos u. Schicksal in Vörösmarty's Weltbild, Ungarn Jahrbuch, II., Mainz, 1970. 67–107.
- Ferdinandy M., Carnaval y Revolución y diecinueve ensayos más, Edit. Univ. Puerto Rico, 1977.
- Ferdinandy M., Tisza, Irodalmi Újság, Párizs, 1980. jan.-febr.
- Ferdinandy M., Az ellenszegülők, San Francisco, 1980.
- Hegedüs L., Két Andrássy és két Tisza (1937).
- Kann, R. A., Erzherzog Franz Ferdinand-Studien, München, 1976.
- Kerényi K., Apollon, 3. kiad., Düsseldorf, 1953.
- Kerényi K., Die ungarische Wendung, Neue Schweizer Rundschau, 1945. febr.
- Kerényi K., Ungarn und unsere geistige Welt, Atlantis, XXIX. 1., 1957.
- Kerényi K., Wege v. Weggenossen, 2., München, 1988.
- Miskolczy Gy., A magyar nép történelme, Róma, 1956.
- Miskolczy, J., Ungarn in der Habsburger-Monarchie, Bécs (1959).
- Monori Wertheimer E., Gróf Andrássy Gyula élete és kora, I–III., 1910.
- Nidda, R. K. v., Der Weg nach Sarajewo (Bécs, 1964).
- Ötvenyi O., Ferenc Ferdinánd (1942).
- Révai J., Ady, s. 1., 1945.
- Szekfű Gy., A XIX. és a XX. század; Hóman B.—Szekfű Gy., Magyar történet, VII. s. 1., s. d.
- Szekfű Gy., Három nemzedék és ami utána következik, 1934.
- Szerb A., Magyar irodalomtörténet, 2. kiad., 1959.

A FALU-MOTÍVUM HELYE JÓZSEF ATTILA VILÁGKÉPÉBEN

József Attila életművének mind árnyaltabb feltárásában fontos szerephez jutott a motívumvizsgálat. Bizonyos szövegegyeségek motívumértékű újramegjelenését magyarázza, és így a kutatáshoz támpontot nyújthat a jól ismert filológiai tény, hogy a költő benne élt verseinek világában, szívesen mondta, értelmezte azokat.¹ Költészetének ilyen rendszeréről, verseinek belső természetéről tanúskodik az a mód, ahogy az egyes motívumok összekapcsolódnak, és az életpálya különböző szakaszaiban felbukkanva motívumhálót szőnek. A József Attila-i képzetkapcsolások gazdag rendszerének feltérképezésében Tamás Attila munkái² a motívumok „helyi értékét” vizsgálták. Széles Klára tanulmányai³ feltárták azt a „belső okhálózatot”, amely az egyes képzetkörök bővüléséből teremtdött. Szigeti Lajos Sándor az anya-, játék- és a gyermekmotívum elemzésével következtetett a rend, az arányosság—aránytalanság világképi funkciójára.⁴ A vizsgált motívumok sorában feltűnik a falu is, ám csak érintőlegesen, mint a rendszer egyik eleme. Dolgozatunk így a „falu”-nak a József Attila-i világképben elfoglalt helyét kívánja felmutatni, és a motívumban implikálódó esztétikai, etikai, politikai tartalmakat kibontani.

A motívum fogalmát — egységes definíció híján — Bernáth Árpád meghatározása alapján értelmezzük: „Egy irodalmi mű motívumainak nevezzük I. azokat az adott műven belül egymással azonosított szövegrészeket, amelyek azáltal kapnak szimbolikus tartalmat létrehozó funkciót, hogy különböző szemantikailag értelmezhető kontextusban ismétlődnek meg, és II. azokat az adott műven belül egymástól megkülönböztetett szemantikailag értelmezhető szövegrészeket, amelyek azáltal kapnak szimbolikus tartalmat létrehozó funkciót, hogy azonos kontextusban ismétlődnek meg.”⁵ Terminus technicusként használva, értelmezésünkben így az életpálya egy-egy szakaszában, illetve az életműben többször feltűnő, a természeti-társadalmi valóság meghatározott szegmensumát képszerűen felidéző vagy arra fogalmilag utaló szövegegyeséget jelenti a motívumot. Interpretációja alapjául pedig az újbóli megjelenés helyén, az adott műben betöltött poétikai szerep szolgál.⁶

József Attila költészetében — különböző művekben — a falu-motívum huszonnyolcszor fordul elő. Többször valamilyen sajátos értéktartalmat hordozó jelző kapcsolódik hozzá: Két alkalommal a „kis” és a „törekeny” minősítés, egyszer a „süllyedt”, az „omladó”, az „odvas”. E jeltpusú forma mellett a motívum jelentéstartalmát bővíti a faluval metonimikus kapcsolatban lévő fogalmak konzekvens ismétlődése. Néhányszor a „paraszt” utal rá (háromszor), ötször a munkaeszközök idézik fel. Külön is figyelmet érdemel az a tény, hogy a falu vagy valamilyen metonimikus formája 13 alkalommal nem önmagában áll, hanem a „város”-sal alkot motívumkapcsolatot. Persze ezt a relatív gyakoriságot különböző érvek magyarázhatják. Kronológiailag is jól körülhatárolható, lényegét illetően pontosan definiálható korszakaiban a költő olyan csoportosulás, majd mozgalom és párt tagja, amelyek szimbólumaként tekinthető a falu, illetve a város. A motívum és a jellemző kapcsolódásforma azonban az elkötelezettséget politikai célokkal azonosító korszakokon kívül is fellelhető. A korai költészetben éppúgy, mint a kései versek korábbi politikai tendenciákat kiszorító világában. Az életpályán végighúzó, a világkép változásában is lényegileg konstans motívum már önmagában is indokolná tüzetesebb szemügyrevételét, ám bizonyos, az életmű korábbi értékeléséből származó sztereotípiák még inkább szükségessé teszik az ilyen célú elemzést.

¹ Ezt a szokását többen megörököstették. Így: VÁGÓ Márta, *József Attila* Bp. 1978. 43., 74., NÉMETH Andor, *József Attila* Bp. 1944. 27–29. A fennmaradt verstörödékek is erről az alkotói módszerről tanúskodnak. *József Attila összes versei 1–2.* Közzéteszi STOLL Béla, Bp. 1984. A verseket e kiadás alapján idéztük.

² TAMÁS Attila, *A költői műalkotás fő sajátosságai*, Bp. 1972. 260–271. TAMÁS Attila, *József Attila, in A magyar irodalom története VI.* Szerk. SZABOLCSI Miklós, Bp. 1966.

³ SZÉLES Klára, *József Attila ifjúkori verseiről*, Itk. 1963. 317–327. SZÉLES Klára, „... minden szervem óra” Bp. 1980.

⁴ SZIGETI Lajos Sándor, *A József Attila-i teljességi igény*. Bp. 1988.

⁵ BERNÁTH Árpád, *A motívum-struktúra és az embléma-struktúra kérdéseiről*. In *Formateremtő elvek a költői alkotásban*. Szerk. HANKISS Elemér, Bp. 1971. 439.

⁶ J. Körner felfogása a motívumelemzésről. In *Világirodalmi lexikon VIII.* Főszerk. KIRÁLY István, Bp. 1982. 630.

Jelen tanulmány nem szól — területi okok miatt — a falusi témákat megjelenítő korai művekről és az érett költészet önálló falu-verseiről sem. A motívum sorsát kívánja végigkövetni a költői pálya folytonosságában. Persze a *Tiszaúgy*, a *Holt vidék*, a *Határ*, a *Falu* ugyanúgy a motívumban rejlő szemlélet, valóságkép megésszé növesztett transzpozíciója, amit világosan mutat a különböző művészi formákból áttetsző, és így a verseket rokonító csaknem azonos falu-kép.

A motívum az *Arany kalásztól* kezdettől versben bukkan fel. Jól látható persze, hogy nem a későbbi jelentéstartalmak hordozója itt még és nem is a politikai hovatartozás jelképe. A vers ugyanis lenyomata annak a hatássorozatnak, ami a pályakezdő költőt éri, és amelyet befogadva új, egyéni hangütéssel próbálkozik. Petőfi jellegzetes kifejezését (rónaság) és a romantikusan láttató képet („arany kalásztól duzzadt”) beszövi az első két versszak nyugatos remimiszceciái közé. A vers a *Lovas a temetőben* füzet versei közé tartozott *Prológus* címmel. A múltat és a jelent ellentétező szerkezet pontosan megfelel az eredeti cím implicit jelentésének: az útra készülő fiatalember elképzelt világának és a „most” valóságának kontrasztja adja az összegző jellegű sorsértékelést. A szonett két utolsó egységből kihangzó adys disszonancia szétfoszlatja az idillikus álomvilágot, amely a vágyott jövő („úgy képzeltem”) optimumát rejti. S ebben az összefüggésben különösen figyelemre érdemes az első versszak záró sora: „S majd megpihenek egy kis faluban”. A „kis falu” a megérkezés ígérete, a fiatal költő egy elképzelt és remélt életutat vázol itt magának. Ebben pedig a falu a célt jelöli — némileg a XIX. századi szemlélet idillizmusával —, azt a helyet, amely megnyugvást ad („megpihenek”), illetve amely a megérkezéssel, az otthonléttel azonos. Az 1923. januárjában írt *Petőfi tüze* — bár érettebb, egyéni hangzásokban gazdagabb vers — mintha ugyanezt a felfogást őrizné. Trianon, a szétvert ország tragédiája jelenik meg a nyitó képben.⁷ „Fálvát a megőrült népe Jeromból / Házunk az nincs, fél fal /, ha mi megmaradt...” A metonimikus szerepű „fálvát” a tulajdonosság, az odatartozás hangsúlyozásával a költőnek az országhoz (a „faluhoz”) való kötődését emeli ki, és a költői szerep kiteljesedésének helyszínét értelmezi. Azaz mintegy az *Arany kalásztól* kezdettől műben felmerült ígéret megvalósulását sejteti ez a vers — igaz, tragikus felhanggal.

A motívum kialakulásának belső történetét mutatja a *Juhász Gyuláról való ének*. Amíg ugyanis a későbbiekben mindig a részvét vagy a felzaklató valóság szülte felháborodás színezetében jelenik meg a falu, ebben a versben a tudatlanság, az ostobaság szímbőluma. „Magyarország duhaj legények falva” — összegzi a középső rész nyitó sora azt a léthelyzetet, amelyről szenved az „igehozó”, a költő. A falu most is az ország egészét jelenti, és most is egy nagy költő összefüggésében jelenik meg. A makói Juhász Gyula-ünnepségekre frott vers⁸ a poétasorsot a 25 év robotjával azonosítja, és az atyai mester példájában a túró érdemet, a kiszakadást ünnepli. A nemegyszer Muszáj Heikules-szerű hangütésből kiemelkedik a középső rész keserű, számvetés jellegű felsorolása, a tények rögzítése, az a látásmód, amely emlékeztet a kései versek (*Levegőt!*, *Házam*) szociografikus ihletű valóságképére. Az frásztudatlanság mellett nagyobb bajnak látszik a szellemi igénytelenség, a „két deci fröccsel becsüljük magunk” magatartás. Ennek a későbbi versekben (*Munkások*, *Mondd mit érlel*, *Ős patkány...*) többször is visszatérő, a költői értelmezés szerint nem autentikus létnek mintegy előképe ez a sor: „Itt több a csaplár, mint a néptanító”.

A „fogakra akadás” korában, a mesterektől való elszakadás idején hasonló jelentésben még két helyütt találkozunk a motívummal. Bár másképp és másképp, mindkét vers az egyéniségkeresés dokumentuma, így nem érdektelen szemügyre venni a faluhoz tapadó értékminőségekből kitetsző állásfoglalást. Az utolsó Caca- vers, a *Jójj, testvérem* kezdettől sajátos vallomás ugyanazt a békességvágyat szólaltatja meg, mint az időrendben hozzá közeli *Megfáradt ember*. Átdolgozott változata, a *Rög a röghez* már némileg tompítja az impresszionisztikus színeket (bár a hetedik, jellegzetesen Juhász Gyula-i képet őrző versszak változatlan), teljességében megőrizte viszont a nyitó képet. „Jójj testvérem, atyánk, a bújdosó Nap / A távol falujába ballagott” — jelenik meg az alkony bensőséges hangulatában ez a sajátos naplemente — ábrázolat. Kétségtelen — mint Szabolcsi Miklós rámutat — némileg profanizálja ez a szemlélet a Napot, „idillizálva parasztosítja”,⁹ ám a „távol faluja” a hazatérés lehetőségét, helyét jelöli itt is. Ugyanígy a *Komoly lett már* kezdettől vers is, amelyet Szabolcsi Miklós a „belső küzdelem verseként”¹⁰ illet az pályakép ezen szakaszába. Való igaz, a megbékélésnek egy sajátosan motivált,

⁷ SZABOLCSI Miklós, *Fiatál életek indulója*. József Attila pályakezdése, Bp. 1963. 425.

⁸ SZABOLCSI Miklós, i. m. 482.

⁹ SZABOLCSI Miklós, i. m. 446.

¹⁰ SZABOLCSI Miklós, *Érik a fény*, József Attila élete és pályája 1923–1937. Bp. 1977. 303.

érdekes állapota tűnik fel itt. A különböző hangokat próbáló fiatal költő most sorra visszavonja addigi énjének, pályájának karakterisztikus témáit, megnyilvánulásait. „Mi voltam én?... Oktalan proféta / Cifra szóvá gyötört akarás...” — kérdőjelezi meg a nyilvánvalóan Adyt követő magatartást, de elutasítja az Istennel való perlekedést és az asszonykínvánást is. A tagadások, a múlttal való leszámolás után a verszárlatban megjelenik az idea képe:

„Érzem, hajnali falucska lettem,
Szelídség nyugodt tehenei
Ballagnak belőlem az Úr kegyelmének
Friss és térdig füves legelője felé”.

A béke, a megnyugvás, a harmónia, a kegyelem helyzete ez. A lírai én feloldódik egy jellemző világgállapotban, amely viszont a falu valóságának képeiből tevődik össze. A hajnalban kiballagó teheneket a friss legelő várja. Az Úr kegyelme betölti ezt a világot, így e létállapot lényege a szelídség. Ezt a vágyott harmóniát a költő a „hajnali falucskaiban” véli megtalálni. (A kicsinyítő képzős forma, amelynek az életműben csak a *Faluban* és egy töredékben — *Pórhanyó kérébe* — találjuk párját, még inkább elmélyíti a megjelenített világ meghitt hangulatát.) A *Komoly lett már* 1924 nyarának egy olyan pillanatát rögzíti, amikor is az új kötetét tervező fiatal költő számvetést készít. S bár a zárókép, a kijelentés nyilvánvalóságával adja tudtul az én változásának eredményét, a szinte idillikus falu-kép egy vágyott világot feltételez. Igaz, ez már nem az *Arany kalásztól ékes rónaság* motiválatlan reminiscenciája, hanem már bizonyos poetikai és élettapasztalatokkal rendelkezve az én-keresés egyik állomása. A „hajnali falucska” csak részben utal a későbbi versek társadalmi valóságát jelzősszerűen hordozó motívumra, ám pontosan illik abba a sorba, amely fejlődésében mutatja a József Attila-i falu-kép alakulását.

A motívum 1924 után hosszabb időre eltűnik, legalábbis *önmagában* nem szerepel. Majd az *Ákácokhoz* című versben bukkan fel újra, markáns formában tükrözve a világgépben addig végbement változást és természetesen egy jellemző világnézet kiérlelődését. A Bartha Miklós Társaság parasztságorientációja, a falu sorsát középpontba helyező szemlélete József Attila nézetrendszerében természetes módon nyomot hagy, a legradikálisabb formában — közismerten — a Fábian Dániellel közösen írt, ám erőteljesen József Attila-i fogalmazású *Ki a faluba* című röpiratban. Ennek a vitatott értékű munkának („József Attila Bartha Miklós Társaság-beli korszakának legszelídségesebb terméke”) ¹¹ politikai elkötelezettségét pontosan tükrözi az első kurzivált megállapítása: „hazánkban ma minden társadalmi és gazdasági kérdés: parasztkérdés”. Ily módon tehát a röpirat (és a kiegészítő kérdőív) egyetlen lehetséges értelmiségi és művészi magatartásmódként a falu sorsának képviselőletét mutatja fel. Az elfogultságaival és frazeológiájával meghatározott politikai nézetet képviselő írás faluképét tekintve megállapítható, hogy az mentes a romantikus idealizálástól, és mintegy előlegezve a későbbi falukutató szociográfiák megállapításait, tényszerű képet ad: „Lettek falvakra, amelyek mint a városok, természetesen mint a városok nyomornegyedei. Rongyokat viselnek, daluk sincs, embertelenül élnék. Dolgozni városokba, vagy messzi vidékre járnak”. ¹² A falu és a parasztság sorsát s ennek a költői világgépben betöltött szerepét jelzi a motívumhoz tapadó, a pusztulást, a tragédiát sejtető, színönimáiban is konzekvens jelző.

Ars poetica jellegénél fogva is figyelmet érdemel az *Ákácokhoz* című vers, s benne a motívum. Azon művekhez tartozván, amelyeket a költő átdolgozva újraközölt a *Döntsd a tőkét, ne siránkozz* című kötetben, a vers az egész verseskötvényben érvényesülő szemlélet lenyomata: a korábbi életszakasz politikai elkötelezettségét metaforizáló kifejezések változatlan formában továbbélnék. A klasszikus költői magatartást osztályharcos hangstílyokkal erőteljesebbre színezve is, a költői „föladat” olyan társadalmi szintéren manifesztálódik, amelynek lényegét ez a motívum hordozza. A „Száz göbbedő odvas falunkba” nemcsak azáltal válik az ország metonímijává, hogy a költő-szerep is definitíven általános értelmezésű, hanem a „száz” többszörösítő, teret kiszélesítő jelentésével is. A sajátosan értelmezett „marxi munka” pedig olyan társadalmi, politikai környezetben jelenik meg, amelyet a falu jelzői minősítenek. A „göbbedő” háromszéki székely eredetű szó, ¹³ amelynek jelentése: merülő. (József Attilát,

¹¹ József Attila *Összes Művei* III. Szerk.: SZABOLCSI Miklós, Bp. 1958. 424.

¹² József Attila *Összes Művei* III. 197.

¹³ TASI József, *Kétféle „Ars poetika”*, Tiszatáj, 1980. 4. sz. 41–48.

aki különösen kedvelte a régi fzeket sejtető, összetett jelentést, a kibontó szavakat,¹⁴ megfoghatta ennek a szónak az aurája, hisz a *Margarétában* ugyanezzel a kifejezéssel érzékelteti a falusi miliő egyik részletét, a pajtát: „göbbedő hodály”). A falu közvetlen jelzője az odvas, s ezáltal lényegi tulajdonsága az élettelenisége, a pusztulásra íteltettség.

A barthás korszak talán legtisztább tükrö az *Ady emlékezete*. A vers nem egyszerűen a költőelőd életművét, a jelentőségét megkérdőjelező vita közvetlen reflexiója, hisz Ady egyszer már meghaladott szemléletének, sőt költői eszközeinek bizonyos mértékű újrafelfedezése már 1928 végétől megfigyelhető. Érthető hát, ha József Attila különvéleményt jelent be az Ady-recepciót illetően (*Ady-vízio*), az 1930. március 22-i emlékünnepelet pedig verssel köszönti. Figyelmet érdemlő tény, hogy a Népszavában közölt verset változtatások nélkül vette fel a *Döntsél a tőkét, ne siránozz* című kötetébe. Nem tartotta szükségesnek módosítani a szöveget, mint más művek esetében,¹⁵ pedig a politikai tartalmat világossá teszi, hogy Ady örökségét a parasztságra testálja: „Teste a földé. Földművesé a lelke...”. Az egyébként jellegzetesen adys frazeológiából, motívumokból építkező versben az „úri passzió” áldozata a falu: „Szeleket, melyek úri passzióból / a begyűjtött kis szénát szétszedek / s sülylyedi falun fölkapják a hóból / Dózsa népének zsupfedeleit”. A pusztulás-pusztítás képe megkettőződik, hisz a rendekbe rakott széna megsemmisülése a paraszti létet is veszélyezteti, mint ahogy a leszaggatott házfedél is. A tragikus sorsképpel és a Dózsa-ra való utalással megteremtett lázító, agitatív hangzásból kiemelkedik a falut minősítő jelző: a „sülylyedi.” Targyszerűségével jelzi a költői értékítéletet, a pusztulás elkerülhetetlenségét. Ettől a tényszerű, kinyilatkoztató közlésmódtól eltér a „kis széna” kifejezés, hisz ez a jelzős kapcsolat nem egyszerűen a mennyiséget minősíti, hanem a létfeltételek szűkreszabottságát is.

A falu-kép az új társadalmi elkötelezettség időszakában, a világképi kiteljesedéssel jellemezhető pályaszakaszról sem hiányzik, sőt új érték tartalommal is bővül. A mozgalmi költő hitvallását és a mozgalom jelszavait is versé formáló *Munkások* a forgolódó „tőkés birodalmak” áldozataíhoz a falut is odasorolja: „s mint fészket ütök le a kis falut”. A *Határ* egyik részlete is a barthás korszakra emlékeztet: „Zörrenő fák közti pikkelylik az út — / és gomolygón új korunk vénjei / kik elhagyták az omladó falut”. Ez a vers pontosítja is az omladóval érzékeltetett körülményeket. Hisz a leomlás, a fizikai megsemmisülés úgy veszélyezteti a falu lakóit, hogy hiányzik a megélhetés lehetősége. A kivonulás oka ugyanis ez: „Hátha kenyér nő idegen igán”. A kegyetlen, nehéz sors — amit egyébként a vers formai töredezettsége és szemléleti keménysége is tükröz — kényszerít az elvándorlásra. Így az „új korunk vénjei” oxymoron érték minősítésben a vén nem negatív kitétel, mert az új kor pusztító következménye az elvándorlás. A verszárlat fordulata, a tényszerűen feltáró értelmén felülkerekedő érzelem ugyanennek a sors-értelmezésnek a része: „Tétova szűnyog sűr és a határ / száraz szemmel magába mered”. Válaszol ugyanis az azt megelőző kérdésre / „Ki ád nektek munkát, kenyeret?” /, hisz az elesett, sehova nem tartozó apró lény és a megsemmisített objektív valóság, a határ sírása a reménytelenséget tükröző felelet. A magányos, kicsiny szűnyog képe hasonlóságot mutat a *Tiszazug* záró soraival. A falu tragédiáját ott is egy aprócska élőlény sírása érzékelteti: „Kemény a menny. A gally alól / bicegő cinke sűrödgi”.

Az osztálytudatot a költői szerepben is megélő József Attila a *város peremén*-ben a munkásságra ruhazza a jövőteremtés feladatát. Noha kapcsolata a kommunista párttal már megromlott, és a jövőkép, a „rend” már meghaladja a korabeli marxista ideák társadalom- és embereszményét, a költő még „rokon” az új világ letétemenyésével. A vers e költői korszak világképének utolsó szintézis igényű megfogalmazásaként értelmezhető. Különösen figyelemre méltó tehát a falu-motívum helyzete ebben a műben. A falu sorsa itt is a pusztulás: „Törékeny falvak recsennnek össze, / mint tócsán a gyöngye jég...”. A hangutánzó igével érzékeltetett végzet hasonlatos a *Határban* látottakhoz, hisz ugyanúgy a történet pillanatnyiságára és befejezettségére utal. A *város peremén*-ben azonban — az eddigiekhez képest egyedüli módon — egy kifejtő érték hasonlat is szemlélteti a tragikus sorsot. A „recsennnek” ige hangzásokát is mérve a „gyöngye jég”-állapot a falvaknak is lényegi tulajdonsága, hisz ellenállni képtelenek, ezért recsennnek össze. A motívum szerkezetében is változik. Az új jelző előtag a korábbi korszak minősítéséhez képest más színre kerül. A „törékeny” a jelzett állapotszerűség folytán is — (veszélyeztetett, mert könnyen törik, gyenge) — érzelemkeltő, hisz esendősége révén részvétet vonz. Az érzelem még inkább fölerősödik azáltal, hogy a jelző révén más vonzáskörbe is kerül a falu. Az anya-motívumot elemző

¹⁴ TVERDOTA György, *József Attila szókultusza I-II*. Jelenkor, 1986. 9. sz. 834–843. és 10. sz. 914–921.

¹⁵ N. HORVÁTH Béla, *„Két szövegű proletárköltő”? Jelenkor, 1988. 4. sz. 334–342.*

Szigeti Lajos Sándor munkáiból kitűnik, hogy a törtség elsődlegesen az anyára vonatkozott.¹⁶ Bár *A város peremén*-ben a jelző — a szemléleti folytonosság okán is — kizárólag a falut minősíti, valóban fölsejlik az anya alakja.

A motívum legközelebb már az új korszak egy kiemelkedő, de más világképi fogantatású versében, a *Levegőt!*-ben fedezhető fel. A közismerten alkalmi ihletettségű vers — mint a gépiratos cím is jelzi — a „rend és szabadság” utáni vágyat a „vas világ”-gal szembeállítva egyén aspektusából fogalmazza meg. A hangsúlyos szerepű egyes szám első személyű forma abszolút létélményként a személyiség korlátozottságát, kiszolgáltatottságát mutatja fel. A jogtalanság áldozatává válik a dehumanizált államrendben, amely az embert csak mint számon tartandó kartotékadatot tekinti. A jogsértés az, amely közösséget teremt a társadalom egy nagyobb részével, s a pillanatra megszakított (ötödik versszak) egyéni létértelmezés-sorból kiválik egy kép, a falu kisemmizettségének rajza:

„És az országban a törekeny falvak
— anyám ott született —
az eleven jog fájáról lehulltak,
mint itt e levelek...”

A jelző ebben az előfordulásban feltárja a faluhoz fűződő érzelmeket is, hiszen a költő értelmezi is ezeket: „anyám ott született”. Az azonosítással pedig kölcsönhatásba lép a két motívum, és most már a falu a költőt az anyjára emlékeztető hely státusába lép. Ez az emlékezés pedig ebben a korszakban egyre reménytelenebb, és egyre távolabb visz a valós világtól. Az így látott emberi-költői sors már nem *A város peremén* mérnöki analízise. Bár a pusztulást csaknem hasonló hangutánzó ige („megcsörren”) érzékelteti, a jogfosztottság állapotát az első versszakra visszautaló kép, a lehullott levelek elporladása, szétpergése véglegesíti. Ez pedig tovább szélesíti a motívum jelentéstartományát, hisz a levelek sorsa a megalázott, megvert kisgyerekek szomorúságában idéződik fel: „és lábom alatt álmatlan forogtak, / ütött gyermekként csendesen morogtak / a sovány levelek”. A falu kiszolgáltatottsága tehát éppoly érthetetlen („ha rájuk hág a felnőtt balszerencse”), mint a felnőtt—gyermek viszonyában a kisebbet elnyomó autoritás.

Más értéktételelet, sorsképletet jelez *A hetedik* egyik sora: „Egy, ki márványból rak falut...” A folklórból származtatható varázsszám¹⁷ az emberi sors alternatíváit mint egymást kiegészítő vagy egymásnak ellentmondó lehetőségeket sokszorozza meg. A születés játékosan ironikus képétől a halálig ível a vers, felépítve egy magatartásmodellt, amelyben az egyes verziók — épp gyakori kontrasztjaik miatt — az élet igazi megélhetőségének kételyeit is érzékeltetik. Annál is inkább, mivel ebben a modellben implicit módon egy életút is kirajzolódik, s ebben pedig nem nehéz ráismerni a József Attila-i tragikus színezettű sorsértelmezésre. Az utolsó versszak énonotológiájában ugyanis az egyes életszakaszok motívumaikban sajátos életpályát építenek. A gyermeki állapot képe („Egy, kit tejes kebel ringat”), mint más művekben, itt is azonos az odaadást, törődő szeretetet jelképező „tejes kebel”, ringatás motívumokkal. Az „Egy, ki gyógyzni segít szegényt” sor pedig a kiteljesedett, felnőtt ember hivatásaként fogalmazza meg a társadalmi szerep vállalását. Ennek fényében pedig különös értelmet kap az életsors utolsó mozzanata, az „egy, aki csak néz a Holdra” tragédiája. A *Reménytelenül* és a kései versek magatartásának előképe ez, a világról való lemondásé. Sajátos ellentét feszül tehát *A hetedik* számmisztikus hangulata és az előrebocsátott életösszegzés, valamint az emberi sorsot formázó lehetőségek tárgyilagos számbavétele között. Ez a mérlegelő, értelmező szándék hatja át a negyedik versszak költői szerepet taglaló sorait is. Noha az első sor megszorító mellérendelése („s van rá költés”) ironikusan megkérdőjelezi magát a lehetőséget, a felsorolás nemcsak a világhoz való viszony lehetséges formáit bontja ki, hanem tükröt tart az addigi élettapasztalatnak is. József Attila maga minősíti ezeket: „Kettő vitéz és tudós négy — ” *A „tudós”* kategóriát a „mérnök” költő képe nyitja: „egy, ki eget mér és bólint”. A *Téli éjszaka* verszárlatában ars poetica-szerűen kikristályosodó magatartás jelenik itt meg, motívumértékű utalásban: „mérem a téli éjszakát...”. Persze a „bólint” a *Reménytelenül* logikus belátását is („Okos fejével biccent, nem remél”) előlegezheti, mert ez is hozzátartozik a

¹⁶ SZIGETI Lajos (Sándor), *Anyás költő lett*, Tiszatáj, 1980. 4. sz. 51.

¹⁷ A hetes varázsszám fellelhető a József Attila által jól ismert magyar folklórban (pl. népmesében a világfa képzetében stb.)

tudatosságához. Az „egy, kit a szó nevéén szőlít” sora korábbi szómágia felfogás alapján értelmezi a költői identitást. Az utolsó két „tudós” magatartásmód kevésbé személyes indíttatású, mint inkább magát a megismerés lehetőségeit mutatja. A „vitéz” jelzőre két sorsforma érdemes: „Egy, ki márványból rak falut, / egy, ki mikor szülték aludt...”. A születés-születés „páros kőn” a kései versek visszatérő motívuma (*Zöld napsütés hintált*,¹⁸ *Nagyon fáj*), mint ahogy a fájdalom próbatétele is. Ezzel kerül egy sorba, s így mintegy ehhez fogható nagyságrendet jelöl a falu sorsát vállaló tördés. Igaz, más szemantikai rendben, ám itt is a törekenység, a gyengeség válik domináns tényezővé, hisz a költői feladat vitézül lehetetlenségét a márványt opponáló állapot jelzi. A magárahagyatottság, a reménytelenség az, ami szükségessé teszi az időnek ellenálló márványt is. A költő ilyen kettős szerepét így látta a verssort értelmező József Attila: „Mennyi érzélem, szeretet, romantika, vágyódás fűződik a faluhoz, holott a falu lényegében piszkos, poros, egészségtelen. Költő az, aki nem sajnálja a falura, embereknek eme a szerencsétlen összességére a márványt.”¹⁹

A motívum önállóan utoljára a *Flóra-ciklus* harmadik darabjában jelenik meg:

„Úgy kellesz nekem Flóra, mint falun
villanyfény, kőház, iskolák, kutak,
mint gyermekeknek játék, oltalom,
munkásoknak emberi öntudat.”

Az „árnyakkal betelten”, az új szerelem az új élet lehetőségeit ígéri. Ezt a helyzetet írja le a *Már két milliárd* kezdetű darabban a második, harmadik versszakot felölelő könyörgés-áradat, az „úgy kellesz” litaniázó felsorolása. Minden kívánság a létfeltételt nevezi meg, de egy sincs közöttük, amely a szerelmes férfi nő utáni vágyakozását szövegezte meg. A hasonlatos minden azonosító eleme a szerelmen kívüli világból, elsősorban a társadalmi létből ered. A második versszakban a parasztlakó földéhségét, a „dolgos tömegek” emberi élet utáni reménytelen sóvárgását („munka, szabadság, kenyér s jó szavak”) a növényi fotoszintézis képe egészíti ki. Érzékeltetve így a világ egészét, azt a teljességet, amelynek lényege az „úgy kellesz” mértékét jelzi.

A kedves megnevezésével is nyomatékosított következő felsorolásban pedig a gyermekkel és a munkásokkal kerül egy szintre a falu. A játék, az oltalom József Attila verseiben a gyermekség kiteljesedésének és egyben meghaladásának alapvető feltétele, bár legtöbbször mint meghaladhatatlan hiány, nem feledhető sérelem van jelen. Az emberi öntudat, a „dolgos elme” is úgy válik a létezés szubsztanciájává, hogy mind az *Eszméletbeli* disznó-létet, mind az öntudatból „fegyvert veretős” magatartást elveti. Igaz ez a megvilágosuló „gyönyörű képesség” a jövő távlatát sejteti, bár az utolsó versekben már azt sem, csak a „finomul a kín” ígéretét. A falut leíró optimumok, a másik két motívumhoz hasonlóan, épp elérhetetlenségükkel, a valóság sivárságával az életet megélhetővé avató elemi létfeltételek hiányára utalnak.

A falu-motívumban rejlik poetikai értéket, történeti, politikai szemléletet árnyalja, illetve sajátos megvilágításba helyezi egy a költői pályán újra és újra feltűnő motívumkapcsolódás. A falu vagy az annak metonímiajaként értelmezhető „paraszti” szoros mellérendelésben a várossal, munkásokkal alkot motívvisztikus szövegegyeséget. A két motívumot valamely lényegi közös tulajdonság fűzi össze. A kortárs irodalomban — eddig nem kellően értékelt módon — kitűnik egységisével ez a társadalomkép, hisz láthatóan sem világképének változásában, sem politikai nézeteinek alakulásában *József Attila soha nem állította szembe a falut és a várost*. Abban a korban, amikor az irodalmi élet olyan szekértáborokra oszlott, amelyek között csaknem lehetetlen volt az átjárás, és amelyek zászlajára éppen ez a két fogalom került politikai szimbólumként.

A 18. születésnap táján íródott *A legutolsó harcok* önmeghatározó soraiban tűnik fel felőször a két motívum együtt:

„Valami forró nyári éjszakán
Gyárfüst ölelt át lomha földszagot
S a legnagyobb lélek szökkent belém:
Az Útca és a Föld fia vagyok.”

¹⁸ SZIGETI Lajos Sándor, *A József Attila-i teljességigény*, 81–95.

¹⁹ MOLNÁR Tibor, *Beszélgetés a magyar Panait Istratival — József Attila három pohár sör mellett egy különös életről, különös lélekről beszél*. Brassói Lapok, 1936. jún. 5. XLII. évf. 153. sz. 4.

A verskezdetben és zárlatban megismételt négy sor önvallomás, amelynek személyességét hangulatilag kiegészíti a játékoság (az „ölelt át” többértelműsége, a „lomha földszag” képtelensége). S bár a nagy kezdbetűk a fogalmakat (Utca, Föld) a szimbólumok köréhez utalják, a megjelölés kétségkívül a költő származására utal, a szappangyári munkás apára és a földműves sorból kiszakadt anyára. Az önmeghatározás igényét látszik alátámasztani, hogy a költő a második kötele címadó versének szánta *A legutolsó harcost*. Felvette a *Nem én kiáltok* kötetbe is, igaz jelentősen átdolgozva. A nyitó versszak azonban változatlan maradt.

A *Tanítások*, *A legutolsó harcos* prófétikus, attitűdjét kibontva ciklusdarabonként különböző magatartásformákat ír le. Az *Üvegöntők* kezdetűben a munkás, a napszámos alakból gyúrt költő feladata így jelenik meg: „A városokba meg a tanyai viskókba / Elviszik vele a világosságot.” Ez a felnagyított szerep jellemzően túlértékelődik a helyet leíró túlzással. A város-tanya megjelölés, a költői tevékenység színtere, már önmagában is jelezne a hivatás nehézségét, a kiegészítés, a szegénységet, nyomort sugalló „viskók” pedig jelentősen fokozza azt. A motívumkapcsolódás a *Kiáltunk Istenhez* tisztázatlan is megtalálható: „Az eke nyomán kiforduló földek / Meg a csákányok tompa dobajában / Kiáltunk hozzád ...”. A vers az elementáris istenhiányt szólatatja meg, olyan általános formában, amikor is a többes szám nem konkretizál közösségeket. A kiáltás módját a „tompá dobaj” érzékelteti, ez a körülmény viszont egyformán vonatkozik a szántásra és a csákányozásra. Ily módon tehát jól körülhatárolható az Istenhez folyamodók köre, hisz a munkafolyamat társadalmi osztályt nevez meg.

A *Kiáltunk Istenhez* hangneme, az Istenképet átértékelő szemlélete, meghökkenteni akaró szó szerkezetei is jelzik az új irányt, amely fele 1924 elején József Attila tájékozódott. Az *Igaz ember* az anarchisztikus lázadás, az igazságkeresés expresszionista ihletésének szülötte. Az igazság letéteményese a minden szervében, testrészában lázadó egyén, pontosabban szólva a világot megvető, túldimenzionált költői én. A versben a tagadást motiváló új világ leírásában található a falu-város motívum: „Mert fvlámpákként ragyognak majd a falvak / Mert fehérre meszelik a városokat”. A megszokotton túllépő, a dolgokat önmagukból kiforgató változásokat szellemesen érzékelteti a motívumot jelző tulajdonságok kontaminációja. A falu-város egységgel érzékeltetett világ ünnepi fényben ragyog ebben a dühösen akart új korban, hisz a falusi házak fehérre meszelése, a városok ilyen kivilágítása nem a hétköznapi szokása.

Az 1925-ös születésnap versben, az *Április 11-ben* a falu, a város ismét az öndefiníciót szolgálja. Ez a versfűtípus ugyanis az apropó kapcsán számba veszi az életutat, leltárt készítené értelmezni a történeteket.²⁰ *Április 11.* nagyrészt a születés körülményeit beszéli el, csaknem epikus módon. Önróráival szól a költő származásáról, a „véletlenről”, ahogy a szél felkapta, és megajándékozta gyermekkel a „kártyás munkást” és a „szép ifjú mosóasszonyt”. Az eredet groteszk mítosza a megszületés képét is átjárja:

„Vitt falvan, földeken keresztül,
Meghempergetett jó sárosra,
Cibálva és kacagva vitt egy
Pesti, csatakos külvárosba.”

A tarló közül felkapott gyermek a külvárosban talál szüleiére. Sajátos származástudat ez, hisz most nem az apa és anya foglalkozásához, eredetéhez kötődnek az utód hovatartozását jelző kategóriák. A pesti születés tényét ugyanis kiegészíti az előélet mitikus képe: a földből származás, a széllal utazás. Az *Április 11-ben* tehát József Attila ugyanúgy, mint két évvel korábban, az utca és a föld fiának vallja magát. Ám ebben a műben még karakterisztikusabbá válik, hogy a két fogalom a költő számára ez idő tájt még nem politikai szimbólum.

Ahogy a falu és jelző, a motívumkapcsolódás is hosszabb szünet után tűnik fel újra a versekben. Sajátos módon József Attila mozgalmi korszaka szolgáltatja erre a legtöbb példát. Az első előfordulás az osztályszemléletet címében is kinyilvánító *Döntsé a tőkét, ne siránkozz* kötet leginkább hangzatos versében, a *Tömegben* található. A közismerten szeptember elseji tüntetés hatása alatt született mű a követeléseket így fogalmazza meg: „csűrért, gyárért, boglyáért, / hétórát munkáért...”. A verszárlatot meghatározó jelszó („Éljen a munkásság, parasztság”) szelleméből persze eleve adódik az osztályszövevény kinyilvánítása, ám figyelemre méltó a

²⁰ SZIGETI Lajos (Sándor) szól először ezekről: a versekről: *József Attila születésnapj vallomásairól*. Szeged, 1980. Somogyi-könyvtári Műhely 4. Az önmeghatározás szándéka, az identitásépítés jellemzi ezt a versfűtípust. Erről: N. HORVÁTH Béla, *Identitásépítés és identitáskeresés József Attila születésnapj verseiben* (kézirat).

motívumok elrendezettsége. A parasztságot, a falut metonimikusan jelző „csűr”, „boglya” és a munkásságot, a várost direkterben megnevező „gyár”, „hétórás munka” egymásba ékelődik. A motívumok ilyen kimért arányossága, az összetartozás szemléletes kinyilvánítása azért is figyelemre érdemes, mert a vers egésze arról tanúskodik, hogy József Attila eleget tett azoknak elvárásoknak, amelyek a munkásmozgalomban a művészi kifejezésmóddal kapcsolatban megfogalmazódtak. Ez idő tájt már elhagyta barthás politikai nézeteit, s mint művei mutatják, a párt és a költő viszonya még harmonikus. József Attila világképét pontosan érzékelteti, hogy az új proletárdiktatúrát napirenden lévőnek tartó kommunista párt elkötelezett költőjeként a „csűrért” ugyanúgy szól mint a „hétórás munkáért”.

A mozgalmi korszak frazeológiája sajátos módon érvényesül a *Beszél a tej című* versben is. Az apró lények ábrázolása, és a létezésükben, sorsukban tükröződő aránytalanságerzet a József Attila-i kifejezésmód és kései világkép jellemző jegye.²¹ Ilyen miniatűr részletekből áll össze a *Beszél a tej* versvilága, viszont itt „Ájtatosak a teli köcsögök”, és a „Város a Dolgos Óriásra” az éhség önfeláldozó csillapítását jelenti. Az ideológia pedig ezen a ponton lép a versbe, hisz a „városok”, „vár” ismétlődése az éhség fogalmát is kitágítja, illetve átpolitizálja. A természetes javak után ugyanis ez a sor következik: „Vár föld és gyár — oh éhes jósszét!” A föld és gyár mint termelőeszközök a politikum szférájába emelik az éhséget. Figyelemre méltó azonban, hogy a két motívum most nem különállva jelöli a társadalom bizonyos részeit, hiszen összefűzi őket az éhes megnevezés, és a vers korábbi szakaszán a Dolgos Óriás.

A *Végül* énonotológiájában is hangsúlyos szerepet kap a motívumegyüttes. A vers biográfiai utalásokból építi a múltból a jelenig és a verszárlatban feltűnő jövőig ívelő pályaképet. A múlt keserűségeit, megaláztatásait a költői szerep metaforája ellensúlyozza: „Ruhát kaptam és könyvet adtam / a parasztnak és a munkásnak.” Az így megrajzolt én-kép persze részleteiben is igazolható, élettrajzi tényeket rögzít, ám ahogy a Vágó Mártára utaló célzás is általánosító értelmű politikai jelleggel kap („osztályra elragadta tőlem”), úgy a munkásoknak, a parasztnak adott könyv is egy korábbi magatartás szimbólumaként értékelhető. Annál is inkább, mivel az élettörténetre vonatkozó ígék és a velük szemantikai kapcsolatban lévő tárgyak közt sajátos ellentét feszül. A „kaptam” és az „adtam” a személyiség eltérő szociális viszonyait és reakcióit is rejti. A „zsidó orvostól” kapott kabát (József Attila) éppen e szükséglet elemi voltával, a létfeltétel hiányával az egyén lehetőségeire utal, hogy tudniillik képtelen azt biztosítani. A kényszerűséget, mely mások jóindulatát nélkülözni nem tudja, kompenzálni látszik viszont az ellentét másik oldala. Az egyén a rászorult tömegek szellemi igényeit szolgálja ki. A múltra vetített költői énképben a létezés két aspektusa, az anyagi-vegetatív és a szellemi-etikai először kerül egymással szembe. Itt azonban — a vers osztályharcos optimista ihletettségéből adódóan is — még nincs nyoma a keserű konzekvenciának, az osztályba integrálódás költői hite távlatot ígér. Noha most is egymás mellett szerepel a parasztság és a munkásság, a sorrend is ezt a jövőképet sejteti. A proletariátust tartalomnak tekintő korszak jellegzetes alkotása a *Búza*. A felező nyolcasokból épülő verssorok ritmusa, sodró lendülete a szavalókórusokkal mutat rokonságot. Az agitatív hangot felerősítő jelszavak pedig világosan mutatják a követendő eszményt, a „proletariátus napi harcának szolgálatát”²² mint művészi célt. Ebben a közegben a falu-város természetes módon illik a jelszavak közé: „ — Ide, aki földet szántott! / Ide, aki traktort gyártott!” Más, ilyen ihletű versektől eltérően a proletárok megszólítás egyesíti a két osztályt. („Segítsetek proletárokl!”)

A korszak szintézisigényű műveiben is fellelhető a motívumkapcsolódás. A *Téli éjszaka* létszemléletével, a gondolatiság megnövekedett igényével is jelzi az életsorsban és részben a világképben bekövetkezett változást, elmozdulást. Itt is a külvárosi környezet szolgál a társadalmi valóság elemzési tárggyául, ám az elidegenedtség mint végkövetkeztetés jelenik meg. Ez a vers már mentes a messianisztikus forradalomhittől, helyette az értelem faggatja a valóságot, leírva értelmezi az elidegenedés tényét.²³ Ennek keretében jelenik meg — a város világa előtt — a tanya és metonimikus megfelelőjeként a „földműves”. A „párolgó tanya” és természeti környezete, a „völgy kerek csöndje”, a „pihegő moha” persze mind akusztikus megformáltságával, mind az abban tükröződő létszemlélettel különbözik a *Téli éjszaka* nagyobb egységét jelentő, az elidegenedettséget a város — és az ezzel ekvivalens munkásság — összefüggésében értelmező részétől. A harmónia, az áttetsző nyugalom azonban csak a

²¹ SZIGETI Lajos (Sándor) ír erről: In *A József Attila-i teljességi igény*, 188–202.

²² BOTKA Ferenc, *Jelszótól a világképig*. Bp. 1982. 73–78.

²³ BÓKAY Antal, *Elidegenedés és emberi teljesség. A Téli éjszaka világképe*, It 1977. 643.

földműves alakjának megjelenéséig tart: „Míntha a létből ballagna haza / egyre nehezebb tagjaival / egyre nehezebb szerszámaival”. Az őt leíró tárgyi jelenségvilág az elviselhetetlenül nehéz paraszti munkát érzékelteti, azonosítva azt a lét kegyetlenségével. Ily módon tehát a paraszti létezés nem különbözik attól, amit a város embere elszenvet, az elidegenedtség közös sorsuk. Arról nem is szólva, hogy a *Téli éjszaka* ezen részében, szerkezetét, motívumait tekintve a *Falu* előképére ismerhetünk. Az elidegenedés egyik következményét, a gép pusztító lázadását a *Város peremén* is a motívumkettőssel írja le:

„Törékeny falvak reccsennek össze
mint tócsán gyöngye jég,
városok vakolata omlik
ha szökken, s döng az ég”.

A közös sors, a pusztulás helyezi itt egymás mellé a két világot. Sajátos módon, a város tragédiáját az az állapot érzékelteti („omlik”), amely a *Határban* a falu helyzetét („omladó”) jellemezte.

A motívumkapcsolódás a költői szerep tartalmát más aspektusból értelmezi az *Ars poetica* egyik helyén. A sokat idézett mű vitázó hevülettel állít fel egy kategóriarendszert, amelyet viszont e korszak versei, az ún. kései versek részleteiben nem vagy csak alig igazolnak vissza. A hangsúlyozott személyesség, az egyes szám első személyű formák túlsúlya — hasonlóan a *Levegőt!*-höz — olyan költészeti- és valóságsgazmény megfogalmazásához szolgál háttérül, amelynek egyes elemei a korábbi korszakok definitív verseire utalnak. Sajátos szintézist teremt így az *Ars poetica*, hisz a lét általános érvényű leírására törekszik — bár a személyes polémia oldalvágásait sem nélkülözi —, amelyben azonban az általánosított harmonikus személyiségmodell rejti a kiteljesedés, a jövő zálogát. Az „értelem”, a „tudás”, a „szellem” mint a lét alakításának lehetséges eszköze, így a korábbiaktól eltérő világképet takar. A költői személet úgy értékelte át ember és valóság viszonyát, hogy kiiktatta a konkrét társadalmi viszonyokat. Ezt a megváltozott létfelfogást pontosan tükrözi a híres verszárlat szövegmodosítása: „szellem és a szerelem”. A „mai kocsmát” megtagadó egyén ugyanis már nem a munkától várja az értelmes jövőt. Igaz, az *Ars poetica* lírai hőse már nem azonos a *Város peremén*-ben látottakkal, a vers egy részlete azonban felidézi a korábbi költő—társadalom viszonyt:

„Rám tekint pártfogón e század
rám gondol, szántván, a paraszt;
Engem sejdít a munkás teste
Két merev mozdulat között;...”

Az értelemhez fellebbező egyén igazságát hitelesíti a két osztály, tehát a költő a közösségek képviselőjeként szól, hisz azokkal egy, bennük él: a jellemző munkafolyamat közben a paraszt rágondol, a munkás testének minden mozdulata őt idézi. Vitathatatlan persze, a vers keletkezésének idején József Attila már rég „nem tartozik a harcosok közé”, és a versvilág változásáról is hű képet ad, hogy az osztályok megnevezése után a kézíraton az első változatban ez állt: „gyermek, ha rosszul öltözött”.

A társadalmi valóságot — igaz, eltérő ihlettel, politikai-művészi szándékkal — rendszerezően leíró *Mondd mit érte* és *Hazám* természetesen mindkét osztályról szól, ám itt a falu és a város nem kizárólagosan szerepel. Így tehát motívumkapcsolódásról éppen a két fogalom együttes használatából sugárzó világképi töltet híján nem beszélhetünk. A *Dunánál* egyik részletében lehet fel utoljára a falu-város motívumpár: „Mint az izmok, ha dolgozik az ember / reszel, kalapál, vályogot vet, és...” Az egymás mellé helyezett négy ige a hullámok mozgását a dolgozó ember munkatevékenységével érzékelteti. Jól kivehetően az első kettő a munkáséletből származik, míg az utóbbi kettő a falusi-paraszti léthez kapcsolható.

Meglehetősen nagyszámú József Attila-vers kötődik a faluhoz. Több versét szentelte a költő egy-egy falusi témának és számos művében a parasztság életszíntere motívumokban, tárgyi részletekben idéződik fel. Érthetően, elsősorban a korai költészet szolgáltat erre példát, hisz nemegyszer a közvetlen tapasztalat, a primer élmény formálja a verset. A kiteljesedett világképre épülő művek között azonban ugyanúgy találunk falu-verseket, a láthatóan nem ritka a motivisztikus megjelenés sem.

A költő élete legnagyobb részét Budapesten töltötte. A gyermek- és ifjúkor — az eszmélet forrásvidéke — azonban erős szálakkal kötődik a vidéki, falusi léthez. Ha Őcsöd taszította is, Szabadszállás, Mezőhegyes,

Kiszombor és a „kis vidéki város”, Makó ezt az életformát, tárgyi-szellemi kultúrát közvetítette. Az első, önmagát definiáló versben az „Utca és a Föld fia vagyok” én-kép erre a valós, társadalmi és vérségi kapcsolatra épül. A származástudatnak olyan kinyilatkoztatása ez, amely az *Országos Magyar Diáknyomorenyhító Akció* kérvényén is megfogalmazódik: „Szüleim nincsenek, egyetlen fiú voltam. Két néném van, egyik férjnél, így a másikat támogatja. Rokonaim földtelen parasztok.”²⁴ A faluhoz való tartozás magyarázatát adja — igaz a kései versek színezetében — a *Levegőt!* idézett sora is, az „anyám ott született” sorsazonosság értelmezése. Ez a kettős kötés indíthatja a korai művekben felbukkanó és az életpályán végigvonuló falu-város motívumkapcsolódást is. Az, hogy a korai költészetben nemcsak a költői szerepet értelmező, vállaló versekben találhatunk erre példát, jelzi, hogy a motívumok nem töltődnek meg politikai elkötelezettséggel, hogy nem egyik vagy másik osztály, társadalmi szféra vállalásának dokumentumai. A korai költészet önmeghatározó célzatú verseiben feltáruló igény, a költő-szerep társadalmi eredetű célértékekkel való kiteljesítésére a barthás korszakban nyílik először lehetőség. A Társaság világnézete, a falu, a parasztság sorsának előtérbe helyezése így tehát nem idegen a magát onnan is származtató, azzal az adott időszakban is rokoni kapcsolatokat ápoló József Attilától. Az ettől kezdve feltűnő jelzők (kis, omladó, törekeny) nemcsak a barthás világnézet szemantikai lenyomatai, hanem a költőben korábban is meglevő származástudat érzelmi motivációjú leképeződései. A Bartha Miklós Társaság aggodása a faluért természetes módon talált elfogadásra az azt magáénak valló József Attilában.

A munkásmozgalomhoz és a kommunista párthoz csatlakozva pedig ezért is válhatott számára kötelezettséggé a „könyvet adtam a parasztnak és a munkásnak” önmagát mindkét osztályban kiteljesítő szolgálata. Késéggé, a származástudatból táplálkozó korai ilyen én-képre ráépülhetett, azt erősíthette a szociáldemokrata mozgalom jelszava is.²⁵ Az ugyanis már az 1886-os londoni kongresszus határozatától fogva hirdette a munkás-paraszt szövetséget mint az új társadalmi rend felépítésének elengedhetetlen feltételét.²⁶ A kommunista párt I. kongresszusa is célként jelölte meg egy taktikai szövetség létrejöttét, a parasztság szervezését.²⁷ Így az „Éljen a munkásság, parasztság” jelszóból sugárzó kettős elkötelezettséggel József Attila természetes módon azonosulhatott. Miközben a népi-urbánus vita egyre inkább szétszakítottá az irodalmat, ő egyidejűleg vállalhatta a rendet önmagában megszerkesztő mérnök-költő szerepét és az „omladó falu” sorsát átérző aggodást. A „bensőből vezérelt” énazonosság különösségében is konzekvens érvényesülése ez, amit tolerálni is alig tudtak a kétszövegséggel és a jobbra téréssel egyaránt vádoló, e magatartásban a deviancia tüneteit látó kortársak.

²⁴ József Attila *Összes Művei* IV. Szerk.: SZABOLCSI Miklós, Bp., 1967. 20.

²⁵ SZABOLCSI Miklós szóbeli közlése.

²⁶ FARKAS Dezső, *A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és az agrárkérdés 1900 és 1914 között*. Bp. 1973. 80.

²⁷ SZABÓ Ágnes, *A Kommunizmus Magyarországi Pártjának újjászervezés (1919–1925)*. Bp. 1970. 191–217.

Szörényi László

ISMERETLEN JEZSUITA LATIN TRAGÉDIA HUNYADI LÁSZLÓRÓL

Bessenyei György tragédiájának forrása

A szegedi Somogyi Könyvtárban őrzik, H.B. 157. jelzeten a terézianus kor latin irodalmának egyik érdekes emlékét, a *Ladislaus Hunyady* c. tragédiát. A Noszvajon, 1988. október 13–14-én rendezett, „Iskoladráma és folklór” c. tudományos ülésszakon ismertettem a drámát, előadásom szövege a konferencia aktáit tartalmazó debreceni kötetben fog megjelenni. Az alábbiakban közreadom a tragédia szövegét, csupán a legszükségesebbek előrebocsátása után.

A kézirat 18x24 cm nagyságú, félbőrbe kötött, két számozatlan lap után 1–88. számozott lapból áll. Jellegzetesen XVIII. századi, jezsuita kézre valló, legtöbbször jól olvasható frással készült. Sem a szerző neve, sem az nincs feltüntetve, hogy melyik kollégiumban adták elő. A kötetábla belsején, elől — a szöveget másoló kéz frásától elütő kézzel — ez a bejegyzés olvasható: *Dij intellecta, et Dij decognita, aut perspecta longe inter se dissident. Alatta: Insubitus Homo insubite suevit loqui. Ugyanez a kéz a 88. l. után következő, számozatlan lap verzőjára ezt írta: Iram in potestate habuit, animumque a Vindiciæ Dulcedine abduxit. Alatta egy más kéz: Complures eidem crimini obnoxii alter alteri auxilium ferunt. Div: Libr. 39. Alatta: Jura pejera tantummodo secretum pandere noli. Valamint: Rara tempora, ut quae sentis dicere, et quae dicis sentire liceat. Végül a hátsó kötetábla belsejére ugyanez a kéz ezt jegyezte: Quod Deus averuncet (sic!).*

A 2. számozatlan lapon olvasható a possessor-bejegyzés: *Ex Libris Davidis Marton de Meszlen. Posonii di 13^a Martij, Anno 1791.* Alatta a tulajdonos pecsétje. A meszlén Marton családról annyit lehet tudni, hogy 1550-ben részese volt birtokadományban, majd nemességét — Vas megyei bizonyosság alapján — 1839-ben Sopron és Somogy megyében is kihirdették. (Kempelen Béla: *Magyar nemes családok*. VII. k. Bp. 1913. 98.)

A Bonfini alapján frott tragédia minden valószínűség szerint záródarabja egy trilógiának, mely a Hunyadiakról szólt. Az első rész a kenyérmezei csatáról, a második arról, miképpen kegyelmezett meg Mátyás a fellázadt erdélyieknek, a harmadik Hunyadi Lászlóról. Kolozsváron mutatták be először a jezsuiták, 1747-ben. Ezt a harmadik részt játszották még ugyanazon évben Komáromban, 1749-ben pedig Pozsonyban. Komáromban 1750-ben föltehetőleg ez a darab, vagy csak egy felvonása került színpadra; 1751-ből van az utolsó adat, egy lőcsei előadásról. (Vö. Staud Géza: *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai* I. k. Bp., 1984., 272., 430., 487.; II. k., Bp. 1986., 457.)

Erdélyben az adhatta a darab aktualitását, hogy még nem csitultak el az 1738-as törvénytelen, hamis összeesküvés vádra alapított letartóztatások és meghurcolások által keltett hullámok. Ezért vették elő az egykori Habsburg, V. László törvénytelenességére emlékeztető témát; a trilógiában ezt ellentétezte az időrendből kiemelt középső darab, amely a nemzeti király kegyességét bizonyította.

Bessenyei első tragédiája e latin eredetű követi. Lehet, hogy látta Patakon — tanulóéveiből nincsenek pontos címadatak a sárospataki jezsuita színházról —, lehet, hogy olvasta. A nő szerepiők helyett szóló Szilágyi Mihályt és Gara Zsigmondot persze behelyettesítette Erzsébettel és Annával, időnként összevont, máshol egy-egy jelenet sorrendjét fölcserélte, de nagyjában és egészében híven követte a cselekményt.

Meszleni Marton Dávid számára a II. József halálát követő nemzeti ellenállás légkörében válhatott érdekessé, megvásárlásra vagy lemasóltatásra méltóvá a tragédia. A második kéz bejegyzései, melyek azonosaknak látszanak

*Kéziratom leadása óta meg is jelent: „Ismeretlen jezsuita dráma Hunyadi Lászlóról.” — Iskola-dráma és folklór. Szerk.: Pintér Márta Zsuzsanna—Kilián István. Debrecen, 1989. 53–66.

a marginális jegyzetek frójának kezevonásával, szintén az aktualizálás irányába mutatnak: olyan légkörben születtek, mikor politikai perekől lehetett félni.

A kéziratot betűhíven közlöm, a szokatlan szóalakokra [sic!] jellel hívom fel a figyelmet. Másolás közben egy-egy szót a korrekció során szűrt be a megfelelő helyre a másoló; ezeket " ", vagyis két felemelt pont közé tettem. Az aláhúzásokat kurziválással jelölöm. A szöveg után adom az eredeti, betűjelzéssel elkülönített színpadi utasításokat; ezek csak — az eredetinek megfelelően — a harmadik felvonás végén kerültek zárójelbe: miután ti. elfogytak a felhasználható betűk, a-tól z-ig. Ezután, általam adott számokkal elkülönítve, következik a marginális jegyzetek felsorolása. Meg kell jegyeznem, hogy a feltüntetetteken kívül igen sok helyen van még a margón két vagy három vonalka (—, — — —); ezek is a második kéztől, tehát valamely olvasótól származnak; jelezhetik az illető szövegrész deklamációjának a nagyfokú izgatottságot kifejező szaggatottságát, vagy egyszerűen figyelemfelhívás a szerepük. A szövegközlelt olvashatatlaná torzította volna feltüntetésük, ezért lemondtam róla. Az y, e, a fölött alkalmazott kettős vessző, illetve ferde ékezet visszaadásának sem lett volna értelme.

Végül kedves kötelességemnek teszek eleget, amikor megköszönöm Csúri Károlynénak, Ötvös Péternek és Laczkovits Miklósnak a szegedi munka során nyújtott szíves segítségüket, Szabó G. Zoltánnak pedig azt, hogy segített az összeolvasás nem könnyű munkájában.

Ladislaus Hunyady Tragoedia

p. 1.

Argumentum

Ladislaus Hunyady, Joannis de Hunyad, Magni illius Hungarorum Gubernatoris Filius Adolescens Suae, Regnique Salutis perquam providus, Ulricum Cilejae Comitem, Ladislai Posthumi eotum Hungariae regis amicum, dudum jam ante Patri Joanni, nunc autem Sibi, totique Corvinae domui insidiantem ictu heroico profligavit. Rex illatam amico caedem ad profusas Hunyadij, hujusque Matris Elisabethae lachrymas, jurejurando licet condonavit, sed invidis postea consiliis in transversum actus, ferali in occisorem subscripsit sententiae. Caesus ergo in pulcherrimo aetatis Flore Ladislaus, atque in Foro S. Georgii Arcis Budae <Budensis>, quinque ictibus, non sine ingenti Viduae Matris luctu, omniumque Statuum, ac Ordinum maerore inextinguibili percussus. Ita passim rerum Hungaricarum Annales.

p. 2.

Personae

Ladislaus Posthumus	-----	Rex Hungariae
Ladislaus Garra	-----	Palatinus Regni.
Inimici Domus Corvinae		
Paulus Bánfy	-----	Judex Curiae.
Ladislaus Hunyady	Filius Joannis de Hunyad	Dalmatiae et Croatiae Banus
Matthias Hunyady	Hungarorum Gubernatoris	Ejusdem Frater
Michael Szilágyi	-----	Frater Elisabethae
Amici Corvini		
Sebastianus de Rozgony	-----	Matris Corvinorum.
Sigismundus de Garra	-----	Eques Regni.
	-----	Palatini filius.

His accedit Tribunus cum reliqua cohorte Praetoria.

Actus Primus

Scena 1^a*Ladislaus Hunyady solus*

Spirate Proceres! Ulricus jacet! jacet Patriae inimicus Hungariae, terror Civium, innocentum carnifex, Legum ruina, Patrii Juris pernicies: Ulricus illud illud probrum! rapinas cujus, et libidines orbis agnovit Hungaricus, Proceres longa inter suspiria, maesto spectabant lumine, ipsi intolerabili confecti luctu Filii Patriae, diris execrabantur modis, ille inquam Barbarus, jam humi quam oppresserat, oppressus jacet. En [a] tetro adhuc tepentem sanguine gladium! en Tuae o dulcis Patria salutis! ea domus Hunyadiæ, vindicem dignitatis dexteram! haec, haec Patria virtus! hic ensis paternus testis mihi! quantus hac ipsa luce inimico occurrerim, quantus in hostilia vibrarim pectora! Scelestus quippe aemulus, qui furore nefario, rabieque caeca, Patrium nuper mortem impetere; nunc in Filii involare caput, domum Hunyadiam, ac ipsam pene Gentem Hungaram, ferali dum | | p. 4. adducere vellet exitio hac, hacce manu, atque hoc, hocce gladio saucius ipso insidiarum loco, undam ruoris, et animam evomuit simul. Sic tandem subdola, qui Patriam premunt mente, innocentum [sic!] indigne qui petunt sanguinem, dum blandientis jam tenent summum rotæ, repente cadunt, sic, sic Proditores debitas poenas luant [b] nunquam pressuri Patriam amplius, Domum Hunyadiam nunquam. — — Ast quid ad haec maesta Pupillorum Vidua? Juvenilis quid sentiet Regis animus? Fidum si amicum, Ducem, Comitemque Suum, mea concidisse manu audiat? Quidquid sit, haud moror, me Regi sisto quoque Regiam Supplex peto Clementiam, Sperantem si vota luserint, offeram [sic!] Letho caput, pariet hoc mihi laurum aeternam, quod pro illustri Gente, charaque, quam suae subdixi Tyranidi [sic!] Prosapia mea, Adolescens in sinu Patriae, in conspectu Procerum tristis Pannonibus victima ceciderim. — — Sed quid isthuc Szilágyius, Fraterque Matthias? quaerarne, an gaudeam illis?

Scena 2.ª*Szilágyi, Ladislaus Hunyadi, et Matthias.*

Ladislaus. Quae causa tuos o illustris Heros! quaeve tuos dilecte Frater, huc citat gressus?

Szilágyi. Infortunate Nepos! Tuam ego, omniumque Nostrum quaero Salutem.

Ladislaus. Salutem quaeris, quam Patriae toti mea vindicavit dextera hodie.

Matthias. Ita vero, sed tui in perniciem, Nostrique.

Ladislaus. Quam perniciem?

Math. desine quarere, nefas hodie tuum, immolabit Nos omnes.

Ladislaus. Gravi liberare jugo Patriam, inimicum Genti Caput revellere, istam a Capitali sedare hoste vitam, hoc Frater appellas nefas?

Matthias. Suo Regem privare Comite, Regii custodem lateris prosternere, Supremum ferire Aulae administrum, hoc frater appello nefas. Hoc, hoc est, afflictæ | | p. 6. quod Matrī Viduae sanguineas prolucit lachrymas, hoc Fratrī miserum quatit pectus, ipsam hoc Domum Hunyadiam, summum in exitium agit praecipitem.

Szilágyi. Nescio Hunyadi! quis animum terror invitum subit, sed timeo tamen, laesae incurristi crimen Majestatis, intimum Regis profligasti socium, manus indigno Ulrici sanguine polluisti, causam si quaerant, queis vitae, necisque data potestas, quam reddas?

Ladislaus. Qui modo horrebat nihil, nunc animus horret omnia! — — Heu quam me vestro terretis timore, illustres animae! Spes tamen longe altior subit mentem, regnat in coelo, Deum, hominumque Pater, cui Lex

[a] Rubentem ostendit gladium

[b] imponit vaginae.

voluntas, cuncta qui nutu regit, qui vitae, necisque mutat arbitrio vices: Sentio auxilium; dabit, vitamque reddet. Ipsum fortasse Numen coeleste, mea vindicare decrevit manu fastum Ulrici, qui Patris Corvini, frustra cum toties expeteret Necem, in Nos Pupillos denique omne effundere virus volebat Barbarus. | | p. 7. Ea [c] abominandam Sanguinis Nostri cupidinem: dudum jam socero suo Georgio, ejusdem fortasse conscio criminis, perscriptam, verum a Servis interceptam meis — — Cape [d] lege.

Szilágyi. [c] duorum Corvinorum capita Tibi in proximo submittam Pater! Caninum isthoc Genus [f] amplius ferre nequeo? O horror!

Mathias. O inauditum scelus!

Ladisláus. Nunc demum justam Mortis Ulriciae videte causam.

Szilágyi. Video Ladisláe! justam inculpatamque tutelam video! Aggressor Vitae iniquo obstitisti, inimicum sustulisti veterem, jamque non tolerando metu Patriam absolvisti, sed enim arcere Tyrannum [sic!] quid Tibi? quid liberasse Gentem infami jugo? juratos si Patris hostes gremio foveat Buda, quid si hi teneram Regis mentem, falsis imbuant Judiciis? quid? inveterata si odia tuo in Capite tandem expleant? quam tibi non | | p. 8. metuo dilecte sanguis!

——— *Mathias:* Attonitu pavet horretque pectus? Caecidisti Regis amicum, amicos Ulrici reliquisti; an illi multam quoque caedem relinquent? quis porro illaetabilis erit exitus? aut citatus Regio coram Throno, quid speres?

Ladisláus. Regis est Insonti dare clementiam, vitamque Malignos contra tueri hostes, hac spero.

Mathias: Hoc Frater speras? a Rege vindice id expectas? ne ego fallacem spem istam dixero? quam vereor, causa ne tui, firmum, quem olim domus Hunyadi vidisset columen, nunc plebe permixti infima, alto praecipites gradu concidemus.

Ladisláus: O Frater! O Animi pars maxima nostri! te quanta salutis, honoris quanta, Corvini tenet cura! Sed macte animo! Serena rerum imago hodierna lucebit die, quid? adeone Regum obriguisset credis pectus, ut revocatis Insignibus Gubernatoris meritis, relictæ ejusdem Viduae, pupillorumque | | p. 9. prece illachrymabili, flecti nequeat? Sentiet vero ille, Nostrum, Matrisque dolorem, sentiet maestam, quid esset orbare viduam prole sua.

Mathias: Frustra lenire meum, tuumque frustra tentas animum! majus aegro pectori accedit vulnus, horrorque major! O magne Ducum! Patriae labantis columen! et Generis illustre decus Joannes! Cur unquam Genti Hunyadiæ eam peperisti gloriam, quæ natis olim miseris tantas aerumnas ciet? Amate Genitor! afflictam modo daretur videre sobolem! ah ubi Tua illa fortis dextera? Ubi defensio?

Szilágyi: Quid Nobis suspiria? Non profuturus quid planctus proderit? Vadamus salus dum urget, Regia supplices vincamus pectora. — — — at ecce se sponte cum comitatu offert. — — —

Ladisláus: Quid primum fabor? aut unde incepero illi?

p. 10.

Scena 3ta

Rex cum cohorte, Szilágyi, Ladisláus, et Mathias.

Szilágyi: Clementissime Regum! En, tibi duos stirpis Hunyadiæ surculos sistit infausta Mater, sistit Szilágyius, tende supplicibus gratiam.

Ladisláus: Gemina ad regios provoluta Pedes [g] cernis pignora Augustissimæ!

Mathias: Respice afflictam domus Corvinae Sobolem, Viduam Matrem Rex benignissime respice.

[c] exhibet Epistolam Ulrici socero suo scriptam

[d] tradit Szilágyio,

[e] Szilágyi legit.

[f] sic appellavit Hunyados.

[g] flectit uterque Hunyadi

Rex: Quid esse dicam generose patrum progenies? Ora quis subitus accendit rubor, quis Frontis horror? Surgite in amplex [h] vestrumque dolorem pandite.

Mathias: Mens, animusque stupet!

Ladislau: Neu quam arduum talibus imbuere — — nunciis Regias aures! Regia tamen ductus clementia dicam quod est — — dicere quamquam justus hinc prohibet dolor, illinc timor. | | p. 11.

Rex: Regia confidis clementia, times tamen? Si hoc est confidere, benignus cui unquam regis pateat animus? ambiguas precor omitte voces, tutus loquere: — — quid? egone Inclytum Corvini Genus rejiciam? infima qui natos plebe promptus audire soleo? aut isthaec forsani Fronti ruborem parit purpura? ast regium exuens Fastum solium relinquens, coram adsto, Fratri¹ non Regi vulnus detegite vestrum, faciam omnino, a me quod munus exposcit Regium.

Szilágyi: effare tandem Hunyadi dubiam quid — — tenes mentem Regiam?

Ladislau: Excipe igitur Auguste, hodierna quem dedit dies casum fatalem, meminit perbelle Majestas Tua, quam non ferendo livore nuper, in — — Joannem arserit Patrem, Ulricus Comes Cilejae: Ipsi Nos meminimus, et meminisse sat cogit dolor, quam detestandae perfidiae paucis ab hinc Men- | | p. 12. sibus tuae insinularit Majestati, meum illud Arce Belgradia factum, omni malitia omnique crimine purum, dum cruciatas copias, quas ille castro inferre voluit, ego utpote exteros aditu intercluderem, ita jubente Lege Patria. Caeca haec, suo quum effectu carerent vota, ardentem non tamen extinxerat Facem, vide inexplata quo prorumperit invidia! favores, quos altis gratis tuis in Aula merueram, livido spectans oculo, vetera illa, sibi tamen nunquam proficua, Domum in Hunyadum tela repetit.² Hodie tanta in Nos dum causam furoris flagito, ille ausu plus temerario, praemissis Generi Nostro mille convitiis, ferrum vibrat. ego opposita, graviter licet sauciata ab eo dextera, lethalem capitis ictum fallo, sed enim excandens furor nondum destitit, nisi hanc quoque humeris, — — juvenilem tollat cervicem, tum ego propriae salutis cupidus, — — accitis e proximo servis, furibundam repello manum, Invasoremque mei gravi per servos | | p. 13. confossum vulnere, felix reprimo. Talibus hodie, dudum qui mea optaverat fata, fatis ipse concessit comes infaustus.

Rex: — — — Superi quis horror mentem impulit! — — —

Mathias: O verum nimis, nimisque fatale omen!

Ladislau: Hoc, hoc est, Regiam quod prece efusa [sic!] appellem clementiam.

Szilágyi: Matrem hoc Viduum uberes inter lachrymas ad Thronum prosternit Regium.

Mathias: Hoc, hoc idem flexo poplite, Majestatem deprecamur suorum nos omnes

Szilágyi: Et si quid vota apud Te mea, si Tibi Auguste redimitum in hocce caput, isthaec sinceritas, hoc Te per sceptrum Regium, per ista, gloriose, quae geris Principum decora, praecor [sic!], quaesoque, ut si uspiam hic, hic clementem Maestis Nepotibus, praebas dexteram, plangentis isthic So- | | p. 14. roris, longos extinguas gemitus, hic Innocentem Corvini sobolem iniquos contra tueri impetus, haud abnuas.

Rex: — — — Loqui vix patitur dolor! — — — Infortunatae! — — — imo nimium fortunatae mihi Patrum soboles! gratia vestra est! vivite securi, Patriaeque bono, Matrisque dulci solatio vivite! Vos Regia semper maneat clementia, me perennaturum mulcebit gaudium, linquere quod possim exemplum hodie, quo Orbis discat Hungaricus, Europae quo discant Principes, Insonitibus misereri Patriae filiis.

Szilágyi: Vincis clementissime Regum! hoc uno vincis facto, omnem Regnantum gloriam, et omne vincis decus Principum

Ladislau: Beata igitur terque, quaterque soboles, cui novam intueri lucem contigit hodie! longe sed beator, cui tantum venerari detur Principem! O Regum summe! cujus salute diu, tota | | p. 15. stet Patriae, et Generis salus! quas tandem grates huic immortalis reddam clementiae? aeternum obstrictos [i] vide subditos!

Mathias: Vivet haec Nobis, Domuique Nostrae, vivet indelebilis gratia, aeternis scintillatura Triumphis!

Rex: Surgite nimium O Chara Patrum pignora! surgite, meoque et vestro dolori finem date! — — — aut quid praeterea poscitis? edicite, lubens in quidquid potuero succurram.

[h] um Regisamplexans duos Hunyadios elevat.

¹NB.

²Primum hic Hunyadi percenset Regi quam fatalem se habuisse cum Cilejo comite casum
[i] flectant iterum

Szilágyi: Agrestis esset Regi, plura qui vellet, unam hanc Auguste supplices petiere Nepotes clementiam, concessisti, orbe qua major dari nequit, hanc suis miseranda Vidua quaesit singultibus gratiam, dedisti seris stupendam Posteris, perennibusque fastis inserendam.

Rex: Dedi ita est, dedi; daboque extremum, adusque vitae spiritum; Divinum testor Numen, omnesque | |
p. 16. caelites, et regium isthoc testor sceptrum! quia Ulrici necem ulciscar nunquam, nunquam de stirpe Hunyadi quaerulabor. Hanc fixam, ratamque afferte Matri Charissimae Regis sententiam! — — — Sec quis iste aures invadit strepitus? Sunt Regni Proceres nisi fallor — — — Cedite tantisper dilectae animae, hic enim Regium resumere [sic!] decet pectus. — — —

Ladisláus: [K] Ergo aeternum tibi, vitam, sanguinemque Nostrum habe devotum Augustissime.

Mathias: [I] Suscipe perenne fidelis animi Argumentum!

Szilágyi: Rex clementissime salve [m]

Scena 4ta

Rex solus

Heu maerorem quantum! et quanta simul gaudia, una attulerit dies! Individuum amisi Comitem, maeror est, Viduae Matri, Natisque | | p. 17. miseris, gratiam contuli, est insatiabile gaudium: Fateri si quid oporteat, illud fateor, fuisse Ulricum amicos inter Nostros nulli secundum, a Consiliis Regis perquam intimum, Regni que gerendis Negotiis idoneum summe Ministrum: affectum sed omnia vicere hodie innocentem preces supplicum, lachrymabundi vicere Elisabethae nuncii, meipsum, quin imo vici hodie, et Majestate dignum Regia, triumphum reportavi. Quam vereor gloriam ne partam mihi, discola perturbet mens hominum — — Sed quid isthuc tam celeris gradu Rozgonius.

Scena 5ta

Rex, Rozgonius.

Rex: — — Oportunus [sic!] ades Rozgony! equidem in Arce Regia? Ut sunt Negotia Regni? an fauste cedunt omnia?

Rozgony: Fausta, infausta simul Auguste fero. Dicamne, an sileam?

Rex: Dicito. | | p. 18.

Rozgony: Ulricus Tuus (rem narro certissimam:) concidit hodie.

Rex: Ulricum concidisse scio, sed scire quoque percussorem cupio.

Rozgony: Hunyadi natu major, saluti ut consulat suae infaustum ferit Comitem.

Rex: Proh scelus! hoc attentare Hunyadius?

Rozgony: Attentavit nihil, sed suum lethali ictu caput erripuit.

Rex: Audiet Senatus hodie tantum nefas, ipseque paenas exigit meritis pares.

Rozgony: Tu quaeso Auguste, quis sis vide, Rex es, Regio indignum munere, gere nihil. Si unquam alias, hic Tibi vigilare opus cumprimis, Hunyadi isthic venia dignus; novimus, quam petulanter saepe, Corvinae impropertit Domui, ac ipsos optimates Regni, quam tumida despexerit fronte Ulricus. Regia toties roboratur dignitas, quoties Procerum, suffertur de medio hostis. | | p. 19.

Rex: Quid istud Rozgony? Tunc nostri in Praesentia, ita Ministrum Aulicum, Regiumque lacessere Comitem?

Rozgony: Venia dignare Auguste! regia si quid indignum protuli Praesentia, id unum dico, dicere quod jubet Principi pietas; amor quod Patriae dicere jubet, (neque enim pravo assentandi studio, isthoc pannonicum maculavi pectus:) dico id unum, id sentio: plus longe, magisque Tua fortissimo Juveni debet Majestas ob benefacta Patrum insignia, suaeque generosae virtutis specimen, quam centum Cilejae comitibus ficta, subdolaque erat, Regium qua

[k] surgit,

[i] pariter,

[m] facta inclinatione Regi debita omnes tres abeunt.

aucupatus animum, Ulrici Indoles, et qualis porro futura, vidisses Auguste, non sine ingenti, Patriaeque Tuaeque, vidisses salutis dispendio. Quippe primores qui Gentis Hungariae subigere sensim, fidos postea Patriae opprimere Filios cum caepisset, tum demum grande coronato quoque capiti, et grande sceptro huic tulisset exitium. Hungaria haec, et incorrupta mente loquor, haec animo cape et revolve. | | p. 20.

Rex: — — — Superi! Ceu Regnum unum lucretur Princeps, fidelem quod si videat subditum! — — Sed quid si livore in Ulricum veteri dicis haec?

Rozgony: Ne quaeso Majestas, ne tam sinistre de regni procere, omnis ab hoc pectore abest livor, vindicta exulat omnis, audent enuntio quidquid est: a veritate abhorreo nunquam.

Rex: Ah, Rozgony! ut ista voce, ut hoc animo places! hodie tuus probandus erat animus, Fides probanda; sic nempe suorum lustrare solent corda Principes; sed tu, quid candor mentis, et animi quid possit sinceritas, prodidisti. Sentis omnino, sentis, fortem quod deceat sentire Heroem: regiam nempe curas sententiam, Corvini afflictam dum curas sobolem, jam enim gravi liberavi metu, genus Hunyadi, jamque perpetuae, caedem Ulricum misi caligini, quia in Natura legem haud reperire potui aliam. Sed vero amice dicito (:hoc enim te jam Nominae:) dicito amice facto quid opus, mortem si Hun- | | p. 21. yadium Judicum sanctus petat rigor.

Rozgony: Veniam Corvino si concessisti benignus, mens recte actorum conscia Magistra erit, ductrixque; hinc ubi de morte, ubi de salute Innocentis agitur sanguinis, Regio insistas pectore precor, cave sinistris mentem ut imbui sinas consiliis. Es vitae, necisque arbiter ipse.

Rex: Animum miror Heroem, proboque, bene consulis, Tuos hac in causa petam affatus de hinc [sic!]. Nunc Palatium in Regiam si arcesseres, admodum vellem, quo tanti causa ponderis felicem sortiatur exitum.

Rozgony: Regia promptus sequar Imperia.

Scena 6^a

Rozgony et Garra.

Rozgony: O raram! inauditamque Regis clementiam! O Benignitatem seris Nepotibus praedicandam! ut illud tenerum! ut lene per omnia, facileque exhibuit pectus! Heu felix nimium Pannonia Principe tanto! — —

Garra: [n] Ecquis hic tantis laetitiae signis? | | p. 22.

Rozgony: Est Eques Patriae, Regnique Nobilis.

Garra: [o] Tunc Rozgony? audistine casum fatalem? patratum arce homicidium didicistine?

Rozgony: Ulrici mortem audii, sed homicidium audii nullum.

Garra: Quid esse reor? nullumne homicidam reputas? Caedis Ulriciae incusas neminem? — —

Rozgony: Neminem indubie; ne enim Ulricus concidat, quis unquam bonus, Patriae cavet Filius? justum ille virtutis suae tulit praemium, mercedem justam.

Garra: Sic tu de amico Regio? nihilo secius de Regis assiduo comite?

Rozgony: Nihilo secius, ac ipsa Majestas Regia, haec mortem Ulrici vindicare decrevit nunquam, haec Hunyadi, Homicidam, quem tu nominas, omni absolvit crimine, fratrisque loco coaptavit perenni favore suo, cum omni stirpe Corvina decorandum.

Garra: — — O horror — — — itane? hoc Rex | | p. 23. Hunyadi, ejusque Domui? Unde id Rozgony tibi?

Rozgony: En paulo ante Regio cuncta ore didici, utque in Regiam ocyus pergeres, in ejus accepti imperiis.

Garra: Morari igitur haud expedit, vale hac de re tuum postea.

Rozgony: Tu Felix vade, abscedo et ego fausta Corvinis laturus nuncia, id precor tecum revolvias, id agas, munus quod poscit tuum, ipsa quod poscit Patriae, Centisque salus, verbo; Te Palatinum, esse noveris.

Garra: Quis ego sim et quid me facere deceat, palam hodie una dabit dies.

[n] Intra scenam clamat.

[o] exit.

Scena 7ma
Garra solus.

Hem! suo quantus evasit crimine Hunyadius! quantum status per omnes tulit Nomen! favores Regis meruit quantos! ego qui regio dominabar hucdum pectori, leges qui Regno ferebam assiduus, cujus ab arbitrio omnes pendebant Proceres, ego Corvini Genus tumi- | | p. 24. dum meo praecellere videam Nomini? intactae per omnem Gentem Gloriam, tantum inuri sinam dedecus? Non non sinam, non patiar: Hodie mea quid possit dignitas, Palatina Regno, quid auctoritas valeat, palam dabo. Pannonidum sentiet Orbis, superbus sentiat Hunyadius, Palatino suam debere vitam, vel mortem. Palatino quidem sceptrum qui Regium tenet altera, altera moderatur manu Regni carinam. Decet hac ipsa luce senatus Hungarici, cogere curiam, facinus Hunyadij ad Patriae revocare leges oportet.³ Id tamen dum incepero, hac juvat progredi arte, Corvinum Conjuratorem, laesaeque Majestatis faciam conscius, Magnum hoc in Rege, in plebe regis amente, maximum murmur ciet. Tum ubi Judicium in senatu petiero vota, fervidam ante Ulrici tegam Indolem, postea Hunyadius sontem declaro, homicidamque his armis pugnandum, ubi nulla meritum merces, laborum nulla manet gloria: Hic mos hodierni aevi usu receptus, Palatini haec est fixa ra- | | p. 25. rataque [sic!] sententia. — — — Et ecce meus quam oportune [sic!], isthuc Sigismundus.

Scena 8va
Garra cum Sigismundo Filio.

Garra: Rebelle occurris nate! Hodie tua quid Pietas in Patrem, quid reverentia, palam dabis. Grave nihil jubeo, et salutare tamen.

Sigismundus: En promptum ad quaelibet Patris Imperia pectus, dummodo salus mea, et tuus amate Genitor petat honos.

Garra: Petit hoc utique honosque meus; Tuique et Generis Nostri amata salus; quippe tuam quod monueram Annam sororem, ut mea si Filia esse vellet, promissas Hunyadi, Homicidae, infami retractet Nuptias, id ipsum Te quoque volo monitum id impero domum ut Hunyadum pejus angue fugias, omne deinceps sive cum Mathia, sive Ladislao scindas commercium.

Sigismundus: — — Superi! — — istud quam ob causam | | p. 26. Genitor?

Garra: Ladislaum Regii peremptorem Comitum non ignoras, Mathiam ejusdem socium sceleris, an tutus negare queas? qui ergo stirpis cum opprobrio Nostrae tam detestanda petas consortia? Non non Fili! propudiosos ab hoc momento vita socios, Pater hoc natum monet, rogatque.

Sigismundus: Genitor! loquentem venia dignare sobolem: Monita venerari parentum Patriisque morem gerere placitis, Natura dedit Mater. Sed pro Deum, quam hoc arduum Juventae huic Imperium!

Garra: Obsequi decet Juventam, Pater dum imperat.

Sigismundus: Obsequor ita est, obsequor illustris Genitor! Maesti si Amici mortem pro crimine ferant, sed enim uterque salvus si steterit super, frangere qui possum, sanctum cum opprobrio foedus?

Garra: Quid tu pertinax hodie? hoccine Pa- | | p. 27. Patrum [sic!] venerari monita? Patriis hoc morem gerere placitis? Ultimam dico: Corvinos in tuos agnoscas hostes, hostis est Pater ipse, hostis, haec [p] si eam ulticem experiri: ultra ne quidquam — — — ego dum Regiam peto, tu domum extra Paternam ne latum ungues.

Scena 9na
Sigismundus solus

Acerbum! heu acerbum nimis! et miserandum fatum! Corvinae renunciem Domui, deseram illustrem stirpem Hunyadum, urget Genitor. Atrahor! horrida! et terribilia nato Imperia! quid? Patris si Jussa violo, sum impius, si strictum, quo charis jungor Nepotibus, amoris rumpo vinculum, perfidus vocor, et faedifragus, attonitam horrore

³ En Palatinus quali dolo, et fraude usus est.
[p] extendit dexteram.

quatit tristis Imago mentem! angor! torqueor hinc, et illinc! nec tamen facto quid opus, reperio — — — et heu parvus huc Mathias dilectus socius gradum fert. — — — quid dicam? aut qui saucium detegam pectus? | | p. 28.

Scena 10ma
Sigismundus, et Mathias.

Mathias: Quem coram cerno Superi! Tunc Sigismunde amate Socie? ecquis horrore mixtus eminet vultu dolor? fronte quid nubila tegis? quid erumpentia maesto recondis pectore suspiria? Nam quis delinquere Tibi, aut cujus doles, metuisne causa?

Sigismundus: Ah per dilecte Mathia!

Mathias: Quid est?

Sigismundus: Mei ego scire si cupias, mei vestrique doleo causa.

Mathias: Gaudere deceret rebus secundis, Regisque dulcem colere clementiam.

Sigismundus: Sed decet quoque miserandam lugeam sortem.

Mathias: Illam eloquere.

Sigismundus: Illam si eloqui justae sinerent lachrymae, et dolor sineret praepotens. | | p. 29.

Mathias: Sic nempe amicum tenes?

Sigismundus: O quam Sinistra!⁴ quam dura, et acerba pandere cogor molimina! ego Domum qui Hunyadiam sexcentis aliis plus dilexeram, qui Famae Vestrae, Vestroque Honori, honorem meum, et hunc per cuncta pericla sacravi cruorem; modo renunciem Vobis, Vestram fugiam Stirpem dilectam, cogor heu cogor miserimus [sic!] hoc hoc est quod in lamenta cogit assidua Sigismundum, hoc Annam quoque sororem torquet, lancinat implacabilem, quae Ladislao datam, ut revocet Fidem, heu quantis impellitur minis! quis haec omnia sicco spectet lumine? quis intolerabilem ferat luctum?

Mathias: Superi quid audio? quis vero Jussa talia? minas quis ejusmodi?

Sigismundus: Pater hoc jubet, heu pater infaustum natum, infaustam jubet filiam.

Mathias: Hoc Pater natis? Palatinus hoc Hunyadiis? Hoccine tandem Corvina grandis poposce- | | p. 30. rat virtus? haec Nostra in Patriam meruit pietas, amorque semper conscius? hoc Palatini maestos in pupillos, inque miserandam viduam cura, et protectio? Huc ergo Joannes amate Genitor! huc omnes labores illi, conatusque sanguinei pro incolumitate Regni Hungarici? huc illi tot non sine praesentissimo vitae periculo, cum acerbissimis hostibus facti conflictus? huc gloria omnis, omnesque Triumphi reciderunt? ut proles dilecte Tibi, his quondam premantur acerbitatibus, aut dirae fortassis Neci addicantur? O spes fallaces!

Sigismundus: O tristes, et calamitosas rerum vices.

Actus II.^{4us}

Scena 1^a
Rex cum Cohorte, Garra, Bánfy.

Rex: Agite Proceres! (a Vestro enim vita, salusque subditorum pendet Judicio:) agile, quod Vos ex munere vestro in infelicis causa Hunyadii agere deceat. | | p. 31.

Garra: Agere Auguste decet nihil, quam quod Avitae Pannonum dictant Leges, quod Sancta dictat Justitia: Illa ut improbi, et Patriae imminetes plectantur cives, imperant, haec ut perniciose Malevolorum vindicentur molimina, suadet imprimis, id ipsum igitur toto amplectimur pectore.

Rex: At Leges varie secernendas, an ignoratis Judices? quid si cum sontibus, insontes plectantur etiam? quantus hic error? Patria si utili viduetur cive, quantum hoc damnum foret? sunt Nobis Leges, quas Patres Nostri Sacro-Sancto sanxerunt foedere, sunt Jura, quae innotens Inclita semper triumphat Pannonia, ex his nequidquam mali profluat, praepedire vestrum est, Proceres.

⁴NB.

Bányfy: [sic!]: Ita est Auguste, Nostra in Judiciis opus vigilantia, Nostra vigilare debet prudentia; sed munus nostrum, quia a Rege trahimus, illud per Regem roborare juvat, et juvat Regis roborare Decretis Le- | | p. 32. ges patriae, si quid pro Regni statuatur bono, omnis is Regem redundat gloria, saepe Nos Regium celebrari audivimus Nomen, saepius Gentem per omnem ab ipsa plebe infima, Viduis, pupillisque, Tuam memorari aequitatem vidimus et clementiam, hic suus, Regio Nomini, ut maneat honos, agere nostrum est; hoc idem senatus poscit Hungaricus, hoc ad Majestatem Tuam, Judicem Curiae delegavit.

Rex: Libremus igitur causam tantisper, agite Judices! Vestra de Hunyadia depromite sensa [a].

Garra: Ulricus, quis fuerit, quantum in Regia meruerit Aula, perbelle Nosti Auguste? Dux, Comes, Tutorque fuit eximius, et licet extera natus Gente, Fides attamen amicus Regis, Regnique fidus Minister, id quod Senatus omnis, omnesque Regni clamant Status, Ast occisorem Hunyadi, uno veluti ore, mortis condemnant sententia. Nec sane illibata si Patriae pensemus Jura, sique Sapientissima Regum Nostrorum evolavimus | | p. 33. Statuta, aliud hac in causa nostrum dictare ausit Judicium; sic enim primus Rex noster Apostolicus libro Decretorum suorum altero, capite 46.º [b] „*Si quis hominem gladio occiderit, eodem juguletur Gladio*”

Rex:⁶ At enim idem Rex Stephanus, libro eodem (:si bene memini:) tertio decimo statuit capite [c] „*Si quis casu occiderit aliquem, 12 pensas auri persolvat, et sicut Canones mandant jejundet.*” nulla hic mortis mentio. Sed et Consuetudines Patriae, inde ab exordio Regni Hungarici, usu non minus receptae, ac ipsis Decretis Regis roboratae, idem censent; sic autem illae [d] „*Qui evaginato Gladio alterum aggreditur, (:id quod fecisse Ulricum Testes docent:) illico praesummitur [sic!], quod aut necem illi inferre, aut lethalia vulnera infligere machinatur, sive igitur Aggressor ille occidat, sive vulneret, neutrum tamen illorum aggressus ille (:qualis est Hunyadius:) pati aut tolerare tenetur.*”

Garra: An vero, in Una Ulricia caede Corvini | | p. 34. cesset impetus? Audi, quo effrenis quidvis agendi prorumpat libido.⁷ Hic Adolescens perfidus, ut certis constat Testibus, Seditiosam hinc, illinc Turbam collegit, et munere haud contentus suo, regium ambit sceptrum, jam jam in ipsum ni ante diem ferventi occurras manui, Thronum involat, quanta hic Tibi, et huic Diademati instant pericla, vide. Regnant etiamnum grandia Patris merita apud Populum, totiesque recurrunt Plebi, quoties conspicitur Filius, aere qui Potens, potius amicis ipsi sceptrigerac non verebitur obsistere manui.

Bányfy:⁸ Adolescentiae credendum nunquam, nunquam haec suos audaciae ponit limites. Vidimus illius, quo non eruperit temeritas, ut regii Amici sanguine perfidas cruentaverit manus, quid nisi caedes posthac ipsi Coronato intentet Capiti? Sed parcas impio Patriae membro, Auguste! quid porro vicinae de Nobis potentiae? Nonne captivum dicent Regem Pannorum? Amicos, cujus libere caedant subditi, subditos ipse cae- | | p. 35. dere nequeat, quantum hoc Tibi, omniique Genti Hungariae forer dedecus! hoc, hoc est, ipse quod Regni Senatus Cavet sollicite, hoc justam Corvino capitis dictat sententiam, clamant hoc praeis sanciti Regibus mores Patriae, ubi caeteros inter, de Majestatis laesae crimine, hic praecipuus asseritur casus „*Si evidenter quisquam contra Statum publicum, Regisque et Coronae se se erigat et opponat.*” Quod quia agitare Corvinum cives fatentur incorrupti, iisdem indubie poenis, quibus infideles, et conjurati plecti solent, plectendus ipse.

Rex: Ast ego petenti Hunyadio omne condonavi crimen, omnem sum pollicitus gratiam, hanc revocare nefas, Regium verbum, verbum sanctum est. quid quod illustris Regum (:ne longe digrediar:) Sigismundus Avus Noster, decreto gratiarum genuino, sibi refragantes praevenerit socios? hujus amplecti vestigia, quid prohibeat?

[a] Hic Rex consensu Throno sedet, cinctus utroque latere duobus *Judicibus*.

⁵ Palatinus Garra omnes nervos contendit adversus Hunyadi

[b] legit ex veteribus Manuscriptis,

⁶ Rex Hunyadi non minus ac suum defendit filium

[c] legit pariter.

[d] ex alio scripto legit.

⁷ Palatinus atro mendacio Hunyadi sacrilege obscurat

⁸ Iste Judex Curiae secundus a Palatino Garra Hunyadi Inimicus, quantovere Ejus impliam secundat voluntatem.

Bánfy: Ita sane, sed suis, quos haeri [sic!] praevenerat gratis Rex fortissimus, hodie rursum, gravi cum dam-
|| p. 36. no suo perfidos vidit, et Faedifragos; nimiam clementiam, nimia⁹ subsequi solet audacia; bene.
Supplicare norunt male consilii; crimen contegere suum, bene nimis, Num ea propter, insons putetur horum
indoles? Si semper ratae habeantur querelae, nunquam pro merito, aut praemiari boni, aut puniri possunt impii:
Lex in Iudiciis Magistra optima, hinc ubi de Salute Regni, de corona ubi agitur Principis, toto inhaerere decet
pectore.

Rex: Gravis haec causa est, Iudices, nec paucis momentis terminanda; date Consilii moram, major ut
vigilantia prosperum causae reddat Finem [e] Ite si lubet! iterum Senatus curia coacta, rem evoluite.

Garra: Veniam Auguste dabis, ipsa haec si porro ferretur sententia; nec enim ferre aliam Patriae sinunt Leges.

Bánfy: Nova igitur petenda vota Iudicum; Regis mox obtutibus offerenda [f] praecatur interim Tecum
Auguste revolvās, quid Diadema Regium, quid || p. 37. Patriae, Gentisque Pannonidum poscat salus.

Scena 2da

Rex Solus.

Heu splendidum nimium, sed infelicem quandoque Regum Sortem! dicite Vos, quotquot micante in Solio,
redimita praefertis Capita, quantis saepe motibus rutilans Regum agitur Potentia! (quantis involvitur ambagibus
dignitas, atque Gloria? grande est Orbem divisum obligaturas regali e Solio dare regulas, grande metuendam
sceptro armare dexteram, Sed enim, Deum immortalem! Grandi huic ut respondeas Nomini, quam amaras rerum
subibis vices?) ego Sancta Magnae Hunniae redimitus corona, Rex sublimi corrusco honore, et tamen quam multa
superbe, arroganterque dicta, plus quam civili fero rubore! Senatus ad mortem poscit Hunyadiū, Regis accedere
debet sententia, quae, malum si sortiatur exitum, totum in Regem manabit dedecus: Superi quid hic consilij
capiam? an || p. 38. Garra, Bánfyum, Statusque Regni praecipuos, unum ob Hunyadiū negligam? Num
stricti Senatus Sanctum infringam Iudicium? at quali postea victima, ulceratos procerum expiabo animos? An
Hunyadiū, cui jam omne dimisi facinus, rursus mortis condemnem sententia? at qui in Transylvania Tumultus
postea? quis seditionum, quas hujus potentes scient [sic!] socii, erit exitus? eheu quis pavor pectus occupat! quam
partem in tanto rerum discrimine sequi debeam? cujus adhaerere pergā motivis? stimuli clementiae veniam
urgent identidem, morte⁹ personant Procerum voces et Justitia. Quam vereor, ne Gentis Corvinae causa, quam
salvam volo, atque incolumem, ipse in exitium tandem praeceps ruam! O Nomen Regium! Munus acerbum, onus
horrificum! — — — et ecce rursum huc Szilágyius Domus Corvinae Tutor. || p. 39.

Scena 3ta

Rex, Szilágyi.

Rex: Salve, Szilágyi! novi quid afferis?

Szilágyi: En tibi perenne Rex elementissime grati pectoris votum [g] Elisabetha soror, quo se, pupillosque suos
Regiae aeternum Majestati vovet, et grates pro immortalī clementia agit immortales.

Rex: [h] Superi, quos hic affectus viduae? — — — et ubi Ladislaus? Num in Regia?

Szilágyi: Ladislaus a Regia tantisper pedem retrahit, quo amicorum Ulrici fallat odia.

Rex: — — — Utinam illi soli! Sed — — — quam vellem adesset Nobis uterque.

Szilágyi: Ignoscas Auguste! si quae ipsi in praesentia cum vidua debuissent Matre, eadem per me deferant
homagia, et vindictae namque studium, ne magis excitent, aulam se vitare simulant, Maternis aedibus immorantes.
brevi Hunyadiū, suam repetent Patriam, injuriae ab Ul- || p. 40. rico sibi, Patrique quondam inflictae obliiti
penitus, modo singulari Regia fulti clementia, quietam in Patria ducere possint vitam. Ipse Ladislaus, ne quis

⁹NB.

[e] Throno descendit.

[f] in procinctu.

[g] Litteras offert,

[h] legit secreto

invidiae supersit locus, Patris meritorum immemor, Dalmatiae, et Croatiae lubens renunciat, redux in Transylvaniam, mavult privatus ad mortem usque regias recolere gratias, quam pro publico munere livorem ferre perpetuum. Hoc ille ad Thronum prostratus Regium, Majestatem tuam orat enixe, deprecaturque.

Rex: — — — Quis mihi rursus dolor! — — — lubens equidem, et legationem tuam, et Corvinorum gratos, in Regem suscipio animos, Tu tamen Szilágyi perge, Elisabetham Regio Nomine salvare jube, et Hunyadium in Regiam accessito utrumque, uterque Nostris in Conspicibus gratus erit.

Szilágyi: Regia ad nutum fient placita — — — p. 41.

Scena 4^a

Rex solus.

Quamquam quid ego infaustos Juvenes in aulam Regiam? ubi plurimorum nondum extinctus furor, fortasse Regis abditi delitescant aedibus? Ast vereor, ne Garram, Bánfium, et cum his majorem Regni partem offensam reddam mihi; Ergo in Transylvaniam remittam miseros? sed quantis vel ipso itinere volvantur fluctibus proles infaustae: ubi si nobilem profuderint sanguinem, nunquid [sic!] non ego dicar, meam infelici cruore purpurasse dexteram? heu mentem quo vertam dubiam? (:quid tantis rerum anxietatibus capiam muneris, quid consilij?:) — — — et jam propinquant Judices! O si eorum evertere sensa! si enervare possem molimina.

Scena 5^a

Rex, Garra, Bánfy.

Rex: Quid tandem Senatus in causa Hunyadi? qua mente Judicium terminat? Nostrisne melius favet consiliis, vel sua etimnum manet sententia? p. 42.

Garra: Senatus mentem, ut mutet pristinam, adduci haud potest, fixum, ratumque est, Ladislaus, quia mortem peperit, morte pereat, Mathias cum caeteris domus Corvinae Asseclis Regio stringantur carcere, hoc omnis clamat status, sonant hoc omnes Regni Proceres. Jam aequitati, Patriisque contraire Legibus, jam sceleratos suo absolvere crimine nefas est. Crede Serenissime ausum hunc, si impunitum dimittimus, summo et Majestatem Regiam, summo et Inclytum Regnum involvemus periculo. To equidem illo vivente vivere securus ipse nequibus [i] Vide, lege, Tuamque immutabili Senatus Judicio junge Sententiam.

— *Rex:* [k] O vices rerum lubricas, acerba Fata! Vestrumne quispiam regales ambit Titulos? dicite: ecce ego triumphalem, a qua tegor, exuo purpuram, venerandum Pannonibus depono acinacem, scepirum, coronam, et cuncta e juvenilibus humeris pono insignia, summite [sic!] si lubet, Vos Orbis adoret Hungarus, mihi mente bene conscia frui liceat. p. 43.

Bánfy: Honores regios ambit nullus, verum Rex quoque audacis in homicidae consentiat funera, latae a Senatu subscribat sententiae, hoc omnes Regni Status, hoc Buda, Regni optat Domina, hoc una omnes decernunt Proceres.

Rex: — — — Imo hoc Garra percipit, optat Bánfy¹⁰ diceret satius — — — O vellem longinquis abessem Plagis! (:sive qua calligantia Hesperiae Thules visuntur vada, sive qua infelices Libiae uruntur Populi:)

Garra: quid quaeso tecum ipso tamdiu? regia quid dubius quatis pectora? effare tandem: quid obstat?

Rex: Garra quid urges? da moram consiliis precor.

Garra: Mora quid juveri? Si omnis clamat Senatus, et clamant Status omnes Regis consensum [l] Judicalem en sententiam: Nomen inserito Regium.

[i] propinat Regi scriptum Senatus.

[k] abnuendo.

^{9/a} NB

¹⁰ NB.

[l] tradit scriptum

Rex: [m] Pereat pectus hoc, ni secus sentiat! O quam rebelles animo assurgunt motus! Heu quid agam?¹¹

Bánfy: DEUM immortalem! Auguste quid Tibi | | p. 44. vis? adeone dignitatis oblitus Regiae? adeone tuam ipsius salutem negligis, ut propter indignum Genus Hunyadiam, aperto illam jacias discrimine?

Garra: Subscribe, quid dubitas? Regium hinc illinc, quid torques animum? edic silentii causam.

Rex: O Palatine! Tu quoque sileres utinam, idemque mecum sentires ipse.

Garra: Sentire aliud nequeo, quam Lex, quod Patria dictat, dictat Senatus, Senatum suis raro admodum errare in Judiciis, Auguste nosse potes, ne nunc errabimus crede, aut errare si contigerit, in nostros totum humeros summimus [sic!] onus.

Bánfy: Nullum hinc in Majestatem Regiam manabit dedecus, si quid emergat forte, omne id in nostra volvitur capita. Tu in solio sedebis tutus, modo praesenti subscribas sententiae, haec poscit Regni, Regisque salus.

Rex: Vestris igitur conscius erit Mentibus | | p. 45. meum si insero Nomen.

Garra: Totum utique quantum quantum est, Nos recipimus, Nos si quid periculi fuerit, vitam profundemus et Sanguinem.

Rex: [n] — — —

Scena 6ta

Garra Bánfy.

Garra: Vide sis Bánfy victoria nostra, quam sit ardua!

Bánfy: Ardua licet, sed reportata tamen.

Garra: Ast quantis ferebamur fluctibus? qualem subire metum, angustias quales? quid? Nostram si reposuisset ille sententiam? Regium quid si detrectasset Nomen?¹² quid si statibus Regni praecipuis, nostra expandisset consilia? quanta in caput Nostrum suscitassemus Tela, odia quanta?

Bánfy: Haec secutura postea, sequentur dehinc longe alia. Metam attigimus prosperi, jam aulae | | p. 46. Corvinae pressa superbia, nostram auximus potentiam, jam totum Regnum; Judicium non modo veneratur famam, sed metuat quoque jam Status omnis, omnesque Ordines nostras aucupentur gratias est necesse. Rex ipse tantam suspiciens auctoritatem, suum in Nobis Diadema ponet, collocabit [o] Quid adhuc Palatine? quae sensa tua? quo tam profundus mergis? quid tecum dubius? Nostrisne rebus quisquam irreperat error? An facti poenitet?

Scena 7ma

Garra, Bánfy, Rozgony.

Rozgony: [p] Salvete Regni Proceres! dubia quid quaeso Frons haec sibi? quid animorum rara anxietas? Oculi minaces fulgurant, vultu dolor, horrore mixtus emicat, suspiria quamvis condatis pectore, erumpunt tamen, quid esse dicam generosa Gentis culmina?

Garra: Quid quaeris Rozgony? animos, qui premit, pulsataque dolor, est Nobis, Tibique idem. | | p. 47.

Bánfy: Rex jam a pristina descivit clementia, jam in Hunyadiam inclinat mortem.

Rozgony: Itane vero? O vagam sortem, volucresque vaffrae [sic!] gyros aleae! O Facinora Gentis humanae nimis crudelia! Stupete vos, vos Incliti Heroes Pannonum! et quot quot profuso Hunniam decoratis sanguine,

[m] capit, aspicit, conscendit Thronum, legit Secreto 2 inter Judices, rapit calamum vult subscribere, interim repente abjecto in mensa calamo dicit:

¹¹NB.

[n] consternatus resumit [sic!] calamum, inserit Nomen regium, postea abjiciens calamum ne verbo dicto abiit celerrime.

¹²NB.

[o] Garra viso Rozgonyio terrae defixit oculos, rubore suffusus tacet.

[p] audito in proxima scena omni sermone.

stupete Pugiles! Hunyadi moritur! O dulcis, quae nos genuisti Patria! Siccine invictos in flore amittis Principes? Ubi est magni Patris Tui memoria? Princeps tenerrime ubi gloria? Pater, quod mundus tacite, noverco intuitus vultu, quod bellicosae stupuerunt Gentes, egit providus, et nunc morietur Filius, virtutis Paternae surculus? At moriatur ille quidem, sed vestris dolis, Patriae ereptum, sera tacebit posteritas nunquam.

Garra: Quid hoc Fortissime Heros? Nostris illum succubuisse dolis loquetur Posteritas?

Rozgony: Vestris Hunyadi occubuisse Telis audacter dico, tenerum quia Regis in casses perduxit- | | p. 48. tis animum, Latere vestra creditis consilia? Luce quin imo clarius patent. Siccine Iudices, Regni curare negotia? Sic aequitatem ex Patriae Lege ministrare? tenellam Regis mentem, vestri pro lubitu si traducere? insontes, beneque de Patria meritos Filios, nominis ob Famam caducam, sic opprimere? pudeat in tam Nobili corpore, tam ignobiles residere animos, sed, sit iste gloriae, dignitatisque Vestrae stimulus; praeclarum enim vero, Vobisque et Vestris Nepotibus duraturum gloriae specimen! vivite nongentis licet annorum Epochis, labem Nominis Vestri aeternis sculptam cernitis Tabulis, fama loquax, facinus isthoc, diviso ebuccinabit Imperio, nullus ut non sciat orbis, Vos ab avitis Patrum Nostrorum descivisse virtutibus: omnis Natio, sive qua arctoa Parrhasis sempiterno riget frigore, sive qua torido [sic!] vexatur Zona Polo, vestram damnabit memoriam. Quid? tamne vesana putatis futura saecula? ut ubi ne una splenduit virtutis scintilla, ibi etiam arsuras accendat gloriae faces? | | p. 49. Non, Non sic, aeterna nomen vestrum manet ignominia?

Garra: Corda quis subitus pavor, horrorque pulsat! ergo arcana patent omnia?

Bánfy: — — — Vox haeret! heu quam belle nostra hic consilia! — — —

Rozgony: Quid ambigitis? quid mentes versatis attonitas? Vos, vos mea attineant dicta Iudices! Vestrum si potestis purgate nefas.

Bánfy: Indigne Heros! nondum taces? his Tu convitiis Palatinum, et Curiae Iudicem?¹³

Rozgony: Convitia nulla, sed veritatem promo, non ego Palatinum, neque Iudicem Curiae (his honor toto debetur Regno): sed grande malum, grandeque redarguo vitium.

Garra: — — — Hei mihi, quid egi! Numina aquisissima! aut crimen meum saevis addicite paenis! aut hoc convitium tantum plectite! quo fama, Nomenque meum prosciindi nequeat. — — — | | p. 50.

Bánfy: Fortia Palatine quid torques pectora? animum quid magis, magisque ulceras? calumniante cede, meritis brevi, convitorum paenas luet. vadamus potius, quo Principis Patriaeque vocat salus.

Rozgony: Ite, quo gloriae caeca libido trahit, ite. — —

Garra: [q] O durum nimis, nimsque fatale omen!

Bánfy: [r] O saevam admodum, et illaetabilem hominum sortem!

Scena 8va

Rozgony solus.

— — Heu male sanae, maleque consciae mentes! quantis agitantur motibus! ut ne affari norint quidquam. Sic nempe invida! ingrata, impia sic Patriae membra! ut quia virtute sua possunt nihil, fuscas cereasque majorum jacent Imagines, Nobile ad astra usque attollant genus; Hinc siquis illuxit honor vanae potentiae fascinati illecebris, stare loco nesciunt, sed centum obstantia licet rumpunt repagula, dum ad sublimes tandem inanis gloriae deferantur thalamos, ubi instinctibus suis et ipsum irretiant Princi- | | p. 51. pem, et Regnum universum, tumidis premant Iudiciis. O DEUS Pannoniae! potentem erige dexteram! qua male merentem, arce de sublimi, solii micantis, fulminas orbem, intona, et Faedifragos sceleratorum compesce animos, feros comprime impetus, quo innocentes, salvi persistant Patriae Filii! — — — Sed heu, hic mihi infaustae, occurrunt Proles! et jam ribillat [sic!] pectora exurgens dolor!

¹³ NB.

[q] in procinctu.

[r] eundo.

Rozgony: Quo vos afflictæ soboles! quo vos sinistra ferunt Fata! quid enim Hunyadinum petistis potius? longa quid Budæ mora vobis? an forte conspectum subire Regium?

Ladislaus: Ita est, Rex ad se jubet utrumque; hoc Avunculus Szilágyi, jam fors adventum opperetur [sic!] Nostrum.

Rozgony: — — — O saeva Parcarum Numina! crudeles tristi qui dominantur Averno Judices! quo tam generosum sititis sanguinem? — — — quam vobis metuo | | p. 52. dilectæ animæ! ne si aulam subeatis Regiam, ultimum et salus, et dignitas vestra ferat exitium. Rex quidem ignovit semel, veniamque stirpi largitus perennem, multis sed quotidie cingitur consiliis, multis et gravibus inimicis nostris; vereor ne clementiæ oblitus pristinae, mortem ulciscatur amici vereor. Hodie Palatini, et Judicis Curiae pessime comperi consilia.

Mathias: Num demum justusne dolor meus, an injustæ, quas tui causa fundo lachrymae, vide frater. Dudum jam ego tuam, Nostrumque lugeam sortem, Palatini dudum metuo insidias, livorem cujus in genus Hunyadium, ipse flens flenti aperuit Sigismundus, quid se, sororemque suam nostro avelli consortio uberes inter lachrymas quereretur.

Ladislaus: — — — Superi! quis aures ferit Nuncius — — — Heu frustra, longo sedari tempore, luctum credimus! augeat in diem, magis magisque corde exuberans dolor! | | p. 53.

Rozgony: Hoc, hoc est illustri sanguine juncti Nepotes! Matri quod maestissimæ justos obmovet gemitus, et huic pectori justum maerorem; jam enim natae omnem a vobis avulsam cupit animum Garra superbus. Cave Hunyadium inquit, homicidam scelestum cave! Saepe hoc ingeminat Pater crudelis, hoc mihi maestus, maesta Filia: Quam vobis indoleo genus dilectum! tenera quam mihi aetas vestra cordi est! Sed macte animo! altior curam vestri habet dextera, et si quid haec potuerit opis ferre [s] feret ultimam adusque guttam sanguinis! Aut ego prius obliviosis Stygis mergar in fluctibus, aut Corvinam, ferro, enseque defendam prosapiam, reddamque quam a Patre Vestro saepe accepi opem!

Ladislaus: Prolem amplius solari miseram, desine Rozgony. Ah lubens, dulcem cruore purpurabo Patriam, lubens moriar corpore, dummodo aeterno in ore vivam Pannonum, vel hoc me solabor funere, quod postquam iniquo eriperem Proditore Pa- | | p. 54. triam, ipse deinde innocens in eadem Patria, in amicorum conspectu, in gremio omnium pene Filiorum Patriae occubuerim.

Mathias: Quid hoc amate Frater! non tu, non ante moreris, quam ego peream, iste prius fundatur sanguis porro tuus; imo meus unus fundatur sanguis, ego me pro domo nostra, ut uterque miretur Orbis, litabo victimam.

Ladislaus: Ah vivas tu Matris in solatium, in solatium Patriae vivas velim, Patrisque vestigia, ego quae nondum sequi poteram. Tu pro viribus imitari perge, ego unicus, unicus ego moriar.

Rozgony: O altis Hungarorum infixæ mentibus generose Genitor, resumme [sic!] magnanimos, inanibus e tumulis, resumme cineres! Imo quia corruscantibus Olympi sedibus te jam receptum credimus, demitte gloriosos tuos, in hanc, qua degimus, fluctuum colluviem, demitte oculos! Vide grandes virtutis tuae reliquias, | | p. 55. afflictos, desolatosque vide filios! O Heros invictæ! Ubi nunc illa, Marte quam egregio comparasti, gloria? ubi rerum gestarum, quæ magnam illustrasti Hunniam, memoria? Te dum viveres, flexo Pannonæ nostri adorare poplite, Tu saeva Lunæ, saepius infregisti cornua, Te per excelsa volantem virtutum spatia, duplex mirabatur aquila, Tibi bellicosa fortis Galliae se se inclinaverunt Lilia, Te Orbis universus, qua tortuosus despumat Eridamus [sic!], sive qua Ida grandis, sua ostentat culmina, miro suspexit lumine. Quamquam quid opus suspiriis? Vestrum quid juvat vovere morti sanguinem? est ille sceleris purus, uterque vadamus potius, ne invidorum hic nos prehendat turba. Ego Regiam aulam, clementem Regis multiens animum, vos maestam consolaturi revisatis Matrem.

Mathias: [t] Deus secundet optimus sorti, et saluti nostræ!

Ladislaus: Actum est de illa Frater perdilecte! | | p. 56.

[s] extendit dexteram

[t] In procinctu.

Ladislaus: Equid Palatinus Genitor? etiam num veteri stat sententiae?

Sigismundus: Desine quaeso ah de Palatino de Patre meo, amate sanguis desine! est plenus irarum, saevas crudeles, domum in Hunyadum minas vibrat, et vibrat in suas, atrum furorem soboles, optato dum nos avellit consortio vestro.

Ladislaus: Miseranda Proles! nacta tam durum Parentem! — — — hoc, hoc idem Rozgonyius, Fraterque Mathias idem retulit, vide Sigismunde vide infaustum Corvini Genus, quantis cingatur aerumnis, et isthoc quali versetur periculo pectus tenerum! ah nihil jam sub sole spei amplius, jam alia longe aegram, sauciamque vitam vocant fata! quid? Garra si semel agiles Regis vincat animos, quae tandem, | | p. 57. nisi altior auxilietur dextera? Succumbam heu letho, succumbam misero, Floremque aetatis tenerum tenero hocce sanguine purpurabo. Id unum desolato cordi auget Funera, linquere quod cogar dulce solamen mihi, afflictam et miserandam Matrem viduam. Patriam longe dulcissimam, vosque in vita quae charius nihil amata pignora! Mathiam quidem uno conjunctum sanguine. Te vero, olim quem conjunxisset Fratrem, sanguis dilectus.

Sigismundus: O quo me dolore isto, quo me abripis Ladislai! parumne sauciata credis amici pectora, nisi et mortis Funestae, Funestam obtutibus, sisas imaginem? Cessa dolere, ah cessa illustris Patrum progenies! haecine ego pericla tibi? et haec a Patre meo? Regni tot proceres, votis accedant unius, hoc putas?

Ladislaus: Multa Palatinus in Regno potest.

Sigismundus: Hei mihi infaustae Proli! cujus si Genitor tantum Corvinae pariat exitium stirpi! Nunquam O Utinam tali natus Patre fuissem, aut in | | p. 58. prima datus nativitate feris, antequam isthoc videam spectaculum! ah sequar quacunque libet, individuum sequar comitem! Vivere paratus tecum, tecum mori paratus, fata si ferant, pericula perpeti mille, mille subire neces. Sine quaeso, vel Hunyadinum vadam vobiscum, vel ferum continuo accedam Patrem, ibo, tentabo, fletu precibusque saxea emolire corda, duri Parentis; vota ni juverint, en pectus! sublevet inexpectam sitim, nati cuore.

Ladislaus: Tu Patrem flecti nescium precari desine! desine amabo, tenera amore mei torquere pectora! Cave sis, nedum nostram apud severum curas Patrem, Tuam denique ipsius perdas gratiam. Ah vive beatus Patriae, Patrique vive incolumis! prospera dum licet, sorte fruiere! mihi jam spes omnis fracta jacet, jam mei perniciem clamant omnia, caelum tonat, terra infremat, Numina fulminant! jam atra, quae falce Feroci mortalium eximit nullum, mors aproxi- | | p. 59. mat! [sic!] id unum ultimo antequam demus complexus, precor, quaesoque Sigismunde! Annam sororem, jucundam olim mihi, nunc maestam, et illelabilem [sic!], festino pede revisas, impertitisque salutibus mille, isthaec, postea a Ladislao feres nuncia: Ut 'quum' optatum vitae consortium, acerba longe praeripiant Fata. Ultimum illud praestare velit tandem, ne Hunyadum unquam vivis delere sinat cordibus memoriam. Et ubi relicta isthaec colluvie rerum alias petiero sedes, Divinum pro me nuncupare Numen, haud abnuat; hoc mihi extremis in angoribus, melius nihil, nihil acceptius — — — Ergo vale amate Sigismunde, vale! vultus quid refugis? Patere desolati amplexus socii, grates sint immortales tibi, dulci pro amoris vinculo, pro affectu in nos, domumque Nostram semper mirifico, ac illo denique, Fratres, quo geminos complexus toties suavi consortio. Te superi servent prosperum, et servent stirpe cum omni semper intactum; me jam extre- | | p. 60. ma aperitur hora.

Sigismundus: Ah Ladislai! quo te nimius, quo te impotentem abripit ardor! merentem quorsum praecipitas socium? Hos ergo ultimos amplexus mihi? Hos unquam repetendos praebes affatus? Ah non possum divelli simul hinc, simul ibimus ambo, viximus hucdum puram sine crimine vitam, secundam inter solamina sortem viximus, vivere adversam, quis tandem vetet gladius?

Ladislaus: Vive tu, terque quaterque vive felix, sed mihi deinceps vivere haud dabitur. Morior pro Patria, et libens morior! Referes id unum Patri tuo, ut ubi invidam, trucemque isto expleverit sanguine mentem, caveat, amandam ne Gentem sibi, neve illustres Regni Proceres, ipsosque innocuos tumida premat arrogantia Patriae Filios.

Scena 2da

Rozgony, Mathias, Ladislaus, Sigismundus.

Rozgony: O dudum quaesita Nobis chara pignora! hic | | p. 61. vestris, mortis inter pericla media, indulgetis luctibus? Hic erumpentia moestis luminibus manatis Flumina? nec tamen stridentes ex omni horretis Gladios? Ah noli ame Hunyadi! noli in exitum ruere volens. abscede, veni.

Ladislaus: Quo vadam illustris Heros? jam mihi fracta via, jam pectus ad omnia solvo intrepidum!¹⁴ ibo per quidquid Fortuna duxerit coeca, per mille Charibdes, perque sexcenta tela, hanc innocuam sacrabo animam [a]

Mathias: Quis porro talia desolatae Matri ferat Nuncia? Mathias Filius? non Frater, non animi spes maxima nostri! comitabor euntem potius, et gaudens quaslibet excipiam plagas, communis Fratris deceat, vitae mortisque ratio.

Ladislaus: Quin imo Fata dum jubent, discedat alter, alter dilectae stirpis Hunyadiæ surculus, amantis dulce solamen Matris, spes perseveret Patriæ. Hoc unum | | p. 62. per mutuam Fratrum amorem, per istam hortor salutem sanguis tenelle, ut ubi Juvenili missa ætate, altior, vividiorque calor solidarit corpore Nervos, gloriosis Patrum insistas vestigiis, dilecte pro viribus Matri succurras viduæ, neque malignis hostium insultibus, torqueri sinas miserandam [b]

Rozgony: [c] — — — Numina! quæ isthaec rerum facies! Tygride ferocior, qui non doleat!

Sigismundus: [d] Videam planctus idmodi! nec tamen profusas mittam lachrymas? cheu! quis toto non ingemiscat pectore?

Ladislaus: [e] Perge jam amate Frater! maestissimam perge consolari Parentem, videat in Mathia Ladislaum amissum, et recipiat.

Mathias: Illum in Mathia recipiet nunquam, quin imo suos quoties in Filium deflexerit vultus, toties, longos inter gemitus, Ladislai, heu dulce Ladislai recurret Nomen! et grande recurrit Patriæ, Gentique | | p. 63. Corvinae grande solatium. [f]

Sigismundus: — — — Superi! quis clamor verberat aures?

Ladislaus: Actum est, perii!

Mathias: Ah Frater cedamus.

Rozgony: Vos quaeso recitate gressus, quaeso tantisper; ego in proximo pedem figo. [g]

Scena 3ta

Rex cum Turma, Garra, Bánfy.

Rex: Ultimam hodie in Corvinorum causa Regis excipite Mentem Proceres!¹⁵ [h] Ladislaus Hunyadi, quia sic Judicium tulit rigor, morte moriatur, haud moror, vestro attamen salutem ejus, placet submittere nutui, insperatus ne fors eventus Patriæ, unum in Regem, omnium Hungarorum vertat odia — — — Mathias, cum caeteris Domus Hunyadiæ asseclis, quia rebellia metuitis Arma, Regio mandetur carceri, non impedio, sed si | | p. 64. quæ turbæ ea propter involverint Regnum, si qua plenitudo subditorum invadat animos, ipsi videritis postea. Nunc ergo, nunc vigilare deceat, ne quis in Judiciis, haud reparandus subrepat error, tempus deliberandi praesto est.

¹⁴ NB.

[a] Mathias, et Sigismundus facie aversi detergunt lachrymas.

[b] uterque Frater inter amplexus luget.

[c] duos Hunyadios intuens, vultum avertit,

[d] pari modo.

[e] a kéziratban hiányzik!

[f] murmur ex Regia porta adventantium auditur.

[g] Rozgony ad dextrum latus se recipit, illi per sinistrum abeunt.

¹⁵ NB.

[h] tacent omnes, et auscultant

Garra: Satis deliberatum, imo et decisum satis; mori Hunyadiū Lex Patria iubet, iubet senatus, tranquillitas iubet Patriae.

Bánfy: Tua quod Majestate Regia, quod nostro indignum foret munere, agemus Auguste nihil.

Rex: Nihil unquam agatis, utinam! [i]

Scena 4^a

Rozgony solus. [k]

O malesuadam mortalis generis licentiam! O temeritatem Hominum execrandam! sic nempe, sic apud perfidos fieri consuevit Iudices, ut ubi Dominium, Regio super, tenuere pectore, tum demum effreni [sic!] quidvis agendi libidine ludant Patriam, reliquos Regni proceres callidis ducant Fraudibus, insontes denique saevis opprimunt | | p. 65. sententiis Patriae filios, o miserandam nimium aetatem Regis pusillam! Heu quam anxio, quamque sollicita [sic!] gerit pectora! Corvinam quam lubens tueretur vitam! Sed enim veterascens multo altius fixerat radices, invidia, quam Regiis, ut adhaerere vellet placitis. En quantus aegro accedit stupor animo; dolorve quantus! Verba dum Regia, invito utut prolato pectore menti succurrunt „Ladislaus inquit, quia sic Iudicum tulit rigor, moriatur, Mathias cum caeteris Domus Hunyadiæ sociis, mandetur carceri, non impedio” O Regum dignissime Nepos! Patriæque Gentisque illustre decus Posthume! Tu nisi impedias, ecquis Furori tanto, Gentem in Hunyadiam, ponet limites? quis acerbissima toti Pannoniæ praecludat Funera? Superi! ut totum maeror imbuit, pavorque pectus! Ut vereor, ne cum Hunyadiis, et Rozgonidum cadat Gloria, et ipsa periclitetur salus. Ast quid quid sit, pergo quæ caeperam tamen, Hungara fortis oppono brachia, mille non metuo enses. Aut iste totus, venis exhibit cruor, aut Cor- | | p. 66. vina soboles salva persistit hodie — — — Ast ecce conspectum subeunt Proles infaustae, afflictis quinam succurram cordibus.

Scena 5^a

Rozgony, Ladislaus, Mathias.

Rozgony: O miseranda nimis! nimisque ploranda Patrum Pignora! adhucne circumfulgentia inter pericla vivitis? Adhuc gravidum tot aerumnis ducitis spiritum?

Ladislaus: Vivimus illustris Heros, vivimus! sed quid nos vivere, quid tantis vallatos acerbitatibus, spirare juverit?

Rozgony: O Vim doloris ineffabilem! dicamne, an sileam Ladislæ? Si dixero, vel hoc te perimo vulnere, et desolati cordis augebo funera.

Ladislaus: Quid quaeso? adhucne augere potes cordis funera? dic, si quid est, ut vel sic, si praescia habuero fata, minus feriar, laetius occidam. | | p. 67.

Rozgony: Dicere ni vetet dolor praepotens, et ista, pectus quæ causa Vestri pulsant perpetim, nimia anxietas, O generosa, quis post Patriam nil dedit gratius orbis, patriæ soboles! In nos hodie, quidquid malorum, moesto sulphureoque Telluris clauditur ambitu, quidquid sanguine rubentem Ditis contestatur dexteram, in nos hodie, Divi effudere superi! dico, quod est (:dicere ne plura sinit exitium:) dico id unum, id consulo, si qua vos vitae, salutisque vestrae habet cura, tenerum, si florem aetatis cruento placet subducere ferro, aut Hunyadiū petatis celerius, aut sinuosis abditi anfractibus, ferales hostium fallatis impetus, jam enim Garra, Bánfy triumphant, jam miles excubias agit portas ad omnes, compita, et vicos Buda, Fidelis equitum tenet turma, volat discurrit, si forte Corvini Genus captum habere queat.

Ladislaus: — — — Perii! — — —

Rozgony: Sed enim hanc meam, ante, Inimico | | p. 68. purpurabo sanguine dexteram! ista prius ferro divisa patebunt viscera, nec nisi latus isthoc reserabit Januam ensi illi, insontem qui primus petere ausit sanguinem.

Mathias: Heu sanguis amate nimis! nimisque amate Ladislæ! Si aerumnosam mundum pertesus, vitam, afflictus si tibi Frater cordi est, procul hinc, procul cum Fratre fuge! effer jam, quando nulla spes veniæ super,

[i] Rex tristis Regiam petit, illi sinistrum latus.

[k] audito omni sermone prodit.

Budae limitibus, effer pedem! praestat in specu, feras inter Bestias, hanc miseram terminare Lucis Usuram, quam sanguinem, vitam, fortunasque Nostras, furori tanto immolare.

Ladislau: Sed quo tam pavidè, quo me cogitis amata pectora? mortem fugiam? Regia erumpam Arce profugus! Orbem relinquam Matrem viduam, non, non tanti 'vita' est, male tali dedecore hanc emeret lucem Hunyadi, sisto intrepidus! acerbae per quidquid sisto neci! Pando Juveniles, gladio carnificis promptus cervices, Patriam dum modo Ultrici | | p. 69. jugo liberam, salutem dein, dignitatemque vestram, salvam relinquam, incorruptamque. Hoc mihi seris in Nepotibus, gloriosum reddet Nomen.

Mathias: Minusne gloriosum foret quaeso viridem si florem aetatis, atrae surripias neci! quam ictu horrendo carnificis, gravi cum stirpis opprobrio, Orbis ad spectaculum pereas? Ah quis tam improvidum quis te abripit Ignis, respice afflictam Viduam! Fratrem, in Fratrìs procumbentem amplexus [I] respice! Noli in tuam, in Nostram deservire vitam, noli immitis.

Ladislau: Frustra ploras dilecte Frater! animum nec Hasta Achillis perstringendum, frustra excitas! mihi jam pro vobis mors oppetenda est! jam deserenda, charus, quae concesserat sanguis, dulcia pignora! Moriar Patriae, vobisque laetus moriar! fiat tandem meta doloris! luctus vix terminandi alias, fiat exitus, sublevent profuso hocce sanguine, suum Inimici caecum livorem. | | p. 70.

Rozgony: — — — Patriam spirat mortem adolescens! proh! quantum in hoc uno perdet Pannonia! — — — O perquam animosa Proles mihi! Spes grandis Patriae, et grande Gentis Hungariae futurum decus! Pone obsecro, huic, inconsulto ardori, pone modum! ruere in exitium ultro desine. Quid te ego properantem licet, mori sinam? te mihi, stirpique dilectae ereptum maestos videam? aut ego unus, tantis superstes vivam mortibus? horrendum prohibete nefas caelites! sanguinem effundi pium ne sinite! aut si sanguinem effundi placet, hanc si medelam, Patriae poscit salus, meum cruorem fundite! En adsum devota Vobis victima! vel ambos gladius incolumes reddet Fratres, vel ego peribo primus!

Ladislau: Non Rozgony, non generis spes maxima Nostrì! In Firma Patriaeque, Tuaeque serva saluti brachia, vive superstes mei, ipsi sis felix diu, mihi jam semita praeclusa omnis, jam vitae medium nullum super, Patere potius O Summum Gentis Corvinae robur, | | p. 71. Ultorque semper strenue, illustris Rozgony! patere preces apud Te ultimas! Ultima patere suspiria! id unum si qua te moerentis, tangit miseria Viduae, si tibi Pupillus iste [m] cordi est, si qua Hunyadi Domus subit memoria, id unum per Patrium tuum in nos affectum, per Heroicam istam dexteram, per illa, quae plena cumulasti manu orbam sobolem, benefacta insignia, precor, quaesoque, uti fortunas, opes, dignitatesque Hunyadias serves dum possis incolumes, maestissimam porro viduam inimicis ab insulibus protegas, neque charissimum huncce sanguinem [n] unicum prosapiae nostrae surculum, Hungariae quondam Hunyadi Gentis columnen, deseras uspiam, vel despicias. Hoc mihi morituro, praestas delictum maximum. Referes hoc idem, sexcentas praeter salutes, amato avunculo nostro Szilagyio. [sic!]

Rozgony: — — — Dolor! quid loqui prohibes? — — — Ne quaeso, ne te longius abripiat maeror Ladislai! en | | p. 72. si quid Hungaro, fas est tribuere pectori, hoc, hocce, pro Hunyadia fortis oppono salute,¹⁶ me, mille pro vobis perfodi plagis sinam, et mille cum Szilagyio perferam laetus neces!

Ladislau: Caelites vestra haec benefacta suis munerabuntur praemiis. — — — Nunc meos ad te verto affatus, tuos extremum complexus peto Frater Mathia! Te Superi salvum, intactum per omnia, servent, cupio, servent aetatem pusillam ingenti bono Patriae, et Matris ingenti servent solatio. Sequere! iterum, iterumque dico! Heroes sequere Patris vestigia, nam mihi aetatem propter teneram, minime sequi licuit. — — — Fidum cumprimis Regi exhibeas pectus, subditum semper praebeas fidelem, hoc oro, Numen hoc poscit Divinum, et sancta poscit aequitas. Sed enim id quoque olim si Fortuna altiore concesserit gradum, cave sollicite [sic!], amatam ne desertes Gentem, uspiam, neve illibata ejusdem Jura, vel ipse violes, vel violare | | p. 73. sinas alios. Quin imo Fata si jubeant, Gentis pro Gloria, pro salute Regni, proque amata Patria ponere vitam, et sanguinem, pone! funde! guttam adusque ultimam, ultimum vitae spiritum. Hoc te per nostrum, per istum amorem Patriae, perque salutem tuam! Haec tibi Princeps erit cura, haec imis sit a cordibus Fratrìs monitio! Sic probi, fortisque Patriae Filii feres Nomen!

[I] amplectitur Ladislau.

[m] ostendit in Matthiam.

[n] rursum in Matthiam.

¹⁶NB.

Mathias: O Frater! O animi dulce solamen mei! quod munus extremum istis rependam monitis? Ah vivet haec, vivet alta mente reposita Fratris Suasio, saeculis perennibus, transmittenda!

Ladislaus: Daretur utinam! extremum daretur, Matris charissimae amplexibus uti, sed ista vix quia fulget spes amplius, tu quaeso Mathia, maestissimam fratrum Viduam, filius in filii amplectere vices! pande extrema Ladislai vota! perennes age gratias, Maternis pro affectibus, pro educatione semper indu-^{16/a} | | p. 74. stria, pro illis pleno, quae toties expandit, sinu, donis. Insignibus, et benefactis nuncia Ladislaum, suae in gremio Gentis, in conspectu Procerum, in ipsis fortasse lachrymabundis Matris oculis brevi illelabilem [sic!], Hungarorum futuram victimam! Il refer Corvinae gentis amicis, miseram fratris sortem! mortem acerbam refer! Il! perge optatis, optata cum Matre frui solatiis, me in proximo alia manent gaudia! I miserande Frater, nec enim meum tu, nec tuum ego vultum lugubrem ferre amplius.

Rozgony: — — — Sua quam scite praesagit miser funera! — — —

Mathias: O quo me praepotenti, quo me dolore frater excitas? Vultus Fraternos fugiam? Tuo me subducam conspectui? Latus individuum segnis negligam? Non, non Frater! expecta! Sequor! mortem obibo primus, simul hinc, simul flens, flentem ad fortes comitabimur neces! | | p. 75.

Ladislaus: Ah Frater, Fratrem cave! Ille jam atrocis mortis filius, sed tu dilecte sanguis bene spera! major te quondam, ac Fratrem miserum habet, gloria, honoris majus fastigium!

Rozgony: Satis jam lachrymis, luctui satis datam, moras abrupto quaeso, quid lentos haerere juvat? ipse quid lentus moror? vadamus ne quis imparatus occupet furor hostium — — — At ecce armatum Militem! — — — macte animo generosa Proles!

Mathias: Actum est, perimus.

Ladislaus: Non peris, ego pereo, sisto impavidus ad mille solvo pericla, hocce pectus! — — —

Scena 6^a

Tribunus cum custodiis, et qui supra.

Tribunus: Miles hic coram adstans, non suo, sed altiori paret nutui, Majestas jubet Regia, captum tenere homicidam.¹⁷ Prodeat, quis quis in amicum ex- | | p. 76. exarserat [sic!] Regium.

Ladislaus: [o] Ego amice! exosum Ulrici caput, ego ferii; ast ea propter Homicida nec sum, nec dici volo.

Tribunus: Da veniam generose Sanguis! Tuo si quid indignum protuli Pectore, non mea haec mens, hoc Te Senatus nomine, hoc lata in te sententia.

Ladislaus: Ad mortem eundum est, ibo, nil opus Duce; adeste! adeste Judices! Vestrisque necem haurite luminibus, Et vos adeste amata pectora, *Rozgony, Mathias!*

Tribunus: *Rozgony, Mathias* captivus uterque, uterque ocyus subdat se se.

Rozgony: Subdam lubens, en libens, pectus hoc non modo carceri, sed atrae quamcunque subdam neci.

Mathias: Sequamur *Rozgony* illustris! tantum sequamur decus sub umbras. | | p. 77.

Ladislaus: Ruite extremum! in mortis prolem maestissimam ruite! amplexum date!

Rozgony: amplexum, sed non extremum dabo, [p] Non te relinquam charam progeniem! morte quin prius concidam ipse.

Ladislaus: Tu quoque Mathia! excipe amplexu pio amans, amantem! hoc munus extremum dato, Age! pande Fratri brachia! vale [q] tenelle sanguis!

Mathias: [r] Frater dulcissime vele!

Tribunus: Moras hic nectere Regia vetant Imperia! latera exarmare decet, decetque ponere gladios, sic captivorum fert conditio.

^{16/a} NB.

¹⁷ NB.

[o] prodit.

[p] amplectitur Ladislaum.

[q] Ladislaus amplectitur Mathiam.

[r] Mathias vicissim.

Ladislaus: [s] Vix te assumseram, jam ponere cogor infectus. [t] O saturatum toties Bistonio sanguine ferrum, Genti quod Hunyadiæ tantam peperisti gloriam, honorem Patri, filio igno- | | p. 78. miniam! quam tibi Indoles! Matrem, quod Patrium æmulari modum, nondum haurire Turcicum licuerit sanguinem! quanto dolore eriperis mihi [u]

Rozgony: [v] Cape tutelam quondam, et robur Patriæ!

Mathias: [x] tolle metum hostium, et invidiam, sed Corvinorum gloriam tolles nunquam [y]

— — *Rozgony:* Numina afflictæ sorti secundent!

Mathias: Secundent charæ salutis!

Ladislaus: [z] In vestri durent memoria Manes mei!

Scena 7ma

Ladislaus in Carcere lamentans.

Vah! miserum mortale Genus! semperque severa, semper crudelia periclitaris fata? Invidia Atrox, barbara, horidaque [sic!] fortuna!¹⁸ Siccine in | | p. 79. omnem absque discrimine, saevis aetatem hominum? Sic tenera quoque attris [sic!] addicis funeribus pectora?¹⁹ ecquid delinquere tantum, quod potui scelus, et quale patrare nefas? quid ulciscientia jactas tela, et in immeritum fulmina dira vibras? quid sibi pro Deum! squalor hic carceris teterimus? quid stricta, et onusta pedibus vincula? Quippe gravi quod absolverem Ulrici metu Patriam Proceres iniquo eriperem [sic!] hosti, Pectus hoc miserum lethali ferro subducerem, eapropter ego tanta infaustus feram supplicia? Heu! quam variat! quam arctat, luditque sors inimica mihi! ut quum salutis, dulcisque Patrum gloriæ spes affulgeret modica, immodicus tandem post hominum memoriam dolor opprimeret! Ah amate Genitor! Ubi nunc fortis illa, opem quæ plurimis tulit mortalibus dextera? Ubi defensio? mihi ne ea soli, chara quæ quondam extiti soboles, nihil potest opulari? O spes fallaces! O cogitationes | | p. 80. innanes [sic!] hominum, tu quum pectus, vitamque toties, pro dulci opponeres Patria, olim in eadem filio non putaris locum? Cum cives tuos, ipsosque Gentis Proceres, Turcae pestifero jugo surripes, tua per eosdem, olim progenies victima caderet? tenerum, et inconcussum sanguinem domi profunderet? animum nullis tentatum procellis in sinu Patriæ, in civium conspectu, vivente Matre maestissima, crudeli morti transmitteret? O Fatum Orbis quod dare potuit acerbissimum! O funus, fato ipso longe acerbius! Ast fieri quum ita oporteat, ut insperatis quondam triumphis immoriar denique, tria mihi, lethales antequam oblivionis bibero undas, ut eveniant, caeleste exorabo Numen; primum, ut Patriam longe charissimam, clementissimum Regem, omnesque Regnicolas, porro, ut dulcissimam Matrem, Fratrem Mathiam, caeterosque, charus quos dederat sanguis, amicos, salvos relinquam, et incolumes; | | p. 81. denique, idem ut claudat tumulus Patrem, Natumque. Hoc mihi perennem præter (:quæ sit spes firmissima:) quietem animi, ab immortali DEO majus nihil. Morior igitur, sic imperasti Patria! morior! et vitam lubens expendo! Res hæc una, morituro facit justos dolores, quod tantum luctum feram sub umbras, luctum, quem tristes prægrediantur cantus. (:Hic Ladislaus cantat, finito hoc, dum Chorus Musicus ariam continuat, ille semisopitus in carcere jacet, usque dum custodiæ veniant, quibus adventantibus exclamat:) Superi! jam mihi extrema instat hora! (:Tribunus comparet cum custodiis, dicitque:) jam morti præfixus adest terminus, confide fortis, veni.

Ladislaus: (:Surgit:) Ibo, quo dudum aeternæ vocant sedes. (*abducitur.*)

[s] Gladium latere resolvit.

[t] evaginat, osculatur.

[u] tradit Tribuno.

[v] pariter tradit suum.

[x] tradit pariter

[y] hic signo a Tribuno dato Ladislaus ad dextrum, illi ad sinistrum latus abducuntur.

[z] eundo paululum respiciens.

¹⁸ NB.

¹⁹ NB.

Scena 8.va

*Exhibet Januam, ex qua Ladislaus, arma- | | p. 82. tum inter Militem, inductus veste candida, manibus victus, sparsisque crinibus, ad locum supplicii, magno cum comitatu ducitur, audito tristi Tibiarum cantu.*²⁰

Scena 9^a

Szilágyi Sigismundus.

Szilágyi: Quis iste clangor? Quis Regiam percrebuit arcem sonitus?

Sigismundus: Nostramne mentem vanus illudit timor, an vere, quos tristic edidit Tibia, erant sonus? — — — Heu! quam atrox terret Imago mentem! — — — dic quaeso illustre Gentis Hunyadiae culmen! Ubi gemebunda Corvini soboles? Nondum Hunyadinum petiit?

Szilágyi: Arx Buda habet utrumque, ast ubi paveant, ubi lateant, nescio, geminas ecce ab Elisabetha sorore, causa filiorum supplices. (:duas Epistolas manu tenet:) has quidem ad Regni Senatum Inclytum, quas tu Palatino Patri tuo: (:vult dare | | p. 83. Sigismundo:) istas ad Majestatem Regiam, deferro ipse.

Sigismundus: Sed modo Regia moratur aula Genitor!

Szilágyi: petamus igitur Regiam — — — At ecce Rex ipse promptus [sic!] adest.

Scena 10ma

Rex, Szilágyi, Sigismundus.

Szilágyi: En flexo poplite Regias rursum appello gratias, Augustissime! accipe benignus sororis afflictæ, afflictæ pro sobole sua libellum supplicem, ne dedignare venia maestam Viduam.

Rex: (:accipit:) Quas tu Szilágyi cum sorore facessis curas Nobis! (:aperit legit:) — — — Quis legens non indoleat, affectus quis errumpentes [sic!] comprimat? — — — Sed jam prolata in Hunyadium Mortis sententia, sic judicante senatu ex Lege Patriæ, Patriæ violare Jura nec ipse potui, omnem salutem Hunyadium Procerum cessi consilio, utinam hi severiores | | p. 84. non ante tempus fiant Judices? (:hic rursus Tibiarum funebris auditur sonus:) ecquis hic sonus aures impulit? (:auditur vox Preconis „Sic sic perduelles meritas poenas luant“:)

Sigismundus: Quis clamor Forum occupat?

Szilágyi: — — — Heu quis pectora exagitat tremor?! — — — (:rursus canuntur Tibiæ:).

Rex: (:finito omnio clangore:) I! quaeso Szilágyi! Sicubi Palatinum videas, eum sine mora accersito, aut in Forum ocyus currito, ut qualis clangor occupet Arcem, fidus referre: sin vero (:quod DEUS omen avertat!:) jam ad supplicii locum abductus foret Hunyadius, tu in praesentia omnium Statuum, ac Ordinum solenni protestatione Regia mortis revocabis sententiam²¹ I! curre, quo celerius.

Szilágyi: Jussis parebo Regiis.

Rex: — — — Sed quid isthuc tam praeceps gradu Tribunus?

Scena 11^a

His, qui supra accedit Tribunus cum cohorte. | | p. 85.

Tribunus: (:totus sudans:) Heu verum nimis, nimisque fatalem ego nuncium Augustissime!²² inauditas casus, omnem tumultibus complet arcem Budam.

Rex: Quid hoc per Superum Fidem?

²⁰ NB.

²¹ NB.

²² NB.

Tribunus: Quid loquar?

Rex: Loqui prohibet? quid vereris?

Tribunus: Ah Hunyadi natu major (:linguam sed dolor praepedit:) Hunyadi illustris illa Patriae soboles, heu quam acerbo interiit fato! — — —

Rex: — — — Hei mihi! — — —

Tribunus: Ductus hac ipsa hora, ingenti comitatu ad Forum Urbis, quinque horrendos [sic!] carnificis excepit ictus²³ dum florem aetatis Nobilem, atra cum morte commutaret, Nemo erat, funesto qui spectaculo, sicca servaret lumina; ingens confestim secutum murmur, ploratus implacabiles succedere. Fleverunt Funus acerbum Procere, lamentabantur cives, status omnes, omnesque Ordines, invisio hucusque luctu proces- | | p. 86. sere; nihil ut aliud ore versetur omnium, quam occidit! heu insons occidit gravi Pannoniae damno Ladislaus.

Rex: O tristem Nuncium!

Szilágyi: O lugubrem! et calamitosum diem Istum!

Sigismundus: O irreparabile Pannonibus damnum!

Szilágyi: Hunyadi o jucundum Nomen! dum fata sinebant! nunc maestum, et illetabile! [sic!] futurum quondam spectabile columen Patriae! nunc dolor! etsi quid esse dolore miserius, lamentisque potest! Populus, qui te nunquam cognoverat totum, dimidia parte solummodo re inspexerat, tamen usque flet, usque ingemit, ac maestis vicos ululatus complet, ego, qui totum, quantus, quantus esses, temet videram, qui semper Heroa, illaque Orbi stupenda Patris facinora, in vultu, in oculis legeram tuis, nunc tam decoris si immoriare virtutum, et triumphorum curis, desolatae si eripiaris Matri Viduae, Patriae vi delibatae per propudiosam adeo, si | | p. 87. valedicas mortem sicco spectem lumine? Ah quis erit lachrymarum finis?

Rex: Ergo jaces! Ladislae jaces! Hancine pro illustribus Patris meritis, tibi impendimus gratiam? Hoc per benefactis Corvini Insignibus tandem praemium? Istanc generosum sanguinem, Nobilemque prosapiam tuam, manet gloria, infortunata soboles! Ast longe infortunator ego, qui tantis a Genitore tuo muneribus, quid nisi acerbam reddidit mortem? pro me cum Pater tuus barbaro toties objiceret hosti pectus suum, tuum ego ab hoste domestico, servare non potuerim? cum Diadema hoc, et hocce redimitum caput, inimica toties eriperet manu, ego te Inimicorum manibus, etiam tradiderim?

DEUM immortalem! quis metus repente artus concutit! trepidam, quis pavor mentem agitat! quantus invadit horror! Eheu! nunc primum! infausta nunc subscriptio torquet animum! conscius nunc demum urget stimulus! Vox ipsa Naturae clamat identidem | | p. 88. et crimen horrendum intonat! Infelix Principes! O quo te nimia, quo te Assentatorum invidia egit praecipitem! Ut innocentem Corvini perdere sanguinem, Viduae maestissimae, maestissimaeque Genti luctum creare ineffabilem! tantam Nomini Regio, Regioque Sceptro inferre labem! ah ipsum (:proh dolor!) Divino, quod Jusjurandum voveras Numini, frangere tam impius, et violare debueris! Aeternum execrandum! invidum! pravum, malesanumque Judicium!

Szilágyi: O Tristem, funestumque eventum!

Sigismundus: O luctum nullis Hungarorum lachrymis expiandum.

O. A. M. D. G.

FÁBRI ANNA: AZ IRODALOM MAGÁNÉLETE

Bp. 1987. Magvető Kk. 750 l.

A cím imponálóan szellemes, de némiképp félrevezető: nemcsak azért, mert óhatatlanul olyasmit sugall, mintha az irodalomnak önálló közléte is volna, melynek semmi köze nincs az itt tárgyalandó magánéletéhez — holott a szerző többek között éppen ennek ellenkezőjét bizonyítja könyvében —, hanem elsősorban azért, mert az olvasó valamely könnyed anekdotagyűjteménynek, szórakoztató ismeretterjesztő munkának vélheti e könyvet, amely — az alcím eligazítása szerint — a múlt század eleji irodalmi szalonéletet kívánja bemutatni, a felvilágosodás és a reformkor literátorait igyekszik emberközelbe hozni; feltérképezve az irodalmi élet hétköznapijait és ünnepeit, bemutatva, hogyan születtek a korszak legjelentősebb vagy legjellegzetesebb művei.

Hogy e könyv egyfajta művelődéstörténeti lektűr volna (eredeti értelmében használva ezúttal e kifejezést), azt a „gyanút” erősíti a könyv — nálunk, fájdalom, szokatlan — csinos tipográfiája, a gazdag illusztrációs anyag (a képek között néhány igazi unikum is akad), a „komoly” tudományos munkákból mellőzhetetlen lábjegyzetek hiánya s végül a szerző csiszolt, élvezetes stílusa, amely a könyv egyes fejezeteiben (például Schlegelék budai útjának leírásakor) már-már szépirodalmi magasságokba emelkedik.

Nem lehet e recenzió feladata annak a hosszú és megglehetősen bonyolult folyamatnak okait kutatni, miért s hogyan vált el hazánkban a „magas” tudományos irodalom egy végtelenen a szélesebb olvasókörzökhöz szóló ismeretterjesztéstől, miért van, hogy mára e két műfaj közötti szakadék — általános szakmai vélekedés szerint — áthidalhatatlanná vált: magam csak e szomorú tényt konstátálhatom ezúttal e könyv kapcsán. Jelenségértékűnek érzem, hogy a tanulmányról eddig megjelent (dicséret) kritikák egytől egyig a fent jellemzett szórakoztató műfajba utalták Fábri Anna könyvét, s így is értékelték. Féltreértés ne essék: teljesen jogosan, hiszen ez a munka valóban

színes, izgalmas, olvasmányos művelődéstörténeti tábló is, ám emellett — legalábbis az én olvasatomban — az utóbbi évek egyik legbátrabb kísérlete a hazai történeti irodalomszociológia megteremtésére, s ami ezzel együtt jár, évszázados irodalomtörténeti értéktételek (mondhatnám úgy is: bevett közhelyek) megváltoztatására.

Magyarországon az irodalomszociológia (pontosan követve az akkori tudományos divatot) a hatvanas-hetvenes években jelentkezett erőteljes irányzatként s néhány tapogatózó elméleti lépés után a gyakorlatban rögtön három részre szakadt — voltaképpen három önálló tudományágra. Közös volt bennük, hogy mindahányan olyan bonyolult társadalmi jelenségnek tekintették az irodalmat, amely az alkotó, a mű és az olvasókörzönség, valamint a (mindig változó) társadalmi környezet kölcsönhatásaként írható le — tehát nem, mondjuk, irodalmi művek összességeként vagy esztétikai krédók jobb-rosszabb megvalósulásaként, hogy csak két jellegzetes megközelítést említsünk —, vizsgálatuk tárgyává azonban e bonyolult rendszernek csupán egyetlen elemét tették, nyilvánvalóan módszertani okokból. Az olvasásszociológia (amely a legkönnyebben kapható lábra, hiszen e tudományágnak nyugaton évtizedek óta kimunkált eszköztársa volt, s ezt minden nehézség nélkül át lehetett ültetni a hazai talajba) a befogadói szokásokat igyekezett bonckés alá venni, az alkotószociológia az írói társadalom szociológiai paramétereinek felvázolására vállalkozott (szintén gazdag nyugati eredményekre támaszkodhatva), míg a harmadik irányzat a művekben megjelenő társadalmi valóságot igyekezett összevetni a valóságos társadalmi folyamatokkal — sokáig nem tudván eldönteni, hogy voltaképpen egyiket faggatja-e a másiktól vagy viszont. (S bár éppen ez az irányzat küzdött a legtöbb módszertani problémával, eredményei mégis figyelemreméltóak. Hiszen itt egy jellegzetes közép-európai tudományról van szó, amely abból a

tapasztalati tényből indul ki, hogy e tájakon az irodalomból valami több, valami más is megudható a társadalomról, mint a hagyományos történeti-szociológiai vizsgálatokból, s ebben igaza is van. Az effajta kutatás azonban csak azokon a terepeken tud igazán eredményesen működni, ahol a hivatalos valóságkép valóban durván eltér a társadalom valóságos értékrendjétől, s ahol az irodalom rejtett, de felfejthető eszközökkel be is mutatja ezt az eltérést. Az elmúlt évtizedek magyarországi történései, jól tudjuk, nem hagyták munka nélkül az e problémára fogékony kutatókat.)

Ami az irodalomszociológia történeti megközelítését illeti, erre, tudomásom szerint, eddig csak elméleti kísérlet történt. Weber Antal több, mint tíz év előtt megjelent gondolatébresztő cikkében — elsősorban angolszász példákra hivatkozva — bebizonyította e (segéd)tudomány létjogosultságát s bemutatta az alkalmazható eszközöket.

Elkerülhetetlennek tartottam e vázlatos és leegyszerűsített tudománytörténeti kitérőt, mert szeretnék nyomtatékosan rámutatni: Fábri Anna nemcsak töretlen úton indult el, de megkísérelte azt is, ami a hazai irodalomszociológiából mindeddig hiányzott: összekapcsolni az irodalomnak definiált társadalmi jelenség mesterségesen szétszakított szálait s együtt vizsgálni bonyolult viszonyrendszerét. Úgy vélem, e megközelítés ma még kizárólag a történeti irodalomszociológiában alkalmazható; más szóval egyelőre csak az a korszak vizsgálható (különösen egyetlen kutató által) ilyen módon, amelyben az irodalom már szervesült a társadalomba, de rendszerre fejlődésének csupán elején áll, s összetevőinek viszonya még kezdetleges, egyszerű, áttekinthető.

Ez a korszak hazánkban a XIX. század első fele.

Fábri Anna az alkotó- és befogadófolyamat egy sajátos találkozási pontját, az irodalmi szalont választja kiindulásul. Módszertani telitalálat ez — így a szerző mindvégig az irodalmi viszonyrendszer középpontjából tekinthet ki a rendszer további elemeire, s ráadásul a társadalmasulás folyamatát is így követheti végig legkönnyebben. Igaz, a szerzőnek hamar rá kellett döbbsennie, hogy a múlt század első évtizedeinek (az egyszerűség kedvéért használok e korszakmegjelölést; a könyv pontosan az 1779 és 1848 közötti időszakot tárgyalja) magyarországi szalonjai csak nagyon távoli rokonai a korban virágzó nyugat-európai irodalmi szalonoknak: nemcsak külsőségeikben voltak mérhetetlenül szerényebbek azoknál, nemcsak abban tértek el tőlük, hogy itt a szépnem képviselői sokkal

jelentéktelenebb szerepet játszottak ez idő tájt, mint amott (még akkor is, ha akadtak kivételek, mint Karacsné vagy Bártfayné, kiknek a szerző, érthetően, igen nagy teret szentel, s éppen a róluk szóló fejezetekben támaszkodik leginkább saját kutatási eredményeire), hanem elsősorban abban, hogy a Habermas által részletesen elemzett opinion leader-i szerepüknek nem, vagy csak csökevényesen tudtak eleget tenni — hiszen nem polgári társadalomban léteztek, s épp ezért voltaképpen hiányzott létük egyik alapfeltétele: az a fajta polgári nyilvánosság, az a széles olvasóközönség, amelyre pedig, tisztük szerint, hatniuk kellett volna. A magyar irodalmi szalonokban ekkoriban az írók nem kiválasztott elit-olvasókkal találkoztak, hanem egymással — így aztán kénytelenek voltak felvállalni a véleményvezéri szerepet is. Általános irodalomtörténeti értékelés szerint ez a tény — mármint a bezártság, a magáraultság ténye — hozzásegítette a magyar irodalmat, hogy egy feudális társadalmi formáción belül létrehozza az első polgári szigeteket, hogy mintát mutatva mintegy a későbbi társadalmi fejlődésnek, megszülessen az irodalom „res publicája”. Fábri Anna bemutatja, hogy a magyar szalonélet ennél jóval heterogénebb képet mutatott: irodalmáraink szinte minden lehetséges választ kipróbáltak eme, általuk is kényszerűnek érzett helyzet feloldására, s noha egyik kísérlet sem járhatott tökéletes eredménnyel, valamennyiben voltak olyan elemek, amelyek mégiscsak hozzájárultak — igaz, néha évtizedes késéssel — a polgári nyilvánosság működési mechanizmusának kialakításához. (Ugyanakkor az is tény, hogy nálunk az irodalmi élet később sem tudott megszabadulni attól, hogy más feladatokat is felvállaljon eredeti funkcióján kívül. Irodalmi társasköreink máig politikai-társadalmi csoportosulások is — még azok is, amelyek hangsúlyozottan csak művészeti célból szerveződnek: náluk éppen a gesztusnak lesz politikai töltete. Így hát Fábri Anna könyve, anélkül, hogy erre a szerző akárha egyetlen utalást tenne, számos mai áthallásra ad lehetőséget.)

A történeti irodalomszociológia Fábri Anna kezén nem egységes módszert jelent, hanem egy szemléletet. (Hadd jegyezzem itt meg, hogy e definíció sem a szerzőtől származik, hanem a recenzenstől; meglehet, némileg önkényesen.) A szerző a legkülönbözőbb módszerekkel közelíti meg tárgyát, felhasználva az irodalomtörténet, a társadalomstatisztika, a szociológia (főképpen a struktúra- és mobilitáskutatás) eszköztárát — attól függően, mennyire gazdag, mennyire teljes a rendelkezésére álló anyag: hiszen, mondtam,

önálló kutatási eredményekre csak néhány fejezetben bukkanhatunk, a szerző elsősorban az eddigi összefoglalásokra támaszkodik, s még ha azok eredményeit teljesen szuverén módon dolgozza is fel, a korszak fehér foltjait — elsősorban a mindennapi életre vonatkozó monográfiák fájó hiányára gondolok — ő sem tudja eltüntetni. De leggyakrabban mégis a szociálpszichológia gazdag eszköztárával él: jogosan, hiszen itt emberi kiscsoportok mikromozgásait kell érzékenyen követnie (amelyek azonban eltéphetetlen szálakkal kötődnek a társadalmi folyamatokhoz), s ehhez ez a tudomány nyújtja a legnagyobb segítséget. Hogy a szerző mennyire otthonosan mozog e tudományterületen, már első könyvével, a *Ciprus és jege*-nyével bebizonyította — pedig ott látszólag nehezebb feladata volt, hiszen irodalmi hősök (jelesen: Krúdy-hősök) belvilágát és egymáshoz való viszonyát kellett feltérképeznie. Az egyes irodalmi csoportosulások, szalonok létrejöttének és megszűnésének, folytonos belső átrendeződésének nyomon követése éppúgy nem lehet teljes a szociálpszichológiai módszerek alkalmazása nélkül, mint például Bessenyei vagy Kölcsey elszigetelődésé; de hagyományos eszközökkel arra sem kaphatunk megnyugtató választ, miért lehetett az irodalmi élet kulcsfigurája egy-egy időszakban Szemere vagy Bártfay (utóbbinál a szerző pl. olyan apró, de mégsem elhanyagolható momentumra is felhívja a figyelmet, hogy e szerény képességű, de kiváló emberi tulajdonságokkal megáldott ügyvéd a Károlyi család „házi postájával” szállíttathatta az ország minden területére barátai leveleit; amelyek így kikerültek a hivatalos levélforgalom államilag túlságos figyelemre érdemesített felügyelete alól, s e levelekben a barátok őszintébb hangot üthettek meg), vagy milyen emberi okai voltak Bajza és Toldy — írói tehetségükkel semmiképpen sem indokolható — előretörésének a harmincas évek elején.

De a legjobb példát e módszer hasznosságára a könyv legkidolgozottabb fejezetei, a Kazinczyról szólók nyújtják.

Akik a széphalmi mester életművét elemzik, gyakran esnek prekonceptcióik csapdájába: erre csábítja őket Kazinczy ellentmondásos egyénisége s a rendelkezésre álló hatalmas hagyatéék, amelyben valóban mindenfajta elképzelés alátámasztására bőségesen találhatók citátumok. A kutató szinte kötelességének érzi, hogy rendet tegyen az összekuszálódott szálak között és megmutassa az „igazi” Kazinczyt: vagyis hogy értékelje az egykori irodalmi vezér tetteit és megnyilatkozásait, s kiemelve közülük a valóban fon-

tosakat, így alakítva egyirányúvá Kazinczy „fejlődését”. Így tett már Toldy is, szélsőséges és tanulságos példáját nyújtotta az effajta megközelítésnek Sinkó Ervin, de így járt el Kosáry Domokos is, igaz, egyetlen részletét elemezve csak Kazinczy gondolatrendszerének. Fábri Annának nem az a célja, hogy leegyszerűsítse a Kazinczy-jelenséget, retusálja vagy torzképpé formálja a mester portréját. Ellenkezőleg: meg akarja érteni és értetni, hogyan fértek meg Kazinczyban egymásnak ellentmondó gondolatrendszerek, miféle érzelmek vagy megfontolások vezették sokszor érthetetlennek tűnő cselekedeteit. A szerző nagy empátiával közelített hőséhez, mégsem esik abba a hibába, hogy Kazinczy végtelennek tűnő kompromisszumkésztségét kizárólag a korszak ellentmondásaira vezesse vissza. Egyáltalán: elemzése teljesen elkerüli a felmagasztalás vagy elítélés szokásos dimenzióját. Sorra veszi a Kazinczy-jelenség gyökereit, s bár világosan látja a különböző életszakaszokban bekövetkezett változásokat, a levélszalon működésének elemzésével meggyőzően bizonyítja, hogy az irodalomról mint társadalmi jelenségről Kazinczynek mindvégig azonos volt a felfogása — ti. azt a kevés számú értő, felkent zárt céheként képzelte el. Fábri Anna ezúttal sem tesz mást, mint hogy a már ismert mozaikdarabkákat új módon, friss szemmel rakja össze, ez az eljárás mégis számos új eredményre vezet. Másfajta távlatot kap például Kazinczy képzőművészeti rajongása, amelyre korábban is felfigyelt az irodalomtörténet. Szerzőnk e rajongást elsősorban azzal magyarázza, hogy Kazinczy, fent idézett felfogásának megfelelően, teljes értékűvé kívánta tenni levelezőszalonját: az egymásnak küldözgetett portrék és zsánerképek a személyes együttlét hiányát voltak hivatottak pótolni.

De egyéni módon szól hozzá a szerző a Kazinczy korszerűségére vonatkozó vitához is. Mindenekelőtt világosan elkülöníti a két, gyakran összemossott fogalmat: a korszerűséget mint a kor modern eszméirajzlatainak és művészeti irányzatainak követését, és a korszerűséget mint a korabeli magyarországi társadalmi állapotok figyelembevételét. Majd arra a következtetésre jut, hogy — e második értelemben — Kazinczy sem pályája első szakaszában, sem szabaddalása után, sem az aurorások feltűnésekor nem volt korszerű: az eszmény, amelyet ő képviselt, olyannyira nem vette figyelembe az olvasóközönség létét és elvárásszintjét, hogy nem is lehetett azzá. A korszak egyik legizgalmasabb irodalomszociológiai kérdése, hogyan válhatott mégis vezéregyéniséggé éppen ő, s miért nem lett azzá Kisfaludy Sándor, aki pedig —

műveinek példányszáma bizonyosság rá — sokkal korszerűbb volt nagy ellenlábásánál. Végleges választ nem ad Fábri Anna, de körüljárja a lehetséges válaszlehetőségeket a két literátor eltérő személyiségjegyeitől kezdve a vallási ellentéteken át egészen addig a tényig, hogy volt a magyar irodalomnak egy olyan rövid szakasza, amikor vezér lehetett valaki, anélkül, hogy lett volna hadserege; hiszen az egész bandérium mindössze néhány főtisztból állt. Amikor aztán megjelentek a színen a közkatonák, a széphalmi parancsnok kénytelen volt átadni a marsallbotot az ifjabb Kisfaludynak, aki egyformán jól beszélt a bakák és a tábornokok nyelvét.

Úgy vélem, a Fábri Anna képviselte szemlélet legfőbb hozadéka éppen abban áll, hogy a szerző, amennyire lehetséges, igyekszik felderíteni a korabeli irodalmi értékrendeket — szemben a szokásos irodalomtörténeti megközelítésekkel, amelyek utólagosan kiemelt értékek alapján alakítják ki „fejlődéstörténetiket”, ebbe illesztve be visszamenőleg szerzőket és műveket. Természetesen egyik módszer sem helyettesítheti a másikat, de miként ebből a könyvből is kiderül, természetesen kiegészíthetik egymást. Az nem meglepő, ha a két értékrend igen sok ponton egybeesik (habár sok esetben nem volna haszon nélkül való kimutatni, miként lehetséges, hogy a kortársak és az utókor egyaránt felértékel vagy elmarasztal valakit, ám néha egészen más szempontok alapján), az olvasó számára azonban érdekesebb az eltérések, a devianci-

ák lehetséges okainak felkutatása. A legfeltűnőbb esetek — mint Csokonaié vagy Batsányié — magyarázatát megadták az eddigi kutatások, azoknál az alkotóknál azonban, akik valamilyen okból kihullottak az irodalomtörténet rostáján, a történeti irodalomszociológia segítségével nélkül nem is igen érthetőek meg e változások. Fábri Anna érzékenyen figyel fel ezekre az eltérésekre, s az esetek többségében (pl. Vitkovics, Horvát, Szemere vagy Kuthy szerepének elemzésekor) részletes magyarázatokkal is szolgál. A korszak egyik legizgalmasabb, több szempontból is fordulópontot jelentő vitájának vizsgálatakor azonban, úgy tűnik, nem aknáztta ki megközelítési módszerének lehetőségeit. (A lexiconi perről van szó). Nem kétséges, hogy elemzése itt is árnyaltabb, mint a korábbiak, a végkövetkeztetéseket viszont a könyv más fejezeteihez képest túlságosan visszafogottnak érzem. Nem Döbrentei vagy Dessewffy rehabilitálását kérem számon a szerzőn, hanem a korabeli értékelések részletesebb bemutatását, annak érzékeltetését, hogy a kortársak többségének szemében Bajzáék (is) elvesztették ezt a csatát, noha — miként ezt maguk is tisztán látták — mégiscsak megnyerték a háborút.

Hogy a könyvnek akadnak még vázlatosan kidolgozott részletei, ez a kedvező összképben mit sem változtat: Fábri Anna munkájával új szín jelent meg irodalomtudományunk örömdetesen gazdagodó palettáján.

Jolsvai András

RADÓ GYÖRGY: MADÁCH IMRE

Életrajzi krónika. Salgótarján, 1987. „Balassi Bálint” Nógrád Megyei Könyvtár, 414 l. XXIV. mell.

A Madách-irodalom egy nagyon hasznos és időszerről kiadvánnyal gazdagodott. Az elmúlt évtizedekben igen sok Madách-értékelés — melyekben életrajzi utalások is vannak —, főként pedig számos anyagfeltáró mű jelent meg, melyek határozottan módosították a régebbi Madách-képet. Már a Lónyay Menyhérttel váltott levelezés publikálása (It 1959) is erősen megváltoztatta a fiatal Madáchról, művei keletkezéséről, gondolatvilágáról kialakult nézeteinket, majd Madách életéről, közéleti tevékenységéről teljesen újszerű képet tüntetnek fel a nógrádi kutatások — így Krizsán László, Spáczay Hedvig, Praznovszky Mihály és Leblancné Kelemen Mária levéltári publikációi. A régebbi és az újabb monografikus feldolgozások inkább a művek interpretációjára és értékelésére vetették a fő súlyt, az alap egyrészt a Madách Aladár emlékezéseire támaszkodó Palágyi Menyhért-féle életírás, másrészt

legifjabb Balogh Károly — apjának, Madách Imre unokaöccsének emlékeit is idéző — könyve volt, továbbá a költő levelezése. Ezek nagy vonásokban egyeztek, de részben el is tértek egymástól. Az egyes művek keletkezéséről is többet tudunk azóta, bár e téren még nagy a bizonytalanság, főleg a kisebb lírai vagy balladaszerű költemények tekintetében. Ideje már, hogy az újabb eredményeket is tartalmazó anyag végre rendszerbe foglaltassék, mégpedig kronológiai rendbe, ami mind az életrajzi adatok megnövekedett bősége, mind a művekre vonatkozó ismeretek alapján most már lehetséges is. Ezt a nagy, összefoglaló munkát végezte el Radó György „Életrajzi króniká”-jában. Nem lehet eléggé dicsérnünk a vállalkozás értékét és hasznosságát. Radó a könyvtárnyi Madách-irodalomban összehalmozott anyag egybefoglalására vállalkozott, kiegészítve ezt saját kutatási eredményeivel.

Alapvető, gazdag tartalmú, hasznos művet alkotott, melyet egyetlen Madách-kutató sem nélkülözhet ezután.

A kötet műfajilag is újszerű irodalomtörténet-frásunkban, dátumokhoz kötött Madách-életrajz, teljesen objektív igényű. Az egyes időpontokhoz kapcsolt események mellé feltüntetni pontosan a forrásművet vagy forrásműveket, az eltérő esetekben igyekszik állást foglalni, viszonylag ritkán és tartózkodóan. Igazi kézikönyv, adattár, de amely ugyanakkor végig is olvasható és egy hiteles Madách-képet tár elénk. A fejezeteket a költő életévei határozzák meg, Radó tartózkodik költői korszakok feltevéseitől. A részek elé egy-egy világtörténeti, művelődéstörténeti, magyar történelmi és Nógrád megyei történeti összefoglalás kerül; nagyon hasznos megoldás, a költő életét belehelyezi ezáltal a világ- és magyar, valamint a megyei eseményekbe, teljesen objektív közlés útján. A költő életét az években belül hónapokban, napokban mutatja be (kiszámítja az adatokból a hét napjait is), majd kiegészíti ezt az utóéletet (posztumusz kiadások, fordítások, színielőadások) sommásan összefoglaló fejezettel, a fontosabb életrajzi vonatkozású művek bibliográfiájával, név- és címmutatóval és értékes illusztrációs anyaggal.

Egyszóval egy házagpótló és ezentúl nélkülözhetetlen művel gyarapodott Madách-irodalmunk, jó lenne, ha műfajának eredetiségével buzdítást is adna irodalomtörténészeinknek, hogy többi nagy frónkról is készüljenek hasonló „életrajzi krónikák”.

A szerző érdemének elismerése mellett, méltányolnunk kell Nógrád megye áldozatkészségét, mely a mű megjelenését lehetővé tette a viszonylag kis (1500-as) példányszám mellett, különösebb kiadói haszon reménye nélkül.

Említettük, hogy az összefoglaló és rendszerező munkán felül Radó György új mozzanatokkal is bővítette Madách Imréről szóló ismereteinket. Így mindjárt a költő születési időpontját is módosítja, kimutatván, hogy az eddigi Madách-életrajzok a keresztelés időpontját, 1823. január 21-ét tüntették fel, nem a születését, január 20-át, pedig Madách ez utóbbit tekintette születésnapjának, amint ez 1863. január 20-án Szontágh Pálhoz intézett leveléből kitűnik. Az Országgyűlési Könyvtárban Radó találta meg a Magyarországc. lap azon számait (1861. XI. 7. és 8.), melyekben megjelent a Halász Gábor kiadásában (Madách Imre Összes Művei, 1842., a továbbiakban MÖM) a „Nemzetiségek ügyében” címen közölt cikk, de amely a hírlapban „A politikai és nyelvi nemzetiség” címet

kapta. Radó tárta fel, hogy a költő élete utolsó évében költeményei kiadása tárgyában a Fővárosi Lapok szerkesztőjéhez, Pákh Alberthez fordult levélben, és ebben a folyóiratban még életében megjelent négy lírai költeménye. Halász ezeket nem említi (MÖM II. 1172.). Meggyőző az az érvelése is, mely szerint Madáchnak az a Szontághhoz intézett keltezetlen levele, melyben a „Falusi tilinkó” c. verséről ír (MÖM II. 948–949.) nem keletkezhetett 1844 előtt.

Egy ilyen gazdag anyagú publikáció esetében természetes, hogy a mű problémáit is felveti, sőt hogy egypár, az anyag nagyságához képest elenyésző számú hiba is belecsúszik a könyvbe. Így a 77. lapon azt olvassuk, hogy Sréter János 1842. II. 27-én halt meg, holott az összes források (az idézettek is) március 27-et írnak, ami igazolható is. A 137. lapon ez áll: „Madách Károly részletesen ismerteti Petőfi Sándor „Szabad sajtó” c. versét.” A költeményt Vörösmarty írta. Kamarás Béla „Adalékok Madách Imre közszerepléséhez” c. tanulmánya nem az Irodalomtörténeti Közleményekben, hanem az Irodalomtörténetben jelent meg 1962-ben. Az *ember tragédiáját* 1954-ben újtotta fel a Nemzeti Színház, 1955-ben betiltották. Madách a III. grammatikai osztályt 1832. IV. 13-án, s nem 3-án fejezte be (23. l.), mint ez Palágyi életrajzából és az általa közölt iskolai bizonyítványból is kitűnik (ez valószínűleg sajtóhiba a könyvben).

A 116. lapon Radó Madách esküvőjét illetőleg nem pontosan idézi Balogh Károly szövegét, ez utóbbi ugyanis így hangzik: „A református vallású menyasszony reverzálist ugyan nem ad, legalábbis ennek sem anyakönyvi feljegyzésben, sem pedig másutt nyoma nincsen...” (52. l.) Valóban nincs, az anyakönyvi feljegyzést közli Leblancné Kelemen Mária: „Madách Imre dokumentumok a Nógrád megyei levéltárban (Salgótarján, 1984)” c. adattárának 42–43. lapján. Nem is volt szükség reverzálistra, mert a reformkorban a szabadelvű rendek úgy döntöttek, hogy vegyes házasság esetén minden születendő gyermek az apa vallását kövesse (Horváth Mihály: Huszonöt év Magyarország történetéből. Genf, 1864. 202–204.) A 268. lapon azt olvassuk, hogy Madách Veres Pálnak adta át Az *ember tragédiája* dedikált példányát. Ezzel szemben Rudnay Józsefné és Szigethy Gyuláné „Veres Pálné, Beniczky Hermin élete és működése” (Bp. 1902. 37. l.) c. könyvében így találjuk: „Művét Veres Pálné ajánlotta e szavakkal: „Que ce livre vous soit dédié, comme l’auteur vous est dévoué.” Radó Rudnayné Veres Szilárdra „Emlékezeit” említi, de ebben is így olvasható: „Magával hozta

az „Ember tragédiájá”-nak még nyomdafestéktől nedves első példányát édes anyámnak.” (75. l.) A 104. lapon Radónak jó feltételezése az, hogy a *Mária királynő* első változata 1844 első feléből való, de említieni kellett volna, hogy ez Madáchnak Lónyayhoz 1844. május 8-án írt leveléből következik. A 153. lapon egy sor lemaradt a nyomtatásból. 223. lap: igaz, hogy Kemény Zsigmond már 1858-ban foglalkozott *A rajongók és a Zord idő* megírásával, de a két regény csak 1859-ben, illetőleg 1862-ben készült el teljesen és jelent meg nyomtatásban, mint ezt Papp Ferenc monográfiájában olvashatjuk (II. k. 354. és 480. l.). A 72. lap szerint én azt írtam volna, hogy Cserny Mari Madách Mária társalkodónője lett volna, pedig én Madách Annát említettem. (Madách Imre. Bp. 1984. 34. l.)

Azonban ezeket a kisebb tévedéseket nagyban ellensúlyozza az indokolt következtetések, pontos megállapítások és valószínűsítések nagy száma Radó György kitűnő könyvében.

Ezután néhány feltételezésre térnék rá, amelyekben véleményem eltér Radótól. Hangsúlyozom, csak feltételezésekről lesz szó, amelyek mindkét oldalról vitathatók.

Radó helyesen írja előszavában, hogy valamennyi Madách-kutatót zavarba hozza, hogy a költő kisebb, lírai vagy balladaszerű költeményeit nem datálta. Ebben a kérdésben a visszaemlékezők — így Balogh Károly is — csak valószínűsíteni tudják a versek keletkezési dátumait. Egyetérték Radóval abban, hogy ő is Balogh Károly és Voinovich Géza datálásait fogadja el általában, és hogy e kérdésben megfelelő óvatossággal jár el.

Mégis néhány ponton véleményem eltér az övétől. Így a „Hazaérkezés” c. vers esetében Balogh és nem Palágyi érveit osztom: e költemény 1843-ra időzítetttségére nézve döntő érvek tekintem a meggyászolt „vén cseléd”-re való emlékezést, aki az anyjához 1838. évben írt levelében említett „komor-nok” lehetett (MÖM II. 900. Balogh 38.). Egy másik, ezúttal fontosabb datálási probléma: a 233. lapon Radó szerint a Szontághhoz 1857. február 7-i levélhez írt későbbi, *Az ember tragédiájára* vonatkozó feljegyzés nem lehet korábbi 1859-nél. Nézetem szerint Bérczy Károly (aki még látta az azóta elveszett kéziratot) a levél megküldése utánira teszi ezt az Ádám történelmi megjelenéseire vonatkozó megjegyzést, de aligha sokkal későbbre, mert utána azt írja: „1857 és 1858 szorgalmas és önmagából új lelkesedést merítő munka közt folyt le.” Különb is a be nem fejezett dráma-

sérletek cédulái arra vallanak, hogy Madách először a „Jellemek”-et állapította meg, s utána a drámában később felhasználandó mozzanatokat. Könyvemben csak annyit írtam: „a Tragédiát létrehozó töprengés... 1857 körül indulhatott meg.” (128. l.) Változatlanul hiszem azt, amit könyvemben csak óvatosan tételeztem fel, (128. l.) — Balogh Károly elképzelésével (220. l.) ellentétben —, hogy Madáchnak egy ismeretlen férjes asszonyhoz fűződő érzelmes barátsága (mely a férj közbelépése folytán lemondással végződött) nagyon is beleilleszthető a költőnek a válása utáni életszakaszába, még a Borka-szerelem előtti időre. Az erről szóló versek tartózkodóan finom és mégis meleg hangneme ellentmond annak, hogy a Szontághhoz 1863. január 20-án írt levelében említett „legjobb osztás” ez lett volna, mire a költő „kissé cinikus, kissé keserű” hangon „pass”-t mondott, s „nem licitált feljebb egy paraszt betlernél”. Ez utóbbi utalás viszont vonatkozhat Borkára. Ez esetben Palágyinak és Harsányinak adok igazat: a Borka-szerelem 1863-ban és 1864-ben is tarthatott, és összefügghet azzal, hogy az 1864 elején megkezdett *Tündéralomban* Tündér Ilona „pór leány” képében jelenik meg a földön. Az sem lehetetlen, hogy ennek a kapcsolatnak lehetett valami köze az imredombi építkezéshez, mint azt Palágyi életrajzában állítja, mert Balogh Károly kissé különösen cáfolja ezt az összefüggést: apja szavait idézi, aki így nyilatkozott: „Hogy volt-e az építkezésnek valami romantikus háttér, azt én kutatni nem akarom.” (224. l.) Borka személyét illetőleg, Harsányi feltételezése valószínűbb, mint Vidáé. Még 1960-ban, Sztrégován jártamkor is élt az a hagyomány, hogy a versek ihletője Makovnyikné Gyúros Borka volt, amit az is alátámaszt, hogy a Makovnyik-porta nagyságára és felépítettségére nézve nagyon föléje emelkedett a többi sztrégovai szlovák parasztháznak.

A könyv 307. lapján Veres Pálné és Madách Imre levélváltásáról olvashatunk. Valóban így adja ezt elő Rudnayné Veres Szilárda mind Veres Pálné említett életrajzában, mind emlékezéseiben. A kérdéses levelek nem találhatók meg sem Staud Géza, sem Halász Gábor Madách-kiadásában. Megvan viszont két részletes levéltöredék Rudnay Józsefné és Szigethy Gyuláné Veres Pálné életéről és működéséről szóló könyvében a 130—135. lapon. Ezeket Veres Pálné írta Madách akadémiai előadására vonatkozólag, de nincs rajtuk sem megszólítás, sem keltezés, sem zárószó. Terjedelmes töredékek. Úgy látszik, Veres Pálné megírta őket 1864 nyarán vagy őszén, de nem küldte el, talán mert már hallott Madách egészségi állapotának

szepemberi súlyosbodásáról. Ilyen módon az is problematikus, hogy Madách válaszolt volna rájuk. De a töredékeknek be kellene kerülniük egy Madách összi kiadásba, ami nagyon is időszerű lenne.

Alig van költőnk, akinek életrajzában, művei genezisében ne lennének vitatható pontok, amelyekben az egyes kutatók eltérő nézeteket ne vallanának. Ellenvéteimmel semmiképpen sem kívánom csökkenteni

IMRE LÁSZLÓ: ARANY JÁNOS BALLADÁI

Bp. 1989. Tankönyvkiadó, 248 l.

Az immár megszokottan méltatlan külsejű és csökevényes apparátusú Műelemzések Kiskönyvtára sorozatban megjelent, az MTA—Soros alapítvány támogatásával készült munka nem kis igényű vállalkozás: a magyar irodalomtörténet egyik leggyakrabban vizsgált területén mintaadó módon mutatja be, hogyan adhatja vissza a szaktudomány „a tiszteletről méltó, de »poros« irodalmi törzsanyagának” azt a sugárzást, amit korábban elvett, s emellett nem felejtkezik meg arról, hogy ez a sugárzás olyan varázslat, amely „racionális úton (ma még, legalábbis) elemezhetetlen és tökéletesen meg nem magyarázható”. (151. l.)

E kettős célkitűzés jegyében, az egyéni invenciót sem megtagadó masszív filológiával megírt, szellősen szedve is vékonyka kötet szerkezete értelemszerűen alakul ki: három alaposan vizsgált halmaz (a balladáról Arany pályája; az Arany-ballada rétegei; az egyes művek világa) közös pontjain a megmagyarázhatatlan is felsejlik, noha erről (elsősorban Arany gyakori elmúlásának többoldalú magyarázatáról) a Bevezetés, ill. Következtetés és zárás nem is tesznek említést.

Módszerének alapjai a klasszikusok iránti kötelező tisztelet elvetése (nem szégyellj etikai sablonokat, szájbárogós moralizálást, bőbeszédűséget, bravúrkedvelő művészieskedést, vékonyka történetet, mechanikus forráskövetést, rossz hasonlatokat észrevenni és „Arany elsőségén féltékenyen őrködő magyar filológiát” emlegetni), az életművi motívumokra való állandó ügyelés, az udvariasság világos argumentáció, a jelölt szakirodalmi viszony, a túlzásoktól mentes mélylélektani érdeklődés, valamint az Aranytól vett testesebb, gyakori és interpretált idézetek használata. Nem lett volna felesleges Aranynak a balladáról vallott korszakos jelentőségű teoretikus jellegű megjegyzéseit egy külön alfejezetbe foglalni, hiszen az irodalmi gondolkodásban az 1820-as évek után, Erdélyi János, Gyulai és Greguss mellett, először Arany foglalkozik a témával, a *Szeptani jegyzetekben* és a *Szász Károly-bírálat*

Radó György munkájának kiemelkedő érdemeit és ezentúl nélkülözhetetlen, rendszerező és sok újat adó könyvének értékeit. Nagyon jelentős vállalkozás ez az „életrajzi krónika” már újszerű műfajával is, nemcsak gazdag és egészében megbízható anyagával. Bár több frónkról is készülne hasonló tartalmú munka!

Horváth Károly

ban. Emellett pedig még egy kifejezetten történeti érdeklődési munkának is használt volna néhány Arany előtti magyar teoretikus véleményének felvillantása — legalább olyan mélységig, ahogy az az európai előzmények esetében megtörtént.

A konkrét vizsgálati terepen a szerző vitathatatlanul új eredményeket tud felmutatni. Az Arany-balladák osztályozásában Gregusstól, Beöthytól, Bartától és Újhelyi Mártától (néha talán túl sokat is) tanulva, mégis új módon, és (a kayseri műalkatfelfogás schilleri eredete miatt) stílszerűen, a korábbiaknál rugalmasabban dönt, összesen hat csoportot tételezve (népi, drámai, történeti, románcos, romantikus, anekdotikus). Kevesebb csoport felállítása, egységesebb alapú, egy szempontú megközelítés talán még rugalmasabbá tehetné a felosztást. Balladáról pálya helyett a szerző mindvégig felfelébeszélésről beszél, sejteti, hogy talán a nagykőrösi korszak balladáinak túlzott sikere riasztja el Aranyt először a műfajtól (e sejtés alaposabb bizonyítást is megérdemelne), és figyelmeztet arra, hogy az Arany-ballada kontúrjai nagyon lassan bomlanak ki, modellálva ezzel egy nem arisztokratikus műfaj létrejöttét és elismerését, korszakonként más-más irodalmi ihletésre, néha fordítások hatására, eltérő belső műfaji dominanciával (1846–1850: népi; 1852–1857: történeti; 1877: archaikus valóság tudat). Az Arany-balladák továbbélésének kérdésében pedig olyan impozáns névsort mutat fel Tolnai Lajostól Tompán, Vajdán át a szimbolizmus felé, Adyig és Juhász Ferencig, hogy az akár egy későbbi, szintén igen fontos monográfia előmunkálataként is felfogható.

A hosszomszert után lehet csak igazán érthető a rétegek vizsgálata, mely talán a kötet legértékesebb része. A szubjektivitás rétegeinek szerepét az alanyiség, az alkalmasszerűen életrajzi témák kifejezésében és a vallomástétel lehetőségének megteremtésében látja a szerző, épp ez az a mozzanat, mely az Arany-balladát elsődlegesen elválasztja az elődökektől. Mind-

ez különösen fontos Arany Jánosnál, akinek világnézetét, annak transzcendens irányultságát és alapvetően tragikus voltát Imre László maradandó oldalakon fogalmazta meg: „a keresztyén lét, folyamatosan, igenis tragikus, amennyiben a normák abszolút követését írja elő az egyén számára, aki erre képtelen” (94. l.); „az élet csak alkalom kötelességeink teljesítésére” (100. l.). Az eszmék és jelképek sávjai kapcsolja össze Arany ballada-típusait a tematikus csoportokkal: a népies balladát a morális témákkal, a történetieket a hazai sorsélménnyel, a késeiket a prelogikus tudatformákkal, melynek mélyreható elemzése a fejezet egyik fő értéke. Sok mintával oltja be az olvasóba a komponáló, szintetizáló, és az irodalomtörténet hiányainak betöltésén fáradozó, költői rekonstrukcióra törekvő Arany képzetét. Végül pedig a megszólalásmód és az akusztikai rétegek működését vizsgálva jut el egy átfogó és nagyon használhatónak tűnő (alapvetően: egyedítő jellegű) Arany-poetika megírásának — egyben a megmagyarázhatónak a határára. Együttal pedig kimondja azt a csak az ő szempontjából felfedezhető, kézenfekvőnek látszó, mégis teljesen elfelejtett tényt, hogy a téma — *formateremtő elv*. (166. l.)

Az önálló műegészsként való elemzések fejezete látszólag indoklás nélkül dönt bizonyos, valóban problematikusabb művek mellett, azonban mindenképp úgy, hogy az előző fejezetekben elszórt elemző részletek semmiképp ne alakuljon ki fedés.

Az egészen rendkívüli érzékenységgel megírt elemző alfejezetekből (melyek azonban a komplex elemzés igénye miatt nem mindenütt domborítják ki eléggé a legérdekesebb egyéni ötleteket) azonban hamar kiderül, hogy valójában a Rétegek-fejezetben felfedezett sajátosságok ellenőrzéséről és végső bizonyításáról van szó, a választást ez indokolta. A sub-

jektivitás, a tragikum, az eszmék és jelképek, a kompozíció és az akusztika rétegei nem várt színpompában ragyognak fel ezekben az értelmezésekben, újra és újra bizonyítva a kötet előző fejezeteinek eredményeit, mindvégig szem előtt tartva és el nem felejtve az életmű egészének feltett kérdéseket (pl. Arany kevéssé ismert indulása és a biedermeier kapcsolatát). Hallatlan könnyedséggel látatja meg a *Rozgonyinéban* a magyarság megtartó princípiumát, a *Bor vitézben* az öngyilkos állhatatosság végétét, helyezi át a *Szondi két apródjában* a hangsúlyt a költő-szerep taglalására, rombolja le a *Walesi bárdok* keletkezéstörténetét (kitágítva az előző értelmezésből nyert tanulságokat), és elemzi a *Tengeri-hántás* archaikus-középkori világnézetét. Mellőzhető lett volna talán néhány egyszerűsítő történet-elmondás, hiszen a szerző maga mondja ki, hogy az Arany-balladák lényege sok esetben nem a történetben keresendő.

A zárászó szerényen összegzi a kutatási eredményeket: a különbözőség és az egység elvét. Arany-ballada — nincs, csak változatok vannak, s csak az egész jelezheti azt, amit keresünk. Létezik viszont egy alapvonásaiban változatlan szerzői világnézet, amely mindvégig egységet alkot.

Egy rendkívül széles fesztávú zárómondatban így helyezheti el a balladáról Arany univerzumát: „az utópista szocialisták módján illuzórikusan közösségi és izoláltan individualista költői szélsőségekkel szemben”. (240. l.)

A szemhatár e hirtelen bővítésénél, az irodalmi térkép ily pontos elkészítésénél szakember többlet aligha tehet „a nagy értékű, de korszerűtlen műalkotásoknak kijáró elnézéssel” oly gyakran bajlódó — és nem is mindig laikus olvasókért. (232. l.)

Szilasi László

SZABÓ G. ZOLTÁN—SZÖRÉNYI LÁSZLÓ: KIS MAGYAR RETORIKA

(Bevezetés az irodalmi retorikába) Bp. 1988. Tankönyvkiadó, 207 l.

„Oly korba jutottunk, amelyből eltűnt az Új Ég és Új Föld ígérete. ... Növekszik körülöttünk a zűrzavar, erősödik bennünk a szétesettség érzése. Transzcendentális igazságoktól várjuk megváltásunkat; a rendbe, józan értelemben vetett hitünket a világgegyetembe vetítjük.”

Azért kölcsönöztem ezeket a mondatokat egy képzőművészeti tárgyú írás bevezető soraiból, mert pontosan jellemzik azt a világlátást, azt a szellemi közeget, amelyben a *Kis magyar retorika* napvilágot látott. A könyv elsőként említhető érdeme maga a tény,

hogy megszületett. Egy retorikai kézikönyv megjelenése az adott körülmények között önmagában is jelentőségeltjes esemény. Talán soha ekkora szükség még nem volt az ilyen állásfoglalásra, amelyik „a rendbe, józan értelemben vetett hitet” az európai kultúra elfelejtett örökségének, a ráció szellemének a felelevenítésével képes erősíteni.

Ez a könyv nem a témában járatos kutatók maroknyi csapatának készült, akik ismerik az antikvitás értékeit és a neoretorika elméleteit. Nem az egyre szaporodó tudományos szövegelemző módszereket

kívánja újabb teóriával gyarapítani, hanem éppen az évezredes hagyományokat fedezi fel újra — amint a szerzők az először első mondatában megfogalmazzák — „a középiskolai tanárok és gimnáziumi, valamint egyetemi diákok” (7. l.) számára.

A célkitűzés egyértelmű: a munka „irodalmelméleti kézikönyv”, tehát nem gyakorlati tanácsokat kíván adni, hanem az irodalmi művek megértéséhez és megértetéséhez szolgálatot a felejtés hosszú-hosszú évtizedei után újak tűnő, retorikai szempontokat. A bevezető fejezet, megismertetve a retorika mibenlétével, alapvető kategóriáival, igen hatásosan készíti elő azt a szemléleti változást, amire a gondolkodó olvasót a könyv rávezeti. Kibontakozik a retorika mint normarendszer, ami segít a legkülönbözőbb irodalmi jelenségek rendszertani helyének felismerésében.

Az anyag áttekintése a beszéd elkészítésének fázisai szerint történik. Tekintettel a célkitűzésre, nem szísi szerint történik. Tekintettel a célkitűzésre, nem szerepelnek a *memoria* és a *pronuntiatio* tudnivalói, marad tehát az *inventio*, a *dispositio* és az *elocutio*.

Az *inventio* és a *dispositio* tanával kapcsolatban egyetlen aprócska aggályom van, az előbbiben említett *propositio* meghatározását illetően. A rész címe és első mondata: „A részletezés (*propositio*). Másképpen *partitio*nak vagy *divisio*nak is hívják, még található neve az *expositio*, vagyis az elbeszélés gondolati magvának a közlése.” (48. l.) Ez a megfogalmazás lényeges különbségeket mos össze. Mind a *propositio*, mind az *expositio* minden esetben valóban a gondolati mag közlése, de azt tömör formában előlegzi. Éppen hogy nem bocsátok részletekbe, hanem röviden foglalja össze azt, aminek bővebb kifejtésére majd a későbbiekben kerül sor. Ezért nem tartom helyesnek a *részletezés* elnevezést. Pontosabban fedné a lényeget a *kiemelés*, *előlegzés*, *előre bocsátás*. Ha nem is részletezésről, de több elkövetkezendő fő rész megemlítéséről akkor lehet szó, ha a *propositio* több tagú; ilyenkor, és csakis ilyenkor használható a *partitio* vagy *divisio* terminus.

Jelentősen eltérnek a szerzők a hagyományos felosztásoktól az *elocutio* tanához tartozó fogalmak ismertetésénél. Minden olyan rendszeralkotásnál, ahol egyszerre több szempontot kell figyelembe venni, elkerülhetetlenek a kényszerű engedmények, még ha az abszolút következetesség rovására mennek is. Ha a struktúra vázául kiválasztott fő rendező elv szerint konzekvensen igyekeznünk maradni, más szinteken keletkeznek átfedések. Az *elocutio*nak a *Kis magyar retorikában* alkalmazott felépítése semmiképpen sem

rosszabb az eddigieknél, de szokatlan. Az öt csoportból (I. A fonológia alakzatai, II. A szintaktika alakzatai, III. A szemantika alakzatai, IV. A pragmatikus alakzatok V. A négy változáskategória mondatalakzatai) a IV. mintha kilógna egy kissé. Ha már egy funkcionális szempont alapján lényeges szerep jut az érzelmi hatásoknak, akkor itt lehetne a helye a *risus* tárgyalásának is, sokkal inkább, mint a *tárgykezelés* alakzatainak. Itt kerül elő a *fnitio*, a *conciliatio*, a *correctio*, az *agressio*, az *antitheton*, a *chiasmus*, a *commutatio*, az *oxymoron* és a *distinctio*. Más besorolási szempont szerint ezek mint a szemantikai bővítés, illetve magyarázat eszközei, akár a szemantikai alakzatok között is szerepelhetnének — akkor talán nem szakadnának ilyen messze közeli rokonaiktól.

Az V. rész, a mondat — vagy talán inkább gondolat? — alakzatok egy másfajta rendszerben ugyancsak más összefüggésekben, környezetben szerepelnének.

Rendkívül impozáns a könyv példaanyaga, ami a Nagyszombati-kódextől Esterházy Péterig terjedő antológiát nyújt irodalmunk retorikailag értékelhető szemelvényeiből, legalábbis egy-egy villanás erejéig. Két szempontból is jó, hogy nem klasszikus példák világítják meg az elméletet. A „iam proximus ardet Ucalegon” vagy a „pallida mors”-féle idézetekkel már a mai gimnáziumi tanárok legnagyobb része sem tudna mit kezdeni, a diákokról nem is beszélve. De ami a szükség mellett az erény: egy elterjedt irodalomfelfogás káros beidegződéseit a leghatásosabban a magyar irodalom retorika-központú szemléletével lehet ellensúlyozni. A már nem éppen pályakezdő középiskolai tanárok széles rétegét alkotják a „konszolidált generáció” tagjai, akik lehetnek szerencsések a hatvanas években általános iskolába, a hetvenes években gimnáziumba járni. Megtanulták — megtanultuk —, hogy az irodalomban az az érték, ami a „haladó társadalmi eszméket” közvetíti. Nagy költő, író az, aki „harcolt a feudalizmus ellen”, vagy „felismerte a munkásosztály történelmi hivatását”, esetleg éppen „a proletariátus legnagyobb költőjévé” érett. Nem lehet eléggé hangsúlyozni, mennyire hasznosak azok a példák, amelyek hivatalos vagy (még?) nem hivatalos klasszikusainkat a megszokotthoz képest más fénybe állítják, megmutatva a diákoknak egy másfajta értékrendet.

Külön elismerést érdemel, hogy — elsősorban a példaanyag elmés válogatásának eredményeként — a tárgykörben szokatlan, helyenként egyenesen szórakoztató olvasmányt tarthatunk a kezünkben. A Karinthy-, Rejtő-, Örkény- és Móra-idézetek jövőtől a könyv egészét áthatják a *risus* különféle megnyilvánu-

lasi formái. Több esetben a kommentár megfogalmazásával a mű szerzői saját urbanitásukról is tanúságot tesznek. Mindez egy irodalomelméleti kézikönyvnél sem hátrány, különösen, ha szélesebb olvasótáborot szeretne megnyerni.

Éppen a megcélzott közönségrétegre való tekintettel lehetett volna egy kicsit értelemyszerűbben alkalmazni a magyar terminusokat, felülvizsgálva a retorikai nyelvhasználatban meggyökeresedett, de ma már kissé elavult formákat. Az *inventio* magyar neve például hagyományosan ugyan *feltalálás*, de mivel a köznap gondolkodásban ehhez a szóhoz egészen már jelentés kapcsolódik, nem lehetne — mondjuk — *anyaggyűjtésnek* nevezni? Ha a *dispositio* sem *szétrakás*, hanem *elrendezés*, talán ez is megengedhető volna.

Az *elocutio*-ról szóló rész első mondatában olvashatjuk, hogy az „nem egyéb, mint az *inventio* során feltalált és a *dispositio* révén elrendezett gondolatok nyelvi megfogalmazása”. (125. l.) Mivel az *elocutio* magyar neve, a *kifejezés* szó nyelvünkben megint csak másféle képzeteket is kelt — nem volna pontosabb az *elocutio*-t terminusként *megfogalmazásnak* hívni?

Az alakzatok tárgyalásától a szerzők rendszeresen idézik Révai Miklós elnevezéseit. Bizonyos esetekben, még távolabbra visszamenve az időben, éppen a régiségből meríthető egy-egy szabadabban fordított, ámde kifejezőbb magyar terminus. A könyvben az éppen

csak megemléített *memoria* például *emlékezés*ként szerepel. Ugyanezt már a XVII. században *megtanulásnak* hívták, ami, úgy vélem, pontosabban tükrözi az emlékezésbe vésés folyamatának a lényegét. Ugyanebben az időben a *partitio*-nak is volt a tartalmát visszaadó magyar neve: *elosztás*.

Csak a szórszállhasogatás kedvéért teszem szóvá: a szerzők a *transgressio* példájaként a „Buda halála” ötödik énekének utolsó négy versszakát ígérlik, amelyek *együttesen* valóban jól szemléltetnék az átmenet megteremtését. Ehelyett egy versszakot olvashatunk, a legutolsót (38–39. l.).

Azoknak az irányzatoknak, amelyekhez a retorika újrafelfedezése is kapcsolódik, a nem is olyan távoli múltban meg kellett szerezniük a polgárjogot honi tudományunkban. Másfél évtizede sincs, hogy a marxista irodalomtudomány elhatárolta magát a neoretorikának azon próbálkozásaitól, amelyek „nem jutottak el” a társadalmi meghatározottság felismeréséig. Felelte kíváncsot, hogy az a szemlélet, amelyik az irodalmi művek értékeinek megértésénél más szempontokat is figyelembe vesz, „leszálljon” a szélesebb körű oktatás szintjére. Ennek a folyamatnak az előmozdításához, meggyőződéseim szerint, igen értékes adalékkal járult hozzá Szabó G. Zoltán és Szörényi László munkája.

Bartók István

TÓTH DEZSŐ: KÖZÖSSÉG ÉS IRODALOM

Tanulmányok, cikkek, interjúk. Az előszót írta Aczél György, szerkesztette Agárdi Péter, Pándi András, Szabó B. István. Bp. 1988. Gondolat K. 298 l.

Negyedik éve, hogy az infarktus lezárta Tóth Dezső életét s éppen korszakváltást sejtető fordulópont előtt megszakította munkásságát. 1985. szeptember 19-én érte utol a hirtelen halál, alig másfél hónappal hatvanadik születésnapja előtt, amikor már szilárdan elhatározta, hogy nyugalomba vonul. Reménytelennek látta immár munkáját a művelődési miniszterhelyettes tiszteiben, avagy úgy érezte, annyi szolgálat után kiérdemelte a visszatérést az irodalomtörténeti kutatómunkához? Ma akármit válaszolnánk, az feltevés lenne. Tény viszont, hogy itt áll előttünk egy kötet, amelyet hagyatékából állított össze három barátja és munkatársa. Utószavukban a szerkesztők megírták, hogy Tóth Dezső hátrahagyott iratai között semmi jelét nem találták egy új gyűjteményes kötet tervének. Nem tehettek tehát mást, mint hogy meghosszabbították Tóth Dezső korábbi könyveinek képzeletbeli gondolatmenetét, s köréje csoportosították mindazt, amit

tanulmányaiból, beszédeiből és interjúiból alkalmaznak véltek. Nagyrészt alkalmi írások ezek, művelődéspolitikai megnyilatkozások, gyászbeszédek és olyan párbeszéd, amelyeket napi gondok indítottak el. A szerkesztők mégis joggal vélhették, hogy nem szabad őket szülőidejük burkában hagyni. Hiszen voltaképpen a kritika is alkalmi műfaj, amelynek művelője az esetleges vállalások és megbízások értelmezésében fogalmazhatja meg a maga gondolatmenetét és világképét. Az irodalomtörténet és a jelenkori kritika kritikája egyaránt bizonyítja, hogy e műfajt sohasem tárgyai minősítik, hanem a rájuk irányuló szemléletek, s a bennük megnyilatkozó alkotó gondolatok. Írásainak tanúsága szerint Tóth Dezső művelődéspolitikai irataiban sem vállalta a kétkérdés, de mindig tudomásul vette, hogy kritikusai és irodalompolitikusai tárgyainak különböző a létformája, s különbözők belső törvényszerűségei. Posztumusz kö-

tetének megfélése tehát csak akkor lehet érvényes, ha kritikus a művelődéspolitikai feladatvállalás belső logikáját követve keresi a kreatív gondolatot, a korábbi irodalomtörténeti tanulmányok és könyvkritikák mondanivalóinak folytatását. Persze a feltétel megfogalmazása függőben hagyja, hogy meddig terjedhet a művelődéspolitikai illetékessége. A politikai voluntarizmus fel sem tette magának ezt a kérdést, s önkényesen gyakorolta jogát a versértelmezésben és az irodalmi irányzatok rangsorolásában éppúgy, mint az írók politikai szerepvállalásának megféléseiben. Ezért döntései nem lehettek megnyugtatóak még akkor sem, amikor engedékenyek vagy jótekonyak voltak, hiszen nem belső törvényektől függtek, hanem a dön téshozók kegyeitől. Hányszor gondolkoztunk egy-egy irodalompolitikai válasz minősítésén, miközben már a kérdés is illetéktelen volt, mert nem az irodalompolitika belső törvényeiből, hanem a tudatszférák határsértéseiből következett. az utóbbi időkben az állam és a párt nemcsak vényeiiből, hanem a tudatszférák határsértéseiből következett. Az utóbbi időkben Az állam és a párt nemcsak a kultúra anyagi támogatásából kezdte el a kivonulást, hanem szembe kellett néznie egész kulturális irányító szerepkörének értelmezésével is. S ha az előbbi kényszerlérés lehetett is, az utóbbi már kétségkívül a társadalmi létezés alaptörvényeinek hatása. Ezért a művészetpolitika reformjának — ha igazán autentikus akar lenni — a művészetek és az irodalom autonómiáját éppúgy figyelembe kell vennie, mint az író politikai szerepvállalását, amelynek meghatározója csakis a közlési szabadság, a lelkiismereti szabadság és a nem gépies emberi létezésből következő pluralizmus lehet.

Már ez a rövid és elvont vázlat is sejteti, hogy a művészetpolitikás Tóth Dezső műfajának megfélése lehetetlen, ha nem szabadulunk meg az időtlen értékek illúziójától. Márpedig a szocialista irodalompolitikai és kritikai gondolkodás is gyakran illúziót táplált, amikor objektív történelmi lényegről beszélt és nem érvényesítette a felismerést, hogy ez a lényeg csak az egyén és a társadalom, valamint a korok közötti állandó dialógusban ölthet testet, s a történelmi igazság nem a folyamat egyik vagy másik pontján helyezkedik el, hanem magával a folyamattal azonos. Még ha valaki túlzottan elvontnak véli is ezt a fejtegetést, aligha tagadhatja, hogy az utóbbi rohanó és radikális változások idején még a tegnapi igenek és nemek sem állíthatók meg koruk feltételeinek és tudatának figyelembevételével nélkül. Képletesen szólva: Tóth Dezső utolsó írásai is jelek az időben, de vajon nem tette-e

ezeket láthatatlanná a rohanás? Én aligha tudok hidegen mérlegelő kritikus lenni Tóth Dezső posztumusz könyvének. Hiszen ugyanabból a tudományos műhelyből indult el, ahol én ma is dolgozom, és ahova mindig visszajár. Tudtam, hogy értékes irodalomtörténeti kutatói pályát és műveket hagyott maga után, amikor művelődéspolitikai beosztásokat vállalt. Közele tanúja lehettem annak a vitatkozó és öntépd barátságának, amely Béli Miklóshoz fűzte, s amelynek alapja az önmérsztő rokoni sors volt. Tudtam, hogy a narkóziisszenvedély iszonyatos józan fegyelemmel párosult bennük, a feloldhatatlan belső harc megnyilatkozása volt. Amely azután az infarktus társadalmi tragédiájának áldozatává tette mindkettőjüket — a sors és a körülmények találkozási pontján szembeesítve őket végzetükkel. Tudtam, hogy a Magvető Könyvkiadóban éppúgy, mint a Pártközpontban, vagy a miniszterhelyettesi székekben megannyi jó ügy vállálója volt, s részese annak, hogy a hetvenes-nyolcvanas évek a művészetek önelvűségéhez közeledő tisztultabb korszak előkészítói lehettek. De azt is láttam, hogy kilátástalan vitákba keveredett s a következetesség szüggerált etikáját követve utóvédharcot vállalt az irodalompolitika terepén, amikor ott már régen a maguk természetes útjától elzárt politikai erők kerestek kitérésre lehetőséget. Reménytelen volt ez a küzdelem, s a benne vívók egyaránt csak vesztesek lehettek. Tóth Dezső, az irodalompolitikás és a „közbuló” kritikus joggal aggódhatott, hogy az irodalom intézményeit nem roppantják-e össze a bennük megütközött politikai erők. De aggodalma nem igazolhatta azt a politikát sem, amely nem építette ki ellenzékének működési terét, ahol az belső törvényei szerint tehetne volna próbára érdekeit, igazságát és eszközeit. Tóth Dezsőt nemcsak a hivatali fegyelem, hanem a történelmi racionalizmus is örökre arra készítette, hogy vegye figyelembe a magyar irodalom és irodalompolitika reális életközegét. Egyik utolsó interjújában mondta: „Aból indulnék ki, hogy amerre csak jár az ember, mindenfelé szép kerek, házilag előállított, de országos érvényű reformelképzelésekre bukkan az értelmiségi körökben. S bár lehet, hogy itt a hivatalnoki lét korlátozza szemléletemet, de úgy érzem, mai helyzetünk a kisebb reformintézkedésekre s nem a nagy, átfogó, radikális reformkoncepciók megvalósítására ad lehetőséget. Hogy ez meddig tart — három évig, öt évig? —, nem tudom. A nemzetközi politika összképe kezd egyre inkább hasonlítani a hidegháborús korszakéra. S ha az akkorinál messze magasabb szinten állunk is gazdaságilag, itteni lehetőségeink is korlátoz-

zák a reformtörekvéseket... Nehéz ilyenkor az enyémhez hasonló közbülső helyzetben lenni. Az előbb említett, túlzásra hajlamos körök aggodalmát csitítani, másfelé pedig, ahol a bajok elbátellizálására van készség, azt hangsúlyozni, hogy vegyék komolyabban az ilyen jelenségeket. Úgy érzem azonban, hogy a fejlemények utolérhetők, befogathatók. Ha nem hinném, hogy ez lehetséges, nem csinálnám azt, amit csinálok. Remélem, hogy nem csapom be magamat ezzel a meggyőződéssel." Eddig az idézet. Amihez hozzátehetjük: ma már nem az a kérdés, hogy Tóth Dezső becsapta-e magát meggyőződésével, hanem az, hogy a radikálisan felgyorsuló történelem igazolta-e helyzetértékelését. Hiszen ő reményeit azzal támasztotta alá,

hogy társadalmi bizalmat feltételezett a politikai vezetés mögött, s nyilvánvalónak vélte a művészet nélkülözhetetlenségének politikai felismerését. Tudjuk, hogy az utóbbi fedezete ma is csupán néhány deklaráció, s hogy a társadalmi bizalom szertefoszlott; s a reformkoncepciók egyre messzebb távolodnak a kis lépések programjától, a hatalom reformprogramjának távlatát pedig elfedik a kényszerlépések s a látható intézkedések, amelyek haszon nélküli áldozatok vállalóivá teszik a közösséget. Itt tart a dialógus, amelyet Tóth Dezső korával elkezdhetett, s amelynek folytatását örökre egyoldalúvá tette a hirtelen korai halál.

Bodnár György

HÁROM ÚJ KÖTET A BIBLIOTHECA HUNGARICA ANTIQUA SZOROZATBAN

Laskay János: *Az Aesopus életéről, erkölcséről, minden jó dolgairól és haláláról való história*, Debrecen, 1592, Uray Piroska tanulmányával közléteszi Kőszeghy Péter, Bp. 1987; *De Sigetho Hungariae propugnaculo* (Zrínyi-album), Wittenberg, 1587, Szabó András tanulmányával közléteszi Kőszeghy Péter, Bp. 1987; Johann Sommer: *Vita Jacobi despota Moldavorum*, Wittenberg, 1587, Pirnát Antal tanulmányával közléteszi Kőszeghy Péter, Bp. 1987. (Akadémiai Kiadó)

A nehezen hozzáférhető 16. századi könyvritkaságokat hasonló kiadásban közrebocsátó sorozat már korábbi darabjaival is méltán vívta ki a szakmai közvélemény elismerését, most megjelent három új kötete pedig még tovább gyarapítja a kutatók számára rendelkezésre álló, modern kiadásban hozzáférhető művek számát.

A XIV. kötet Laskay János Aesopus-életrajzát (RMNY 681) tartalmazza, a mindössze egyetlen példányban fennmaradt, biográfia ágyazott mulattató elbeszélést teszi közzé. A szakirodalomban Horváth János óta jól ismert könyv eredetije Maximosz Planudész XIII. századi konstantinápolyi szerzetes munkája, ezt ültette át Laskay János, „az debreceni mester görögből és deákbold magyar nyelvre” 1592-ben. Alapul Joachim Camerarius 1564-es kiadását választotta, ez az editio közli a legteljesebb életrajz-változatot, sőt — mint arra Uray Piroska tanulmánya utal — kritikai megjegyzésekkel is kísérté az alaptextust, egy helyen pedig a keresztény etika nevében morális intelmeket is beleszőtt elbeszélésébe.

A művel kapcsolatos elsőrendű filológiai kérdés, hogy a 16. század végén élt számos Laskay János közül ki is volt valójában a szerző, s hogyan állítható össze hiteles életrajza a fennmaradt adatok mozaikkockáiból. Uray Piroska számba veszi az összes idevágó ismertényt, utal ellentmondásosságukra s megkísérli azoknak kiválogatását, amelyek az Aesopus-fordító

debreceni iskolamesterhez köthetők. Nem kétséges, hogy legmarkánsabban mindeddig a Zoványi nyomán járó Kathona Géza konstruálta meg a Laskay-pályaképet; szerinte a szerző a Baranya vármegyei Laskón született az 1550-es években, majd Tolnában és Wittenbergben tanult, hazatérve debreceni rektor lett, itt erasmista jellegű tankönyveket adott ki. Életrajza később Nagybányára, Kolozsvárra, majd Gyulafehérvárra vezetett, az utóbbi helyen hiteleshelyi levéltáros lett, végül 1599-ben Szebennél, a Mihály vajda elleni csatában esett el.

Ezzel a valóban tetszetősre kikerekített életrajzzal szemben azonban joggal merül fel a kérdés: vajon a tudós fehervári káptalani levéltáros, aki szép latinsággal s tudós erudícióval volt képes írni, azonos lehet-e a szolgálai módon fordító, s meglehetősen darabos stílusú iskolamesterrel? A jogos kétely indokolja az óvatosságot, így Uray Piroska sem tehetett mást, mint hogy a kérdést nyitva hagyta, s mindkét lehetséges megoldást felvázolta. Ha Kathona Géza álláspontját elvetve a debreceni rektor és a fehervári levéltáros személyét különválasztjuk, akkor magyarázatot kap a kettőjük stílusában és műveltségében mutatkozó különbség. Ha viszont mégis azonos személyről lenne szó, akkor feltételezhető, hogy a vázlatosan elkészített fordítást Laskay Debrecenből való távozásakor hagyta ott az iskolában, s azt Csáktornyai János nyomdász adta ki később, innen ered bizonyos mérté-

külön rendezetlensége, darabossága, helyenként megmutató stilisztikai csiszolatlansága, amelyet a tanulmány szerzője indokoltan tesz szóvá.

Természetesen mindkét eshetőséget magunk is lehetségesnek tartjuk, dönteni csakis újabban előkerülő adatok fényében lehetne. Azt viszont talán nem érdektelen megemlítenünk, hogy *Laskai* (vagy: *Laskay*) János nevű személyből még annál is több volt, mint amennyit Uray Piroska regisztrál. Ugyanis 1600-ban a római Collegium Germanicum Hungaricumban két ilyen nevű személy is végezte tanulmányait. A matricula szerint „*Joannes Lascovius Ungarus Lascoviensis, dioecesis Quinqueecclesiensis*” lutheránus szülöktől származott, Alfonso Carillo hatására katolizált, a kolozsvári jezsuita gimnáziumba került, onnan pedig Rómába ment. Ugyanezek a származási adatai „*Joannes Laskovius*”-nak, akit viszont Péter Major Péter tértített át a katolicizmushoz. Kettejük közül az egyik nyilván azonos azzal a pozsonyi káptalani dékánnal, akinek könyvjegyzékét nemrég publikálta Varga András (Magyarországi magánkönyvtárak, I. Bp.—Szeged, 1986. 94.).

A két katolizált Laskai János számbavétele természetesen még nem indok arra, hogy a tanulmány szerzőjének álláspontjában valamilyen módosítást kellene javasolnunk. Mindenképp elgondolkodtató azonban, hogy — ha a debreceni iskolamester és a fehérvári archívárius nem azonos — akkor egy fél évszázadon belül nem kevesebb mint hat Laskai Jánost számolhatunk össze a magyar művelődéstörténetben. Vajon rokonságról vagy csak véletlen névazonosságról van itt szó? S mi okozza, hogy e baranyai kisközségből származó irodalom valamennyien a János nevet kapták? A további kutatások során talán ezekre a filológiai részletkérdésekre is fény derül. Annyi mindenesetre bizonyosnak látszik, hogy a debreceni iskolamester aktuális témához nyúlt, a korabeli irodalomra közkedvelt alakja köré szőtte tanításait. A szórakoztató Aesopus-életrajz nem stilisztikai értékeivel tűnik azonban ki, jelentősége inkább abban áll, hogy általa a magyar irodalom is bekapcsolódott a téma iránti nemzetközi érdeklődésbe s a korábbi fabula-fordítások után e regényes elbeszélés is ürügyet és anyagot adott a protestáns iskolákban a korszerű etikai elvek irodalmi megfogalmazására és közvetítésére.

A sorozat következő, XV. köteté az ún. *Zrínyi-albumot*, a Szigeti Veszedelemhez is forrásként használt antológiát adja közre Szabó András részletes tanulmányával. Köztudott, hogy a kiadvány kezdeményezője a szigetvári hős veje, Forgách Imre volt, a későbbi

Trencsén vármegyei főispán. A kísérő tanulmány egyik fontos eredménye és érdeme, hogy Forgách Imre alakjában a „vérbeli humanista” literátort rajzolja meg, akinek mind kapcsolatai (Bornemisza Péterrel, Rimay Jánossal, Kovácsóczy Farkassal, Karol Žerotinnal, Dudith Andrással, Hugó Blotiuossal és másokkal), mind pedig művei (a szikszói csatáról írt históriája, a Fülek visszavívásáról szóló elveszett frása) azt jelzik, hogy személye a magyarországi kései humanizmusnak egyik jeles és sok tekintetben tipikus egyénisége volt.

Forgách Imre 1586 februárjában feleségül vette a tesceni herceg özvegyét, Szidónia Katalint, ezt követően — mint a kísérő tanulmányban olvassuk — „olyan helyzetbe került, hogy könyvet nyomtathatott ki Szászországban”. Odaküldött kéziratát s az egész Zrínyi-albumot *Petes Weiss* (Petrus Albinus Nivemontanus, 1543–1598) rendezte sajtó alá. A neves szász historikus számos magyar vonatkozású wittenbergi kiadványba írt már korábban is latin verseket, érthető tehát, hogy Forgách Imre a nagy tekintélynek örvendő poétika-professzorhoz fordult a szigetvári hőstett irodalmi emlékművének létrehozása ügyében. Az album anyagát tekintve joggal különít el Szabó András három réteget az írók életrajzi adatai alapján.

Az első réteghez sorolja azokat az írásokat, amelyeket még Forgách Imre gyűjtött össze s küldött ki titkárával, Ilóczy Mátyással Wittenbergbe 1586-ban. Ezek egyrészt régebbi — ekkor már nem élő — szerzők munkái, köztük van *Forgách Ferenc* történeti művének idevágó, de átdolgozott részlete, *Újfalusi Péchy Gáspár* epitéfiuma, *Szikszai Helopaeus Bálint* egy verse, az erdélyiek közül *Johann Sommer* és *Christian Schesaeus* egy-egy műve. A hódoltsági prédikátorok közül *Cibrandi Mihály*, *Siklósi Miklós*, *Miskolci Puah Pál* neve szerepel itt, a sziléziai irodalom közül pedig *Nicolaus Steinberg*, *Nicolaus Rhediger von Strissa* és *Bernhard Sturm* emlékezett meg latin verssel a törökverő hősről. Mindezek a nevek természetesen Forgách Imre kapcsolatainak sokrétűségét is jelzik: a trencsénai főispán Sziléziával, Erdéllyel és a hódoltsági területekkel egyaránt tartotta a kapcsolatot s tudatos gyűjtőmunkával igyekezett minden olyan értékes írást megszerezni, ami koncepciójába beleillett. Érdemeit csak fokozza, hogy a kötet metszeit is ő gyűjtötte egybe, s a kiküldött Zrínyi-ábrázolások és címmrajzok alapján készülhettek el a kötet illusztrációi, valamint a könyvhöz csatlakozó egy lapos különlenyomat is.

A Forgách által Wittenbergbe küldött anyag kiegészült az ott tanuló magyarországi diákok alkalmi

verseivel, ezeket sorolja Szabó András az album irodalmi anyagának második rétegébe. Ide tartoznak a Forgách-alumnusok — *Nicolaus Baticius, Jeremias Sartorius és Csanádi János* — művei, valamint *Budai (Borbély) János és (Debreceni) Csorba István* egy-egy költeménye. Hosszabb-rövidebb ideig valamennyien a magyar coetus tagjai voltak, s így részeseivé váltak az ottani kései humanista szellemi mozgalmaknak. Tevékenységük többek között azt is jelzi, milyen fontos feladata lenne a kutatásnak a coetus történetének tüzetes feldolgozása, az ott tanuló magyarokat érő szellemi hatások feltérképezése.

Az anyag harmadik rétegét a szerkesztő *Petrus Albinus Nivemontanustól* írt és általa máshonnan átvett szövegek alkotják. Mint a kísérő tanulmány is jelzi, a tudós historikus eléggé közepes versszerző volt, legalábbis ezt bizonyítják epigrammái. Annál jobb volt viszont szerkesztőnek: betoldásai segítségével kiegészítette az albumot „a horvát-szlóven humanisták Zrínyi-kultuszának emlékeivel, s teljessé, európai távlatúvá tette a gyűjteményt”, mint azt Szabó András kimutatta. Ennek a törekvésnek a jegyében került be „ex croatico sermone in latinum conversa” *Ferenac Črniko* ostrombeszámolója *Samuel Budina* fordításában s *Hieronymus Wolf* költeményének idecsatolása is igen szerencsésnek mondható, hiszen velük nemzetközi érdekűvé és távlatúvá emelkedett a szigetvári ostrom esemény sorozata.

Vázlatos áttekintésünkkel remélhetőleg sikerült érzékeltetnünk, hogy a Zrínyi-album jelen kiadása irodalom- és művelődéstörténetünk számára kettős haszonnal járt: bepillantást nyújtott egyrészt a wittenbergi magyar nácio szellemi életébe, másrészt támpontokat adott a *Szigeti Veszedelem* alapeszméjének kialakulásához, s így kiemelkedő helyet kell kapnia az eposz genezisének kutatásában is.

A Zrínyi-albumnak szinte párdarabja, külső formájában és belső tartalmában egyaránt közeli rokona Johann Sommer *Vita Jacobi Despotae* (Wittenberg, 1587) c. műve, amely ugyancsak Forgách Imre révén jutott el a német városba, hogy ott Petrus Albinus saját alá rendezze és közreadja. Ennek megfelelően természetes, hogy a *Bibliotheca Hungarica Antiqua* sorozatának XVI. köteteként az ő műve jelent meg. A kísérő tanulmány szerzője, Pirmát Antal először a magát Jacobus Heraclides Despotának nevező görög kalandor életútját mutatja be. A legtöbbet Forgách Ferenc *Emlékirata* örökölt meg a moldvai fejedelemmé lett Heraclides 1561-es hadjáratának előzményeiről és lefolyásáról. A görög kalandor tragédiája az volt, hogy

nem tudta — eredeti terveinek megfelelően — Erdélyt is a hatalma alá vonni, így elszigetelődött, a török szultán elismeréséért kellett folyamodnia, s ezzel természetesen korábbi Habsburg-párti orientációját is fel kellett számolnia. Eladósodott, szembekerült szövetségeseivel, a bojárok pedig vallási okok miatt fordultak ellene, s a hatalmi bázis nélkül maradt „fejedelmet” elfogták és kivégezték.

Míg Forgách főként Heraclides moldvai uralmának politikai történetét írta le, addig Sommer arról a művelődési és vallási programról is szólt, amelyet a kalandor politikus munkatársai — Orazio Curione és Jan Luzinski lengyel prédikátor — képviseltek. Az előbbi Moldva kancellárja, az utóbbi pedig szuperintendense lett, az ő révükön vélte a despota a görögkeleti román lakosságot áttéríthetőnek a protestantizmus-hoz. Ez a törekvése alapján irreálisnak és elhibázottnak bizonyult, a történelem már korábban is — és azóta is — számos példával illusztrálta, hogy egy ország vagy nép katonai meghódításánál is sokkal nehezebb vállalkozás, ha annak kultúráját, vallását, szokásvilágát akarja egy uralkodó hatalmi eszközökkel megváltoztatni, átformálni. Többek között ezt a tételt is illusztrálja Sommer beszámolója, amely — mint azt Pirmát Antal hangsúlyozza — szerencsésen kiegészíti Forgáchot, s egyedülálló forrásunk a moldvai uralkodó értelmiségi körének elképzeléseire vonatkozóan.

A Sommer-mű kiadása arra is jó alkalom, hogy a szerző szellemi életrajzáának néhány vitás kérdését ismételtelen felvesse a kísérő tanulmány. Közülük talán a legfontosabb, hogy mikor is lett Sommer antitrinitáriussá, továbbá hogy hogyan zajlott le racionalista szabadgondolkodóvá érlelődésének folyamata. Az olasz kutatás — főképp Antonio Rotondo tanulmánya (*Studi e ricerche di storia eretica italiana del cinquecento*, Torino, 1974.) — 1570-re teszi ezt a fordulatot, Pirmát viszont ezt tagadja, s mint azt máshol is kifejtette: már 1568-ban is radikális antitrinitárius elveket vallott az akkor Besztercén tanító német literátor. Számunkra elsősorban azért meggyőző Pirmát érvelése, mert magyarázatot tud adni a szerző eszméi „pálfordulására”, amelyhez nyilván évek kellettnek: a radikális háromságtagadó teológia s a racionális eszmék megismerése, elfogadása csak hosszabb idő alatt végbemenő folyamatként képzelhető el, az ezek szellemében történő nyilvános fellépést hosszabb „eszmélkedő” szakasznak kellett megelőznie.

A Heraclides-biográfiához csatlakozik a *Clades Moldavica* című elégiafűzér. Ezt posztumusz alkotás-

ként, 1580-ban adta ki Wittenbergben Helner István beszercei városatya, innen pedig Petrus Albinus egy-szerden átvette azt kötete számára. Ezek a dicsőítő költemények bizonyítják, hogy Sommer rendkívüli népszerűségnek örvendett az erdélyi szász értelmiségi-ek körében.

Pirnát Antalnak egy további hipotézise ugyancsak figyelmet érdemel s a korszak kutatóinak szűkebb körében nyilván még újabb megfontolások tárgyát fogja képezni. Összefüggésbe hozta ugyanis Arany Tamás debreceni fellépését (1561) Heraclides hadjáratával, s felveti annak lehetőségét, hogy az első, Magyarországon felbukkanó háromságtagadó prédikátor a görög kalandor ügynöke lehetett. Valóban feltűnő, hogy az antitrinitáriusok szellemi őseik között Arany Tamást később soha nem emlegették, legalábbis eddigi tudomásunk szerint erre nincs példa. Vajon valóban a kalandor-politikában való részvétele okozta ezt a teljes hallgatást vele kapcsolatosan? Ha így van, akkor a korszak eszméletörténetében még inkább számon tartandó lesz a moldvai despota szerepe. Pirnát mindebből

azt az általánosabb következtetést is levonja, hogy Kelet-Közép-Európában „a politikai pártok általában nem a vallásfelekezetek szerint csoportosultak a 16. században”, ez pedig hozzájárult ahhoz, hogy Erdélyben és Lengyelországban „majdnem korlátlan vallási tolerancia” érvényesülhessen a gyakorlatban. Heraclides rövid életű történelmi szereplése mindenesetre alátámasztja ezeket a nézeteket.

Hosszan lehetne még a három kísérő tanulmány eredményeit méltatni, hipotéziseik felett töprengeni, az általuk felvetett gondolatokat is tovább lehetne még fűzni. Mindezt nyilván megteszik majd azok a szaktanulmányok, amelyek e korszak eszméletörténetének egyes részleteit fogják taglalni a jövőben. Számukra igen sok tanulságot és hasznos adatanyagot biztosítanak a Kőszeghy Péter által közzétett, most ismertett kötetek, amelyek örömdetesen gyarapítják az *editio facsimile* formájában immár könnyen elérhető 16. századi hungarikák számát.

Bitskey István

ISMERETLEN SZERZŐ: RÁKÓCZI-EPOSZ

Sajtó alá rendezte Szigeti Csaba. Bp. 1988. Európa Kk. 310 l. (Bibliotheca Historica)

A régi magyar epikus költészetnek erről a termékéről valamivel több, mint ötven éve hallottunk először Dézsi Lajosnak a *Hazai elbeszélő források. A történeti tárgyú szépirodalom* (1927) c. monográfiájában. Bö szemelvényekkel illusztrált tartalmi kivonatát Alszegehy Zsoltnak köszönhetjük. (A *Rákóczi-eposz*, ItK 1958. 517–524.) A Lukinich Imrétől felfedezett eredeti kéziratról és annak másolatairól sokáig semmit sem tudtunk. Néhány éve került elő Dézsi Lajos iratai között Szegeden annak teljes és pontosnak tetsző másolata, melyet tetszetős kiállításban tett közzé az Európa Könyvkiadó.

Az eddig csak szemelvényesen, tartalmi kivonattal ismert (RMKT XVII. század 9. köt. Bp. 1977. 181. sz.) mű hiteles szövegét vehetjük kezünkbe a jelen kiadványban. Kitérünk belőle, hogy e jelentős alkotás 3888 sor terjedelemben teljes egészében eljutott hozzánk, nem csonka a végén, mint ahogyan Alszegehy az 1935 előtt készített jegyzeteire támaszkodva 1958-as dolgozatában tévesen mondta. A teljes szöveg ismeretében lehetőségünk nyílik, hogy Alszegehy több félreértését, tárgyi tévedését, melyek az egyedül csak az ő ismertetésére támaszkodó újraközlésben is megtalálhatók, kiigazíthassuk.

AXVII. század epikus költészetének műfaji, tartal-

mi és formai tekintetben oly gazdag és változatos termésében jelentős hely jut a „Rákóczi-eposznak”. Ez a cím azonban félrevezető. A mű csak terjedelmében eposzi méretű. Találunk benne topikus eposzi elemeket. A szerző a Bölcsesség istenasszonyának felszólítására és segítségével fog az íráshoz, tehát mitológiai fikcióval indul, de a „fabulázás”, az eposzi machináció (Isten megharagszik a magyarokra, Rákóczi György tanácsadóit fúriák szállják meg), Rákóczinak a halálában való felmagasztosulása nem minősítheti a lényegében néhány históriás ének-füzérből álló szerzeményt eposszá.

A történet cselekményét négy eseménymag képezi: az 1653-i moldvai harcok, az 1655-i havasalföldi hadjárat, az 1657-es lengyel háború és Rákóczi Györgynek 1660 nyarán a törökkel vívott csatája, sebesülése és halála. Hét évnek Rákóczi személyéhez fűződő eseményeit mondja el a szerző a lazán összeszerkesztett részek sorozatában igazat mondó szándékkal, személyes hangon. Elítéli a fejedelem nagyra törő álmait, anyagiasságát és egyéb hibáit, de hallgat az Erdély pusztulását okozó lengyel hadjárat súlyos következményeiről, a török megtorlásáról, a fejedelemiségért folyó belső harcokról. Háromszor említi Barcsai nevét, egyetlenegyszer Apafiét, és egyszer

sem ebben a vonatkozásban Kemény Jánosét, akit pedig a legnagyobbnak tartott valamennyi kortárs, szereplő között.

Valószínűleg igaza van a sajtó alá rendezőnek, és ez az értékelés is amellett szól, hogy Kemény János familiárisában, Felvinczi Zsigmondban keressük a szerző személyét. (Ld. róla a RMKT XVII. 9. köt. 703–704. lapjait!) Munkáját jóval az események után írta; a lengyel hadjáratot akkor verselte meg, amikor Apafi Mihály már fejedelem volt, Rákóczi György halálán akkor kesergett, amikor Zrínyi Pétert és társait már kivégezték. Mindenesetre művét az ő haláluk után szerezte, Szigeti Csaba szerint 1674-ben. Csak azon csodálkozhatunk, hogy a bujdosók mozgalmának semmi nyomát sem érezzük írásán. Viszont ehhez hasonlóan nem beszélt számtalan más húsba vágó tényezőről 1653-tól számítva sem.

Ő maga *históriának* mondja munkáját. A megénekelte eseményeknek nem ő volt az egyetlen lantosa. A Moldvába vezetett Lupu elleni hadjáratról három egykorú históriát is ismerünk, a havasalföldiről a Köröspataki énekét, a lengyelországi vállalkozásról sem keveset, főleg ha a tatár fogságba esettekről vagy a török-tatár seregek Erdélyben való dúlásairól szólókat is felidézzük. Gyöngyösi *Kemény János emlékezete* és benne a lengyelországi hadjáratról szóló beszámoló mellett megemlíti Paskó Kristófnak *Erdély... pusztulásáról írt siralmát*. Az első azért, mert históriánk számos gyöngyöses vonást tartalmaz. Paskónak a históriát terjedelemben megközelítő *Siralmát* azért, mert talán tőle tanulta szerzőnk, hogy visszafogja tollát, Paskó példájára tartózkodott, hogy a tárgyul szolgáló hét eseménynek sok mozzanatról, a fejedelemváltások körüli praktikákról beszéljen, politikai helyzetükről írjon — Rákóczi Györgyön túlmenőleg.

Az ugyanis kétségtelen, hogy szerzőnk tanult ember volt, ismerte a hazai, az antik költészetet. Ahogyan magáról beszél, abból következik, hogy ifjú korában is verselt. Históriaijában sűrűn bukkannak a mű és a közköltészet sablonjaira, toposzaira, poétikai konvenciókra. Kétségek közt („kételen”) folyó históriáját meg-megszakítja a lírai részletek. A tavasz (Floráért gyászat föld már le tőtte vala // Mert hosszú bánatját Febus sokallotta // Hegyekre, völgyekre új köntöst vonata...), a nyár (...már Ceres kezében // Koszorúk valának, virágok kötésben // Aranyszín köntösét föld felvette vala...), a hajnal leírása; a nőalakoknak Gyöngyösire emlékeztető rajza [a *Malaszt* „fodorhajú szép asszonyi állatként” áll a költő elé: („Fekete klárishoz

hasonló két szeme // Ráróénál gyorsabb, élesb tekintete // Illendő magos nyak, ábrázattal gyenge // Serény, vidám, bátor, tart madarat keze”]; *Lupuné* „második Junoként” jelenik meg Kemény János előtt („Gyászruhában borult talpig ékes termet // Mondanád, ha látnád, éjféli elődben ment...”); Báthori Zsófia ékes ábrázata rózsaként virít, („Orientális gyöngy nem kellett nyakára, // Nálánál fejbébet mint szépfített volna? // Hosszú keskeny derék termetihez illő // Ingadozás nélkül járásában lépő...”)] egy-egy felüdítő részlet. Többször szakítja meg a historizálást siralmas panasz, lírai fohász: Timust siratják katonái; Lupu vajdáné siralma Suceava eleste után; Lupu búcsúja országától; Rákóczi Györgyné siralma ura halálán — valamint ismételt felhangzik az író figyelemztetése, siralma, mint pl. a históriát záró rész, melyben „Az poeta szól Magyarországhoz”, amikor is az ország siralmas állapotán keservege dicséri az éltében Erdélyre vigyázó Rákóczi Györgyöt, és a reménytelen helyzetben csak Istenben bízva, tőle kér segítséget.

A betétek, a lírai passzusok mutatják, hogy a hosszú ének több közönséges verses históriánál. Benne a históriás énekek epikai stílusra keveredik a Gyöngyösi-félével, gazdagodik lírai elemekkel, a cselekményt azonban nem nyomja el a panasz és keseregés. A hadi vállalkozásokat a szerző többször is többes szám első személyben, résztvevőként mondja el. Nemesyszer realisztikus, szinte már naturalisztikus hangon. Ilyenek elsősorban a csatajelenetek. Szörnyű láрма, puskaropogás, lövésszerszámok zaja, ordítás, kiabálás tölti be a leget, „Kiktől erdők, mezők, völgyek telnek hanggal // Űd előtt hoznak puska ropogással // Félelmet...”; „Dobog a föld, mintha terhétől szenvedne // Vastag seregektől megfeketült színe...” Az időklésben sokan elesett társaik tartják maguk előtt fedezékül, úgy tüzelnek. „...annyi test hullott el // Jó búzatermő föld, mely sűrű kékkel // Szép Telesin vize foly véres festékkel...”. A csatamezőn „Ki vérében fetreng, sebek miatt ordít // Kedves atyafián ki barátján sápt // Vagy eltévedett, vagy földet harap, s lát kínt // Puska porfüsttől mező nem mutat színt.” A sorokat a Heriza ellen 1655. jún. 27-én lezajlott ütközet leírásából vettük. De hasonló realitással írt szerzőnk a lengyelországi hadjáratban látott dúlásokról is, melyeket első sorban a kozákok, de példájukra az erdélyiek is elkövettek.

A mű tárgyi, nyelvi nehézségein Keserű Gizella történelmi tanulmánya és Szigeti Csaba jegyzetapparátusa segíti át az olvasót. Mindketten derék munkát végeztek. Helytálló megálapításaik jól tájékoztatnak.

Főleg a sajtó alá rendező jegyzetei segítik a szöveg megértését. Néha még olyan dolgokról is bőven tájékoztat bennünket, melyek nem feltétlenül szükségesek, mint pl. a kortársak írásából vett idézetek (205–208, 297, 305, 342, 484, 587 stb.). Egyes esetekben jobb lett volna a magyarázatot a szöveg sorszámaival megadni, pl. a 861. sornál, hogy mért kívánt Lupunak a felesége gályán délre menni, hogy ne kelljen a Névmagyarázatokban utánanézni. (Ugyanígy a Priszlop (2256), Cibles (3285) esetében a Helynévmutató nyújt felvilágosítást.) A 936. sor szólásánál nem elégzik meg a sor értelmezésével, megkeresi forrását, és idézi Kisviczay *Adagiumából*. Kár viszont, hogy a 3803. sorban, melynek értelme az olvasó szemében legalábbis homályos, nem adja meg Zrínyi *Török Áfiumának* „az kinek nem bornya, nem nyálja” mondásában az eredetét és értelmét. Hiányzik a „Berek páca vágni” (a. m. elszökni) magyarázata (395. sor), pedig előjön a szólás az 1674. sorban is: „Ura páca vágni szallt”, és ott sem érthető, mit jelent. Magyarázni lehetett volna a *Mézzel trágias szokat* értelmét (3723. sor) is. A 2755. sorban a *cincius* szónak pejoratívabb jelentése van a 'cinkos'-nál: ez a 'fondorkodó'-tól egészen a 'bérgyilkos'-ig terjed. Mintha a sajtó alá rendező a kiadvány elején bőkezűbben bánt volna a jegyzetekkel, mint a munka további folyamán, a vége felé, amikor pl. a 2493. sornál „bölc Salamon könyv”-ében, a szomszédos 2497-ben meg a „pogány bölcsek” mondásában nem világosított fel a forrásokról, mint ezt ilyenkor előbb megette.

Szigeti Csaba azt a reményét fejezi ki, hogy „betűhív átirásunk olvasása nem jelent különösebb gondot az olvasónak” (14. l.). Átírásnak azért nevezhe-

ti a szövegkiadást, mivel a két pontos y-t (ÿ) a ma használt betűtípussal (y) írta át; „Így a mai művelt olvasó folyamatosan élvezheti a művet” (239. l.). Ezen felül a központosításban a sajtó alá rendező a mai gyakorlatot követte.

Kár, hogy a kiadásban nem lehet tudni, mikor állt a szövegben pusztán y, és mikor két pontos ÿ. Ez utóbbinak átirása még a *művelt* olvasó számára sem teszi mindig folyamatossá az olvasást, és ezen nem mindig segít ritmikai-prozódiai érzéke sem. Nehezen tudom elhinni, hogy az ilyen sorokat Hozzánk képest voltak *felenyek* számmal (2943), Egi *haytásnyra* udvari seregtől (2550), *Rákócys* készen uyab ütözketre (3549) sokan tízenkettes sorként érzékelnék első olvasásra, és *felenyieket*, *hajításnyirát*, *Rákóczi* ist olvasnának első nekifutamodásra. (Igaz, nem tudhatni, ezeken a helyeken milyen y áll a kéziratban.) Jobb lett volna változtatás nélkül, teljesen betűhíven kiadni a szöveget.

Vagy talán még jobb lett volna *kiejtéshűen* átírni az egészet, amint ez a *Bibliotheca Historica* kiadványaiban már megtörtént. Mert hiába egységes és szisztematikus a forrásul szolgáló XIX. századi másolat hangjelölése, apróbb-nagyobb olvasati gonddal mégis küszködnünk kell a fentebb idézett sorokéhoz hasonló esetekben, vagy amikor ilyen szóalakokkal találjuk magunkat szemben: nyilaczikája (nyilacsikája), czieczi (csecs), nintsi (nincs), menyvel (mennyivel), kys (ki is), Eözvedgiség (özvegység), giümlötsioz (gyümlöcsöz), cziükönt (csükkönt, csökkent) és így tovább.

Varga Imre

Pukánszky Kádár Jolán

(1892–1989)

97 esztendő, s ebből 75 év a tudományos pályán: varázslatosan gazdag életút. Belefért alpművek megírása. Ilyen volt rögtön az első, a pályakezdő könyv, *A budai és pesti német színház története 1812–ig* (1914); ilyen a folytatás, *A pesti és budai német színház története 1812–1847* (1923). A magyar dráma és színház történet sohasem nélkülözheti az *Iratok a Nemzeti Színház történetéhez* (1938) 296 dokumentumát, *A drámaíró Csokonai* igazságot szolgáló könyvet (1956), a Csokonai-színház két kötetes kritikai kiadását (1978). Belefért az eddig jobbára a dráma-, az intézmény- és a recepciótörténet oldaláról művelt magyar színház tudomány módszertani megújítása, a modern, a Max Hermann képviselte „Theaterwissenschaft” szempontjaival; átforgatása társadalom- és kultúrtörténeté. Mindehhez megadatott a szükséges komplex forrásbázis gyarapításának, elkülönítésének és rendezésének lehetősége, előbb a nemzeti könyvtár, majd az Országos Levéltár vezető munkatársaként. Belefért végül a pálya kiterőinek korrekciója is: az 1937-ben akadémiai pályadíjat nyert mű, *A budai Népszínház története* megkésett megjelenése (a Magyar Színházi Intézet kiadásában, 1978), az *Iratok a Nemzeti Színház történetéhez* tkp. második kötetének közrebozsítása, az 1938-ban kimaradt további 1050 dokumentum annotációjával (az OSZK kiadványaként, 1988).

Mert — s ez a filológuspálya háromnegyed évszázadának másik, szükségsszerű következménye — természetesen ő sem kerülhette el a történelem, az ideológia késleltető, akadályozó gátjait. Így maradt el 1914-ben az egyéves párizsi ösztöndíj; s látnia kellett a Nemzeti Színház többéves munkával rendezett teljes levéltárának pusztulását 1945-ben; hatvanévesen lett az irodalomtudomány kandidátusa, kilencvenévesen nagydoktora... Pukánszky Kádár Jolán életművének java a megírás óta kiállta a tudománytörténet próbáját. S ez nemcsak a felsorolt alpművekre, valamint a forrásanyag pusztulása vagy elérhetetlensége miatt primér jelentőségűvé vált dokumentumközlésekre érvényes, hanem azokra a könyvekre, tanulmányokra is, amelyeknek következtetéseit mai tudásunk alapján — már másképpen látjuk; legyen szó akár *A magyar népszínmű bécsi gyökereiről* (1930), vagy akár a kritikai drámakiadás bizonyos textológiai elveiről (1978). Hiszen az általa kimondott tézisek nélkül nem juthattunk volna el az ellentézetek felállításához és nem juthatnánk el a majdani tudományos szintézis megalkotásához.

Pukánszky Kádár Jolán a magyar dráma- és színház történet élő legendája volt. Egyfelől közvetlen folytatója Váli Béla, Bayer József nemzedékének, másfelől — így vagy úgy — mestere mindnyájunknak, akik e tudományág területén dolgozunk. És tanítványai is maradunk, mert nemcsak a forráskutatás oknyomozó szenvedélyességét, a filológiai érvelés briliáns mesterségbeli tudását, a nyelvismeret fontosságát leshettük el (többek között) tőle, de csodálhattuk szelleme mindentől megőrzött épségét, elpusztíthatatlan munkakedvét, a kényszerű életényekből tudományos témát, majd eredményeket kicsíholó lebríhatatlanságát is. Mostantól kezdve mindezt csak műveiből szűrhetjük le.

Kerényi Ferenc

Január végén sokunknak okozott örömet, mikor a posta kihozta Martinkó András nagydoktori védésére a meghívót. Késérő tréfája a sorsnak, hogy alig pár nappal a meghívók szétküldése után barátunk, kollégánk, sokunknak mestere hirtelen elhunyt. Így a nyilvános védés helyett zártkörű bizottsági ülés ítélte oda — post mortem — a réges-rég megérdemelt fokozatot.

Utolsó éveiben sokat vívódott a halál gondolatával. Remekbe készült Eötvös-kollégiumi emlékbeszédeiben különösen megdöbbentő az a passzus, amelyben Gombocz Zoltán szívbetegségéről, halálfélelméről, rosszulléteiről szól, annak az embernek a tapasztalatával, aki hosszú évek óta maga is e rettenetes betegség fenyegetettségében él. Tudhatjuk azt is, édesanyjáról magas szépprózái igénnyel frott önéletrajzi töredékből, hogy a betegség réme őt is gyermekora óta kísérte. De tudta azt is, hogy az élet mindennemű csapása — betegség, szegénység, mellőzöttség — ellen csak egyetlen igazi védekezés létezik: a munka. Ha a védést nem is érthette meg, kicsiny elégtétellel talán szolgált neki az, hogy még kézbevehette utolsó nagyszabású művének, az Ómagyar Mária-siralomról szóló kismonográfiájának végre—valahára megjelent példányát.

Olyan ember, olyan tudós távozott közülünk, aki még a régi Eötvös-kollégium legendás nemzedékébe tartozott. Egy pici északborsodi bányászfaluban, Szuhonyban született rendkívül szegény, sokgyermekes bányászcsaládból. A mezőkövesdi gimnázium legkiválóbb diákjaként nyerte a kollégiumba való felvételt. Mindvégig kiválóan tanult, és még egy francia ösztöndíj is segítette európai tájékozódását. Mindez predesztinálta a tudományos munkára, de doktori disszertációjának megjelenése után — amely merőben új szempontokat fölvetve vizsgálta Kemény Zsigmondot — évekig gimnáziumban tanított, előbb Budapesten, majd a Felvidék visszacsatolása után Rozsnyón és Ungvárott, végül újra a fővárosban. Ezt a tanügyi pályát — a Vallás és Köznevelésiügyi Minisztériumban eltöltött két évet is ideszámítva — végül az zárta le, hogy az Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetébe került 1950-ben; ezután pár évre az ELTE Nyelvészeti Tanszéke következett; majd 1959-től 1972 végén bekövetkezett nyugdíjazásáig az Irodalomtudományi Intézetben dolgozott.

Alapvető érdeklődése a legszélesebben feldolgozott művelődéstörténeti, filozófiai, pszichológiai, sőt, ezzel kapcsolatosan bizonyos, a természettudományokkal határos diszciplínák által vizsgálható kérdésekhez vonzotta. Nyelvészként forradalmian új szemantikát dolgozott ki; sajnos, ez a műve a mai napig kéziratban van. Érthető, hogy ilyen széles spektrumú érdeklődést egyaránt vonzott a korok és stílusok arculatának megrajzolása, és az irodalom azon klasszikusainak portréja, akiktől érvényes választ remélhetünk egyrészt a művészet mint emberi viselkedésforma, másrészt az emberlét mint ontológiai rejtély megfejtésére. A mikrofilológiától a halhatatlan remekművek átfogó elemzését lehetővé tevő modern műelemző eljárásokig birtokában volt annak a fegyvertárnak, amelynek segítségével érvényesen jelölhetett ki új utakat Csokonai, Vörösmarty, Petőfi, Kemény Zsigmond vagy Madách kutatásában. *Teremtő idők*: ezt a címet adta 1977-ben megjelent tanulmánykötetének, és méltán, mert akármiről is írt, mindig az a mélységes titok izgatta, amely az irodalmat mint minden szálával történelembe ágyazott, mégis örökvérvényű minden korhoz szóló csodát jellemzi. Talán Vörösmarty költészetének alapkarakterét érezte magához legközelebb, azét a költőt, aki egész életművét a sárba húzó erők és a mennyteremtő akarát küzdelmére boltozta.

Kíváncsi ember: így jellemezte magát legtömörebben egy rádióinterjúban. Ez az olthatatlan kíváncsiság vezette őt a magyar irodalom kezdeteinek oly homályos, megoldatlan kérdésköréhez. Meggyőződésem, hogy a Mária-siralomról frott könyve ugyanolyan alapmű marad, mint ahogy a reformkor egyetlen kutatója sem nélkülözheti kritikai kiadásait, könyveit vagy cikkeit. Nagyszerű tanár volt. Ezt mi, kortársai is élvezhettük, hiszen egy-egy gyakran kiselőadásá terebélyesedő hozzászólása ugyanolyan tanulságos volt, mint a hosszú beszélgetések folyosón, utcán, illetve — mióta betegsége egyre jobban elhatalmasodott — szobájában. De az Eötvös-kollégium hallgatói is élvezhették, igaz, csak rövid ideig, lenyűgöző tanári talentumát: utoljára 1986-ban tartott egy szemináriumot *Az ember tragédiájáról*.

Büszke ember volt és mégis alázatos. Büszkesége az őt sokszor megnyomorító mellőztetésnek, bürokratikus huzavonának, megalázó visszautasításoknak szólt; alázata a tudománynak, mely egész életét kiöltötte és a magyar nyelvnek és irodalomnak, melyet egész életében szolgált.

Akár Keményről, akár Gombocz Zoltánról szólt, nagy balgaságnak tartotta e mesterei nyomán azt, ha halandó ember műveinek vélt halhatatlanságával vigasztalódik az elkerülhetetlen elmúlás miatt. Ugyanakkor tudta, hogy — ha sokszor későn is — a mű palackpostája felmerül a habokból, és az Üzenet előbb-utóbb eljut a címzetthez. Hiszen, az ő üzenetével is ez fog történni. Tudjuk, hogy amióta egyre gyengült egészsége, palackpostaszertfő tömörséggel foglalta össze annak a majd tucatnyi monográfiának alap gondolatát, dolgozta ki vázlatát, jelölte meg forrásait és villantotta fel eredményeit, amelyeket már — tudta jól — nem adatik meg neki tető alá hozni. Abban reménykedett, hogy akadnak majd fiatal kutatók, akik vállalják ezeknek a vázlatos műveknek a kidolgozását. Reméljük, hogy tényleg akadnak majd vállalkozók ennek a kincseshányának a feltárására.

Szörényi László

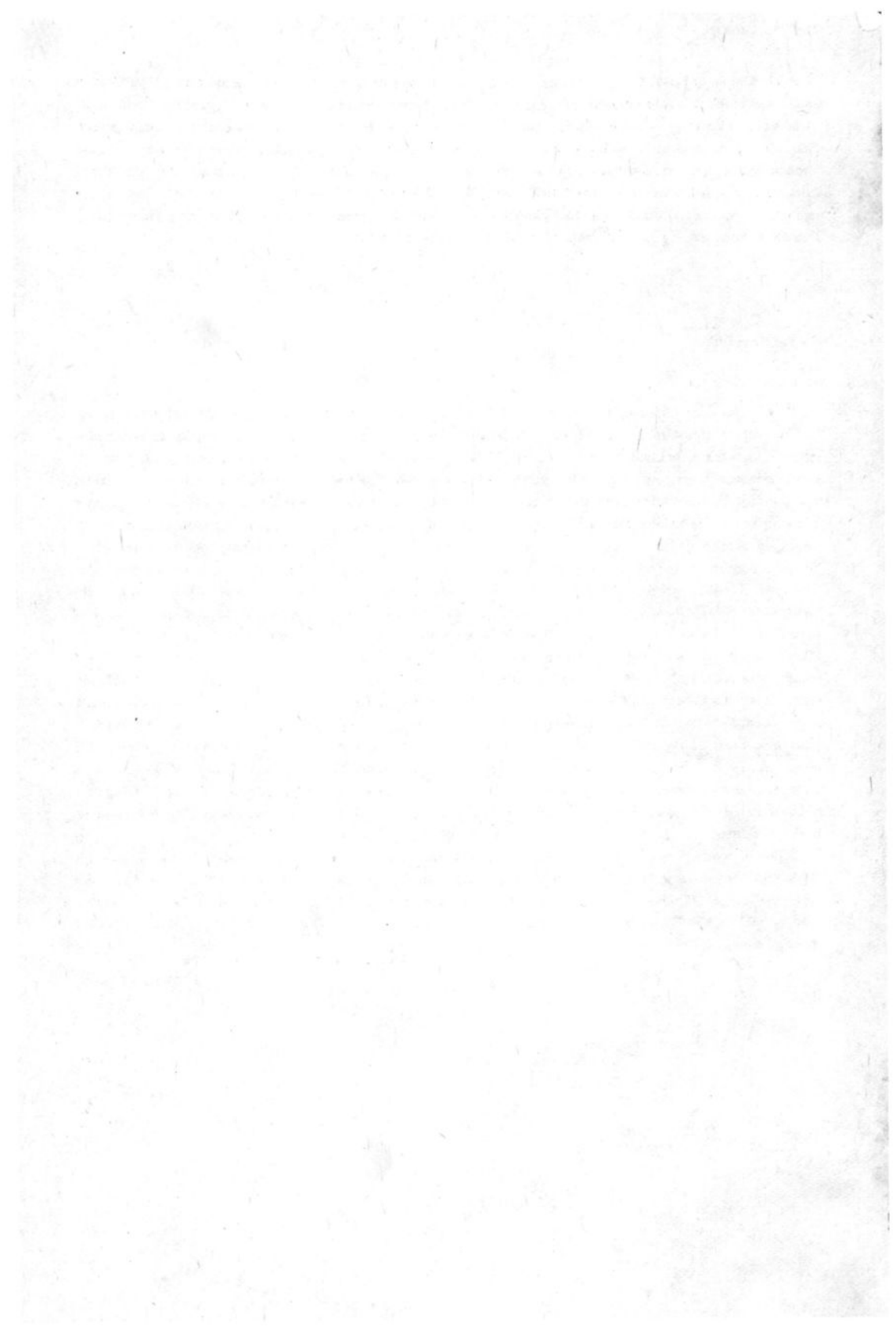
Csanda Sándor

(1927–1989)

Pályája pontosan jelzi a halálos dermedtségből számos gátló tényező nehezítette újjászületését a csehszlovákiai magyar irodalomtörténetnek. A magyar irodalomtörténetnek ez az ága a sematizmus béklyóival tette meg első lépéseit, és ezek a béklyók olykor még ma is föl-föltetszenek. Csanda Sándor az úttörők közé tartozott, érdeklődése a régi magyar irodalom felé vonzotta, lehetőségei és kötelességei a csehszlovákiai magyar irodalom közeli múltja és jelene felé irányították. A nyitrai főiskolán, majd a pozsonyi egyetemen tanított mindaddig, amíg a sokáig készülődő halálos kór végleg le nem gyűrte. Sűrű egymásutánban jelentek meg kötetek; s mint egy kisebbség szószólója mindenek előtt: szöveggyűjteményt adott ki a szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok köréből, megírta a szlovákiai magyar diákoknak főiskolai–egyetemi jegyzetként a régi magyar irodalom történetét, lexikont szerkesztett (*Magyar irodalmi hagyományok szlovákiai lexikona*, 1981), kritikusként tevékenykedett (*Harmadik nemzedék*, 1971). Igazi otthona azonban a régi magyar és a szlovák irodalom kapcsolatai körül található. Fontos dolgozatban tárta föl Szenci Molnár zsoltárainak szlovák fordítását, kikerülhetetlen tanulmányt tett közzé Beniczky Péter verseinek, példabeszédeinek szlovák változatáról, megszívlelendő vitákkal szólít hozzá a Szilágyi és Hajmási széphistória magyar és szlovák szövegének viszonyához, jó érzékkel mutatta ki Matunák Mihály hamisításait (*A törökellenes és kuruc harcok költészetének magyar–szlovák kapcsolatai*, 1961) Anyagában hasznosnak minősült Balassi-könyve (*Balassi Bálint költészete és a közép-európai szláv reneszánsz stílus*, 1973), és elsőként adta közre kötetben tanulmányait az „első virágzás” íróiról (*Első nemzedék*, 1968, ²1982), monográfiával tiszteltett Fábry Zoltán emléke előtt (*Fábry Zoltán*, 1980.), kiadta és utószóval látta el a csehszlovákiai magyar irodalom néhány elfelejtett alakjának írásából készült válogatást (Bányai Pál, Berkó Sándor, Sebesi Ernő, Sellyei József). Segített Forbáth Imrének, hogy visszakerüljön az irodalmi életbe.

Mint mindenkiről, majd egy késői nemzedék mond ítéletet Csanda Sándor sokat vitatott-méltatott életművéről is. Akkor majd része lesz egy tudománytörténeti folyamatnak, egy keserves küzdelemnek, amelyet különféle vérmérsékletű, érdeklődésű és indulatú magyarok vívtak a magyar szóért, tudományért. Addig marad a feladat: a számbavétel; a személyes sértettségek múltjával kitetszik a szorgalmas, törekvő egyéniség, akinek emlékeit megőrzi a magyar tudományosság.

Fried István

Ára: 76 Ft

Előfizetés egy évre: 228 Ft

SOMMAIRE

<i>Szőnyi, Gy. E.</i> : La réception littéraire de Philip Sidney et de Bálint Balassi	493
<i>Hopp, L.</i> : Ouvrages de Fleury traduits par Kelemen Mikes	511
<i>Horváth, K.</i> : La tragédie de l'homme et la critique de l'époque	530

Bulletin

<i>Vadász, G.</i> : Janus et Gellius	558
<i>Szabó, G.</i> : La rédemption de langue de Bálint Balassi	562
<i>Németh, S. K.</i> : Zrínyi-Újvár et les dieux	565
<i>Kádár, J.</i> : Compte-rendus anglais sur la Hongrie du début du 19 ^e siècle	574
<i>Fried, I.</i> : Le drame bourgeois hongrois jamais réalisé	582
<i>Szilágyi, M.</i> : Kálmán Lisznyai et l'image romantique des civilisations paysannes régionales au milieu du 19 ^e siècle	592

Discussion

<i>Kőszeghy, P.</i> : Détourné (Remarques au sujet de l'article de Iván Horváth „Le détournement d'une discussion")	597
---	-----

Atelier

<i>Jolsvai, A.</i> : „Académie des écrivains" — de sa fondation à sa formation	605
<i>Kecskés, A.</i> : Musique hongroise — vers hongrois	627
<i>Ferdinandy, M.</i> : L'époque du dualisme	650
<i>N. Horváth, B.</i> : La place du motif du village dans l'image de monde de Attila József	673

Documents

<i>Szőrényi, L.</i> : Tragédie latine jusqu'ici inconnue d'un auteur jésuite sur László Hunyadi	683
---	-----

Revue

Fábrí Anna: Az irodalom magánélete (La vie privée de la littérature) (<i>Jolsvai, A.</i>)	706
Radó György: Madách Imre (<i>Horváth, K.</i>)	709
Imre László: Arany János balladái (Les ballades de János Arany) (<i>Szilasi, L.</i>)	712
Szabó G. Zoltán—Szőrényi László: Kis magyar retorika (Esquisse d'une rhétorique hongroise) (<i>Bartók, I.</i>)	713
Tóth Dezső: Közösség és irodalom (Communauté et littérature) (<i>Bodnár, Gy.</i>)	715
Trois nouveaux volumes de la série Bibliotheca Hungarica Antiqua (<i>Bitskey, I.</i>)	717
Auteur inconnu: Épopée sur Rákóczi (<i>Varga, I.</i>)	720

Chronique

